

ԳԻՎԱՆ

ՀԱՅ ՎԵՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ

X

APR 19 1950

LIBRARY

NATIONAL INSTITUTE OF STANDARDS

CORPUS MUSEUM

LIBRARY

LIBRARY

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК РА
ИНСТИТУТ АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ

**СВОД
АРМЯНСКИХ НАДПИСЕЙ**

**ВЫПУСК
X**

ШИРАК

СОСТАВИЛ
С. Г. БАРХУДАРЯН

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF ARMENIA
INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY

**CORPUS INSCRIPTIONUM
ARMENIKARUM**

**LIBER
X**

SHIRAK

ЕРЕВАН
ИЗДАТЕЛЬСТВО "ГИТУТЮН" НАН РА
2017

24 1246

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԴԻՎԱՆ ՀԱՅ ՎԻՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ

ՊՐԱԿ
X

ՇԻՐԱԿԻ ՄԱՐԶ

ԿԱԶՄԵՑ
Ս. Գ. ԲԱՐԽՈՒԴԱՐՅԱՆ

ԵՐԵՎԱՆ
ՀՀ ԳԱՎ «ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ» ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
2017

60164

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Խմբագրական խորհուրդ՝

Գր. Ս. Գրիգորյան, Յ. Ա. Մելքոնյան, Գ. Գ. Սարգսյան

Պրակը հրատարակության պատրաստեցին՝

պատմ. գիտ. թեկնածու Գ. Գ. Սարգսյան, պատմ. գիտ. թեկնածու Ա. Է. Հարությունյան,
գիտաշխատող Կ. Տ. Ասատրյան

Պատասխանատու խմբագիրներ՝

Գ. Գ. Սարգսյան, Ա. Է. Հարությունյան

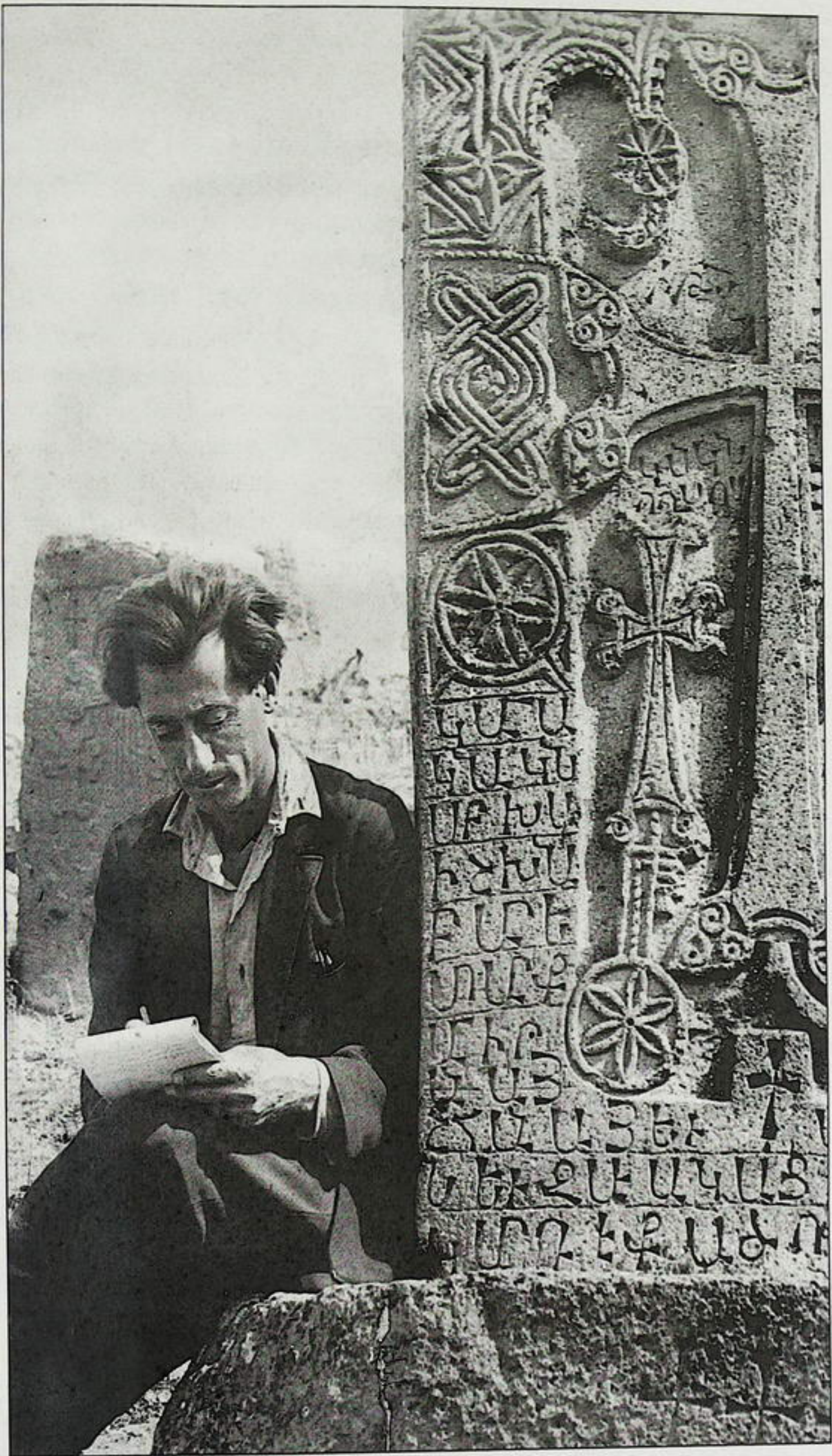
Դ 520 Դիվան հայ վիճագրության. պրակ X, Շիրակի մարզ, կազմող՝ Ս. Գ. Բարխուդարյան / հրատարակու-
թյան պատրաստողներ՝ Գ. Գ. Սարգսյան, Ա. Է. Հարությունյան, Կ. Տ. Ասատրյան, պատ. խմբագիրներ՝
Գ. Գ. Սարգսյան, Ա. Է. Հարությունյան - Եր., «Գիտություն» հրատ., 2017, 212 էջ, 200 լուսանկար:

Պրակն ընդգրկում է ՀՀ Շիրակի մարզի վիճական արձանագրությունները: Նախատեսված է պատմա-
բանների, վիճագրագետների, հնագետների և միջնադարյան Հայաստանի պատմության ուսումնա-
սիրությամբ զբաղվողների համար:

ՀՏԴ 391/395(=19):94(479.25)
ԳՄԴ 63.5(57)+63.3(57)

ISBN 978-5-8080-1294-3

© ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, 2017
© Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, 2017

Ս. ԲԱՐԽՈՒԴԱՐՅԱՆԻ ՁԵՆԱԳԻՐ ՊՐԱԿԻ ԷԶ

2, 68f Ա. Գրիգորի հարավային խաչքանի պատկերաքանդակ, հարավային
 անդամային ներքին, ՅԿԳՂ.

ԿԱՄԱԿՆ, ԱՅ. ՏԵՔ ՀԱՌԻՃԱԵՑԻՔՍ ՀԱ/ՅՐ ՊԵՍՐՈՍ ԵՒ ԱՅԼ
 ԵՂԵԱՐՔՍ ՍԱՏՄԱԵՅԱՔ Ի ՄԱԿԵՒ ՄԱՊԱԿԱԿԻ/ՄԻ ՄԱՍՈՒՌՆ
 ՊԱՍԱՐԱԳԵԼ ՁՔՍ. Յ/ԱՆՈՒՆ ԳՐԻԳՈՐՈՅ՝ ՓՈՒԱԿԱԿ ԱՐԴ/ԵԱՅ
 ԻԻՐՈՅ. ՈՐԲ ԿԱՍԱՐԵՆ ԱՐԿՆԵՎ/Լ ԵՂԻՑԻՆ, ԵՒ ՈՐԲ ՈՂ՝
 ՀԶՈՎՍ ԶԱՌԱԳ/ԵԱՑԵՆ ՔԵ. ԹՎԻՆ, : ՈՒԱ: (1192):

Հրատ. Շահխանթախյան, Բ, 268: Հայագիտական
 Ա. 216: Մխիթարյան, 81: Ավետ, Շիրակ 159:
 Եղիազարյան, "Եղիազարյան" 1957, Ա, 57:
Հայագիտական

3/67 Ա. Գրիգորի հարավային պատկերաքանդակ, հարավային
 ներքին ՅԿԳՂ.

Ի ԹՎԻ : ՈՒԱ: (1196) ԵՒ ԶԱՌԱՎԱՊՐԴՈՒԹԵԱՆ ՀԱՐ
 ՊԵՍՐՈՍԻ/. ԿԱՄԱԿՆ ԱՅ ԵՍ ԱՍՈՒՆԱԾԱՍՈՒՐ ԵՍՈՒ
 ՁԻՄ ՀԱՅՐԵՆԻՆ ԱՅԳ/ԻՆԱ, ՈՐ ԶԱՐՈՒՃ, Ի ՎԵՐԻՆ ԽԱՂԱԿՅ
 ԱՅԳԻՆ ԵՒ ՁԵ/ՆԱԿՆ ԵՍՈՒ Ի ԱԲ. ՈՒԿԱՍ ՀԱՌԻՃԱՅՈՒ
 ԱԲ: ԳՐԻԳՈՐՍ/ ԵՒ ԱԲ. ԶԱՍՈՒՆԱԾԱՍԻՆԱ. ԵՒ ՈՐ
 ԱՌԱՋՆՈՐԴՔ ԱԲ. ՈՒԿԱՍ ԽՈՍՈՒՍԱՆ ԻՆՁ Ի ՄԱՐՁՁՆ
 : Բ: ԱՐ ԱՐ ԶԱՍ Ձ: Ա: ԱՐՆ ԻՄ Հ/ԱՐՆ ՇԻԿԻՆ, ԵՒ
 : Ա: ԻՄ ՄԱՐՆ ՎԱՐԴԻՆԵՒ. ԵՐԵ ՈՐ/ ՁԼԱՆԱ ԵՒ ԶԱՌՆԵՆ
 Ի ՄԱԿԵՒ ՍՐԲՈՅՆ ԱՐԳՍԻ/ ՀԶՈՎԵԱՑԻ ԶԱՅ. ԵՒ ՈՐԲ
 ԿԱՍԱՐԵՆ՝ ԱՐԿՆԻ ԶԱՅ:

Ծանոթ. Հարավային անդամ 3-րդ անդամ վերին
 հատկյ հերթի մեծագույնը նաև թանգ հարթ, որ զկա
 ինքնաբերական. իսկ 7-րդ անդամ վարդապետական -
 նաև զ Կարճատև ին Վարդապետական հարթ :

Արձանագրության վերջում սկզբի և կիսապ և
 թողնվել ի ն-թիշ. որ հարձե Վրձապետի՝

Ի ԹՎԻ : Ո: (1151) ԱՌՄԵԳՁԻ ՎԱՐԴԱՊԵՍ.

Կամ՝ ԱՌՄԵ ԳՐԻԳՐ՝ ՎԱՐԴԱՊԵՍ, այս Կարճատև Կարճ
 հարձապետ արձանագրության Կարճապետ:

Հրատ. Հայագիտական, Ա. 216-218: Շահխանթախյան -
 յանյ, Բ. 268: Մխիթարյան, 82: Ավետ, Շիրակ 159:
 Եղիազարյան, "Եղիազարյան" 1957, Ա, 58:

ՀՐԱՏԱՐԱԿԻՉՆԵՐԻ ԿՈՂՄԻՑ

Մեծանուն հայագետ, վիճագրագետ Սեդրակ Բարխուդարյանի արխիվում պահպանվել է հեղինակի կազմած «Դիվան հայ վիճագրության» Շիրակի տարածաշրջանի արձանագրություններն ընդգրկող ձեռագիր պրակը և դաշտային օրագիրը: Ինչպես Ս. Բարխուդարյանն է կոչում՝ «Արձանագրագիտական գիտարշավ»-ը, որի կազմում էին ինստիտուտի վիճագրության բաժնի վարիչ Ս. Բարխուդարյանը՝ ղեկավար, անդամներ՝ Ալեքսանդր Մանուչարյանը, Աբրահամ Շահինյանը, Սուրեն Ավագյանը և վարորդ Ռազմիկ Լևոնյանը, 1966 թ. օգոստոսի 5-ին մեկնում է Շիրակ՝ «Դիվան հայ վիճագրության» հերթական պրակի համար նյութեր հավաքելու:

Ի տարբերություն պատմամշակութային ու ճարտարապետական հուշարձաններով, ըստ այդմ նաև վիճագրությամբ անհամեմատ հարուստ Արևմտյան Շիրակի, այդ գավառի արևելյան հատվածը, չնայած մի քանի հռչակավոր վանական ու եկեղեցական համակառույցների՝ Մարմաշեն, Լմբատավանք, Հառիճավանք, Երեբույք, խնդրո առարկա բնագավառներում բավական համեստ ներկայանալի է: Այս իրավիճակին դաշտային օրագրում մասամբ անդրադառնում է Ս. Բարխուդարյանը. «Ամասիայի և Ղուկասյանի շրջանները տարօրինակորեն զուրկ են այժմ որևէ միջնադարյան հուշարձանից: Այն հուշարձաններն էլ, որ հիշատակված են կոմիտեի ցուցակներում կամ միայն հիմնապատերն են մնացել և կամ էլ դրանց վրա 19-րդ դարում նորերն են շինվել: Գերեզմանատներից հին տապանաքարերը անմշակ և անտապանագիր են, մյուսները նույնպես միայն 19-րդ դարի տապանագրեր ունեն: Այդ երկու շրջաններում չգտանք և ոչ մի արձանագրություն: Ամասիա գյուղում հյուրանոցին կից շենքի հիմքերն են փորում այժմ, որտեղից դուրս են եկել Շենգավթի տիպի լավ կերամիկայի բեկորներ և մի հատ թրձած կավե խոյի գլուխ, առաջի իրար միացած ոտներով, ետևի մասը կտրված, մի ականջով և առանց եղջյուրների»: Ս. Բարխուդարյանի այս մատնանշումը հիմնականում հաստատվեց նաև վիճագրության բաժնի արշավախմբի մերօրյա շրջագայություններով:

Արևելյան Շիրակի (ներկայիս ՀՀ Շիրակի մարզ) վիճագիր ժառանգությանն է նվիրված երջանկահիշատակ Սեդրակ Բարխուդարյանի կազմած ձեռագիր պրակը, որի հրատարակմանը ձեռնամուխ եղավ ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի վիճագրության բաժինը: Այդ ձեռնարկին, հատկապես դաշտային հավաքչական աշխատանքներին, մասնակցել են պատմ. գիտ. դոկտոր-պրոֆեսոր Գրիգոր Գրիգորյանը, պատմ. գիտ. թեկնածուներ Գագիկ Սարգսյանը, Աշոտ Մանուչարյանը, Արսեն Հարությունյանը, գիտաշխատողներ Ռուբեն Գասպարյանը, Կլարա Ասատրյանը, բաժնի նախկին ասպիրանտ Կարեն Գրիգորյանը: Հարկ ենք համարում ըստ արժանվույն հիշել նաև ձեռագիր պրակի արձանագրությունների գրչագրող, երջանկահիշատակ Նորայր Խանգադյանին, որի գործը մեր օրերում շարունակում է Գևորգ Համբարձումյանը:

Պրակի հրատարակմամբ պայմանավորված՝ դաշտային աշխատանքները հետապնդում էին մի քանի նպատակ.

1. Որպես ուղենիշ ունենալով Ս. Բարխուդարյանի կազմած պրակի ձեռագիրը և դաշտային օրագիրը, նաև նկատառելով հուշարձանների պահպանվածության և վիճագրերի վերծանության գրեթե հիսնամյա հեռավորությամբ պայմանավորված իրողությունները, տեղում համեմատել վիճագրերը:

2. Ձեռքի տակ ունենալով Շիրակի մարզի հուշարձանների մերօրյա ցուցակները, փորձել լրացնել պրակի վիճագրական ատաղձը:

3. Անհրաժեշտության դեպքում թվային ֆոտոխցիկներով լուսանկարել պրակում լուսանկար չունեցող կամ անորակ լուսանկարված վիճաքերը:

Պրակի հրատարակման պատասխանատու խմբագրակազմի ջանքերով ընթերցողի դատին է ներկայացվում Շիրակի մարզի հուշարձանների որմերից ընդօրինակված 190 արձանագրությունն ընդգրկող «Դիվան հայ վիճագրության» պրակը: Այն հրատարակության պատրաստողները ձգտել են առավել հարազատ մնալ «դիվանակազմության» բարխուդարյանական սկզբունքներին ու մեթոդներին: Մարզկենտրոն Գյումրի քաղաքից վաղ արձանագրություններ մեզ չեն հասել, ուստի, իբրև մնուշ, ներառել ենք XIX դ. երկու արձանագրություն, որոնց հաջորդում են մարզի վիճագրակիր հուշարձաններն ըստ աշխարհագրական դասավորվածության՝ սկսելով ծայր հարավից՝ Անիպեմզա-Երեբունյք:

Պրակի ձեռագիր տեքստին մերօրյա միջամտությունների էությունը հետևյալում է.

1. Արձանագրությունների հետագա հրատարակություններով, վիճագրերի պահպանվածությամբ և տեղում կատարված համեմատություններով պայմանավորված՝ լրացումներ ծանոթագրություններում ու հրատարակություններում:

2. 1960-ական թթ. շրջագայությունների ժամանակ արշավախմբի անդամների աչքից վրիպած կամ հետագայում ինչ-ինչ հանգամանքներում բացահայտված, նոր արձանագրությունների ներառում:

3. Որոշ դեպքերում, ելնելով բովանդակության կարևորությունից կամ հետաքրքրությունից (կարևոր փաստեր, իրադարձություններ, անձինք, բառեզրեր)՝ պրակում ներառվել են նաև XIX դ. վիճագրեր:

4. Կազմողի կողմից ներկայացված մի շարք գրչագրերի և լուսանկարների փոխարինում նորերով:

Խմբագիրների կողմից կատարված բոլոր միջամտությունները նշված են շեղատառերով՝ բացառությամբ պրակում ներառված նոր արձանագրությունների վերծանությունների: Վերջիններիս կարգային համարին դրված է աստղանիշ: Անակնկալ էր և՛ ձեռագիր պրակում և՛, նույնիսկ, դաշտային օրագրում Մարմաշենի արձանագրությունների բացակայությունը: Եթե Խաչի ձորի վիճագրերը, թերևս, չէին կարող լինել, քանի որ դրանք հետագայում էին հայտնաբերվել, ապա բուն Մարմաշենի խիստ արժեքավոր վկայագրերին չանդրադարձը՝ տարակուսելի է: Միգուցե Ս. Բարխուդարյանը լիովին վստահել է իր ավագ և հռչակավոր գործընկեր Զովսեփ Օրբելու վերծանություններին ու ավելորդ համարել դրանք գրի առնել ու մեկ անգամ ևս հրատարակել: Սա քիչ հավանական ենք համարում:

Ս. Բարխուդարյանը ձեռագրին նախաբան կամ առաջաբան չի կցել, ուստի նպատակահարմար գտանք այն զետեղել:

Շիրակը պատմական Զայաստանի Այրարատ նահանգի հյուսիսային գավառներից է: Ի սկզբանե բաժանված լինելով Ախուրյան գետով, որը հատկապես վերջին դարերում նաև վարչաքաղաքական սահման էր դարձել, գավառը բնականորեն բաժանվել էր Արևմտյան ու Արևելյան Շիրակի: Այսօր Արևելյան Շիրակն իր տարածքով հիմնականում համապատասխանում է Զայաստանի Զանրապետության Շիրակի մարզին՝ խորհրդային շրջանաբաժանմամբ՝ Անիի, Ախուրյանի, Արթիկի, Ամասիայի և Աշոցքի շրջաններին:

Շիրակի մարզն արևմուտքից սահմանակից է Թուրքիային, հյուսիսից՝ Վրաստանին, արևելքից ու հարավից՝ ԶՀ Լոռու և Արևգածոտնի մարզերին:

Մարզի տարածքը բնակեցված է եղել անհիշելի ժամանակներից: Մ. թ. ա. I հազարամյակում ուրարտական պետության կազմում հիշատակված էրիախի (^mEriahli) երկիրն ըստ մասնագետների՝ մասամբ տեղավորված է եղել Շիրակում: Զետագա դարերում հունահռոմեական աղբյուրներում Շիրակը վկայված է Սիրակենե անվանումով: Մինչ մարզպանական ժամանակաշրջանը, Շիրակը մասն է կազմել արքունական տիրույթների: Այնուհետև գավառն անցել է Կամսարական նախարարական տանը, իսկ VII դարավերջին՝ աստիճանաբար հզորացող և արդեն 885 թ. թագավորական խույրով օժ-

ված Բագրատունիներին, որոնց քաղաքական, տնտեսական, շինարարական ակտիվ գործունեության շնորհիվ գավառը, հատկապես նստոց Անին, մեծ զարգացում է ապրել:

Բագրատունյաց թագավորության անկումից հետո, օտար նվաճողների ավերում-ավարառումները շարունակվեցին մինչև XII դարավերջ, երբ հայ-վրացական զորքերը Ջաքարյան իշխանների հրամանատարությամբ սկսեցին ազատագրել Հայաստանը, այդ թվում նաև Շիրակը:

Շիրակ գավառը ունենալով այնպիսի տեղեր, ինչպիսիք են Կամսարականները, Բագրատունիները, Պահլավունիները, Ջաքարյանները, ներառել է պատմամշակութային հսկայածավալ ու արժեքավոր ժառանգություն, որում շահեկանորեն առանձնանում է Անին: Կարծում ենք, նաև սրանով է պայմանավորվում Արևմտյան Շիրակի պատմաճարտարապետական տարաբնույթ հուշարձանների բազմաքանակությունը: Նկատելի այս անհամաչափությունը կարելի է պատճառ դիտարկել Շիրակի մարզի վիճագրական ժառանգության անհամեմատ սակավաթվությանը:

Անշուշտ, արձանագրությունների սակավությունը բնավ չի նսեմացնում նրանց աղբյուրագիտական արժեքը, հատկապես այնպիսի նշանավոր հուշարձանների վկայագրերի, ինչպիսիք են Մարմաշենը, Հառիճավանքը, Լմբատավանքը, Հայկաձորը, Նոր Կյանքի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին, Հոգեվանքը և այլք:

Շիրակի արձանագրությունների (նկատի ունենք Արևելյան) նկատմամբ հետաքրքրությունը, ինչպես այլ տարածաշրջաններում, սկզբնավորվել է XIX դարի 40-ական թթ., հայ մեծանուն ու բազմաշխատ տեղագիրներ Սարգիս Ջալալյանցի, Հովհաննես Շահխաթունյանցի, մի փոքր ուշ՝ Աբել Մխիթարյանցի, Մելքիսեդեկ Գևորգյանցի, 80-ականներին՝ Հ. Ղևոնդ Ալիշանի շնորհիվ: 1950-60-ական թթ. տարածաշրջանի առանձին հուշարձանների վիճագրերին հողվածներ նվիրեցին հնագետ Հովսեփ Եղիազարյանը, Ալեքսանդր Մանուչարյանը, Երվանդ Տեր-Մինասյանը, 1983 թ.՝ հնագետ-վիճագրագետ Հուսիկ Մելքոնյանը: Մեր օրերում այդ բնագավառում աչքի ընկավ վիճագրագետ Աշոտ Մանուչարյանը:

Հետազոտողները տարբեր առիթներով ուշադրության են արժանացրել նաև Արևմտյան Շիրակի վիճագրառատ հուշարձանները (Մրեն, Հոռոմոս, Տեկոր, Արջոառիճ, Խժկոնք և այլն)¹: Հատկապես Մրենի վաղմիջնադարյան հոյակերտ տաճարի վիճագրերին նրանք բազմիցս են անդրադարձել. առա-

1 Արևմտյան Շիրակի վիճագրերից շատերը տեղ են գտել հիմնականում հետևյալ աշխատություններում.

– Հ. *Ներսես Սարգիսեան*, Տեղագրութիւնք ի Փոքր եւ ի Մեծ Հայս, Վենետիկ, 1864, էջ 105-215 (Մխիթարյան միաբանը Հոռոմոսի վանքից ներկայացնում է շուրջ 55 արձ., Շիրակավանից՝ 6 արձ., Բազմայրից՝ 49 արձ., Արջոառիճից՝ 9 արձ., Մրենից՝ 12 արձ., Բազարանից՝ 9 արձ., Տեկորից՝ 7 արձ., Խժկոնքից՝ 15 արձ. և այլն):

– *Աշխարհրեկ Քալանթար*, Շրջան Տեկորի արշավախմբի (Արջո-Առիճ, Ալաման, Խժկոնք, Տեկոր, Ծպնի, Ագարակ, Բազարան, Նախճավան, Մրեն), «Հայաստան. քարե դարից միջնադար» երկերի ժողովածու, Երևան, 2007, էջ 139-194 (գրչանկարներով և վերծանությամբ տրված վիճագրերի քանակական պատկերը հետևյալն է. Արջո-Առիճ՝ 7 արձ., Տեկոր՝ 11 արձ., Ագարակ՝ 6 արձ., Ծպնի՝ 1 արձ., Նախճավան՝ 1 արձ., Բազարան՝ 5 արձ., Մրեն՝ 1 արձ.):

– Հ. *Ղևոնդ Ալիշան*, Շիրակ. տեղագրութիւն պատկերացոյց, Վենետիկ, 1881 (մեծանուն հայագետը Արևմտյան Շիրակից բազմաթիվ արձանագրություններ է վկայակոչում, մասնավորապես՝ Շիրակավանից՝ 6 արձ., Հոռոմոսից՝ շուրջ 60 արձ., Բազմայրից՝ 52 արձ., Արջոառիճից՝ 9 արձ., Խժկոնքից՝ 18 արձ., Տեկորից՝ 7 արձ., Մրենից՝ 12 արձ. և այլն):

– *М. (Н.) О. Эмин*, Армянские надписи в Карсе, Ани и в окрестностях последнего, Москва, 1881 (Արևմտյան Շիրակից՝ ժողովածուում ընդգրկված վիճագրերի քանակական պատկերը հետևյալն է. Հոռոմոս՝ 47 արձ., Շիրակավան՝ 5 արձ., Բազմայր՝ 46 արձ., Արջոառիճ՝ 8 արձ., Բազարան՝ 10 արձ., Խժկոնք՝ 11 արձ. և այլն):

– *И. А. Орбели*, Поминальная надпись Бута в Багаране, Избранные труды, Ереван, 1963, с. 409, Надпись Укана и Папкана о построении колокольни в Ани, с. 473-474, Надпись Укана и Папкана в Кармир-ванке, с. 474-475 и т. д.

– *И. А. Орбели*, Надписи Мрена, Հայագիտական հետազոտություններ, պրակ Ա., Երևան, 1974, էջ 33-43:

Ցավոք, այս հրատարակությունները չեն համապատասխանում վիճագրերի գիտական հրապարակման «դիվանյան» սկզբունքներին, ըստ այդմ նպատակահարմար չգտանք դրանք ներառել սույն հատորում:

ջին հրատարակիչը Մխիթարյան միաբան Յ. Ներսես Սարգիսյանն է²: Հետագայում որոշ լրացումներ է արել Նիկողայոս Մառը³, իսկ Հովսեփ Օրբելին հնարավորինս ամբողջացրել ու հատուկ քննության է առել դրանք (29 արձ.)⁴: Վիմագրերից որոշները տեղ են գտել Մկրտիչ Էմինի՝ Անիի, Կարսի և նրանց շրջակայքի վիմագրերն ամփոփող հատորում (11 արձ.՝ թարգմանված նաև ռուսերեն)⁵, ինչպես նաև Յ. Ղևոնդ Ալիշանի աշխատություններում⁶: Մրենի վիմագրերն առավել ամբողջական ու գրեթե «դիվանյան» սկզբունքներին համապատասխան 2012 թ. հրատարակվեցին հուշարձանագետ Սամվել Կարապետյանի աշխատասիրությամբ⁷:

2015 թ. Մրեն կատարած գիտարշավի ժամանակ ճարտարապետ Արմեն Ղազարյանը լուսանկարել է տեղի մի շարք վիմագրեր ու պատրաստել դրանց գրչանկարները: Նախորդ հրատարակիչների ուշադրությունից վրիպած կամ տարընթերցումներ պարունակող մի քանի վիմագրեր, նաև՝ վարպետանշաններ, վերջերս հրատարակվեցին պատմաբան Կարեն Մաթևոսյանի հեղինակակցությամբ⁸:

Ինչ վերաբերում է Հոռոմոսի վանքի հուշարձանախմբի արձանագրություններին, ապա դրանցից 47-ը տեղ են գտել Մ. Էմինի ժողովածուում⁹, իսկ Ա. Պալատյանի, Ժ. Թիերիի, Ժ. Մահեի աշխատասիրությամբ հրատարակված Թ. Թորանանյանի անտիպ մնացած «Հոռոմոսի վանքը» աշխատության մեջ ընդգրկված է 64 վիմագիր¹⁰: Առավել ամբողջական է Սամվել Կարապետյանի աշխատասիրությամբ վերջերս հրատարակված «Հոռոմոսի վանքի վիմագրերը» ուսումնասիրությունը, որտեղ ամփոփված է ավելի քան 100 արձանագրություն¹¹:

Ընթերցողի սեղանին է դրվում «Դիվան հայ վիմագրության» մատենաշարի հերթական՝ թվով տասներորդ պրակը, որն ամփոփում է ՀՀ Շիրակի մարզի հուշարձանների որմերից ընդօրինակված 190 արձանագրություն, որոնցից ավելի քան 80-ն առաջին անգամ է դրվում գիտական շրջանառության մեջ:

2 Յ. Ներսես Սարգիսյան, նշվ. աշխ., էջ 196-200:

3 Н. Марр, Новые материалы по армянской эпиграфике, СПб, 1893, с. 81-90.

4 И. А. Орбели, Надписи Мрена, с. 33-43:

5 М. (Н.) О. Эмин, նշվ. աշխ., էջ 72-76, արձ. 160-170:

6 Ղ. Ալիշան, Շիրակ, էջ 138-140, նույնի՝ Այրարատ. բնաշխարհի Հայաստանեայց Վեներտիկ, 1890, էջ 114:

7 Ս. Կարապետյան, Մրենը և նրա հուշարձանները, «Վարձք», 2012, Հո 7, հուլիս-սեպտեմբեր, էջ 31-63: Սամվել Կարապետյանի աշխատասիրությամբ 2013 թ. դարձյալ նույն սկզբունքով ամբողջացվել և հրատարակվել է Բազմայրի վանքից 60 վիմագիր (Ս. Կարապետյան, Բազմայրի վանքի արձանագրությունները, «Վարձք», 2013, Հո 9, էջ 20-37):

8 Ա. Ղազարյան, Կ. Մաթևոսյան, Մրենի եկեղեցու շինարարական առանձնահատկությունները, վարպետանշանները և որոշ վիմագրեր, ՊԲՀ, 2015, Հո 3, էջ 131-138:

9 М. (Н.) О. Эмин, նշվ. աշխ., էջ 26-46, արձ. 44-90:

10 Թ. Թորանանյան, Հոռոմոսի վանքը (անտիպ նիւթեր), աշխատ. Ա. Թ. Պալատյան, Ժ. Մ. Թիերի, Ժ. Փ. Մահե, Tome quatre vingt-un Academie des inscriptions et belles - lettres, Paris, 2002, էջ 170-207:

11 The Horomos Inscriptions, by Samvel Karapetyan and Jean-Pierre Mahe, "Horomos Monastery: Art and History", Edited by Edda Vardanyan, Paris, 2015, pp. 361-493.

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

- Ալիշան, Շիրակ** – Ղևոնդ Ալիշան, Շիրակ. տեղագրութիւն պատկերացոյց, Վենետիկ, 1887:
- Աղանյան, ՇՊՄԺ, 3** – Գրիգոր Աղանյան, Ջաքարյանների մի նորահայտ արձանագրություն, Շիրակի պատմամշակութային ժառանգությունը, Հանրապետական երրորդ գիտաժողով, Ջեկուցումների հիմնադրույթներ, Գյումրի, 1998, 33:
- Աճառյան Զր., ՀԱԲ** – Զր. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ.Ա (Երևան, 1942), հ.Գ (Երևան, 1946), հ.Ե (Երևան, 1962):
- Ամատունի** – Սահակ վրդ. Ամատունի, Հայոց բառ ու բան, Վաղարշապատ, 1912:
- Ասողիկ** – Ստեփանոսի Տարաւնեցոյ Պատմութիւն տիեզերական, Մատենագիրք Հայոց, հ. ԺԵ, քննական բնագիրը և առաջաբանը՝ Գ. Մանուկեանի, Երևան, 2011, էջ 617–829:
- Ավագյան, ՎԱԲ** – Ս. Ավագյան, Վիմական արձանագրությունների բառաքնություն, Երևան, 1978:
- Բասմաջյան, ՀԱԱԲՄ** – Կ. Յ. Բասմաջեան, Հայերէն արձանագրութիւնք Անույ, Բագնայրի եւ Մարմաշինու, Պարիս, 1931:
- Բարխուդարյան, ՄՅԵԶՎ** – Ս. Բարխուդարյան, Միջնադարյան հայ ճարտարապետներ և քարգործ վարպետներ, Երևան, 1963:
- Բժշկյանց** – ճանապարհորդութիւն ի Լեհաստան և յայլ կողմանս բնակեալս ի հայկազանց սերելոց, շարագրեալ հանդերձ զանազան բանասիրական տեղեկութեամբք, տն. Հ. Մինասայ Բժշկեանց, ի Վենետիկ, 1830, ՈՄՅԹ:
- Գագիկ Հառիճեցի** – Գագիկ Հառիճեցի, Հառիճ, Երևան, 2002:
- Գեորգեանց** – Համառօտ տեղագրութիւն հնութեանց մեծին Շիրակայ եւ մայրաքաղաքին Անույ, աշխատ.՝ Մելքիսեդեկ քհ. Գեորգեանց Շիրակացոյ, Աղէքսանդրապօլ, 1903:
- Եղիազարյան, «Էջմիածին», 1960, Բ** – Հ. Եղիազարյան, Լնբատավանքը և նրա արձանագրությունները, «Էջմիածին», 1960, Բ:
- Եղիազարյան, «Էջմիածին», 1957, Ե** – Հ. Եղիազարյան, Մարմաշենի վանքը և նրա վիմագրությունները, «Էջմիածին», 1957, Ե:
- Եղիազարյան, «Էջմիածին», 1957, Ա** – Հ. Եղիազարյան, Հառիճա վանքը և նրա վիմագրությունը, «Էջմիածին», 1957, Ա:
- Թորամանյան, Բ** – Թորոս Թորամանյան, Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, Աշխատությունների երկրորդ ժողովածու, Երևան, 2013 (վերահրատարակություն):
- ՀԲԲ, հ. 2** – Հայերէն բացատրական բառարան, հ. երկրորդ, կազմեց՝ Ստ. Մալխասեանց, Երևան, 1944:
- ՀԲԲ, հ. 4** – Հայերէն բացատրական բառարան, հ. չորրորդ, կազմեց՝ Ստ. Մալխասեանց, Երևան, 1945:
- Ալ. Մանուչարյան, «Լրաբեր», 1967, 2** – Ալ. Մանուչարյան, Շիրակի չիրապարակված շինարարական արձանագրություններ, «Լրաբեր» (հաս. գիտ.), 1967, 2:
- Ալ. Մանուչարյան, «Տեղեկագիր», 1965, 5** – Ալ. Մանուչարյան, Պեմզաշենի չիրատարակված մի արձանագրություն, «Տեղեկագիր» (հաս. գիտ.), 1965, 5:
- Ալ. Մանուչարյան, ԲՅՇՎ** – Ա. Ա. Մանուչարյան, Քննություն Հայաստանի IV–XI դարերի շինարարական վկայագրերի, Երևան, 1977:
- Ալ. Մանուչարյան, ՇՊՄԺ, 7** – Ալ. Մանուչարյան, Վիմագրական նորույթներ Մարմաշենի վանքից, Շիրակի

պատմամշակութային ժառանգությունը, Հանրապետական յոթերորդ գիտական նստաշրջանի նյութեր, Գյումրի, 2007:

Աշ. Մանուչարյան, ՇՊՄԺ, 8 – Աշ. Մանուչարյան, Խաչի ձորի վիմագրերը, Շիրակի պատմամշակութային ժառանգությունը, Միջազգային ութերորդ գիտական նստաշրջանի նյութեր, Գյումրի, 2010:

Աշ. Մանուչարյան, ՀՀՄ, XIV – Աշ. Մանուչարյան, Երեբունյեի տաճարի վիմագրերը, «Հին Հայաստանի մշակույթը», XIV, Երևան, 2008:

Հ. Մելքոնյան, «Լրաբեր» 1983, 5 – Հուսիկ Մելքոնյան, XI դարի վիմագրեր Նոր Կյանք գյուղից, «Լրաբեր» (հաս. գիտ.), 1983, 5:

Մխիթարյանց, Տեղագրութիւն – Աբել արքեպիսկոպոս Մխիթարյանց, Տեղագրութիւն Մարմաշինոյ [եւ այլ] վանացն ի Շիրակ, Երկերի ժողովածու, Ս. Էջմիածին, 2009:

Մխիթարյանց, Հառիճ – Աբել արքեպիսկոպոս Մխիթարյանց, Պատմութիւն մենաստանին Հառիճայ, Թիֆլիս, 1856:

Գ. Նալբանդյան, «Հուշարձան», Գ – Գ. Նալբանդյան, Արթիկի փոքր եկեղեցու հորինվածքային առանձնահատկությունները, «Հուշարձան» տարեգիրք, Գ, Երևան, 2005:

ՆԲՀԼ, 1 – Հ. Գաբրիէլ Աւետիքեան, Հ. Խաչատուր Սիւրմէլեան, Հ. Սկրտիչ Աւգերեան, Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի, հ. 1, Երևան, 1979 (վերահրատարակություն):

Շահխաթունյանց – Յովհաննէս եպիսկոպոս Շահխաթունեանց, Ստորագրութիւն Կաթուղիկէ Էջմիածնի և հինգ գաւառացն Արարատայ, աշխատասիրությամբ՝ Ա. Տեր-Ստեփանյանի, Ս. Էջմիածին, 2014 (վերահրատարակություն):

Ջալալյանց, Ա – Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, աշխատասիրութեամբ Սարգիս վարդապետի Ջալալեանց, միաբանի վանուց Սանահնի, ի 1841 ամի, մասն Ա, Տփղիս, 1842:

Տեղանունների բառարան, 2 – Թ. Խ. Հակոբյան, Ստ. Տ. Մելիք-Բախշյան, Հ. Խ. Բարսեղյան, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 2, Երևան, 1988:

Ե. Տեր-Մինասյան, «Էջմիածին», 1958, Ա – Ե. Տեր-Մինասյան, Հառիճ վանքի արձանագրությունների առթիվ, «Էջմիածին», 1958, Ա:

Յ. Քյուրտյան, «Բազմավէպ», 1957, 11-12 – Յ. Քյուրտեան, Հառիճոյ վանքին արձանագրութիւնները, «Բազմավէպ», 1957, 11-12:

Март, Ереруйк – Н. Март, Ереруйкская базилика, Ереван, 1968.

Орбели, Мармашен – И. А. Орбели, Надписи Мармашена, Избранные труды, Ереван, 1963.

ՊԱՅՄԱՆԱԿԱՆ ՆՇԱՆՆԵՐ

- / Տողատման կամ շեղ գծով նշված են բնագրի տողերի սահմանները:
- ... Կետերով նշված են եղծված կամ ջարդված գրերը՝ անկախ քանակից:
- [] Փակագծով նշված են փորագրողի բաց թողած, «պատիվ» նշանով կամ առանց դրա հապավված տառերի կամ տառակապակցությունների վերականգնումները. չեն բացվում «տերունական» յոթ բառերը:
- [] Փակագծով նշված են եղծված կամ ջարդված տառերի վերականգնումները:
- [] Փակագծով նշված են ակներև ավելորդ տառերը:

ԳՅՈՒՄՐԻ

Պատմականորեն Կուճայրի, ապա՝ Գյուճրի (մինչև 1840 թ.), Ալեքսանդրապոլ (1840–1924), Լենինական (1924–1990), Կուճայրի (1990–1992) և դարձյալ Գյուճրի վերանվանված բնակավայրը հանրապետության երկրորդ խոշոր քաղաքն է, ՀՀ Շիրակի մարզկենտրոնը:

Իբրև բնակավայր՝ պատմական Գյուճրին ունի հարուստ պատմամշակութային ժառանգություն. քաղաքի տարածքում դեռևս խորհրդային տարիներին իրականացված հնագիտական ուսումնասիրությունները պարզել են, որ մ.թ.ա. II-I հազարամյակներում այստեղ եղել է երկրագործական նշանավոր կենտրոն, իսկ քաղաքի արևմտյան հատվածի հնավայրերը թվագրվում են ինչպես նեոլիթյան, այնպես էլ Վանի թագավորության ժամանակաշրջանով: Սեպագրերում բնակավայրը հիշվում է Էրիախի կամ Էրիախի երկիր անվանաձևերով:

Միջնադարում բնակավայրի վերաբերյալ վկայությունները կցկտուր են: 1960-ական թթ. քաղաքի պատմական հնավայրի կենտրոնում հայտնաբերվել են վաղմիջնադարյան եկեղեցու մնացորդները: Գրականության մեջ այն առավել հայտնի է Դպրեվանք կամ Կուճայրիի եկեղեցի անվամբ: Եկեղեցին ուղղակյուն հատակագծով, արևելյան խորանին երկու կողմից կից քառակուսի ավանդատներով կառույց է, որի արևմտյան կողմում ուշ միջնադարում զույգ բլրորածն աշտարակներ են ավելացրել ու ողջ կառույցը վերածել ամրոցի: Շինության հատակագծային լուծումներն ընդհանրություններ ունեն Ս. Գայանեի, Մրենի Կաթողիկեի և ժամանակակից այլ հուշարձանների հետ, ըստ այդմ էլ այն համարվում է երկայնական գմբեթավոր կառույցների լավագույն ու նախնական օրինակներից մեկը¹²:

Փաստելի է, որ Կուճայրի-Գյուճրիի տնտեսական ու մշակութային կյանքը զարգացում է ապրել սկսած XIX դարից: 1804 թ. Գյուճրին և նրա շրջակայքը միացվել են Ռուսաստանին, իսկ 1829–1830 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ռուսների հաղթանակով ավարտն էլ ավելի է խթանել նրա բարգավաճմանը: Ստվարացել է ոչ միայն բնակչությունը, այլև այն դարձել է ռազմական նշանակության կարևոր կայան, որտեղ Ռուսաստանը պահում էր մարտունակ կայազոր: 1835-1845 թթ. վերակառուցվել է Գյուճրիի «Ալեքսանդրապոլ» (Սև բերդ) բերդ-ամրոցը, որի ներսում 1837 թ. կառուցվել է Ս. Ալեքսանդրա եկեղեցին: 1837 թ. Ռուսաստանի կայսր Նիկոլայ I-ի (1825–1855)՝ Գյուճրի կատարած այցից հետո, նրա կնոջ՝ Ալեքսանդրիայի անունով բնակավայրը անվանափոխվել է Ալեքսանդրապոլ և 1840 թվականից ձեռք բերել քաղաքի կարգավիճակ:

XIX դարավերջին Ալեքսանդրապոլն արդեն խոշոր առևտրա-արհեստավորական քաղաք էր, որտեղ արհեստավորների դասն ընդգրկված էր առանձին համքարությունների (եղբայրությունների) մեջ: Հատկապես մեծ համբավ էին վայելում տեղի քարտաշներն ու որմնադիրները: Նրանց ստեղծագործությունների լուռ վկաներն են քաղաքի փողոցները հարդարող շենքերը:

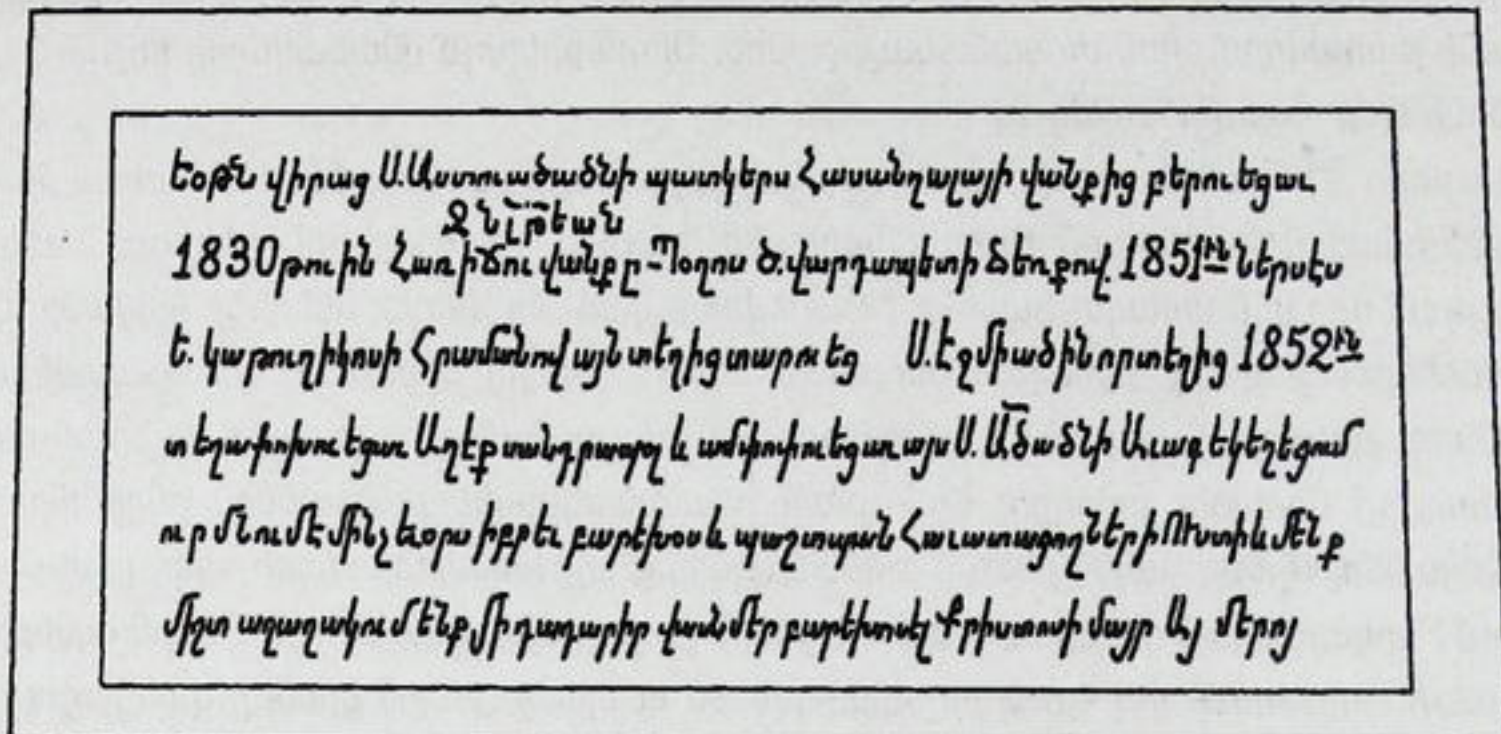
XIX դ. աշխուժացել է նաև տեղի հոգևոր կյանքը. այս շրջանում են կառուցվել Ս. Աստվածածին «Յոթ Վերք» (1843–1856), հայկական կաթոլիկ (1849–1854), Ամենափրկիչ (1858–1876), Ս. Նշան (1859–1864), Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ «Գեղցոց ժամ» (XIX դ. երկրորդ կես) եկեղեցիները: Հատկապես Ամենափրկիչ եկեղեցին, որի կառուցող վարպետը Թադեոս Անտիկյանն էր, հարևան է Անիի Կաթողիկե Մայր տաճարին: Եկեղեցին 1988 թ. աղետալի երկրաշարժից ավերվելուց հետո վերջին տարիներին վերակառուցվեց և շուտով կվերաբացվի:

12 Ս. Մնացականյան, Երկայնական համակարգերի գմբեթավորումը, «Հայկական ճարտարապետության պատմություն», հ. երկրորդ, Երևան, 2002, էջ 249-250:

Ավելորդ չէ նշել, որ Գյումրիից են սերում մշակույթի ու գիտության բազմաթիվ երախտավորներ. գուսան Շերամ (Գրիգոր Տալյան), Երվանդ Լալայան, Ավետիք Իսահակյան, Շուշանիկ Կուրդինյան, Գովհաննես Շիրազ, Արմեն Տիգրանյան, Սկրտիչ Արմեն, Միեր Մկրտչյան և այլք¹³:

Գյումրիից վաղ արձանագրություններ մեզ հայտնի չեն¹⁴: Քաղաքի վաղագույն վիճագրական ժառանգությունն ամփոփում է XIX դ. երկրորդ կեսն ու նախորդ դարասկիզբը. դրանք հիմնականում եկեղեցիների ու բնակելի որոշ տների վրա պահպանված հիշատակագրություններ են: Այդուհանդերձ, հարկ համարեցինք երկու արձանագրություն պրակում ներառել.

1*. Ս.ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ «ՅՈԹ ՎԵՐՔ» ԵԿԵՂԵՑԻ. արևելյան պատի վերնամասում արտաքուստ ազուցված մարմարե սալին, մանրատառ, 6 տող.

Եօթն վիրաց Ս. Աստուածածնի պատկերս Հասանդալայի վանքից բերուեցաւ / 1830 թուին Հառիճու վանքը Պողոս Ծ. վարդապետի ձեռքով, 1851ին Ներսես / Ե կաթողիկոսի հրամանով այնտեղից տարուեցաւ Ս. Էջմիածին որտեղից 1852ին / տեղափոխուեցաւ Աղեքսանդրապօլ եւ ամփոփուեցաւ այս Ս. Աստուածածնի Աւագ եկեղեցում, / ուր մնում է մինչեւ օրս իբրեւ բարեխօս եւ պաշտպան հաւատացողների Ոխտիկ Մենք Միշտ աղաղակում ենք Միշտարիք վասն մեր բարեխօսել Գրիստոսի մայր Այ մերոյ

Ծանոթ. Վիճագիրը «Տիրամոր յոթ վերքը» սրբապատկերի «դեգերումների» քարեղեն վկայությունն է, ըստ որի՝ էրզրումի նահանգի համանուն գավառի Հասանդալա գյուղի Ս. Աստվածածին վանքից 1830 թ. Պողոս ծայրագույն վարդապետի ձեռքով այն բերվել է Հառիճավանք, որտեղ ավելի քան երկու տասնամյակ մնալուց հետո Ներսես Ե Աշտարակեցի (1843-1857) կաթողիկոսի հրամանով տեղափոխվել է Ս. Էջմիածին: Այստեղ սրբապատկերը երկար չի մնացել և մեկ տարի անց՝ 1852-ին փոխադրվել է այն ժամանակ Աղեքսանդրապոլ կոչվող ներկայիս Գյումրի քաղաքն ու ամփոփվել նոր կառուցված

13 Տեղանունների բառարան, հ. 2, էջ 569–573: Տե՛ս նաև Լ. Մարտիրոսյան, Ս. Պետրոսյան, Վ. Վարդանյան և ուրիշներ, Գյումրի. քաղաքը և մարդիկ, Գյումրի, 2012:

14 Ս. Աստվածածին «Յոթ Վերք» եկեղեցու հարավարևելյան կողմում Շիրակի թեմի առաջնորդ Տ. Միքայել եպս. Աջապահյանի նախաձեռնությամբ վերջերս հուշակոթող է կանգնեցվել՝ ի հիշատակ ողջ նահատակների: Գուշարձանի հորինվածքում ճարտարապետն օգտագործել է ծագումով Գանձասարից մի փոքրաչափ խաչքար՝ հարազատ XV-XVI դդ., որի ստորին մասում առկա է նաև եղծված ու անընթեռնելի եռատող արձանագրություն:

Ս. Աստվածածին եկեղեցու խորաններից մեկում (Ներկայումս՝ աջակողմյան ավանդասենյակում): Հենց այս պատկերի անունից էլ ընդհանրացվել է եկեղեցուն տրվող «Յոթ Վերք» անվանումը:

2*. Ս. ՆՇԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻ. հյուսիսային դռան վերնամասում՝ արտաքուստ ազուցված օնիքսե սալին, 10 տող.

ԱՌԱՏԱԲԱՆԻ
ՏՐՕ ՔՊԱՅԺԱՌԱՓԱՅԼԻՆ
ԵԱԶՂԱՀՐԱՄԱՆԻ ԵՐԿԱՅ
ՎԱԲԱԶՈՒԿԱՐՂՈՒԹԵԱՆՑ ԵՒ
ԶԵՐՄԵՌԱՆԻՆՆԱՍԱՐԱԿՈՒ ԹԵ
ԱՆՀԱՅՈՑ ՔԱՂԱՔԻՍԿԱՌԻ
ՑԱԻ ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆԵ
ԿԵՂԵՑԻՍ ՍԿՍԵԱԿ Ի 1859 ԱՄԻ
ՓՐԿՂԱԿԱՆ ԵՒ ԱԲԱՐՏԵԱԼ
Ի 1864 ԱՄԻ

ԱՌԱՏԱԲԱՆԻ / ՏՐՕՔ ՊԱՅԺԱՌԱՓԱՅԼ
ԿՆ/ԵԱԶ ՂԱՀՐԱՄԱՆԻ ԵՐԿԱՅ/ՆԱԲԱԶՈՒԿ
ԱՐՂՈՒԹԵԱՆՑ ԵՒ / ՉԵՐՄԵՌԱՆԴ
ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԵ/ԱՆ ՀԱՅՈՑ ՔԱՂԱՔԻՍ,
ԿԱՌՈՒ/ՑԱԻ ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ
Ե/ԿԵՂԵՑԻՍ ՍԿՍԵԱԼ Ի 1859 ԱՄԻ /
ՓՐԿՂԱԿԱՆ ԵՒ ԱԲԱՐՏԵԱԼ /
Ի 1864 ԱՄԻ:

Հրատ. Գեորգեանց, 127:

Ծանոթ. Վիմագիրն ամփոփում է եկեղեցու շինարարության մանրամասները, համաձայն որոնց՝ սկզբնապես Ս. Աստվածածին, ապա Ս. Նշան անվանափոխված եկեղեցու կառուցման նախաձեռնությունը պատկանում է Արղության-Երկայնաբազուկ նշանավոր իշխանական տոհմի շառավիղներից Ղահրամանին: Վիմագրից դատելով՝ շինարարական աշխատանքներին օժանդակել է նաև տեղի հասարակությունը: Նկատենք, որ Ղահրաման Արղության-Երկայնաբազուկի հանգանակությամբ է հիմնվել նաև Ալեքսանդրապոլի «Արղության» օրիորդաց դպրոցը, որը գործել է 1871–1921 թթ.:

Նախորդ հրատարակիչը եկեղեցու շինարարությունը սկսելու թվականը կարդացել է 1852:

Եկեղեցու հարավային մուտքի վերնամասում ևս օնիքսե սալ է ազուցված, որին Տիրամայրը մանուկ Հիսուսը գրկին և վերջինիս չարչարանքները խորհրդանշող գործիքներով պատկերաքանդակն է: Քարի ստորին մասում փորագրված է՝ 1870:

ԵՐԵՐՈՒՅՔԻ ՏԱՃԱՐ

Գտնվում է Ախուրյանի ծախս ափին, Անիպենզա գյուղի հարևանությամբ: Հայ ճարտարապետության լավագույն այս կոթողը շինված է V դարում կամ ավելի վաղ: Եռանավ բազիլիկ շենք է, ծածկը և սյունասրահները ավերված են, ինչպես և ներսի երեք զույգ մույթերը: Շրջապատում կան ավերված կառույցների հիմնապատեր և լճի հետքեր:

Տաճարի պատերին պահպանված են ընդամենը չորս արձանագրություն, որոնցից երկուսը հրատարակվում են առաջին անգամ¹⁵. թէ՛ գրչությամբ, և թէ՛ լեզվի առումով դրանք չեն փայլում, բայց կարևոր են բուն իսկ հուշարձանի անվան և վայրի անունների հայտնաբերման տեսանկյունից: Ըստ դրանց՝ վայրը կամ գյուղը կոչվեց Երերույք, իսկ տաճարը կրել է Ս. Կարապետի և Ս. Ստեփանոս Նախավկայի անունները:

Երերույքի հոյակերտ տաճարն անմխիթար ու ավերակ վիճակում է նկարագրում դեռևս XIX դ. տեղագիր, Ս. Էջմիածնի միաբան Հովհաննես եպս. Շահխաթունյանցը. «Միջին ծածկ տաճարին օրոցածև և անսիւն, այլ խոնարհեալ բոլորովին: Լայնութիւն տաճարին իբրև տասն գագ, նոյնպէս խոնարհեալ են ծածկ գաւթացն և սիւնքն անկեալք և ծածք երկուց արևմտեան աւանդատանցն»¹⁶, իսկ Հ. Ղևոնդ Ալիշանը, տաճարի տեղագրության ու ճարտարապետության վերաբերյալ արված դիտարկումներից զատ, թերևս կրկնելով Շահխաթունյանցին՝ հավաստում է. «Միջոց գեղջս և գետեզերն լի է աւերակօք քարաշէն բնակութեանց, գերեզմանաց և խաչվիմաց, յորս ցանկալի է հետախուզել»¹⁷:

Տաճարի ճարտարապետական ձևերին ու թվագրությանն անդրադարձել է այս ոլորտի խորագիտակ Թ. Թորամանյանը, որի կարծիքով Հայաստանի ամենահին եկեղեցիներից մեկն է Երերույքի տաճարը, որը ավագ խորանին կից երկու սենյակներից զատ, ունի նաև արտաքուստ շրջապատված սյունասրահ: V դարով թվագրելու համար հիմք հանդիսացող նշված հանգամանքից բացի, Թ. Թորամանյանն առանձնացնում է նաև շինության. «...ճարտարապետական զարդաքանդակներու ոճերը, որոնք իբրև նախատիպ ծառայել են 6-րդ և 7-րդ դարերուն կանգնված քանի մը շենքերու»¹⁸: Մեկ այլ առիթով էլ նա նկատում է, որ. «շենքի ներքին ձևը հունական սելլայի կամ բազիլիկի տիպն ունի, որ եթե ոչ նախաքրիստոնեական, գեթ Հայաստանի քրիստոնեության սկզբին հիմնված է, այսինքն մի պարզ սրահ՝ կրոնական արարողությանց հատուկ»¹⁹:

Երերույքի տաճարի շրջակայքում և ներսում տարբեր տարիներին հնագիտական պեղումներ են իրականացվել, որոնցից նշելի են հատկապես հայ-ֆրանսիական արշավախմբի 2009-2015թթ. պեղումները: Հայկական կողմը ղեկավարում են հուշարձանների պահպանման գործակալության Շիրակ-Արագածոտն բաժնի պետ, հնագետ Լարիսա Եգանյանը և Շիրակի երկրագիտական թանգարանի տնօրեն, հնագետ Համազասպ Խաչատրյանը, իսկ ֆրանսիական կողմի արշավախումբը ղեկավարում է Ֆրանսիայի գիտական ուսումնասիրությունների ազգային կենտրոնի (CNRS) միջերկրածովային միջնադարյան հնագիտական լաբորատորիայի և Պրովանսի համալսարանի հայ արվեստի պատմաբան Պատրիկ Դոնաբեդյանը:

15 Այս վիճակն էր, երբ Ս. Բարխուդարյանը կազմում էր սույն պրակը: 2008 թ. հուշարձանի արձանագրությունները հրատարակում է Աշ. Մանուչարյանը, որը վիճագրության բաժնի արշավախմբի կազմում մասնակցել է Ս. Բարխուդարյանի կազմած Շիրակի ձեռագիր պրակի հրատարակության պատրաստման նպատակով՝ 2005 թ. իրականացված դաշտային հավաքչական աշխատանքներին:

16 *Յովհաննես եպիսկոպոս Շահխաթունեանց*, Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի եւ հինգ գաւառացն Արարատայ, աշխ. *Ա. Տեր-Ստեփանյանի*, Ս. Էջմիածին, 2014, էջ 234:

17 *Ղ. Ալիշան*, Շիրակ, էջ 171:

18 *Թ. Թորամանյան*, Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, հ. Ա, Երևան, 2013, էջ 176:

19 Նույն տեղում, էջ 357:

3. ԵՐԵՐՈՒՅՔԻ ՏԱՃԱՐ. քեմից հյուսիս, մուլթի վրա, ներքուստ, 9 տող.

Ն
ԷՍՅՄԿՈՒՄԿԱՏՄԱՆՈՐ
ԵՆԻՔԱՐԳՔՈՒՂՈՒՄԵՆԻՔԻ
ԻՂՔՄԱՂՔՄԵՆԵՒՍՈՒՐԻ
ԿՔՎԿԱՂԱՐԱՏՍՉԱՍԻՔ
ՐԵԽՈՍՈՒՔԵԱՆՇՆՄԱՐԻ
ՄՃԱՎԱՍՓԵՍԵԼՈՅԻՄ
ՆՈՐՈՂԳԵՄԻՂԱՆՈՒՆԿԱՐ
ԿՊԵՍԻՆԵԻՆԱԽԱՎԿԱՅԻ

[ԹՎԻՆ] :Ն: (951) / ԵՍՅՄԿՈՒՄԿԱՏՄԱՆՈՐ / ԵԿԻ ՔԱՂԱՔՈՒԴԱՇՏԵ Ի
ԳԻ/ԻՂԱՔԱՂԱՔԱՅԵՍ ԵՒ ՍՈՒՐԻ /
[ԱՐԹ] ՎԿԱՅԱՐԱՆՍ ԶԱՅՅՍ Ի
ԲԱ/ՐԵԽՈՍՈՒԹԵԱՆ ՃՇՄԱՐԻ/Տ
ՀԱՎԱՏԱՑԵԼՈՑ Ի ՔՍ / ՆՈՐՈՅԳԵՑԻ
ՅԱՆՈՒՆ ԿԱՐ/ԱՊԵՏԻՆ ԵՒ ՆԱԽԱՎԿԱՅԻ:

Հրատ. Март, Еревуык, 20.
Աշ. Մանուչարյան, ՀՀՍ, XIV, 287:

Ծանոթ. Հրատարակել է միայն ակադ. Ն. Մառը (ռուսերեն), որը չնկատելով առաջին տողում առկա «ն» թվագիրը՝ վիճագիրը համարել է անթվական, սակայն, նկատի առնելով Վաղարշապատի Քաղաքապետությանը հիշատակումը, ինչպես նաև լեզվաոճական անհարթություններն ու այլ պատմական իրողություններ՝ թվագրել է X դարով:

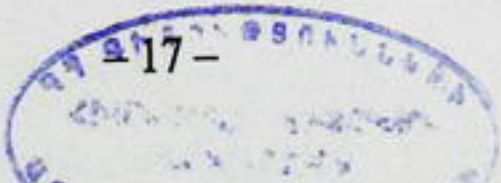
Այն, որ մեր կողմից թվական համարվող «ն» գրից առաջ կամ հետո թվ-թվական բառը գրված չէ և այն չի առնված կետերի մեջ կամ վրան «պատիվ» նշան (հորիզոնական գիծ) դրված չէ, բացատրվում է արձանագրության և՛ լեզվի, և՛ գրչության ցածր որակով:

Վիճագիրը փաստում է, որ Ս. Կարապետի և Ս. Ստեփանոս Նախավկայի անունները կրող տաճարը նորոգվել է 951 թ., Վաղարշապատից ժամանած Հակոբ քահանայի նախաձեռնությամբ կամ միջոցներով:

Աշ. Մանուչարյանի հրատարակության ո՛չ գրչագրում, ո՛չ վերծանության մեջ չկա անդրադարձ սկզբի Ն թվական տառին: Թվագրման կապակցությամբ նա գտնում է, որ «հինգերորդ տողի «բարեխոսութեան» և վեցերորդի՝ «հավատացելոց» բառերում «ո» և «վ» տառերի գործածությունը համապատասխանաբար «աւ»-ի և «ւ»-ի փոխարեն հուշում է այն մասին, որ վիճագիրն ավելի ուշ շրջանի փորագրություն է»:

4. ԵՐԵՐՈՒՅՔԻ ՏԱՃԱՐ. հարավային պատի արևելյան մուտքի և որմնամույթի արանքում, արտաքուստ, 13 տող.

ԺԱՆՈՒՆ ԱՅԻԹՎԱԿԱՆՍԻ
ՄԻՆԵՍԻՔԱՐԵՍԿԱՂԱՔՈՒՄ
ԴՈՒՍՄԱՐԱՍԱՍՄԱՄԵՄԵՆ
ՀԱՆՂԱՏԻ ԿԻՍՍԵԻԱՂՈՒՄՅԱՆ
ԱՐՍՈՐԱԶԱՄԵՑԻՉԵՐԻՎԱՅԹԱՍՄ
ԱԿԱՍՅՈՐԴ ԷՅՅՐԴԻՍՍՄԲԱՄԶԱՆ
ՀԱՏԱՆԻՋՈՒՐԻԷԿԱՐԿԱՐԵԻՀԱՄՈՒ
ԹԵԱՆԵԱՂՈՐՈՒՆԻՆՆԵՆՆԵՆՆԵՆ
ԱՅԿԱՍԻՔՈՒՄԿԱՏՄԱՆՈՐ
ՆՍՉՈՎԵԱԼԵՆ - - ԱՅԻՆԸՆԻՅՈՒՂԻ -
ՃՈՒՆՆԻՆՆԵՆՆԵՆՆԵՆՆԵՆՆԵՆՆԵՆ
} . Ը ԿՅԱ
ՀՆՆ

† ՅԱՆՈՒՆ ԱՅ Ի ԹՎԱԿԱՆԻՍ / :ՆՂԷ: (1028),
 ԵՄ ԲԱՐԷՊԼԱՅՏ ԹԱԳՈՒԻՍ, / ԴՈՒՍՏՐ ԱԲԱՍԱ,
 ՍՄԲԱՏ ՇԱ/ՅԱՆՇԱՅԻ ԿԻՆՍ ԵՒ ԱՇՈՏՈՅ Մ/ԱՐՍ,
 ՈՐ ԱԶԱՏԵՑԻ ԴԵՐԷՐՎԱՑ ԹԱՍՏ/ԱԿԱՍ ՅՈՐԴԷՅ ՅԼՈՅՐԴԻՍ
 ՍՄԲԱՏ ՇԱՅԱՆ/ՇԱՅԱՆԻ, ԴՁՈՒՐԻ ԵՒ ԱՐՔԱԻ
 ԱՐԵԻՇԱՏՈՒ/ԹԵԱՆ ԵՒ ԱՐՇՈՏՈՅ: ԹԵ ՈՔ ԱՅՍ ԳՐՈՂՅՍ /
 ԴԱԿԱՌ ԿԱ՝ ՄԵԾ/ԱՑ ԿԱՍ Ի ՓՈՔՐԱՑ :ՅԺԸ: (318)
 ԴԱՅՐԱՊԵՏԱՐՑ/Ն ՆՁՈՎԵԱԼ Է, ԲՐԱԺԻՆ ԸՆԴ ՅՈՒԴԻԱԻ /
 ԱՄՍՈՒԱՅԱԿԱՆԻ/ԱՐՈՒՆ, ՍԻՄԷՈՆԻ ԿԱՅԱՐԴԻՆ... /
 Յ... Ը... ԴԴՆ...

Չրատ. Շահխաթունյանց, 234-235, Ալիշան, Շիրակ, 171,
 Масс, Еревуык, 21, Աշ. Մանուչարյան, ԳԳՄ, XIV, 289:

Ծանոթ. Վերջին երկու տողերը խիստ քայքայված են: Չրատարակիչները թվականը նշել են :ՆՁԷ: (1038):
 Ն. Մառը ներկայացրել է միայն ոռուսերեն թարգմանությունը: Թաստակը բերքից գանձվող հարկի քառորդ
 չափն է, որը վճարվել է ձեռնավորներին (ԳԲԲ, հ. 2, էջ 85):

5. ԵՐԵՐՈՒՅՔԻ ՏԱՃԱՐ. հարավային պատի արևելյան մուտքի բարավորից վեր, կամարի տակ,
 արտաքուստ, 3 տող.

Տ Ա Յ Ո Յ Թ Վ Ն Ի Ս
 Ի : Ն : Տ : Է : Ի Յ Ա Ն Ո Ւ Ն Ա Յ Վ Չ Ո Ր
 Ի Ե Ի Ա Ն

ԴԱՅՈՑ ԹՎԱԿԱՆԻՍ / Ի :ՆՂԷ: (1028)
 ԼԵՂԻ ՅԱՆՈՒՆ ԱՅ ԴՁՈՐ/Ի ԵՒ ԱՆՄԱՅԻ...:

Չրատ. Աշ. Մանուչարյան, ԳԳՄ, XIV, 291:

Ծանոթ. Գրիչը չի շարունակվել:

6. ԵՐԵՐՈՒՅՔԻ ՏԱՃԱՐ. հյուսիսային պատին, ներքուստ, բեմից հաշված երկրորդ հարթության
 վրա, 3 տող.

† ԵՄ ՄՈՇԵՂ, ՈՐԴԻ ԱԲԼԱՅԱ, ՈՐՔ / ԸՆԹԵՈՅՆՈՂՅՈՅ
 ԶԻՍ ՅԱՂՈՒԹՍ ՅԻՇ/ԲԵՄԻՉԻՔ: ԶՈՒԳՆԱՆ ԵՂԵԻ ԶԻՍ ... ԿՐՈՆԱԲՈՐ

† ԵՄ ՄՈՇԵՂ, ՈՐԴԻ ԱԲԼԱՅԱ, ՈՐՔ / ԸՆԹԵՈՅՆՈՂՅՈՅ
 ԶԻՍ ՅԱՂՈՒԹՍ ՅԻՇ/ԲԵՄԻՉԻՔ: ԶՈՒԳՆԱՆ ԵՂԵԻ ԶԻՍ ... ԿՐՈՆԱԲՈՐ:

Չրատ. Աշ. Մանուչարյան, ԳԳՄ, XIV, 288:

Ծանոթ. Վերջին նախադասությունն այլ գրչով է և անհասկանալի: Ժամանակով մոտ է նախորդներին:
 Աշ. Մանուչարյանը հնարավոր է գտնում այս Մոշեղի և Դայոց թագուհու եղբայր Մուշեղի նույնացումը,
 դրանով նաև թվագրելով վկայագիրը՝ XI դ. կես:

7. ԵՐԵՐՈՒՅՔԻ ՏԱՃԱՐ. հարավային պատին, քերձագրով, 1 տող.

ՏՐ ԳՐԻԳՈՐ ՏԱՆԿԱՆ ԿՄԵՏԼՈՒՍԿԻ

ՏՐ ԳՐԻԳՈՐ ՀԱՅՅՈՒՄԵՏ ԼՈՒՍԱՎՈՐԻՉՅ:

Հրատ. Աշ. Մանուչարյան, ՀՀՄ, XIV, 291:

Ծանոթ. Մեզ առաջին անգամ է հանդիպում Լուսավորչի անվան այսօրինակ արտահայտչաձևը: Աշ. Մանուչարյանը վերջին բառը կարդացել է ԼՈՒՍԱՅԻ:

Աշ. Մանուչարյանը նշյալ հոդվածում ներկայացնում է նաև երկու կարճ վկայագիր. հարավային ճակատի վերևում, կենտրոնում, գեղագիր, երկու տառ՝ ԲՋ, որն ըստ նրա, կարող էր վերականգնող ճարտարապետի անվան տառերը լինել, հարավային պատի աբսիդին, նույնը նաև արևելյան պատին՝ լես Սիմբատ:

8. ԵՐԵՐՈՒՅՔԻ ՏԱՃԱՐ. հյուսիսային պատին, ներքուստ, սյան վրա, ելնդագիր, 1 տող.

LU

Հրատ. Աշ. Մանուչարյան, ՀՀՄ, XIV, 289:

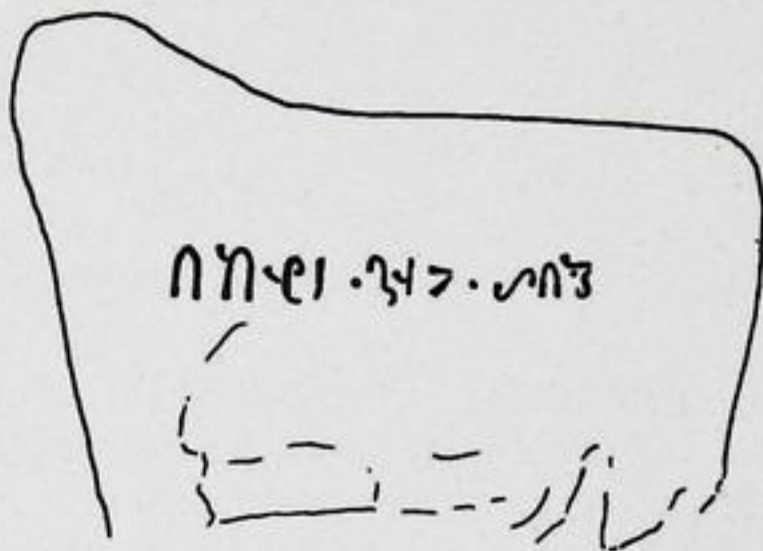
Ծանոթ. Աշ. Մանուչարյանը ծանոթագրում է. «Այս գծագիրը կամ նշանակում է «լույս», կամ «Լուսավորիչ», կամ էլ տաճարը կառուցող (թերևս՝ նորոգող - խմբ.) ճարտարապետի անվան տառերն են»: Կարծում ենք, որ տառերի վերևի ելնդապատկերը կարող է լինել պատիվ նշան:

ԼԱՆՋԻԿ

Նախկինում՝ Մուսլուխլի, Մուսլուղլու և նման այլ անուններով հայտնի ներկայիս Լանջիկ գյուղը գտնվում է Մարալիկի տարածաշրջանում, մարզկենտրոնից 35 կմ հեռավորության վրա: Վաղ հնագիտական հուշարձաններից հատկանշելի են մ.թ.ա. II-I հազարամյակների ամրոցների, բնակատեղիների, դամբարանադաշտերի մնացորդները: Միջնադարյան հուշարձաններից են գյուղից 1 կմ հարավ գտնվող «Փարաքար» գյուղատեղն ու տարբեր դարերին հարազատ գերեզմանոցները: Գյուղի մեջ է 1908 թ. կառուցված Ս. Աստվածածին բազիլիկ եկեղեցին: Այստեղ է գտնվում նաև XIX դ. «Կենաց Խաչ» մատուռը, որի շուրջ պահպանվել են նաև գյուղատեղիի ավերակներ ու գերեզմաններ:

Նորակառույց «Զարիաթ» սրբատեղում կա մի խոյատապան, որի դիմաց նաև հարթ տապանաքար երկուսն էլ արձանագիր են, սակայն, անկապակից:

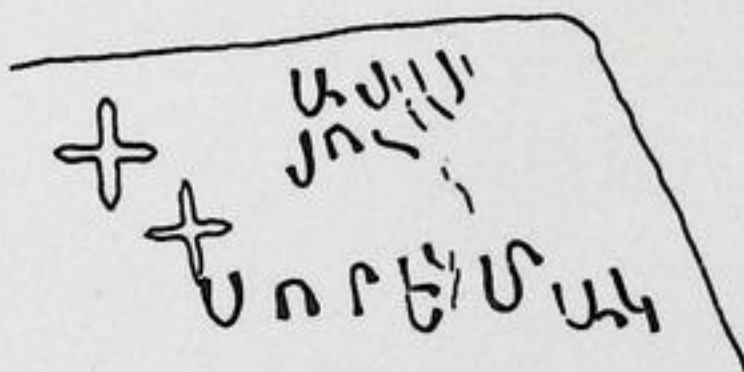
9*. ԽՈՅԱՏԱՊԱՆ. սրբատեղի մեջ, գիրը՝ հակառակ դիրքով, միատող.

ԸՍՏ ԳԻՆ ԹԱՍ:

Ծանոթ. Տապանաքարի ձևն ու տառերի հնագրությունն առավել հարազատ են XVI-XVII դդ.:

10*. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. հարթ ուղղանկյունաձև, 3 տող.

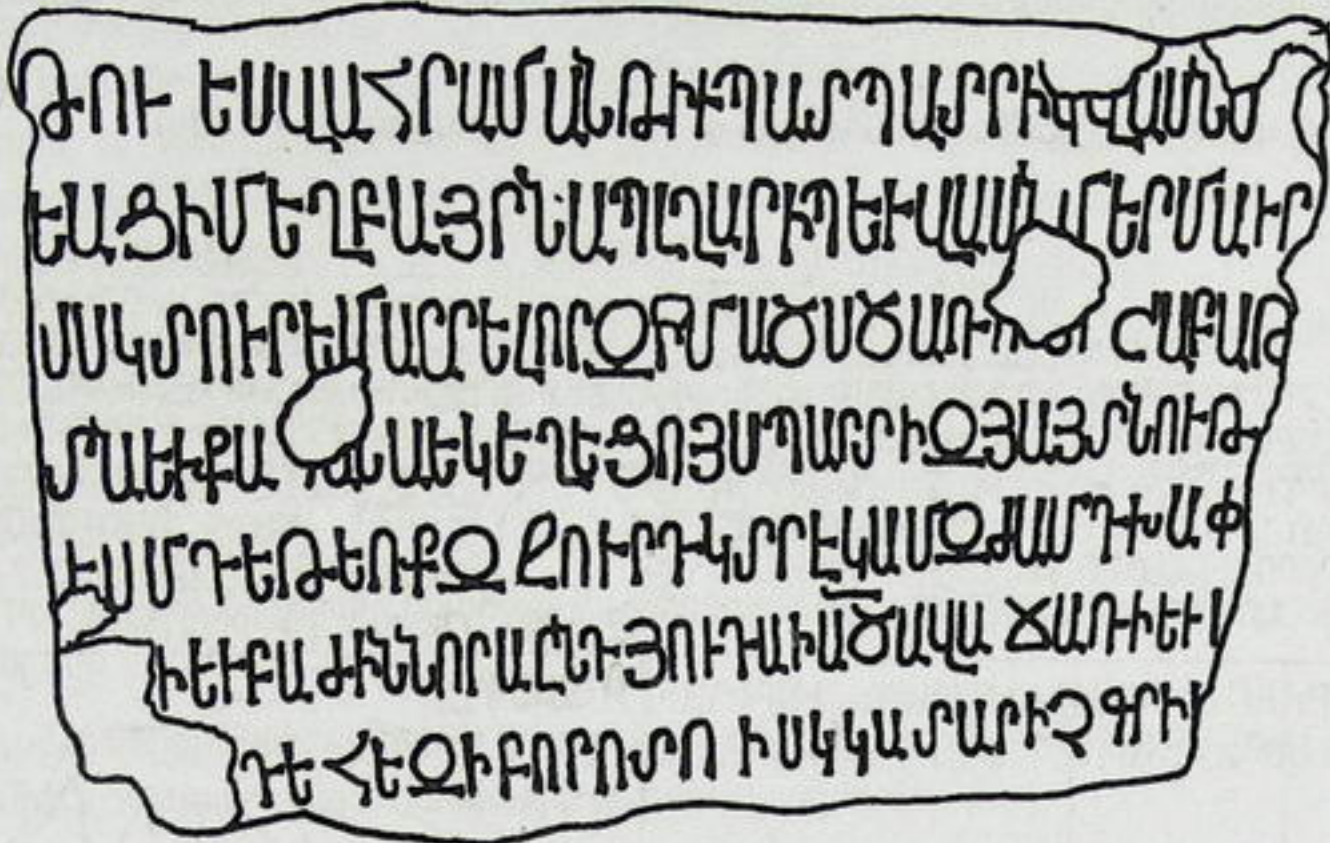

ԱՅՍ / ՅՈՒ / ՍՈՐԵՍԱԿ:

Ծանոթ. Արձանագրությունն անվարժ գրչի ձեռքով է գրված, բացի այդ քարի մակերեսը խիստ մաշվել ու մասամբ ջարդվել է, ինչի հետևանքով գիրն անընթեռնելի է դարձել: Թերևս, ժամանակակից է նախորդին:

ԶԻԹՅԱՆՔՈՎ

11. Գյուղից 2-3 կմ դեպի արևմուտք՝ բաց դաշտի մեջ գտնվում են մեծ և սրբատաշ քարերով կառուցված եկեղեցու ավերակներ: Մուտքի առաջ թափված քարերից միջանցք են ստեղծել, որի քարերից մեկն արձանագիր է: Այն իր վրա է կրում բավականին ծավալուն արձանագրության միջին մասը: Դատելով մնացածից՝ այն պետք է առնվազն երեք քարի վրա լիներ և 7 տողից.

- ...ԹՈՒ, ԵՄ ՎԱՅՐԱՍ ԱՆԹԻՊՈՍ ՊԱՏՐԻԿ, ՎԱՍՆ Մ...
- ...ԵԱՑ ԻՄ ԵՂԲԱՅՐՆ ԱՊԼՂԱՐԻՊ ԵՒ ՎԱՍՆ ՄԵՐ ՄԱԻՐ...
- ...ՍՍԿՏՈՒՐ ԵՄ ԱՐԱՐԵԼ, ՈՐ ԶԻՍ ԱԼՍՏՈՒԱԾԱԾԱՌՈՅՆՆ ՇԱԲԱԹ...
- ...ՏԱՆ ԵՒ ՔԱՐԱՆԱ ԵԿԵՂԵՑՈՅՍ ՊԱՐՏԻ ԶՅԱՅՏՆՈՒԹԵԱՆՆ...
- ...ԻՍՄԴ ԵԹԵ ՈՔ ԶԶՈՒՐԴ ԿՏՐԵ ԿԱՍ ԶԺԱՄԴ ԽԱՓՄԱՆԷՆՆ...
- ...Ի ԵՒ ԲԱԺԻՆ ՆՈՐԱ ԸՆԴ ՅՈՒՂԱԻ ԱԼՍՏՈՒԱԾԱՎԱՃԱՌԻ ԵՒ...
- ...ԴԵՅԵԶԻ ԲՈՐՈՏՈՒ ԻՍԿ ԿԱՏԱՐԻՉ ԳՐԻՄՆ:

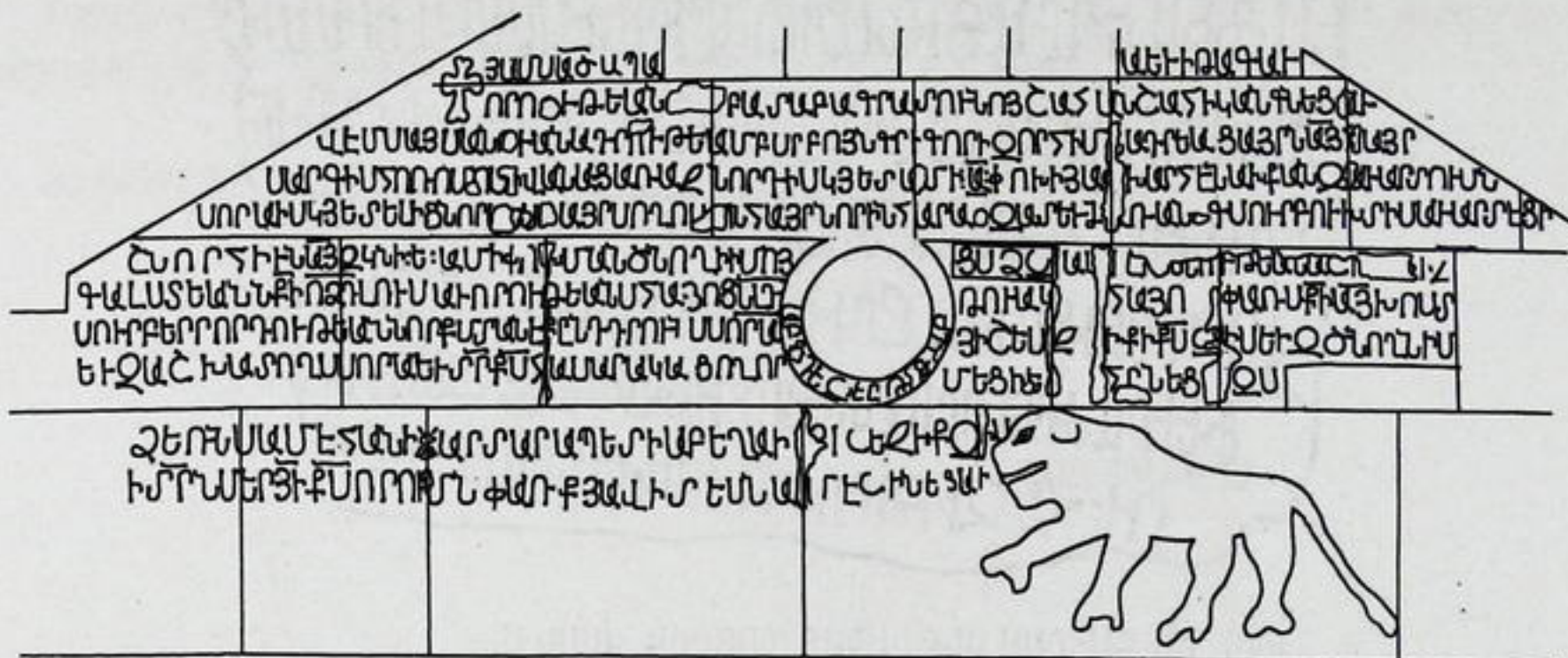
Ծանոթ. Պարզ հասկացվում է միայն եկեղեցու մոտ ջուր բերելու հանգամանքը: Հիշատակված Վահրամը ծնվել է 967 և մահացել 1045 թվին: Նրա մոր անունը Շուշիկ է եղել: Վահրամը շինողն է նաև Մարմաշենի վանքի՝ 986-1029 թթ., զեղջել է նաև Մաստարա գյուղի հարկը:

Հուշարձանին տեղացիք անվանում են Ղրղխու վանք, որն, անշուշտ, թուրքերեն է և նշանակում է կոտրած կամ ավերակ վանք:

ՀԱՅԿԱԶՈՐ - ԿԱՐՄԻՐ ՎԱՆՔ

Այս գյուղի անունը գրականության մեջ հիշատակված է նաև Ղոշավանք, Ղըզըլքիլիսա ձևերով:
 Գյուղը վերջին տասնամյակներում տեղափոխվել է քիչ վերև, իսկ հնում եղել է ծորամիջի տափա-
 րակի վրա՝ Ախուրյանի ափին ավելի մոտ, ուր մնում են տների բազմաթիվ ավերակներ, որոնց մեջ նաև
 գրեթե ամբողջ մնացած Կարմիր վանք կոչվող եկեղեցին, որի անունով հնում կոչվում էր նաև գյուղը:
 Եկեղեցին կենտրոնազմբեթ շենք է և կանգուն, որից պրակում տեղ է գտել 4 արձանագրություն:

12. ԿԱՐՄԻՐ ՎԱՆՔ ԵԿԵՂԵՑԻ. հարավային պատին, արտաքուստ, 11 տող.

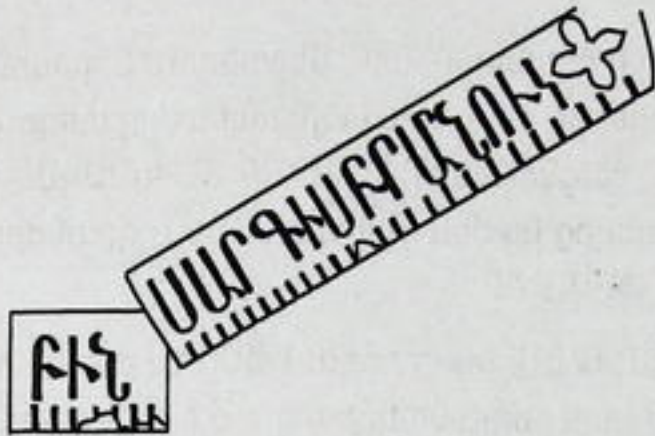

ՅԱՄՍ ԱԾ ԱՊԱՄՏԻ ԵՒ ՀՈԳԵԻՈՐ ՏՆԵԱՈՅՆ ԽԱՉԿԱՆ ԵՒ Ի ԹԱԳԱԲ/ՈՐՈՒԹԵԱՆ
 ԴՍՄԻԲԱՏԱ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆՈՅ ՇԱՅԱՆՇԱՅԻ, ԿԱՆԳՆԵՑԱԲ / ՎԵՄՍ ԱՅՍ
 ԱՆՈՒԱՆԱԴՐՈՒԹԵԱՄԲ ՍՐԲՈՅՆ ԳՐԻԳՈՐԻ, ՋՈՐ ՀԻՄՆԱԴՐԵԱՑ ԱՅՐՆ ԱՅ ՀԱՅՐ /
 ՍԱՐԳԻՍ ՀՈՌՈՄՈՍԻ ՎԱՆԱՑ ԱՌԱՋՆՈՐԴ, ԻՍԿ ՅԵՏ ԱՄԻ :Ա: ՓՈԽԻ ՅԱՇԽԱՐՀԵ
 ՆԱԽՔԱՆ ՋԱԲԱՐՏՈՒՄՆ / ՍՈՐԱ, ԻՍԿ ՅԵՏ ԵԼԻՑ ՆՈՐԻԱ ԵՄ ԴՅԱՅՐ ՍՈՂՈՒՄՈՆ,
 ՀԱՅՐ ՆՈՐԻՆ ՀԱՐԱՋԱՏ ԵՒ ԺՎԱՂԱՆԳ ՍՈՒՐԲ ՈՒԽՏԻՍ ԱԲԱՐՏԵՑԻԻ: /
 ՇՆՈՐՀԻՒՆ ԱՅ, ՋԿՆԻ :Ե: ԱՄԻ ՓՈԽՄԱՆ ՇՆՈՐԻ ԻՄՈՅ, ԻՒ :ՅՄՁՁ: (6286) ԱՄԻ
 ԼԻՆԵԼՈՒԹԵԱՆ ԱՇԽԱՐՀԻ ԵՒ ԻՒ ԱՌԱՋԻՆ / ԳԱԼՍԵԱՆՆ ՔԻ :ՈՁԴ: (684)
 ԼՈՒՍԱԴՐՈՒԹԵԱՆՍ ՀԱՅՈՑ :ՆԼԴ: (985) ԹՈՒԱԿՄԱՆԻՆ ՀԱՅՈՒՑ ԻՒ ՓԱՌՍ ՔԻ ԱՅ
 ԽՈՍՏՆՈՎԱՆՈՂՔԻ / ՍՈՒՐԲ ԵՐՐՈՐԴՈՒԹԵԱՆՆ, ՈՐՔ ՄՏԱՆԷՔ ԸՆԴ ԴՐՈՒՆՍ ՍՈՐԱ
 ՅԻՇԵՍՋԻՔ Ի ՔՍ ՋԻՍ ԵՒ ՇՆՈՂՆ ԻՄՈՅ ՍԱՐԳԻՍ / ԵՒ ՋԱՇԽԱՏՈՂՍ ՍՈՐԱ ԵՒ
 ՏՐ ՔՍ ՀԱՍԱՐԱԿԱՑ ՈՂՈՐՄԵՑԻ ԵՒ ԱՐԻՅՆԵՑԻՒ ՋՄՈՒՐԲ ՈՒԽՏՍ ԳՐԻԳՈՐԻ Ի /
 ՋԵՈՆ ՍԱՄԷՀԱՆԻ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏԻ ԱԲԵՂԱԻ, ՅԻՇԵՍՋԻՔ ՋԻՍ / Ի ՏՐ Ն ՄԵՐ ՅԻ
 ՔՍ, ՈՐՈՒՄՆ ՓԱՌՔ ՅԱՎԻՏԵԱՆ ԱՄԵԼՆ ՇԻՆԵՑԱԲ:

ԵՍ՝ ԳՈՒԼԱԶԸԶԻ ՈՐԴԻ ՏՐ՝ ՄԵԼԻՔՍԷԹԸՍ, /
ՈՐ ԵԿԻ ԱՅՍ ՄԲ ՈՒՄՏԻՍ ԾԱՌԱԵՑԻ:

Ծանոթ. Ս. Բարխուդարյանը Մելիքսեթի հոր անունը կարդացել է ԳՈՒԼ ԱԶԸԶ, իսկ ՈՒՄՏԻՍ-ը՝ ՈՒՄՏՍՍ:
Դատելով տառաձևերից՝ հարազատ է XI-XII դդ.:

15. ԿԱՐՄԻՐ ՎԱՆՔ ԵԿԵՂԵՑԻ. արևմտյան պատի հյուսիսային անկյունում նորոգումների ժամանակ
հարմարեցված բեկորներ, արձանագրության մնացորդներով, 1 տող.

... ԲԻՆ... ՍԱՐԳԻՍ ԲՐ ՄԱՆՈՒԿ...:

Ծանոթ. Երկու բեկորների վրա մնում են երկրորդ տողի վերին գծերը:
Նշվածները տառերի վերին գծերը չեն, այլ ուղղահայաց գծերով քանդակազարդ:

ՍԱՌՆԱՂԲՅՈՒՐ

Սառնաղբյուրը Շիրակի մարզի, տարբեր դարաշրջանների հուշարձաններով առավել հարուստ բնակավայրերից է: Գյուղում և շրջակայքում գրանցված են մ.թ.ա. II-I հազարամյակներին վերագրվող 6 ամրոց, 13 դամբարանադաշտ: Պատմաճարտարապետական արժեք ու հետաքրքրություն են ներկայացնում միջնադարյան հուշարձանները, ի դեմս 8 կանգուն և կիսավեր եկեղեցիների (5-7-19-րդ դդ.), 8 գյուղատեղիների և 6 գերեզմանոցների, 3 մատուռների, ամբողջական ու բեկորային բազմաթիվ խաչքարերի: Հայտնի է բնակավայրում գտնվող Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ քարայր-ուխտատեղին՝ իր հրաշք, հորդառատ աղբյուրով:

Այսչափ առատ հուշարձանների շարքում պատմաճարտարապետական բնութագրով և վիմագրերի առկայությամբ հատկանշելի է միակ վանական համակառույցը՝ Հոգեվանքը, որը «թիկնել է» գյուղ տանող ճանապարհի աջ կողմի բլրալանջին: Այն հայտնի է նաև Կարմիր վանք (շինաքարի գույնից), կամ Ձորագյուղի վանք (այդանուն գյուղատեղիում գտնվելու պատճառով) անվանումներով:

Հոգեվանք կամ Կարմիր վանք կոչվող եկեղեցական համալիրը գտնվում է Սառնաղբյուր գյուղից 3 կմ հյուսիս-արևմուտք: Գլխավոր Ս. Կարապետ եկեղեցին, ըստ հյուսիսային մուտքի բարավորի արձանագրության, կառուցվել է 1205 թ.: Ճարտարապետական տեսանկյունից պատկանում է գմբեթավոր դահլիճի հորինվածքով և զույգ ավանդատներով եկեղեցիների տիպին: Բոլոր պատերն արտաքուստ ունեն հայկական զույգ խորշեր: 1939 թ. երկրաշարժից քանդվել է եկեղեցու գլանաձև թմբուկով գմբեթը, որը նորոգվել է 1980-ականներին: Ս. Կարապետից մոտ 50 մ հյուսիս, ուրվագծվում են մաքրման աշխատանքներով բացահայտված երկու եկեղեցիների ավերակներ՝ V-VI դդ. միանավ բազիլիկ և VII դ. Ս. Ղազար քառախորան կառույցներ:

Հոգեվանքի որմերին և ներսում հավաքված կոթողների բեկորներին պահպանվել են մեկ տասնյակից ավելի վիմագրեր՝ կիսեղծ վիճակում, ինչը, մասամբ, պայմանավորված է տուֆաքարի որակով: Եվս մեկ արձանագիր քար ագուցված է գյուղամիջյան հին կամրջի որմին:

16. Ս. ԿԱՐԱՊԵՏ ԵԿԵՂԵՑԻ. հյուսիսային մուտքի բարավորին, մասամբ եղծված, 13 տող.

ԿՐԻՍՏՈՍ
ԻՏԵՐՈՒԹԵ
ՈՏՎԱՐԴԱՊ
ԳԱՐԱՈՏՆԿԵՑԻՅԱՐԿ
ՐԷՐԵՏԴԻՆԱՐՆՊՈՒՍՏՐԿ
ՆՊՈՒԵՐԵՑԵՎԱՍԱԿ
ՉԱՐԷՔԱՂԱՅ ՈՊՈՒՄՆ ՈՅՆ
ՄԻՆԱԽՐՈՒՔԻՆ: ԲԱԽՅՈՐ ՈՒԽՅ
ԵՊՈՒԵԻՉԻՄ ԱՅԳԻՆ ՉԻԱՊՈՒԻՆ
ԻՍԻՅՈՒԹԵՎԱՆԱՅ Ս ԲԿԱՐԱՊԵՏՍ
ԵԼԵՍՍԻՄԷՆՆՆՈՒՊՈՒԵՍ ՈՐԴԻՍԵՑ
ԻՄՍ ԵՄՍԻՑԻՆՍԵՏՈՒՉԻՄ
ՌՆՍԲԵՂԵԱՐՅՍԵՂՍԿ ԲԱՏԱՐ

† ոծր. (1205) / Ի ՏԵՐՈՒԹԵԼԱՆ... / ՈՏ ՎԱՐԱՊԵՏ... /
 ԳԱՐԱՈ ՏՆԿԵՑԻ ՅԱՐԿ... ՈՐ ԷՐ ԵՏ ԴԻՆԱՐՆ ԴՈՒՍՏՐ... Ռ / ՆԴ
 ՈՐԴԵՐԵՑ ԵՒ ՎԱՍԱԿ... Ս / ԶԱՐԷ ԶԱՂԱՑՈ ՊՈՒՍՆՈՅՆ... Գ / ՄԻՆ
 ԱԻՐ ՏՔԻՆ, :Բ: (2) ԱԻՐ ՅՈՐ ՈՒՐՏ... Ս / ԵՏՈՒ ԵՒ ԶԻՍ ԱՅԳԻՆ
 ԶԽԱԹՈՒՆԻՆ... Բ / ԻՍ Ի ՅՈԳԵՎԱՆԱՑ ՍԲ ԿԱՐԱՊԵՏՍ... ԻՆ /
 ԵԼ ԵՍ՝ ՍԻՍԷՈՆ, ԾՈՒՊՈՒԼԻՍ ՈՐԴԻՍ, ԵՏ... ՈՑ / ԻՄՍ
 † ԵՍ՝ ՍԻԾԻՆՍ, ԵՏՈՒ ԶԻՍ ... ՈՐ... ԿՈՉԻ ... Գ... ԶԵ/ՈՆ
 ՍԲ ԵՂԲԱՐՑՍ ԵՊՍԿ ... Պ... ՐԱ ՅԱԻՐ ԱՇՆԱԿԵՑԻ...

Չրատ. Մխիթարյանց, Տեղագրութիւն, 96 (պակասավոր),
 Գեորգեանց, 172 (մի քանի բառ)

Ծանոթ. Արծանագրութիւնը գրեթէ կիսով չափ եղծվել-անընթեռնելի է դարձել: Ակնհայտ է, որ վիճազիրը վկայում է մի քանի նվիրատվութիւնների մասին: Ծուպուլի որդի Սիմեոնը հիշատակվում էր նաև Լնբատավանքի վիճագրերից մեկում (արծ. 110 - խմբ.):

17. Ս. ԿԱՐԱՊԵՏ ԵԿԵՂԵՑԻ. արևելյան որմին, արտաքուստ, հողմահարված, 10 տող.

ՏՐ ԱՎ ՏԻՐԵԱՑ ՏԱՆՈՒՐ
 ՏԱՅՈՑ ՈՐ Ի ԵՒ
 ՅՈՒՂՎԷ՛
 ՆԻՆՆ
 ՈՂԻ
 ԻԿՍՈ
 ՏՎՐԱՆՈՒ
 ՊԵՑՆԵ
 ԻՆՅԱՅԵԿԿԵ
 ՏՊԱՄԻԱ ՍՍ

ՏՐ ԱՎ ՏԻՐԵԱՑ ՅԱՆՈՒՐՑ... / ՅԱՅՈՑ
 ... ՈՐԻ ԵՒ... / ՅՈՒՂՎԷ՛ ՈՐԻ... ՐԸ... /
 ՏԻՆՆ ... ՈՐ / ՈՂԻ... Զ / ԻԿՍՈ...
 Ո / ՏՎՐԱՆ ՅՈՒ... ԱՆ / ՂԿՑՆ... Ն
 ԻՆ Յ ԱՅ ԵՒ ԿԱՏ... ԱՆ
 ՐՂԱՄԻԱ...:

18. Ս. ԿԱՐԱՊԵՏ ԵԿԵՂԵՑԻ. արևելյան որմին, արտաքուստ, նախորդին կից քարին, հողմահարված և անկապակից, 6 տող.

ՈՏ ՎԱՐԱՊԵՏԻՍ
 ԲԱԹ ԱՄ
 ԱԻՑ ԱԻՄԱՑ
 ՅԱՇ ԴՅՄԻՆ
 ՓՈՅԹ ԻԲ
 ԱՏԱԿ ԻՐԱ

Ս
 Տ ՈՏ ՎԱ ՍԲ ՈՒՄՆՏԻՍ ... / ԲԱԹ...
 ՄԱՄ... Ս / ԱԻՑ... ԱԻՄԱՑ... Տ /
 ՅԱՇ... ԴԱՅԵԿԿԱՆՆ ՄԻՆ... / ՓՈՅԹ...
 ԻԲ... / ԱՏԱԿ... ԻՐԱ...:

19. Ս. ԿԱՐԱՊԵՏ ԵԿԵՂԵՑԻ. արևելյան որմին, արտաքուստ, տեղ-տեղ եղծված, 7 տող.

ՅԱՅԵԿ ԽՈՐԱՆԻ ՍԱ
 ՆԵՆԱՆ ԱԻՆՈՑ ԱԱ
 ԹԵՆՊԱՏԱՐԱ
 ՏՈՒՄԱ: Ճ: ԱՆ
 ԻՆԵՆ ՎԱՂՃԱՆ
 ՐԲԻՊԱՏԵՐԱՉՄԻ
 ՄԵՌԵԼԲՐԻՍ ՏՈՆԵ

ՅԱՅԵԿ ԽՈՐԱՆԻՍ ԱՄԵՆԱՅՆ
 ԱԻՐ ՆՈՑԱ ԱՐ / ԹԵ... ԵՆ
 ՊԱՏԱՐԱՎԳ, ՈՐՔԻ / ... Ե... Ն
 ՅՈՒՄԱ : Ճ: ԱՆՆ / ԱՓԱՆՆ... /
 ԻՆԵՆ ՎԱՂՃԱՆ... / ՐՈՐՔ Ի
 ՊԱՏԵՐԱՉՄԻ / ... ՄԵՌԵԼ ԲՐԻՍՏՈՆԵ:

20. Ս. ԿԱՐԱՊԵՏ ԵԿԵՂԵՑԻ. արևելյան որմին, արտաքուստ, լուսամուտից աջ, 7 տող.

ԻՆՈՅՆ ԱԻՐ ՅԱԶ ԽՈՐ/ԱՆԻՍ
 ՆՈՑԱ ԱՐԱՍՑԵ/Ն ՊԱՏԱՐԱԳ,
 ՈՐՔ ԱՆՅԻ/ՇԱՏԱԿ ՎԱՂԾԱՆԵԱԼ/ԷՆ
 ՅԱՇԽԱՐԴԻ ԱՐԱՆ/Ց, ԿԱՆԱՑ,
 ԾԵՐՈՑ ԵՒ / ՏՂԱՈՑ:

Ի ՆՈՅՆ ԱԻՐ ՅԱԶ ԽՈՐ/ԱՆԻՍ
 ՆՈՑԱ ԱՐԱՍՑԵ/Ն ՊԱՏԱՐԱԳ,
 ՈՐՔ ԱՆՅԻ/ՇԱՏԱԿ ՎԱՂԾԱՆԵԱԼ/ԷՆ
 ՅԱՇԽԱՐԴԻ ԱՐԱՆ/Ց, ԿԱՆԱՑ,
 ԾԵՐՈՑ ԵՒ / ՏՂԱՈՑ:

21. ԱՐՁԱՆԱԳԻՐ ՔԱՐ. եկեղեցու ներսում, տեղ-տեղ եղծված, 8 տող.

ՅՈՒԲԵԽԵՆՑ ԵՏ
 ՌԻՏՈՑԵ ՎԱՆՔՆ
 ՐԴՈՒԹԵՄՏԱԻՐԳԵՐ
 ՐԱԳԻՏ ԱՌԻՍԲԱՌԱ
 ԱԻՐԵԳՐԻԳՈՐԻ ՉՄԲՆԱ
 ԿԵՐԻՒԱՎԱՆԻԷԷ
 ՔԳՐԻԱԱԻՐՏՆԵՂԻՑԻՆ

... / ՑՈՒ ԲԵԽԵՆՑ ԵՏ... / ...ՈՒ Ի
 ՉՈԳԵՎԱՆՔՍ... / Ի ՅԱՌԱԶՆՈ՛/ՐԴՈՒԹԵԼԱՆՍ
 ՉԱԻՐ ԳԵՒՈՐԳԱ ... ԵՏՈՒ ՊԱՏԱՆ/ՐԱԳ Ի
 ՏԱԽԻ ՍԲ ԱՌԱՐՔԵԼՈՑ՝... / ԱԻՐ Ե
 ԳՐԻԳՈՐԻԼՆ՝ ՋՄԻՆՆ Ս... / ...Կ...ԵՐ ԽԱՓԱՆԵ ԵՒ
 Ջ... / Ք ԳՐԻՍ ԱԻՐՉՆԵԱԼ՝ ԵՂԻՑԻՆ:

Չրատ. Մխիթարյանց, Տեղագրութիւն, 96 (պակասավոր)
 Գեորգեանց, 172 (պակասավոր):

22. ԱՐՁԱՆԱԳԻՐ ՔԱՐ. նախորդի մոտ, տեղ-տեղ եղծված, 7 տող.

ՍԱՐ... / ...ՈՒԶԻՍ Ս... /
 ԿԱՐԱՊԵՏՍ ... / ԵՒ ՍՈՔԱ
 ՍԱՐՄԱՆԵՑԻՆ... / ՅՈՐԱՆՆՈՒ
 ԵՒ ՅԱՎՈՐԱՎ... / ...Ր... ՐԴ ԵԹԵ
 ՈՐՔ... / ...ԻՆՔՆԵԼՑ...

...ՍԱՐ... / ...ՈՒԶԻՍ Ս... /
 ԿԱՐԱՊԵՏՍ ... / ԵՒ ՍՈՔԱ
 ՍԱՐՄԱՆԵՑԻՆ... / ՅՈՐԱՆՆՈՒ
 ԵՒ ՅԱՎՈՐԱՎ... / ...Ր... ՐԴ ԵԹԵ
 ՈՐՔ... / ...ԻՆՔՆԵԼՑ...

23*. Ս. ԿԱՐԱՊԵՏ ԵԿԵՂԵՑԻ. հարավային ավանդատան ներսում, լուսամուտից ձախ, 9 տող.

ԹՎ: ՌՅԿ ԸՑ
 ՈՐՔ ՄՅԱՆԵՔ
 ԲԴՐՈՒՆՍ ՎԱՆՔԻ
 ՍՐՔ ՍՏԵՓԱՆՈՒ
 ՏԻԳՐԱՆ
 ԳԵՈՐԳԵԱՆ
 ԳՐԻԳՈՐԵԱՆՑ
 ՄՈՎՍԵՍ ԱՆԱՆԵԱՆՑ
 ՅԻՇԵՑԵՔ

ԹՎ[ԻՆ] ՌՅԿ (1911) ՉԼԱՅՈՅ, /
 ՈՐՔ ՄՏԱՆԵՔ / ԶԴՐՈՒՆՍ ՎԱՆՔԻ /
 ՍԼՈՒՅՐԲ ՍՏԵՓԱՆՈՒ / ՏԻԳՐԱՆ /
 ԳԵՈՐԳԵԱՆ / ԳՐԻԳՈՐԵԱՆՑ, /
 ՄՈՎՍԵՍ ԱՆԱՆԵԱՆՑ / ՅԻՇԵՑԵՔ:

24*. Ս. ԿԱՐԱՊԵՏ ԵԿԵՂԵՑԻ. հարավային ավանդատան ներսում, նախորդի դիմաց, 4 տող.

† ՇՆՈՐՀԻ ԵՒ ՈՂՈՐՄՈՒԹԵԱՄԲ
 ԱԾՅ ԵՍ ՏԻԳՐԱՆ ՀԵՊՈՅԵՆԱ
 ԵԿԻ ԱՅՍ ՁՈՐԱԳԻՒՂԻ ՎԱՆՔՍ
 ՅԻՇԵՑԷՔ ՄԱՔՐԹ ՓԵՅԼՔԻՆՆՈՒՍՁԵ

† ՇՆՈՐՀԻ ԵՒ ՈՂՈՐՄՈՒԹԵԱՄԲ / ԱԾՅ,
 ԵՍ՝ ՏԻԳՐԱՆ ՀԵՊՈՅԵՆԱ, / ԵԿԻ ԱՅՍ
 ՁՈՐԱԳԻՒՂԻ ՎԱՆՔՍ, / ՅԻՇԵՑԷՔ
 ՄԱՔՐԱՓՈՅԼ ՋԱՂՕԹՍ ՁԵՐ:

25*. Ս. ԿԱՐԱՊԵՏ ԵԿԵՂԵՑԻ. հարավային ավանդատան բարավորին, ներքուստ.

ՏԻԳՐԱՆ

ՏԻԳՐԱՆ:

26*. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. երկլանջ, եկեղեցու հյուսիսարևելյան կողմում, 4 տող.

ԹՅ Օ ՍԱՅՍԿԱՆԳԻՍՏ
 ՈՐԴԻՄՈՅԴ ԱԻ ԹԻԱՐԱՔԱՔԻՆ
 Ր ԱԻԲԵՐՈՍՅ ԻՇԻԵՅՄՍ
 Ս''

ԹՎԻՆՂ ՀԼԱՅՈՑՂ ՈՒՆՂ (1191) ԱՅՍ ՀԱՆԳԻՍՏ ... /
 ՈՐԴԻՄՈՅ ԴԱԹԹԻ ԱՐՍ ՔԱՋԻ ԵԻՂ... / ... Ր... ԱԻՐ
 ՔՍ ՐՇ... Ս ՅԻՇԼԱՅԼԱԿՂ ԵՒ ՅԻՍ Տ... / Ս...

Ծանոթ. Թվականի հատվածը եղծված է, սակայն ԱՅՍ-ից առաջ ուրվագծվում է իս տառի աջ կիսակլորը: Նկատառելով տապանաքարի և տառածների հորինվածքը՝ թվականը ենթադրաբար կարելի է վերականգնել ՈՒՆ (1191):

27*. ԱՐՁԱՆԱԳԻՐ ՔԱՐ. ագուցված գյուղամիջյան հին կամրջի ձախակողմյան պատին, 9 տող.

Ի ԹՎԱԿԱՆԻ ՀԱՅՈՑ ՈՅԻՆԳ
 Ի ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵՆ Տ. ՄԿՐ
 ՏՅԻ Ա ԿԱԹՈՒՂԻՆՈՒ ՀԻՇԾԱ
 ԱՐԴԵԼԲԵՆ ԼՔԱՆԻԲԳԱՄԱՐ
 ՄՈՂՄՈՆԵԱՆԻ ՅԻՇԱՏԱԿԻՐ
 ԼԻԻՐ ԵՆՈՂԱ Յ՝ ՄՔԱՆՑԱՆԵՆ
 ԱՍԵՆ ՁՈՂՈՐՄԻՍ ՄՔԱՊԵՆ
 ԶԻՆԱ ՍՍ ՆՁՈՒԵՆ ԻՔՍԵ ԱԵՆ
 ՄՄՂ ԴԻՐՆԵՑԱԿՈՒ ԱՄԱՋԵԱՆ

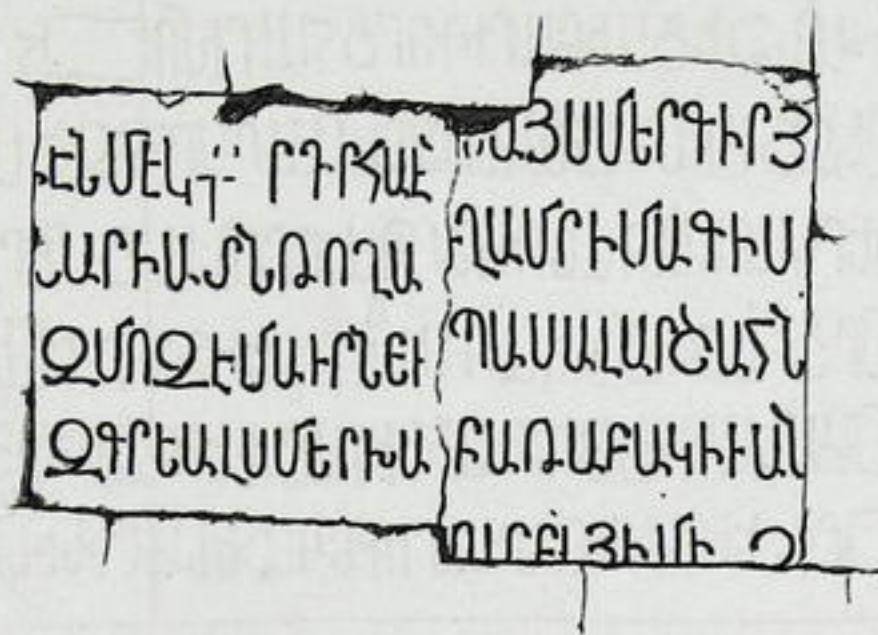
Ի ԹՎԱԿԱՆԻ ՀԱՅՈՑ ՈՅԻՆԳ (1894) / Ի
 ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵՆ Տ. ՄԿՐ/ՏՅԻ Ա ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ,
 ՇԻՆԵՑԱԻ / ԱՐԴԵԱՄԲՆ ԵՒ ՋԱՆԻՔ ԳԱՄՊԱՐ /
 ՍՈՂՄՈՆԵԱՆԻ ՅԻՇԱՏԱԿ ԻՐ / ԵՒ ԻՐ ԾՆՈՂԱՑ, ՈՐՔ
 ԱՆՑԱՆԵՆ / ԱՍԵՆ ՁՈՂՈՐՄԻՍ, ՈՐՔ ԱՌՆԵՆ / ՋՎՆԱՍՍ
 ՆՁՈՎԻՆ Ի ՔՍ Է. ԱՍԵՆ: ՈՐՄԱԴԻՐՆ Է ՅԱԿՈՒ ԱՊԱՋԵԱՆ:

Ծանոթ. Վիմագիրը Մկրտիչ Ա Խրիմյան Հայրիկի (1892-1907) օրոք իրականացված շինարարական աշխատանքների քարեղեն ապացույցն է: Միաթռիչք կամուրջը կառուցվել է ոմն Գասպար Սողոմոնյանի միջոցներով ու ջանասիրությամբ, իսկ որմնադիրը, այսինքն՝ պատշարը Հակոբ Ապաշյանն է:

ՍԱՐԱԿԱՊ

Գյուղամիջում կա հին հիմնապատերի վրա վերջին դարերում վերակառուցված մի եկեղեցի՝ Ս. Աստվածածին անունով. եկեղեցու հարավային պատի մեջ, արտաքուստ, նորոգումների ժամանակ օգտագործվել են երեսպատման երկու արձանագրված քար. դրանք դրված են իրար կից և, ըստ երևույթին, բերվել են տվյալ գյուղի և Ձիթհանքովի արանքում բաց դաշտի մեջ գտնվող Ղրղխու կոչվող ավերակ վանքից: Ինչպես գրերի մեծությունները, այնպես էլ բովանդակությունը մատնացույց է անում, որ դրանք երկու տարբեր արձանագրությունների մասեր են. առաջին քարի գիրը պակասավոր է բոլոր չորս կողմերից, իսկ երկրորդի վրա առկա է առաջին տողի մի մասը:

28. Եկեղեցու հարավային խաչաթևի արևմտահայաց որմին, արտաքուստ, 4 տող.

...ԷՆ ՄԵԿՔ...ՐԴՐՅԱԼ... / ...ՆՇՆՐԻԱՏՆ ԹՈՂԱԲՅ՝ /
 ...ՋՄՈՋԷ ՄԱԻՐՆ ԵԻ... / ...ՋԳՐԵԱԼՍ ՄԵՐ ԽԱՓՓԱՆԷ՛Լ...

Ծանոթ. Հասկացվում է, որ ինչ-որ մեկը թողել է գյուղի շարիատ կոչվող հարկն իր մոր հիշատակին:

29. Նախորդից աջ, 5 տող.

...ԱՅՍ ՄԵՐ ԳԻՐ Յ... / ...ՆՄՈՒՂԱՄՐԻ
 ՄԱԳԻՍՏՐՈՍԻ՛... / ...ՆԱՄԻՐՍՆՊԱՍԱԼԱՐ
 ՇԱՅՆՆՇԱՅԻ՛... / ...Ր ԱԹԱԲԱԿ ԻԲԱՆՆԷԻ՛... /
 ...ՈՄԲՆ ՅԵՄԻ Զ...

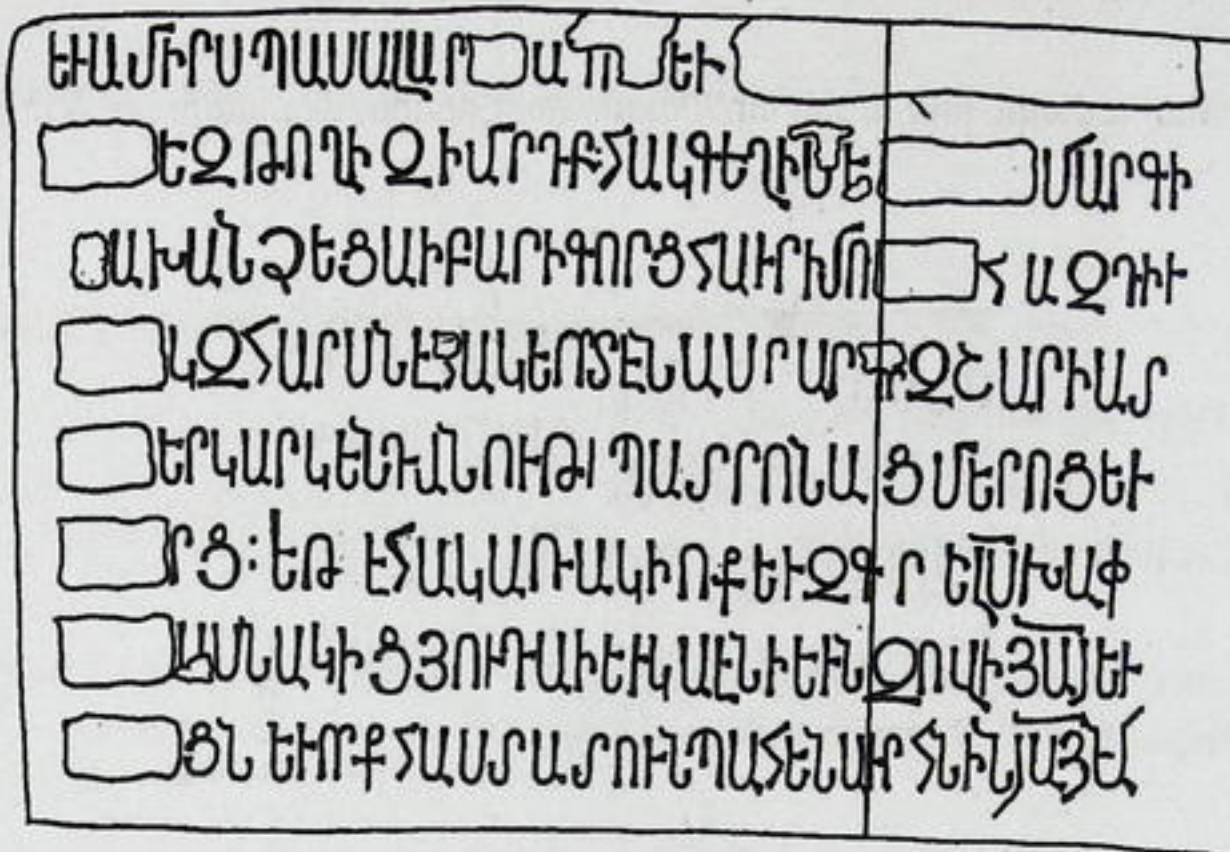
Ծանոթ. Ապուղամը Մագիստրոսը հայրն է Անիի և Շիրակի արքեպիսկոպոս Գրիգորի, որը հիշատակված է 1213-1227 թթ. վիճաբերում: Աթաբակ Իվանեն գործել է XII դ. վերջին և XIII դ. առաջին երկու տասնամյակներում: Արձանագրության ժամանակը, հետևաբար, XIII դ. սկզբներն է:

Վերջին տողի գրերը կիսով չափ են և անկապակից: Գրչագիրը՝ վերևում:

ԲԱՐՁՐԱՇԵՆ

Գյուղը գտնվում է Գյուլմրի-Արմավիր մայրուղուց մոտ 4 կմ հարավ, քարքարոտ ու սևահողային լանդշաֆտով սարահարթին, ծովի մակերևույթից 1700 մ բարձրության վրա: Բնակավայրի կենտրոնում Ս. Աստվածածին կիսավեր եկեղեցին է, խաչածև հատակագծով, կենտրոնագմբեթ հորինվածքով, բնորոշ VII դարին: Ի տարբերություն արևելյան կիսակլոր աբսիդի՝ մյուս երեքը ուղղանկյունածև են:

30. Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ. հյուսիսային պատին (խաչաթևին), արտաքուստ, 8 տող.

...ԵՒ ԱՄԻՐՍՊԱՍԱԼԱՐ ...Ա Ո...ԵՒ... / ...ԵԶ ԹՈՂԻ
 ԶԻՍ ԱՐԴԵԱՍՅԲ: ԶԱԿ ԳԵՂԻՍ... ՄԱՐԳԻ / ...ԹՄԽԱՆՁԵՑԱ
 Ի ԲԱՐԻ ԳՈՐՑ ԶԱԻՐ ԻՄՈ... ԶԱԶԴԻԻ / ...ԿԶ ԶԱՐՍՆԵՉԱԿԵ
 ՈՐ ՏԵՆԱ ԱՐԱՐԱՔԻ ԶՇԱՐԻԱՏ / ...ԵՐԿԱՐԿԵՆԴԱՆՈՒԹԻԼԵՆ
 ՊԱՏՐՈՆԱՑ ՍԵՐՈՑ ԵՒ / ...ՐՑ: ԵԹԵ ԶԱԿԱՌԱԿԻ ՈՔ ԵՒ
 ԶԳՐԵԼԱՅԼՍ ԽԱՓՄԱՆԵՒ...ԼԻՆԻԻ / ...ԻՄԱՆՍԱԿԻՑ ՅՈՒՂԱԻ
 ԵՒ ԿԱԷՆԻ ԵՒ ՆԶՈՎԻ ՅԱՅ ԵՒ / ...ՑՆ ԵՒ ՈՐՔ
 ԶԱՍՏԱՏՈՒՆ ՊԱՅԵՆ ԱԻՐՉՆԻՆ ՅԱՅ . ԱՄԵՆ:

Ծանոթ. Արձանագրությունը միջնադարյան մի կարևոր հարկատեսակի՝ «հարսնեհակ» կամ «հարսանեհակ» եզակի վկայության առիթով արժանացել է Ս. Բարխուդարյանի և Ս. Ավագյանի ուշադրությանը²⁰: Ցավոք, երկուսն էլ չեն ներկայացրել վիճաբանական վերծանությունը՝ և, ինչպես Ս. Բարխուդարյանն է նշում. «Արձանագրության վերականգնման աշխատանքը թողնում ենք, ներկայացնում ենք զժազիր պատճեն»: Վիճաբանականության մասին Ս. Բարխուդարյանը գրում է հետևյալը. «...սպասալարների օրոք, երաշտի հետևանքով խանձվում են դաշտերը և դրա հետևանքով զեղչվում են մի շարք

²⁰ Ս. Գ. Բարխուդարյան, Սոցիալ-տնտեսական բովանդակության արձանագրություններ և դիտողություններ, էջեր հայ ժողովրդի պատմության և բանասիրության (հոդվածների ժողովածու), Երևան, 1971, էջ 89, Ս. Ա. Ավագյան, ԶԱԲ, էջ 161:

հարկեր, որոնցից չորրորդ տողում ամբողջական և անկասկած մնացել են հարսնեի և շարիաթ բաները»²¹:

Վիճաբարի թվագրման հարցում Ս. Բարխուդարյանի մատնանշումը՝ «սպասալարների օրոք» բավական պայմանական է: Մենք կարևորում ենք ԵՐԿԱՐԿԵՆԴԱՆՈՒԹԻՒՄԻՆ ՊԱՏՐՈՆԱՅ ՄԵՐՈՑ բառակապակցությունը, որը հաճախ է վկայված Իվանեի և Ջաքարեի համատեղ իշխանապետության ժամանակահատվածի համար, ըստ այդմ առավել հակված ենք XIII դ. 10-20-ական թվականների նկատառմանը: Երկրորդ տողում ՀԱԿ բառից հետո հաջողվեց վերծանել ԳԵՂԻՍ, այսինքն՝ իրենց գյուղը հարկից ազատելու մասին է խոսքը: Երրորդ տողի սկզբում, դատելով շարադրանքից, հակված ենք կարդալու ...ԹՆԽԱՆՁԵՑԱ:

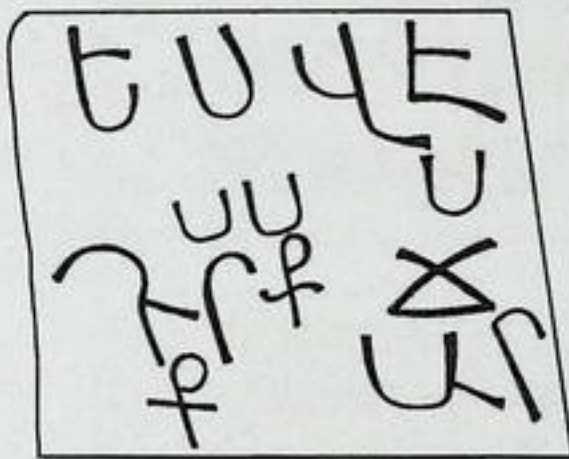
21 Ս. Բարխուդարյան, նշվ. աշխ., էջ 90:

ԼԵՌՆԱԿԵՐՏ

Համայնքը հիմնադրվել է 1830-1840-ական թթ., մի մասն էլ 1915-1918 թթ.: Մուշից և Ալաշկերտից եկած գաղթականների կողմից: Գտնվում է Արթիկ քաղաքից 10 կմ հարավ՝ բարձրադիր գոտում: Գյուղում պահպանվել են մ.թ.ա. III-I հազարամյակների ամրոցների, բնակատեղիների մնացորդներն ու դամբարանադաշտերը: Հատկանշելի է գյուղամիջյան Ս. Հովհաննու Կարապետ միանավ բազիլիկ եկեղեցին՝ վերակառուցված 2004 թ.: Եկեղեցու շուրջ դրված են միջնադարյան բեկորային ու ամբողջական խաչքարեր, քանդակազարդ քարեր: Նորաշեն մուտուռի մեջ են գտնվում «Զույգ խաչ» անունով հայտնի IX-X դդ. խաչքարերը:

Գյուղի եկեղեցին վիմագրերով աչքի չի ընկնում: Թ. Թորամանյանը նշում է, որ «արձանագրության անընթեռնելի հետքեր կան թափված հարավային պատի վրայի պատուհանին մեջ դրված քարերեն մեկուն վրա, որոնց ձևը 10-րդ դարու տառերու ձևը ունին»²²: Մեր այցի ժամանակ մենք այն չտեսանք, քանի որ վերակառուցման ժամանակ քարը, հավանաբար, կորստյան է մատնվել: Փոխարենը եկեղեցու հյուսիսային պատի արևմտյան մասում նկատեցին մի առանձին քարի վրա պահպանված քառատող արձանագրության հատված:

31*. Ս. ՀՈՎՀԱՆՆՈՒ ԿԱՐԱՊԵՏ ԵԿԵՂԵՑԻ. հյուսիսային պատին, արտաքուստ, 4 տող.

ԵՍ ՎԵ / ՍՍ Ս / ԴՐԲԵ / ԲԱՐ:

²² Թ. Թորամանյան, Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, հ. Բ, Երևան, 2013, էջ 209:

ՊԵՄՁԱՇԵՆ

Պենզաշենը հնագույն բնակավայր է. գյուղի շրջակայքում կան բազմաթիվ հեթանոսական դամբարաններ, իսկ հարավ-արևելքում բլրի վրա, ամրոց: Հարուստ է նաև միջնադարյան հուշարձաններով.

Գյուղամիջի եկեղեցի. Ներքուստ և արտաքուստ խաչաձև գմբեթավոր եկեղեցի է, իր ներքին բաժանումներով և ձևավորմամբ՝ եզակի: Ճարտարապետական բոլոր հատկանիշները (ատամնավոր քիվ, բուսական ու երկրաչափական զարդանոտիվներով լուսամուտի պսակներ, շրջանի մեջ ներառված հավասարաթև խաչ և այլն) վկայում են, որ շինված է VII դարից առաջ: Արևմտյան մուտքի ճակատը զարդարված է բարձրաքանդակով, որի վրա պատկերված են Տիրամայրը՝ մանուկ Հիսուսը գրկին և նրանց հովանավորող հրեշտակներ: Եկեղեցու որմերին պահպանվել են վարպետների բազմաթիվ նշաններ: Հետագայում կցել են նաև մի այլ եկեղեցի. այժմ բոլոր կողմերից շրջափակված է բնակելի շենքերով և անհարմար է ուսումնասիրելու համար:

Եկեղեցին հիշվում է Ս. Առաքելոց անունով:

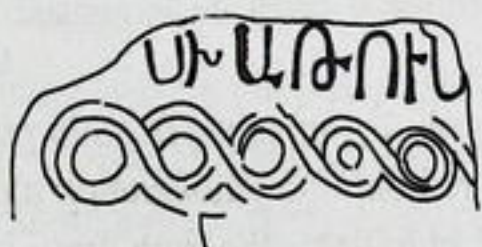
Մակարավանք. Գտնվում է գյուղից հարավ, մոտ երկու կիլոմետր հեռու, եղել է գմբեթավոր եկեղեցի. շինված 1001 թ.: Հետագայում արևմտյան կողմում ավելացվել է գավիթ. այժմ երկուսն էլ կիսավեր են:

Ջորավորաց եկեղեցի. Գտնվում է գյուղից հարավ-արևմուտք, մոտ երկու կիլոմետր հեռու, կենտրոնագմբեթ հորինվածքով շենք է: Տևական ժամանակ եկեղեցու անունը անհայտ է մնացել: Պարզվում է՝ այն կոչվել է Ջորավոր-Ջորավորաց: Գրականության մեջ համարվել է XII-XIII դդ. շենք, որը 1036 թ. արդեն կանգուն էր:

Հնում, ըստ երևույթին, եկեղեցու մոտ եղել է փոքր գյուղ, որից մնացել են տնատեղերի և բակերի մնացորդներ: Եկեղեցու մոտ եղել է նաև մի բարձր աշտարակ՝ ներքին աստիճաններով, իսկ 200 մ դեպի արևմուտք մնում է մի մեծ որմնափակ խաչքարի պատվանդանն ու խաչի բեկորը: Ըստ արձանագրության՝ այն կանգնեցված է 1036 թ., ի բարեխոսություն Ապլղարիք իշխանի, որը բազմաթիվ նվերներով պայծառացրել է եկեղեցին:

Թ. Թորամանյանն իր ճանապարհորդական նոթերում քանիցս անդրադարձել է իր ժամանակ Մահմուդջուղ անունը կրող գյուղի հուշարձաններին ու գերեզմանոցներին՝ նշելով հետևյալը. «Մահմուտ-ճուկ գյուղին արևելյան կողմը հնագույն մի գերեզմանոց կա, ուր այժմ ալ գյուղացիք իրենց մեռելները կթաղեն. այս գերեզմանոցն իր վրա ցույց կուտա շատ խոր հնության նշաններ, բացի այն, որ կան հին խաչքարեր և 13-14-րդ դարերու արձանագրությամբ գերեզմանաքարեր»²³: Տապանագրերից մեկը, որը գտնվում է Թ. Թորամանյանի նշած «անանուն» մատուռի արևելյան կողմում, մենք չենք տեսել, ըստ այդմ էլ օգտվեցինք նրա հրատարակությունից:

32*. ԱՌԱՔԵԼՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻ. հարավային խաչաթևում դրված խաչքարի բեկորին, 1 տող.

...Ս ԽԱԹՈՒՆ:

23 Թ. Թորամանյան, Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, հ. Բ, էջ 77:

Ա Ք Ա Դ Ք

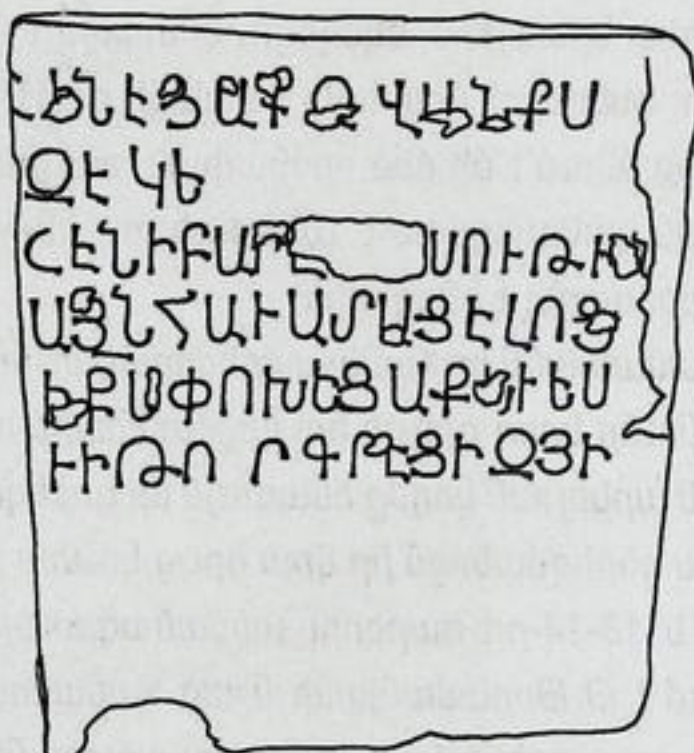
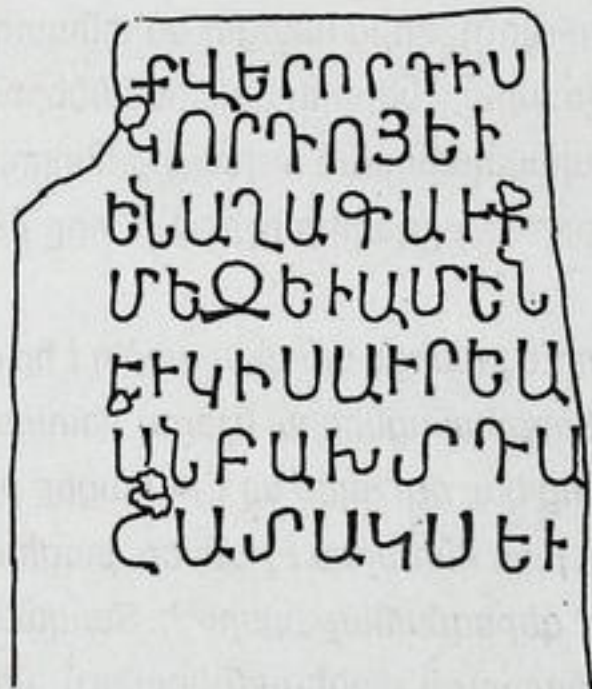
Ա Դ

Ծանոթ. Եկեղեցու որմերին առկա են վարպետների տարածև նշաններ. որոնցից մի քանիսը հանդիպում են բազմաթիվ այլ հուշարձաններում: Առկա են նաև Ա և Դ գլխատառերը, որոնք, ըստ ամենայնի, կառուցող վարպետների անվան սկզբնատառերն են:

34. ՄԱԿԱՐԱՎԱՆՔ. հարավարևելյան ավանդատան մուտքի վերնամասում, 13 տող.

ՆԾԹՈՒԱԿԱՆՈՒԹԵ
ՈՑԻՆԱՅՐԱԳԵՏՈՒ/
ԱՐԳՍԻՆԱՈՅԿԱ-
ԵԻԻԹԱԳԱԴՈՐՈՒԹԵ
ՆԱՏԱՆՆԱԿԻԵՍՍԱԿԱԿ
ՏՈՆԻՍՔՎԵՐՈՐԴՍԵՒ "Ա Ս Ս Ս"
ՔՎԵՐՈՐԴԻՍՆԻՆԵՑԱՔՉՎԱՆՔՍԻ
ԿՈՐԴՈՅԵԻՉԵԿԵՂԵՑԻՔՍՍԱՄ
ԵՆԱՂԱԳԱԻՔ ՀՆԻԲԱՐԷԽԱԻՍՈՒԹԻԻՆ
ՄԵՉԵԻԱՄԵՆԱՅՆՆԱԻԱՏԱՑԷԼՈՑ
ԵԻԿԻՍԱԻՐԵԱԻՔՍՓՈՒԷՑԱՔԵԻԵՍ
ԱՆԲԱԽՏԴԱԻԻԹՈՐԶԳՐԵՑԻՉՅԻ
ՇԱՏԱԿՍԵԻ

:ՆԾ: (1001) ԹՈՒԱԿԱՆՈՒԹԵՄԱՆ ՀԱՅԻՈՑ,
Ի ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՏԵԱՌՆ ՍԻ/ԱՐԳՍԻ
ՀԱՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻԻ/ԵԻ Ի
ԹԱԳԱԴՈՐՈՒԹԵՄԱՆ ԳԱԳԿԱԻ/ՇԱՐԱՆՇԱՐԻ,
ԵՍ՝ ՍԱՀԱԿ ... ԴԱՆԻ/ՏՈՆԻՍ ՔՎԵՐՈՐԴԻՍ ԵԻ... /
ՔՎԵՐՈՐԴԻՍ, ՇԻՆԵՑԱՔ ՉՎԱՆՔՍ/ԿՈՐԴՈՅ
ԵԻ ՉԵԿԵՂԵՑԻՔՍ ԱՄԻ/ԵՆ ԱՂԱԳԱԻՔ ՇԵՆ Ի
ԲԱՐԷԽԱԻՍՈՒԹԻԻՆ/ՄԵՉ ԵԻ ԱՄԵՆԱՅՆ
ՀԱԻԱՏԱՑԷԼՈՑ / ԵԻ ԿԻՍԱԻՐԵԱ Ի ՔՍ
ՓՈՒԽԵՑԱՔ ԵԻ ԵՍ / ԱՆԲԱԽՏ ԴԱԻԹ,
ՈՐ ԳՐԵՑԻ ԶՅԻ/ՇԱՏԱԿՍ ԵԻ...

Դրատ. Մխիթարյանց, Տեղագրութիւն, 98 (պակասավոր),
Ալիշան, Շիրակ, 166, Գեորգեանց, 168 (պակասավոր),
Ալ. Մանուչարյան, «Լրաբեր», 1967, ք.2, 80-81,
Ալ. Մանուչարյան, ՔՅԵՎ, 165:

Ծանոթ. Վիճագիրը գետեղված է եղել չորս քարի վրա: Ս. Բարխուդարյանը ընկած-կորած է համարում քարերից միայն մեկը, որի հետևանքով առաջին 5 տողերի վերջնամասերը պակասում են: Ներկայումս տեղում է միայն քարերից մեկը, երկրորդն ընկած է եկեղեցու մեջ, իսկ մյուս երկուսը կորած են: Սկզբնամասը լրացնում ենք ըստ Ս. Բարխուդարյանի ընդօրինակման:

Վիմագրի թվականի հատվածը տեղում չի գտել նաև Թ. Թորամանյանը, քանի որ հուշարձանը նա այսպես է նկարագրում. «գյուղի հարավ-արևմտյան կողմն է բարձր տեղում Մակարավանք անվանված 10-րդ դարում շինված գեղեցիկ եկեղեցին՝ վրան արձանագրություններով և փլած մի գավթով: Շինության արձանագրությունը կա, բայց թվականի մասը կորած է»²⁴:

Արձանագրությանը երկիցս անդրադարձել է նաև վիմագրագետ Ալ. Մանուչարյանը: Նա թվականը կարդում է 1001 թ., բայց մի դեպքում իբրև ԻՆՆԾ, մյուս դեպքում Ի ՆԺ:

Մենք նպատակահարմար գտանք ներկայացնել նաև պահպանված երկու հատվածների գրչագրերը:

35. ՄԱԿԱՐԱՎԱՆՔ. արևմտյան մուտքի բարավորին, 11 տող.

+ ԿԱՄԱԽՆԱՅԵՍ
 ԵՂ ԲԱՅՐԱՆՈՒՆԵՄ ՈՒՋԻՄ
 ՉԱՅՐԷՆԻ ՋԱՅԳԻՆՋԴԱՆ ԻԼԱ
 ՆՅ ՉՈՂՆՈՐՅԱՂԻՆ ԻՄԱ ՆՆԻՄԲ ՍԻՈՆ
 ՄԱԿԱՐԱՎԱ ՆԻՅՅԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒ
 ԹԵԱՆԱԱՐԴԱՆԱԷՅՏԵՐՈՒ ԹԵԱՆՏԵՂՈՅՍՅՈ
 ՎԱՆՆԵՄՄԻԱԿԵՑԻԵԻՍ ՊԱԻՈՐԳ ՍԻՈՒԽՏԻՍ ՍԱՂՄԱ
 Ն ԵՑԻՆ ՅԱՄԵՆԱ ՄԻՊԱՄԱՐԱԳԵԼ ՁԲՍ:Դ: Ի ՆՈՐԿԻՐԱԿԵԻՆ
 ՇԱԲԱԹՆ ԱԻՐՆ :Գ:ԻՆՁԵԻ :Ա:ՉԱՋՐԿԱՆՆ :ԱՊԻԹԵՈՒԲԻՄԵՐՈՑ
 ԿԱՄՅԱԻՐԱՐԱՑԻԱՓԱՆԵ ՊԱՏԺԵՍՑԵ ՅԱՅ ԿԱՄ ԱՐԻՉՔՆ
 ԱԻՐ ՏՆԻՆ Ի ՔԵ

+ ԿԱՄԱԽՆ ԱՅ, ԵՄ / ԵՂԲԱՅՐ ԱՆՈՒՆ, ԵՏՈՒ ՋԻՄ / ՉԱՅՐԷՆԻ
 ՋԱՅԳԻՆ ՋՂԱՆԻԼԱ/ՆՅ ՉՈՂՆ, ՈՐ ՅԱՂԻՆ Ի ՏԱՆՆ Ի ՄԲ ՍԻՈՆ /
 ՄԱԿԱՐԱՎԱՆԻՑ, ՅԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒ/ԹԵԱՆ ՎԱՐԴԱՆԱ, ԵՒ ԻՐ
 ՏԵՐՈՒԹԵԱՆ ՏԵՂՈՅՍ ՅՈ/ՎԱՆՆԵՄԻ ՄԻԱԿԵՑԻ ԵԻ ՄՊԱԼՍԱՅԻՈՐՔ
 ՄԲ ՈՒԽՏԻՍ ՍԱՂՄԱ/ՆԵՑԻՆ ՅԱՄԵՆ ԱՄԻ ՊԱՏԱՐԱԳԵԼ Ձ ԲՍ
 :Դ: (4) [ԱԻՐ] Ի ՆՈՐ ԿԻՐԱԿԵԻՆ, / ՇԱԲԱԹՆ ԱԻՐՆ :Գ: (3) ԻՆՁ ԵԻ
 :Ա: (1) ՉԱՋՐԿԱՆՆ: ԱՐԴ, ԵԹԵ ՈՔ Ի ՄԵՐՈՑ / ԿԱՄ ՅԱԻՏԱՐԱՑ
 ԽԱՓԱՆԵ ՊԱՏԺԵՍՑԵ ՅԱՅ, ԿԱՏԱՐԻՉՔՆ / ԱԻՐՏՆԻՆ Ի ՔԵ:/
 2 (1251):

Չրատ. Մխիթարյանց, Տեղագրութիւն, 98, Ալիշան, Շիրակ, 166 Գեորգեանց, 168:

Ծանոթ. Արձանագրության ստորին մասում փորագրված է 2 տառը, որը կարող է լինել թվականը: Վիմագիրը փաստում է, որ եկեղեցին կոչվել է նաև Ս. Սիոն:

36. ՄԱԿԱՐԱՎԱՆՔ. արևելյան պատին, արտաքուստ.

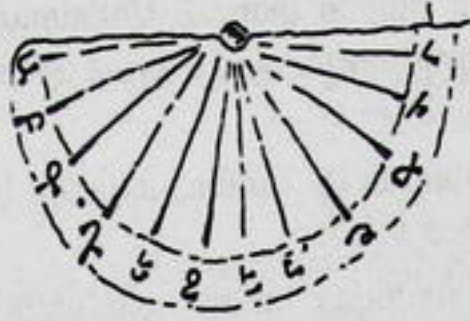
Կամաւն Աստուծոյ, ես՝ հայր Վարդան, եղէ...
 հին շինութեան սուրբ ուխտիս եւ բազում աշխատու
 թեամբ շինեցի զվանքս, աղաչեմ զբնակիչդ զիս
 եւ զծնողս յիշեցէք ի Տէր:

Չրատ. Մխիթարյանց, Տեղագրութիւն, 98, Ալիշան, Շիրակ, 166, Գեորգեանց, 168:

Ծանոթ. Այս արձանագրությունը տեղում չենք տեսել, կամ քանդված է, կամ վրիպել է մեր աչքից: Ցավոք, այս կարևոր, վանքի առաջնորդ հայր Վարդանի կողմից եկեղեցու կառուցման կամ նորոգման փաստը վկայող արձանագրությունը չի պահպանվել:

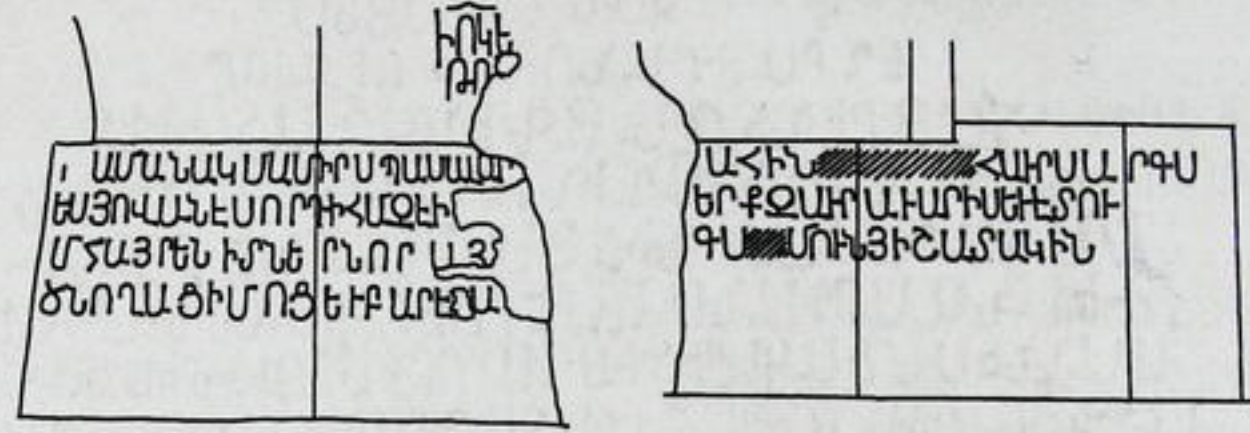
24 Թ. Թորամանյան, Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, հ. Բ, էջ 169-170:

37*. ՄԱԿԱՐԱՎԱՆՔ. արևի ժամացույց՝ եկեղեցու հարավային որմին.

Ա, Բ, Գ, Դ, Ե, Զ, Է, Ը, Թ, Ժ, Ի, Լ

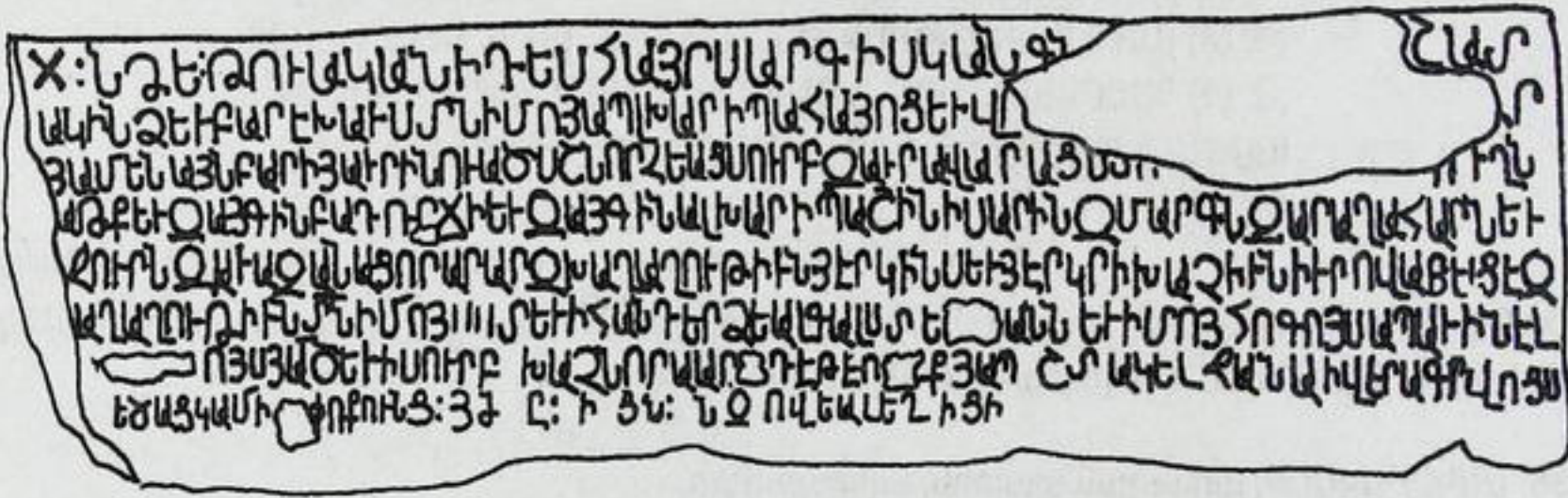
38. ԶՈՐԱՎՈՐԱՑ ԵԿԵՂԵՑԻ. հյուսիսային պատին, արտաքուստ, պատուհանի երկու կողմում, մասամբ եղծված, 6 տող.

Ի :ՈԿԵ: (1216) / ԹՈՒԻԻՍ]
 Ի ժՆՄԱՆԱԿՍ ԱՄԻՐՍՊԱՍԱԼԱՐ ԴՇԱՐՆՇՆԱՐԻՆ ... ՀԱԻՐ ՍԱՐԳՍԻ, /
 ԵՄ ՅՈՎԱՆԵՍ, ՈՐԴԻ ՀԱՍՁԵԻ ... ԵՐՔ ԶԱԻՐԱԲԱՐԻՍ ԵՒ ԷՏՈՒ ԻՆՍ /
 ՀԱՅՐԵՆԻ ՏՆԵՐՆ, ՈՐ ... ԱՅ ... ԳԱ ... ՄՈՒՆ ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ / ԾՆՈՐԱՑ
 ԻՄՈՑ ԵՒ ԲԱՐԵԻՍԱՆԻՍՄԱՆ ...

Ծանոթ. Վերջին տողը՝ չհարուցակված:

39. ԽԱԶՔԱՐԻ ՊԱՏՎԱՆԴԱՆ. Զորավորաց եկեղեցուց արևմուտք, 8 տող.

† :ՆՁԵ: (1036) ԹՈՒՎԱՆԻԴ, ԵՄ ՀԱՅՐ ՍԱՐԳԻՍ, ԿԱՆԳՆԵՑԻ ՄԲ ԽԱԶՍ ՅԻՇԱՏ/ԱԿ
 ԻՆՁ ԵՒ ԲԱՐԵԻՍԱՆ ՏՆ ԻՄՈՑ ԱՊԼԽԱՐԻՊԱ ՀԱՅՈՑ ԵՒ ՎՐԻԱՑ ԻՇԽԱՆԱՑ ԻՇԽԱՆԻ,
 ՈՐ / ԶԱՄԵՆԱՅՆ ԲԱՐԻ ՅԱԻՐԻՆՈՒԹՍ ՇՆՈՐՀԵԱՑ ՍՈՒՐԲ ԶԱԻՐԱԲԱՐԱՑՍ ՅԻԻՐՈՅ
 ՀԱՅՐԵՆԵԱՑ ԶԳԻՐՆ / ԲՆԱԹՔ ԵՒ ԶԱՅԳԻՆ ԲԱՊՈԸԾԻ ԵՒ ԶԱՅԳԻՆ ԱՂՅՂ
 ԽԱՐԻՊԱՇԻՆ Ի ՍԱՐԻՆ ԶՍԱՐԳՆ ԶԱՐԱՂԱՀԱՐՆ ԵՒ / ԶՂՋՈՒՐՆ ԶԱԲԱՋԱՆԱՑ, ՈՐ ԱՐԱՐ
 ԶԽԱՂԱՂՈՒԹԻՆ ՅԵՐԿԻՆՍ ԵՒ ՅԵՐԿՐԻ ԽԱԶԻՆ ԻԻՐՈՎ ԱՐԱՑԵ Զ/ԻՍԱՂԱՂՈՒԹԻՆ
 ՏՆ ԻՄՈՑ ԱՍՏ ԵՒ Ի ՀԱՆԴԵՐՁԵԱԼ ԳԱԼՍՏԵԱՆՆ ԵՒ ԻՄՈՑ ՀՈԳՈՅՍ ԱՊԱԻՆԵԼ/ՈՅՍ
 Յ ԱԾ ԵՒ Ի ՍՈՒՐԲ ԽԱԶ ՆՈՐԱ: ԱՐԴ, ԷԹԵ ՈՔ ՅԱՊՇՏԱԿԵԼ ԶԱՆԱ Ի ՎԵՐԱԳՐՎՈՑՍ /
 Ի ՄԻՇԾԱՑ ԿԱՍ Ի ՓՈՔՈՒՆՑ :ՅԺԸ:-ԻՑՆ (318) ՆՁՈՎԵԱԼ ԵՂԻՑԻ:

Հրատ. Գեորգեանց (պակասավոր), 169-170, Ալ. Մանուչարյան, Տեղեկագիր, 1965, 5, 87:

Ծանոթ. Եղել է որմնափակ խաչքար, որից այժմ մնացել են միայն պատվանդանը և խաչքարի մի փոքր մասը: Պատվանդանի չափերն են 2,15 x 1,40 մ, իսկ խաչքարի լայնությունը՝ 1,58 մ:

Հուշարձանի արձանագրված երեսի աջ անկյունը ջարդված է, որի հետևանքով վնասվել են երեք տողերի մասեր. դրանցից առաջին և երկրորդ տողերում ընդունելի լրացումները կատարել է Ալ. Մանուչարյանը, երրորդ տողի, ինչպես և մյուս լրացումները մերն են:

Դժվար է հատկապես անծանոթ տեղանունների հարցը. չորրորդ տողի առաջին բառն ըստ բովանդակության պետք է լինի գյուղի անուն՝ բաղկացած չորս տառից, պահպանվել է միայն երեք տառ՝ ԱԹՔ և սկզբից կոտրված է մեկ տառ: Որոնելով Շիրակում համապատասխան տեղանուն՝ Ղ. Ալիշանի «Շիրակ» աշխատության 146 էջում գտանք Քաթ անունով գյուղատեղ: Այն թեև բավական հեռու է մեր հուշարձանի վայրից, բայց էական է, որ նման տեղանուն գոյություն ունեցել է, չենք պնդում, որ հենց վերը հիշվածն է նվիրել Ապղարիպը: Նման անունով այլ գյուղ կարող էր նաև ավելի մոտակայքում լինել: Ասենք նաև, որ ինչպիսի լրացումներ էլ, որ անելու լինեն, դրանք որոշ չափով միշտ ենթադրական կմնան, բայց ներկա դեպքում արվածները թվում են միակ հնարավորը:

40. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. գյուղի «անանուն» մատուռի արևելյան կողմում՝ արտի մեջ.

Այս է հանգիստը Սոչանի, ի թ. ՈԾԱ (1202):

Ֆրատ. Թորամանյան, Բ, 210:

ՀԱՌԻՃԱՎԱՆՔ

Արագածի հյուսիսային լանջին, գեղատեսիլ բնության գրկում է գտնվում Հառիճ գյուղն իր համնուն վանքով: Միջնադարյան Հայաստանի նշանավոր այս հոգևոր կենտրոնի մասին վաղագույն հիշատակությունը պատկանում է XIII դ. մատենագիր Մխիթար Անեցուն, որն իր Պատմությունը շարադրել է Հառիճավանքի վանահայր Գրիգորի († 1189 թ.) պատվերով, ինչի մասին է վկայում երկի խորագիրը. «Հանդեսք բանից աշխարհագունար գրուցաց, տիեզերապատում անցից՝ վիպասանեալ ի քաջ գիտնականէն Մխիթարայ, աւագերիցու մեծ կաթուղիկէին Անույ հոյակապ քաղաքի, ի խնդրոյ հայր Հառիճայի Գրիգորոյ վարդապետի»²⁵:

Հայտնի է, որ վանքը մեծապես տուժել է սելջուկների արշավանքից, որը վերականգնել է Գրիգոր առաջնորդը. վերջինս թաղված է հարակից գերեզմանոցում: Հառիճում վանական կյանքը ծաղկում է ապրել XIII դարում, երբ Ջաքարե ամիրսպասալարը, գնելով Հառիճ գյուղն ու շրջակա հողերը, նախաձեռնել է գլխավոր Ս. Աստվածածին եկեղեցու կառուցումը, որն ըստ շինարարական արձանագրության՝ ավարտել է 1201 թ. (արձ. 50): Նույն վիճագիրը տեղեկություններ է հաղորդում նաև վանքի պարսպապատման մասին, որից ներկայումս մի փոքր հատված է պահպանվել: Շինությունների որմերին առկա են XIII դ. բազմաթիվ նվիրագրեր ու հիշատակագրություններ, ինչը չի կարելի ասել հետագա դարերի մասին: Աղա Մահմեդ խանի՝ 1795 թ. Հայաստան կատարած ներխուժումից վանքն ավերածությունների է ենթարկվել և միայն 1830 թ. ռուս-թուրքական պատերազմի ավարտից հետո զարթոնք ապրել՝ վանահայր, Կարսի երբեմնի առաջնորդ Ստեփանոս արք. Խաժակյանի հոգածությամբ: Այս շրջանում վանքը նորոգվել է, կառուցվել են նոր սենյակներ ու տնտեսատուն:

Հուշարձանախումբը բաղկացած է հետևյալ կառույցներից.

Ս. Գրիգոր եկեղեցի. Համալիրի հնագույն կառույցն է, որը թվագրվում է VII դարով: Ճարտարապետական հորինվածքով նման է Մաստարայի Ս. Հովհաննես եկեղեցուն: Հարավ-արևելքից և հարավ-արևմուտքից եկեղեցուն կից են քառանկյուն ավանդատները: Շինության վրա XIII դ. Սարգիս ճոնը մատուռ է կառուցել: Գմբեթը սկզբնապես եղել է կղմինդրածածկ, իսկ 1863 թ. վերակառուցվել է քարով ու կիսագնդածև, իսկ այժմ վեղարածև է: XII-XIII դդ. եկեղեցուն արևմուտքից կցվել է նաև գավիթ, որը մեզ է հասել ավերակ վիճակում:

Ս. Աստվածածին եկեղեցի. Վանքի գլխավոր շինությունն է: Կրկնում է XI-XII դդ. Հայաստանում ավանդական դարձած «գմբեթավոր դահլիճ» ճարտարապետական հորինվածքը: Ինքնատիպ են արևմտյան կողմի ավանդատների երկրորդ հարկի եռակամար բացվածքներով սյունազարդ օթյակները, որոնք ըստ ճարտարապետ Ալ. Ջալալյանի՝ շինությանը պալատային տեսք են հաղորդում²⁶: Այստեղ բարձրանում են ստորին հարկի խորաններին կից 12 աստիճան ունեցող քարե սանդուղքներով: Շինության արևելյան, հարավային ու հյուսիսային պատերն արտաքուստ հարդարված են զույգ եռանկյունաձև «հայկական խորշեր»-ով: Ուշագրավ է հատկապես արևելյան պատի արտաքին հարդարանքը՝ պսակված Ջաքարե և Իվանե Ջաքարյան իշխանների կտիտորական քանդակով: Եկեղեցին նորոգվել է 1850-ական թթ. գյումրեցի նշանավոր վարպետների կողմից (Գյումրիի երիտասարդաց «Հառիճի վանական ընկերություն» կազմակերպության նախաձեռնությամբ, նախագահ Հովսեփ Կոստանյանի ղեկավարությամբ):

25 Մխիթար Անեցի, Մատեան աշխարհավէպ հանդիսարանաց, աշխատ.՝ Հ. Գ. Մարգարյանի, Երևան, 1983, էջ 56:

26 Ալ. Ջալալյան, Հառիճավանք, «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան, էջ 567:

Գավիթ. Քառասյուն տիպի այս կառույցը կից է Ս. Աստվածածին եկեղեցուն արևմուտքից: Կառուցել է իշխան Վահրամ Յեճուպը՝ XIII դ. առաջին կեսին, Յովհաննես վարդապետի առաջնորդության ժամանակ:

Դպրատուն. Գտնվում է Ս. Գրիգոր եկեղեցուց հարավ-արևելք: Կառուցվել է XIII դ., որից ներկայումս միայն հյուսիսարևմտյան մի փոքր հատվածն է պահպանվել:

«Ճգնավորի մատուռ». Վանքի հարավարևմտյան կողմում, անմատչելի ժայռի վրա է գտնվում այս փոքր շինությունը՝ հարազատ XII-XIII դդ.: Կառուցված լինելով ծորի քարափի եզրին՝ ժամանակի ընթացքում մի մեծ ժայռաբեկոր անջատվելով քարափից, աստիճանաբար հեռացել ու իր հետ տարել է նաև հիշյալ մատուռը, ուր մտնելն այժմ անանցանելի է դարձել:

Ս. Յարություն եկեղեցի. 1201-1216 թթ. կառուցված միանավ բազիլիկ եկեղեցու ավերակները պահպանվել են վանքից դուրս գտնվող գերեզմանոցում: Աղա Մահմեդ խանի ավերածությունների ժամանակ է խոնարհվել այս եկեղեցին: Ելնելով շինության ճարտարապետական ու կառուցողական ձևերից՝ հնագետ Յ. Եղիազարյանն այն թվագրում է V դարով ու կարծում, որ հիշյալ ժամանաշրջանում գյուղն արդեն գտնվում էր իր տեղում²⁷:

XIX դ. երկրորդ կեսին, Գևորգ Դ. Կոստանդնուպոլսեցի (1866-1882) կաթողիկոսի օրոք ևս վանքում բարենորոգչական ու կառուցողական աշխատանքներ են տարվել. 1872 թ. կառուցվել է վանքի սեղանատունը, ապա տնտեսական, միաբանական ու օժանդակ այլ շինություններ, հյուրատուն, կաթողիկոսական ամառանոց, դպրոց և այլն:

Ջանգակատուն. Կից է Ս. Գրիգոր եկեղեցուն: Կառուցվել է 1892 թ.՝ ի հիշատակ «Յառիճավանքի ընկերության» նախագահ Յովսեփ Կոստանյանի:

Յամալիրում հիշյալ ընկերության աշխատանքները դադարեցվել են 1915 թ., սակայն այսօր ևս վանքում բարեկարգման ու ամրակայման աշխատանքներ են տարվում:

Պարիսպ. Նշված բոլոր շինությունները շրջափակված են պարսպով, որի արևելյան մասը կառուցվել է XIII դ., Ջաքարե ամիրսպասալարի կողմից, իսկ հյուսիսային մասը՝ XIX դ. երկրորդ կեսին, վերոնշյալ շինարարական աշխատանքների հետ միասին:

Գերեզմանոց. Գտնվում է համալիրից դուրս՝ գյուղի մեջ: Առկա են XII-XIX դդ. բազմաթիվ ու տարածն տապանաքարեր՝ երբեմն կենցաղային բնույթի պատկերաքանդակներով: Գերեզմանոցում կան նաև XII-XIV դդ. խաչքարեր:

Պրակում ընդգրկված արձանագրությունների գերակշիռ մասն այս վանքից է. դրանց ընդհանուր թիվը 54-ն է, որոնցից 33-ը նախկինում հրատարակվել են Սարգիս Ջալալյանցի, Աբել Մխիթարյանցի, Ղևոնդ Ալիշանի, Մելքիսեդեկ Գևորգյանցի, Յովսեփ Եղիազարյանի և այլոց աշխատություններում: Յառիճավանքից մեզ հայտնի թվով 23 արձանագրություն (1-ը՝ չպահպանված)²⁸ տեղ է գտել ՄՍ ՅՊ 6517 ձեռագրում՝ ընդօրինակված 1842 թ.: Այդ վիճագրերը վերջերս հրատարակվեցին Մատենադարանի ավագ գիտաշխատող Արմեն Տեր-Ստեփանյանի աշխատասիրությամբ²⁹: Յեղիմակն այս ձեռագրից հրատարակել է 27 արձանագրություն, բայց պետք է լինի 29, քանի որ է և ի՞նչ միավորները բովանդակում են երկուական վիճագրեր: Յիմք ընդունելով ձեռագրում տվյալ միավորի խորագիրը, որ է. «Տետրակ արձանագրութեանց սրբոյ վանիցն Յառիճոյ ի 1842 ամի եւ նոյեմբեր 13», Ա. Տեր-Ստեփանյանը բոլոր վիճագրերը վերագրել է Յառիճավանքին, մինչդեռ դրանցից 6-ը Լմբատավանքից են:

27 Յ. Եղիազարյան, Յառիճա վանքը և նրա վիճագրությունը, «Էջմիածին», 1956, Ը-Թ., էջ 79:

28 ՄՍ ՅՊ 6517 ձեռագրի Յառիճավանքի վիճագրերը սույն հատորում կրում են հետևյալ կարգային համարները. 41 (ԺԸ), 42 (ԺԹ), 43 (Ի), 44 (ԻԱ), 45 (ԺԶ), 46 (ԺԵ), 48 (ԺԷ), 50 (Ա), 51 (Բ), 54 (Գ), 55 (ԺԴ), 60 (ԷԲ), 62 (Զ), 63 (Դ), 64 (ԺԱ), 65 (ԺԲ), 66 (ԺԳ), 67 (Ը), 68 (Թ), 69 (Ժ), 70 (Ե), 71 (Էա):

29 Ա. Տեր-Ստեփանյան, Վիճագրերը Մատենադարանի ձեռագրերում, «Վարձք», 2016, ՅՊ 11, էջ 39-42:

41. Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԵԿԵՂԵՑԻ. հարավային խաչաթևի պատին, արտաքուստ, 14 տող.

† ԵՍԳՐԻԳՈՐ ԱՌԱՋՆՈՐԴ ՄԲ ՈՒԽՏԻՍ ԶԱՌԻՃԱՅԻ	ՆԻՆԵՑԻ ԶՏԵՂԻ ՍՆԸՆԴԵԱՆ ԻՄՈՅ ԶԱՐՑ Ի :Ճ: (100) / ԱՄԵԱ
ԱՄԵԱՆՈՐՃԱՆՄ ԱՆԵՆԻԿԱՐԳԵՑԻՄԱՍՄԱՐԸՍ	ԿՈՐԾԱՆՄԱՆԵՆ ԵՒ ԿԱՐԳԵՑԻ Ի ՍՄԱ ԱՐԸՍ / ԸՆՏՐԵԱԼՍ ԵՒ
ԸՆՏՐԵԱՊԵՒ ԸՍՏԵԱՍԱԻՐ ԻՆԱԻ ԶԱՅ ԵՒ	ԽՐԱՏԵԱԼՍ ԱԻՐԻՆԱԻՔՆ ԱՅ, ԵՒ / ԶԱՍՏԱՏԵՑԻ ԿԱՄԱԿՑՈՒԹԵԱՄԲ /
ՀԱՄՍ ԱՍԵՅ Ի ԿԱՄԱԿՑ ՈՒ ՈՇԱՄԲ	ԵՂԲԱՐՑ՝ ԵԹԵ ՈՔ / ՅԱՌԱՋՆՈՐԴԱՑ Ի ՅԸՆՉ/ԱԻՑ ԵԿԵՂԵՑՈՅԱ
ԵԼ Ք	ԽՈՐԴԵ / [ԵՒ] ԵՒ ԶՎԱՍՏԱԿՍ ԲԱԶՄԱՑ ԵՒ / ԶՏՈՒՐՍ ԶՈԳՈՅ
ԱՐՑՅՈՒ Ե ՈՇՈՒՔ	ԻՐՆ ԶԱՄԱՐԻ, ՈՐ ԶԱ/Փ ԱՃ ԱԻՐՅԱԾ Ե, ԱՅՆԶԱՓ
ՅԱՌԱ ԶՆՈՐԴԱՑ Ի Յ ԸՆ Զ	ՆԶՈՎԱԾ Ե, ՈՐ ԿԱՇԱՌԱԻՔ ԶԱՅ/Ր ՄՏԵ / ԿՐԿԻՆ / ՆԶՈՎԻ:
ԱԻՑԵ ԿԵ ԶԵՑՈՅՍԻ ՈՐ Ն	
ԵԵԻՉ ԿԱՄՍ ՍԿՍՐԱՉՄԱՑ ԵՒ	
ԶՏՈՒՐՍ ԿՈՑԻՐ ԶԱՄԱՐԻՈՐԶԿ	
ՓԱԾԱՐԿՆ ԱՇԵԱՅ ԶԱԻ ԶՈՎԱԾԵՈՐԿԱՇԱՊԱԻ ՀԱՅ	

ԸՄՏԵ
ԿՐԿԻՆ
ՆԶՈՎԻ

† ԵՍ՝ ԳՐԻԳՈՐ, ԱՌԱՋՆՈՐԴ ՄԲ ՈՒԽՏԻՍ ԶԱՌԻՃԱՅԻ,
ՇԻՆԵՑԻ ԶՏԵՂԻ ՍՆԸՆԴԵԱՆ ԻՄՈՅ ԶԱՐՑ Ի :Ճ: (100) / ԱՄԵԱ
ԿՈՐԾԱՆՄԱՆԵՆ ԵՒ ԿԱՐԳԵՑԻ Ի ՍՄԱ ԱՐԸՍ / ԸՆՏՐԵԱԼՍ ԵՒ
ԽՐԱՏԵԱԼՍ ԱԻՐԻՆԱԻՔՆ ԱՅ, ԵՒ / ԶԱՍՏԱՏԵՑԻ ԿԱՄԱԿՑՈՒԹԵԱՄԲ /
ԵՂԲԱՐՑ՝ ԵԹԵ ՈՔ / ՅԱՌԱՋՆՈՐԴԱՑ Ի ՅԸՆՉ/ԱԻՑ ԵԿԵՂԵՑՈՅԱ
ԽՈՐԴԵ / [ԵՒ] ԵՒ ԶՎԱՍՏԱԿՍ ԲԱԶՄԱՑ ԵՒ / ԶՏՈՒՐՍ ԶՈԳՈՅ
ԻՐՆ ԶԱՄԱՐԻ, ՈՐ ԶԱ/Փ ԱՃ ԱԻՐՅԱԾ Ե, ԱՅՆԶԱՓ
ՆԶՈՎԱԾ Ե, ՈՐ ԿԱՇԱՌԱԻՔ ԶԱՅ/Ր ՄՏԵ / ԿՐԿԻՆ / ՆԶՈՎԻ:

Չրատ. Ջալալյանց, Ա, 216, Մխիթարյանց, Զառիճ, 80, Ալիշան, Շիրակ, 159,
Գեորգեանց, 157, Եղիազարյան, «Էջմիածին», 1957, Ա, 56,
Քյուրտյան, «Բազմավեպ», 1957, 11-12, 267-268, Գազիկ Զառիճեցի, 29:

Ծանոթ. Գրված է 1185 թվից առաջ. վանքի առաջնորդ Գրիգորը մահացել է այդ թվին: Երկրորդ տողում
ԶԱՐՑ բառը մոռացված և լրացված է հետո, տողից վերև մանրատառ, այդ պատճառով էլ հրատարակիչները
չեն նկատել: Բոլոր դեպքերում է տառի փոխարեն գրված է Ե, չենք ուղղում: 9-րդ տողում ԽՈՐԴԵ
անծանոթ բառը այս դեպքում խորթացնել, օտարել իմաստն ունի և հրատարակիչները վերծանել են
ԽՈՐԵ: 11-րդ տողում ՄՏԵ բառը գրված է ՄՏԵ:

Գրիգոր առաջնորդի տապանագրի թվականի ուշադիր զննումը թույլ տվեց այն վերծանել ՈԼԸ՝ 1189թ.:

42. Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԵԿԵՂԵՑԻ. հարավային խաչաթևի պատին, արտաքուստ, նախորդից անմիջապես
ներքև, 8 տող.

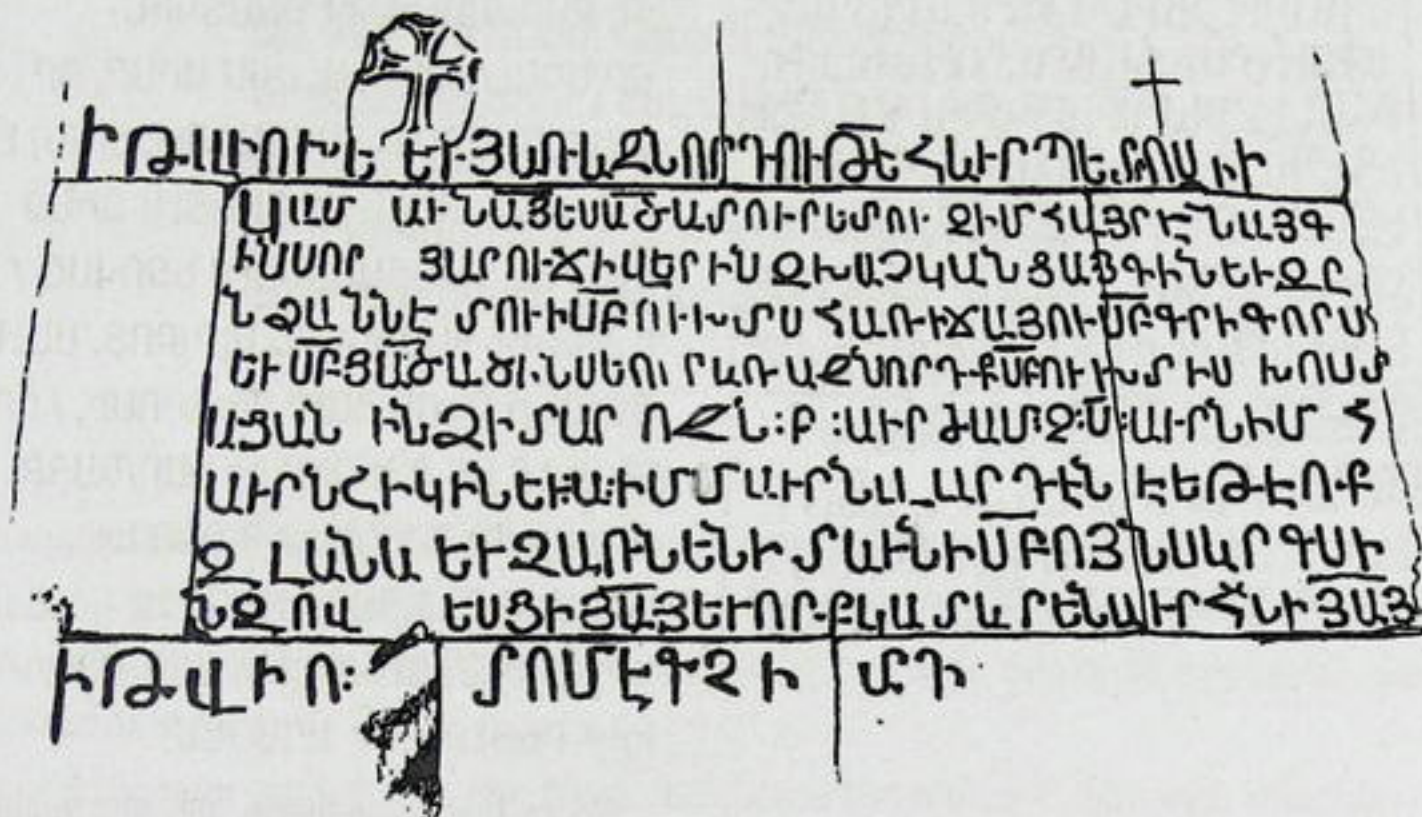
ԿԱՄԱԻ Ա ՅՄԵԲՅԱՌ ԻՃԱԵՑԻՔՍԱ	ՅՊԵՏՐՈՍ ԵՒ ԱՅԼԵՂԲԱՐ Ի ՍՍԱՀՍ
Ա ՆԵՑԱԻՄԱԻՆԻՄԱ ԴԱՆԱԿԻ Ի	ՄԻ Մ ԱՍ ՈՒՌՆ Դ ԱՍԱՐԱ ԴԵԼԶԲՍՅ
ԱՆ ՈՒՆԴՐԻԴՈՐՈՅՓ ՈՒԱՆ ԱԿԱՐԴԵ	ԱՆ ՆՅԻՐՈՅՈ ՐԲԿԱՐԱՐԵՆ ԱԻՐՅՆԵԱ
ԼԵ ԶԻՅԻՆԵՒՈՐԲՈՉՆ ԶՈՎՍ ԺԱՌԱՆԳ	

ԵՍՅ ԵՆԻՆ Բ ՈՒԱ

ԿԱՄԱԻ ԱՅ, ՄԵՔ ՀԱՌԻՃԱԵՑԻՔՍ, ՀԱՅՐ ՊԵՏՐՈՍ
 ԵՒ ԱՅԼ ԵՂԲԱՐՔՍ, ՍԱՀՄ/ԱՆԵՑԱՔ Ի ՏԱԻՆԻ
 ՏԱՊԱՆԱԿԻ Ի / ՄԻ ՄԱՏՈՒՌՆ ՊԱՏԱՐԱԳԵԼ
 Ջ ՔՍ Յ/ԱՆՈՒՆ ԳՐԻԳՈՐՈՅ ՓՈԽԱՆԱԿ ԱՐԴԵ/ԱՆ[Ն]Ց
 ԻԻՐՈՅ, ՈՐՔ ԿԱՏԱՐԵՆ ԱԻՐՀՆԵԱ/Լ ԵՂԻՑԻՆ,
 ԵՒ ՈՐՔ ՈՉ ՆՁՈՎԱ ժԱՌԱՆԳ/ԵՍՑԵՆ ՔԵ, Թ[ՎԻՆ] :ՈՒՆԱ: (1192):

Հրատ. Շահխաթունյանց, 388, Ջալալյանց, Ա, 216,
 Մխիթարյանց, Հառիճ, 81, Ալիշան, Շիրակ, 159,
 Գեորգեանց, 157-158, 168, Եղիազարյան, «Էջմիածին», 1957, Ա, 57,
 Բյուրոյան, «Բազմավեպ», 1957, 11-12, 268, Գագիկ Հառիճեցի, 30:

43. Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԵԿԵՂԵՑԻ. հարավային պատին, արտաքուստ, նախորդից անմիջապես ներքև, 9 տող.

Ի ԹՎԻՆ] :ՈՒՆԵ: (1196) ԵՒ ՅԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹԵ[ԱՆ] ՀԱԻՐ ՊԵՏՐՈՍԻ[Ի] /
 ԿԱՄԱԻ ԱՅ, ԵՄ Ա[ՍՏՈՒԱ]ՅԱՏՈՒՐ, ԵՏՈՒ ԶԻՄ ՀԱՅՐԵՆ[Ի] ԱՅԳ/ԻՆԱ,
 ՈՐ ՅԱՐՈՒՃ, Ի ՎԵՐԻՆ ԶԽԱԶԿԱՆՑ ԱՅԳԻՆ ԵՒ ԶԸ/ՆՁԱՆՆ ԵՏՈՒ Ի
 ՄՔ ՈՒՆՏՍ ՀԱՌԻՃԱՅՈՒ ՄՔ ԳՐԻԳՈՐՍ / ԵՒ ՄՔ ՅԱԾԱԾԻՆԱ ԵՒ ՈՐ
 ԱՌԱՋՆՈՐԴՔ ՄՔ ՈՒՆՏԻՍ ԽՈՍՏ/ԱՑԱՆ ԻՆՁ Ի ՏԱՐՈՋՆ :Բ: ԱԻՐ ԺԱՍ,
 Զ:Ա: ԱԻՐՆ ԻՄ Հ/ԱԻՐՆ ՇԻԿԻՆ ԵՒ :Ա: ԻՄ ՄԱԻՐՆ ՎԱՐԴԵՆԵ, ԵԹԵ ՈՔ /
 ԶԼԱՆԱ ԵՒ ԶԱՌՆԵՆ Ի ՏԱԻՆԻ Ս[Ր]ԲՈՅՆ ՍԱՐԳՍԻ / ՆՁՈՎԵՍՑԻ ՅԱՅ,
 ԵՒ ՈՐՔ ԿԱՏԱՐԵՆ ԱԻՐՀՆԻ ՅԱՅ:

Հրատ. Շահխաթունյանց, 388, Ջալալյանց, Ա, 216-217,
 Մխիթարյանց, Հառիճ, 82, Ալիշան, Շիրակ, 159,
 Գեորգեանց, 158, Եղիազարյան, «Էջմիածին», 1957, Ա, 58,
 Բյուրոյան, «Բազմավեպ», 1957, 11-12, 268, Գագիկ Հառիճեցի, 30:

Ծանոթ. Հրատարակիչները 3-րդ տողում ՎԵՐԻՆ բառից հետո ավելացրել են նաև ԹԱՂ բառը, որը չկա բնագրում, իսկ 7-րդ տողում՝ ՎԱՐԴԵՆԵ անձնանունը դարձրել են ՆՎԱՐԴ կամ ՆՎԱՐԹ (Գևորգյանցը կարդում է՝ ՎԱՐԴԻՆԵ):

Արձանագրության վերջում սկսվել և կիսատ է թողնվել մի ուրիշը, որը կարելի է վերծանել՝ Ի ԹՎԻՆ] :Ո:
 (1151) ՏՈՍԵԳԶԻ ՎԱՐԴԱՊԵՏ, կամ՝ ՏՈՍԵ ԳՐԻՉ ՎԱՐԴԱՊԵՏ, այս դեպքում պիտի համարել արձանա-
 գրության փորագրիչ:

ՎԱՐԴԱՊԵՏ քառը գրված է ՎԱՐԴ (առաջին երեք տառը՝ փակագիր), ըստ այդմ ՎԱՐԴԱՊԵՏ-ի փոխարեն կարելի է կարդալ ՎԱՐԴ:

44. Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԵԿԵՂԵՑԻ. հարավային պատին, արտաքուստ, 19 տող.

ԻՈՒՍԵՐՁԱԿԱՆԻՍ ԵՍԳՐ
 ԻԳՐՈՐՎԱՐԴԱՊԵՏՈՐԻ Ի
 ՏՈՒՏԱԵՏՈՒՉ ՄԲՆՇ ԱՆՍԼՈ
 ԻՍՈԿԿԻՆՊԱՆԱՆՈՎԵՐԻՍ
 ՄԱՍՆԶԳՅԱԿԱԿԱՆՅՈԳՈՒՄՈ
 ԻՄԲԱՏԱՑԻՆԱՆԱԻ ԻՃԱԻՊԱՐՏ
 ԱԿԱՆԵՆԻՆԶԶՄԻԱԲԱՆՈՒԹԵ
 :Գ: ՔԱՌԱՍՈՒՆՍ ԵՒ ԶԶ ԱՅԻՆՃՐ
 ԱԳԱՎՈՒՕՑԻՆԱԵՋԱՄԱՐԱՐՈՐՉ
 ԱՓՈՒԿՍԻ ՀԱՄԱՏՈՒԹԵԷԷԻՈ
 ԲՅԱՆԷԶՍԱԻՄԲՈՒԽՅԵՍ ԶԻՆՉԵԻ
 ԻՑԷՊԱՆՃԱՌԱՆԱԻՔՆԶՈՎԱԾ
 ԷՅՍՅԵԻՅԱՄԵՆԱՅՆՄԲՈՑԱՄԵՍ
 ՏՈՒԱԻՉԵՈՆ ՀԱԻՐՊԵՏՐՈՍԻ
 ՈՐՔԲՆԱԿ ԷՅԻՄԲՅՈՎԵՍ ԵՒ ԿԱՐ
 ԴԵՅԲԶԳԻՄՊԵՆՈՎԱԻՆՅ
 ԶԳՈՒԵԻՄԱՐՄԵՆՈՅՆՈՂԱՅԻՐ
 ՈՑԵԻԷՂԲԱՐՑԲՈՂՈՒԹԻՄԵՂ
 ԱՅԻՆԴՐԵՑ ԷՔԻՔԷ ԱՂԱՉԵՄ

Ի :ՈՒՍԵ: (1196) ԹՎԱԿԱՆԻՍ, ԵՍ՝
 ԳՐ/ԻԳ[Ր]ՈՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏՍ, ՈՐԴԻ /
 ՏՈՒՏԱ, ԵՏՈՒ ԶՄԲ ՆՇԱՆՍ ԼՈ/ԻՍՈ
 ԿՐԿԻՆ ՊԱՅԱՐԱՆՈՎ ԵՐԻՍ / ՄԱՍՆ,
 ԶԳՐԱԲԱԿԱՆ ... ԳՈԳՈ ԻՍՈ / Ի ՄԲ
 ԱԾԱԾԻՆՍ ԳԱՌԻՃԱԻ, ՊԱՐՏ/ԱԿԱՆ
 ԵՆ ԻՆՉ ԶՄԻԱԲԱՆՈՒԹԵ[ԱՆ] /
 :Գ: ՔԱՌԱՍՈՒՆՍ ԵՒ ԶԶԱՏԿԻՆ
 ԵՐ/ԱԳԱԼՈՒՑԻՆ :Ա: ԺԱՄ ԱՐԱՐ, ՈՐ
 Զ/ԱՓ ՈՒՏՍՍ Ի ԳԱՍՏԱՏՈՒԹԵ[ԱՆ] Է, ԵՒ
 ՈՐ ԳԱՆԷ ԶՍԱ Ի ՄԲ ՈՒՏՏԵՍ ԶԻՆՉ
 ԵՒ / ԻՑԷ ՊԱՏՃԱՌԱՆԱԻՔ ՆԶՈՎԱԾ /
 Է ՅԱՅ ԵՒ ՅԱՍԵՆԱՅՆ Ս[Ր]ԴՈՑ. ԱՄԵՆ: /
 ՏՈՒԱԻ Ի ԶԵՈՆ ԳԱԻՐ ՊԵՏՐՈՍԻ, / ՈՐՔ
 ԲՆԱԿԷ ՄԲ ՏՈՒՐԻՍ ԵՒ ԿԱՐ/ԴԱՅՔ
 ԶԳԻՐՍ ՊԵՏՐՈՍԻ ԵՒ Գ/ՈԳՈ ԵՒ
 ՄԱՐՄՈ ԾՆՈՂԱՑ ԻԻՐ/ՈՑ ԵՒ
 ԵՂԲԱՐՑ ԹՈՂՈՒԹԻ[ԻՆ] ՄԵՂ/ԱՑ
 ԽՆԴՐԵՑԷՔ Ի ՔԷ ԱՂԱՉԵՄ:

Չրատ. Շահխաթունյանց, 388-389, Ջալալյանց, Ա, 217,
 Մխիթարյանց, Գառնիճ, 82, Ալիշան, Շիրակ, 158-159,
 Գեորգեանց, 158, Եղիազարյան, «Էջմիածին», 1957, Ա, 58,
 Քյուրտյան, «Բազմավեպ», 1957, 11-12, 268-269,
 Գազիկ Գառնիճեցի, 28-29:

Ծանոթ. Գովհ. Շահխաթունյանցը չունի թվականը, իսկ Ս. Ջալալյանցն ու Ղ. Ալիշանը՝ :ՈՒՍ:, Գ. Եղիազարյանն ու Գ. Գառնիճեցին՝ ՈՒԵ, իսկ Ս. Գեորգեանցը և Գ. Քյուրտյանի «վիճաբանական» ՈՒԵ:

45. Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԵԿԵՂԵՑԻ. արևելյան պատի վերին մասում, արտաքուստ, 6 տող.

ԱՇԱՏԱՂԷԿՄԻԱԲԱՆԵԾ
 ԱՅՄԲՈՒԻՏ ԻՍ ԵՒ ՀԱՅՐՆ
 ԱՄԱԶԱՍՊՍԵԻԱՅԼԵՂԲԱՐ
 ԻՍ ՀԱՍՏՈՒՄ ԵՑԻՆՈՐԻՍԱՆ
 ՈՒԲՍ ԶԻՄՄԻԱԲԱՆՈՒԹԻՆ
 ԱՌՆԵՆԱՂԱՏԱՌՈՎԱԿԻՆ Ի

ԵՍ ՇԱՏԱՂԷԿ, ՄԻԱԲԱՆԵՑ/ԱՅ
 ՄԲ ՈՒՏՏԻՍ ԵՒ ԳԱՅՐ
 Գ/ԱՄԱԶԱՍՊՍ ԵՒ ԱՅԼ ԵՂԲԱՐ/ՔՍ
 ԳԱՍՏԱՏԵՑԻՆ, ՈՐ Ի ՄԱՅ/ՈՒ ԻՍ
 ԶԻՍ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԻՆՆ /
 ԱՌՆԵՆ ԱՆՊԱՏՃԱՌ ՈՎ ԼԻՆԻ:

Չրատ. Մխիթարյանց, Գառնիճ, 80, Ալիշան, Շիրակ, 159,
 Գեորգեանց, 157, Եղիազարյան, «Էջմիածին», 1957, Ա, 58,
 Քյուրտյան, «Բազմավեպ», 1957, 11-12, 267:
 Գազիկ Գառնիճեցի, 31:

Ծանոթ. Ժամանակը որոշվում է հայր Համագասպի հիշատակումով, որի վերաբերյալ կա 1234 թվի արձանագրություն:

Քյուրտյանի «վիմագրահավաքը» նվիրատուի անունը կարդացել է ՇԱՏ ԱԽԵԿ, Գ. Հառիճեցի՝ ՇԱՏ ԱՂԵԿ:

46. Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԵԿԵՂԵՑԻ. արևմտյան պատին, արտաքուստ, 7 տող.

ԵՍՍԱՐ ԳԻՍՏՈՆ ՆՍՇ ԻՆԵՑԻՉ ԵԿ
ԵՂԵՑԻՍ ԵՒ ԻՔՐՄԱՆ ՑԻՄԵՏՈՒ
ԱՅԼԸՆԾԱ ՅԻՄԲ ՈՒԽՍՍ ԵՒ ՀԱՅԻ
ՀԱՄԱԶԱՍՊՍԱԿՄԱՆ ԵԱՑՈՐԻՍԱ
ՐԳՍ ԻԵԻԻԲԱ ԳՈՍԻՄԱԻ ՆԻՆ:Բ:Ա Կ
ՊԱՄԱՐԱԳԵՆՉՔՄ ՅԻՄ ԱՆՈՒՆ

ԵՍ՝ ՍԱՐԳԻՍ ԾՈՆՍ, ՇԻՆԵՑԻ ԶԵ/ԿԵՂԵՑԻՍ ԵՒ Ի
ՔՐՏԱՆՑ ԻՍ ԵՏՈՒ / ԱՅԼ ԸՆԾԱՅ Ի ՄԲ ՈՒԽՍՍ
ԵՒ ՀԱՅՐ / ՀԱՄԱԶԱՍՊՍ ՍԱՀՄԱՆԵԱՑ, ՈՐ Ի ՍԱ/ՐԳՍԻ
ԵՒ Ի ԲԱԳՈՍԻ ՏԱԲՆԻՆ :Բ: ԱԻՐ / ՊԱՏԱՐԱԳԵՆ
ԶՔՄ ՅԻՄ ԱՆՈՒՆ, / ՈՎ ԽԱՓԱՆԵ ԴԱՏԻ ՏԼԵԱՌՅԵ:

Հրատ. Շահխաթունյանց, 388, Մխիթարյանց, Հառիճ, 79-80,
Գեորգեանց, 157, Եղիազարյան, «Էջմիածին», 1957, Ա, 58,
Գագիկ Հառիճեցի, 31:

Ծանոթ. Ժամանակը որոշվում է Համագասպ առաջնորդի հիշատակումով. ԺԳ դարի առաջին կես:

Սարգիս ճոնը շինել է 7-րդ դարի այս արտաքուստ խաչածն եկեղեցու հարավային խաչաթևի արևելյան ու արևմտյան անկյուններում ավելացված խորանները, որոնցից առաջինի արտաքին պատին էլ գրել է իր արձանագրությունը:

Ուշագրավ է Սարգսի մականունը, որը բառարաններում երկիմաստ է մեկնվում. «հաճար», «մուշտակակար», «մորթեգործ», «կաշեգործ», «գդակ կարող» (Հր. Աճառյան, ՀԱԲ, հ. Գ, էջ 211-212): Այս մականունով առավել հայտնի է մատենագիր Բարսեղ ճոնը: Թվում է թե ինչպես Բարսեղի, այնպես էլ Սարգսի դեպքում մականունը չի առնչվում նրանց հիշված գործին: Ոմն Առյուծի հայր Մխիթար ճոն հիշատակված է նաև Արջոռիճի գավթի նվիրատվական վիմագրերից մեկում (Աշխարհբեկ Քալանթար, Շրջան Տեկորի արշավախմբի, էջ 143):

47*. Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԵԿԵՂԵՑԻ. արևմտյան պատին, արտաքուստ, նախորդի ստորին մասում, անկանոն գրչությամբ, 5 տող.

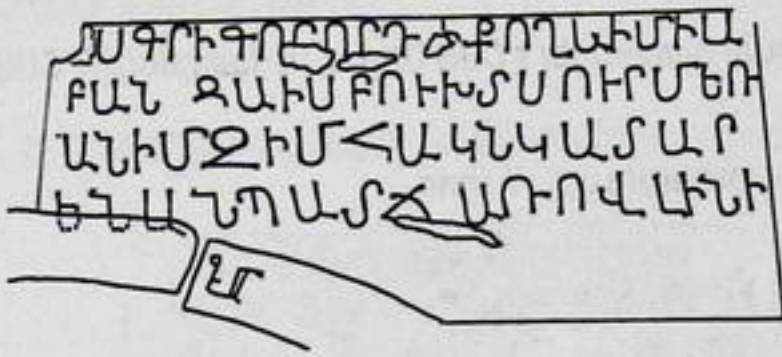
Ե Ս Գ Ր Ե Ց Ի Ս Ե Լ Ի Ք
Ե Տ Մ Բ Ա Ճ Լ Ա Ճ Ի Ն
Ս Բ Ա Ճ Ի Ն
Բ Վ Ի Ն Ի / : Ռ Ճ / Դ : (1605)

ԵՍ ԳՐԵՑԻ. ՄԵԼԻՔ / ԾԱՌԱՅ,
ԵՏ ՄԲ ԱՃԼԱՃԻՆ,
ԹՎԻՆԻ / :ՌՃ/Դ: (1605):

Ծանոթ. Վիմագիրը բովանդակությամբ նվիրատվական է, սակայն հայտնի չէ, թե ստույգ ինչ է նվիրաբերվել վանքի գլխավոր Ս. Աստվածածին եկեղեցուն: Նվիրատուն Մելիքն է, որն իրեն իբրև ծառա (Աստծո ծառա, եկեղեցու սպասավոր) է բնորոշում: Ըստ էության, Մելիքը նաև արձանագրության գրիչն է:

Թվականի տասնավորը կարելի է կարդալ նաև Ժ, այսինքն՝ ՌՃԴ (1565), սակայն, առավել հակված ենք վերոնշյալին:

48. Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԵԿԵՂԵՑԻ. հարավային պատին, արտաքուստ, լուսամուտից վեր, 4 տող.

ԻՆՍ՝ ԳՐԻԳՈՐ, ՈՐԴՐԻՆ ՔՈՂԱԽ,
ՄԻԱՔԱՆԻՅԱ Ի ՄՔ ՈՒԽՏՍ,
ՈՒՐ ՄԵՌ/ԱՆԻՍ ԶԻՍ ՉԱԿՆ
ԿԱՏԱՐ/ԵՆ ԱՆՊԱՏՃԱՌ, ՈՎ ԼԻՆԻ:

Չրատ. Քյուրտյան, «Բազմավեպ», 1957, 11-12, 267,
Ս. Ավագյան, ՎԱԲ, 153:

Ծանոթ. Վերջում պիտի մտքով ավելացնել «առաջնորդ» բառը, որը գրիչը բաց է թողել՝ հասկանալի համարելով:

Վիճագիրը փորագրված է բավական վերևում և որոշ հատվածներ, հատկապես վերջին երկու տողերը, կիսեղծ են: Ս. Բարխուդարյանը երրորդ տողում վերծանել է ԶԻՍ ՉԱՆԿԻՍՏ ԱՐ/ՆԵՆ: Ս. Ավագյանի վերծանությունը բավական տարբերվում է Ս. Բարխուդարյանի ներկայացրածից. «Ես՝ Գրիգոր միաբանեցա ի սբ ուխտս, ուր մեռանեմ, զիմ հակն կատարեն անպատճառ, ով լինի...»: Համանման է նաև Քյուրտյանի վերծանությունը: Ս. Ավագյանն այս վկայագրին անդրադառնում է «հակն» բառերի կապակցությամբ, գտնելով, «այստեղ հակ-ը, տուրք, հարկ չի արտահայտում, այլ՝ մատուցված նվերների դիմաց նվիրատուին խոստացած հատուցում, վարձ, պարտավորություն, որ, հավանաբար, առաջանում է՝ hagg = վարձ, իրավունք իմաստից»:

49*. Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԵԿԵՂԵՑԻ. հարավային պատին, արտաքուստ, նախորդի ներքևում, կամարին, փակագիր.

ԳԱԻՐԳ

Ծանոթ. Այս, թերևս, պայմանականորեն վերծանված անունը, կարծում ենք, վերաբերում է շինարար վարպետին կամ ճարտարապետին:

50. Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ. հյուսիսային պատի կենտրոնական մասում, արտաքուստ, 11 տող.

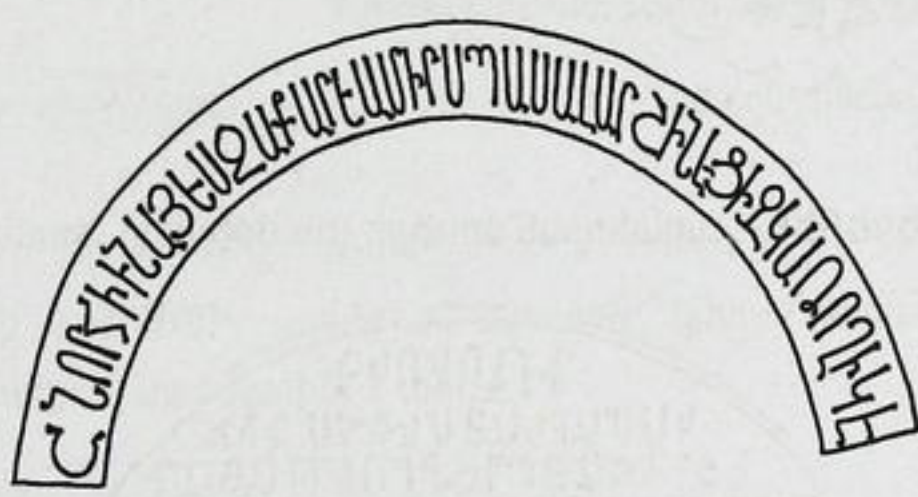
ՇՆՈՒԿԻՆՆԱՅԻՆՆՈՒՄՆԱՄԻՐԻՆԵՍՁԱԲԱԵՆՆԱՆՆԱՏՈՐԱՆՈՒՅԵՍԱՄԻՆՊԱՍԱՐՎՅՈՅԵՎՆՅՈՒԿՄԵՆՍԱՄԻՆԿԱՆՈՒԿ
ԱՐԱՐՉՈՂԱԿԱՌՍՈՒԲՈՒՄՆԱՆՈՒՄՆԱՆՈՒՄՆԱՆՈՒՄՆԱՆՈՒՄՆԱՆՈՒՄՆԱՆՈՒՄՆԱՆՈՒՄՆԱՆՈՒՄՆԱՆՈՒՄՆԱՆՈՒՄՆԱՆՈՒՄ
ԿԿՈՒՄՆԱՆՈՒՄՆԱՆՈՒՄՆԱՆՈՒՄՆԱՆՈՒՄՆԱՆՈՒՄՆԱՆՈՒՄՆԱՆՈՒՄՆԱՆՈՒՄՆԱՆՈՒՄՆԱՆՈՒՄՆԱՆՈՒՄՆԱՆՈՒՄՆԱՆՈՒՄ
ՈՅԵՎՆԱՆՈՒՄՆԱՆՈՒՄՆԱՆՈՒՄՆԱՆՈՒՄՆԱՆՈՒՄՆԱՆՈՒՄՆԱՆՈՒՄՆԱՆՈՒՄՆԱՆՈՒՄՆԱՆՈՒՄՆԱՆՈՒՄՆԱՆՈՒՄՆԱՆՈՒՄ
ԿՆԵՆՆԱՆՈՒՄՆԱՆՈՒՄՆԱՆՈՒՄՆԱՆՈՒՄՆԱՆՈՒՄՆԱՆՈՒՄՆԱՆՈՒՄՆԱՆՈՒՄՆԱՆՈՒՄՆԱՆՈՒՄՆԱՆՈՒՄՆԱՆՈՒՄՆԱՆՈՒՄ
ՎԱՆՆԱՆՈՒՄՆԱՆՈՒՄՆԱՆՈՒՄՆԱՆՈՒՄՆԱՆՈՒՄՆԱՆՈՒՄՆԱՆՈՒՄՆԱՆՈՒՄՆԱՆՈՒՄՆԱՆՈՒՄՆԱՆՈՒՄՆԱՆՈՒՄՆԱՆՈՒՄ
ԱՐՆՈՒՄՆԱՆՈՒՄՆԱՆՈՒՄՆԱՆՈՒՄՆԱՆՈՒՄՆԱՆՈՒՄՆԱՆՈՒՄՆԱՆՈՒՄՆԱՆՈՒՄՆԱՆՈՒՄՆԱՆՈՒՄՆԱՆՈՒՄՆԱՆՈՒՄՆԱՆՈՒՄ
ՈՎ: ԳՈՍՅԵՅՉՈՐՈՎ: ԱՐԵԱՐԻՄՈՎ: ՀԻՆՆԱՎ: ԶԱՍ: ԵԵԿԻՍԱՆՆԱՆՈՒՄՆԱՆՈՒՄՆԱՆՈՒՄՆԱՆՈՒՄՆԱՆՈՒՄՆԱՆՈՒՄ
ՅԱՆՈՒՄՆԱՆՈՒՄՆԱՆՈՒՄՆԱՆՈՒՄՆԱՆՈՒՄՆԱՆՈՒՄՆԱՆՈՒՄՆԱՆՈՒՄՆԱՆՈՒՄՆԱՆՈՒՄՆԱՆՈՒՄՆԱՆՈՒՄՆԱՆՈՒՄՆԱՆՈՒՄ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԿԵՏԱՆԵՂԱՄՄԵՆ: ՉԱՆՆԱՆՈՒՄՆԱՆՈՒՄՆԱՆՈՒՄՆԱՆՈՒՄՆԱՆՈՒՄՆԱՆՈՒՄՆԱՆՈՒՄՆԱՆՈՒՄՆԱՆՈՒՄՆԱՆՈՒՄ
ՈՆՈՒՄՆԱՆՈՒՄՆԱՆՈՒՄՆԱՆՈՒՄՆԱՆՈՒՄՆԱՆՈՒՄՆԱՆՈՒՄՆԱՆՈՒՄՆԱՆՈՒՄՆԱՆՈՒՄՆԱՆՈՒՄՆԱՆՈՒՄՆԱՆՈՒՄՆԱՆՈՒՄ

ՇՆՈՐՀԻՒՆ ԵՒ ՈՂՈՐՄՈՒԹԼԵԱՄՅԲ ՄԱՐԴԱՍԻՐԻՆ ԱՅՅ, ԵՄ ԶԱՔԱՐԷ ՄԱՆԴԱՏՈՐԹԱԽՈՒՑԵՍ, ԱՄԻՐՍՊԱՍԱԼԱՐ ՀԱՅՈՑ ԵՒ ՎՐԱՑ, ՈՐԴԻ ՄԵԾԻ ՍԱՐԳՍԻ, ԳԱՆՁԱԳԻՆ / ԱՐԱՐԻ ԶՅՈՉԱԿԱՒՈՐ ՍՈՒՐԲ ՈՒԽՏՍ ՅԱՌԻՃԱ Ի ՅԻՒՐ ԲՆԱԿԱՆ ՀԱՅՐԵՆԱՏԻՐԱՑՆ, ՅԱՂԱԳՍ ԿԵՆԴԱՆՈՒԹԵԱՆ ՏՆ ԻՄՈՅ ԲԱՐԵՊԱՇՏ ԹԱՄԱՐ ԹԱԳՈՒՅՈՒՆ / ՓՐԿՈՒԹԵԱՆ ԻՆՁ ԵՒ ՀԱՐԱՋԱՑ ԵՂԲԱՒՐ ԻՄՈՅ ԻՒԱՆԵԻ ԵՒ ԶԱԲԱԿԱՑ ՄԵՐՈՑ ՇԱՅՆՇԱՅԻ ԵՒ ԱԲԱԳԻՆ ԵՒ ԾՆՈՂԱՑ ՄԵՐՈՑ: ՇԻՆԵՑԻ Ի ՍՄԱ ԱՄՐ/ՈՑ ԵՒ ԶԿԱԹՈՂԻԿԵՍ՝ ԲԱԶՈՒՄ ԾԱԽԻԲ ԵՒ ԶԱՐԴԱՐԵՑԻ ԱՄԵՆԱՅՆ ՄՊԱՍԻԲ ԵՒ ՍՐԲՈՒԹԵԱՄԲ: ԵՒ ԶԻՄ ԳԵՂՆ, ՈՐ ԷՐ ՄԵՐՁ Ի ՍԱՆՅՈՒՐԲ ՈՒԽՏՍ՝ ԶՄՈՂՈՐ/ԻՄՆ, ԸՆԾԱԵՑԻ [Ի] ՍՈՒՐԲ ԱԾԱԾՆԻՍ ԲՈԼՈՐ ԻՒՐ ԱՄԵՆ ՀԱՂԱՀԱՏՈՎ, ՍԱՐՈՎՆ ԵՒ ԶՐՈՎՆ ԶՈՐ ԲՆԱԿԱՆ ԼԵԱԼ Է, ԵՒ ԵՏՈՒ ԶԱՂԱՑ ՄԻ Ի ԳԵՏԻԿ, ՈՐ ԴԻՒԱՂԱՑ ԿՈՉԻ, / ԶԱՂԱՑ ՄԻ ՅԱՆԻ՝ ԳԼԻՁՈՐԻՆ ԵՒ ՊԱՐՏԷՁ ՄԻ Ի ԾԱՂԿՈՑԱԶՈՐԻՆ, ԱՅԳԻ ՄԻ ՅԵՐԵԲԱՆ ԵՒ ԱՅԳԻ ՄԻ Ի ԹԱԼԻՆ, ԵՒ ԶԱՌԱՋԻՆ ՍԱՀՄ/ԱՆՔՆ, ՈՐ ԲՈՒՆ ԼԵԱԼ ԷՐ՝ ՀԱՍՏԱՏԵՑԻ, Ի ՍԱՀՄԱՆԱԽԱԶԷ Ի ՀԱՌԻՃՈՅ ԳԵՏՆ, ԿՈՌՄԱՐԳՈՎ, ԳԲԵՐՈՎՆ, ՑԱՄԱՔ ԶՈՐՈՎ, ԾԻՆԱՐԻՆ ՀԱՐ/ՈՎՆ, ԳՈՄՑԵՑ ԶՈՐՈՎՆ, ԱՐԵՆԱՂԲԻՒՐՈՎ, ՀԻՆ ՀԱՌԻՃԱՌՎ, ԵՒ ԵՂԻ ՍԱՀՄԱՆ ԶԱՅՍ, ՈՐ ՅԱԲԱԳ ԽՈՐԱՆՆ ՊԱՏԱՐԱԳԵԼ ԶՔՍ ՅԻՄ / ՅԱՆՈՒՆ ՀԱՆԱՊԱԶ: ԱՐԴ, ՈՐՔ ՀԱՍՏԱՏՈՒՆ ՊԱՀԵՆ ԶՅԻՇԱՏԱԿՍ ՄԵՐ ԱՐԴՆԻ ՅԱՅՅ ԵՒ ՅԱՄԵՆԱՅՆ ՍՐԲՈՑ, ԻՍԿ, ՈՐՔ / ՀԱԿԱՌԱԿԻՆ ԵՒ ՀԱՆԵԼ ԶԱՆԱՆ ՓՈՔՐ ԻՆՁ ԿԱՍ ՄԵԾ՝ ԶԱՆԵԾՍ ԿԱՅԵՆԻ ԵՒ ԶՅՈՒՂԱԻ ԺԱՌԱՆԳԵՍՑԵՆ ԵՒ ԿՐԿԻՆ ՆՁՈՎԵՍՑԻ ՅԱՅՅ: / ԹԷ ՈՔ ԲՈՆՈՒԹԼԵԱՄՅԲ ԵՒ ՈՒԺՈՎ ՏԱՆԻ :ՅԺԸ: (318) ՀԱՅՐԱՊԵՏԱՑՆ ԵՒ ՅԱՄԵՆԱՅՆ ՍՐԲՈՑ ԵՂԻՑԻ ՆՁՈՎԵԱԼ. ԱՄԵՆ: ԳՐԵՑԱԲ ԿՏԱԿՍ ՀԱՍՏԱՏ, Ի ԹՈՒԻՍ :ՈԾ: (1201):

Հրատ. Բժշկյանց, 81-82, Շահխաթունյանց, 386,
Մխիթարյանց, Հառիճ, 62, Ալիշան, Շիրակ, 161,
Գեորգեանց, 150, Եղիազարյան, «Էջմիածին»,
1957, Ա, 58, Գագիկ Հառիճեցի, 32-33:

Ծանոթ. Հառիճավանքի ամենից ուշագրավ շինարարանվիրատվական արձանագրությունն է, որտեղ փաստված է Ջաքարե ամիրսպասալարի կողմից նախկին տերերից վանքը գնելու, ամրոց և կաթողիկե եկեղեցի (Ս. Աստվածածին) կառուցելու, եկեղեցական սպասք և սրբություններ, ինչպես նաև անշարժ գույք՝ իր հայրենատիրաց Մողորիս գյուղը, մեկական ջրաղաց Գետիկ գյուղից և Անիի Գլիծոր թաղամասից, մեկ պարտեզ Անիի Ծաղկոցածոր թաղամասից և մեկական այգի Երևանից ու Թալիսից նվիրելու իրողությունը:

51. Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ. արևմտյան մուտքի (գավթի միջից) կամար-շրջանակի վրա, 1 տող.

ՇՆՈՐՀԻՒՆ ԱՅՅ, ԵՄ ԶԱՔԱՐԷ ԱՄԻՐՍՊԱՍԱԼԱՐ, ՇԻՆԵՑԻ ԶԿԱԹՈՂԻԿԵՍ:

Հրատ. Շահխաթունյանց, 385, Ջալալյանց, Ա, 213,
Մխիթարյանց, Հառիճ, 51, Ալիշան, Շիրակ, 159,
Գեորգեանց, 148, Եղիազարյան, «Էջմիածին», 1957, Ա, 59,
Քյուրտյան, «Բազմավեպ», 1957, 11-12, 269:

Ծանոթ. Գրված է շինարարության ժամանակ՝ 1201 թվին:

52. Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ. հարավային և արևելյան պատերի վերին անկյունում, քիվի տակ, ծաղկագիր և ուռուցիկ տառերով, արտաքուստ, 1 տող.

ՏՐ ԱԾ ՈՂՈՐՄԵԱ ԱՇԽԱՏԱԻՈՐԱՑ ԱՄԵՆ / ԼԵԿԵՂԵՑՅՈՅՍ:

Հրատ. Մխիթարյանց, Հառիճ, 61, Ալիշան, Շիրակ, 160:
Գեորգեանց, 149, Եղիազարյան, «Էջմիածին», 1957, Ա, 60,
Քյուրտյան, «Բազմավեպ», 1957, 11-12, 269,
Գագիկ Հառիճեցի, 33:

Ծանոթ. Վերջին բառը արևելյան մասում, ըստ երևույթին, հետո են ավելացրել: Գրված է եկեղեցին կառուցող վարպետների կողմից, իրենց հիշատակին, շինարարության ընթացքում:

Ս. Գևորգյանցն արձանագրության սկիզբը կարդացել է ԿԵՂՈՅՍ (կամ տեղոյս) ԱՍՏՈՒԱԾ: Հ. Եղիազարյանը ՈՂՈՐՄԵԱ բառից հետո կարդացել է ՇԻՆՈՂԱՑ, իսկ Գ. Հառիճեցին չի կարդացել վերջին ԵԿԵՂԵՑՅՈՅՍ բառը:

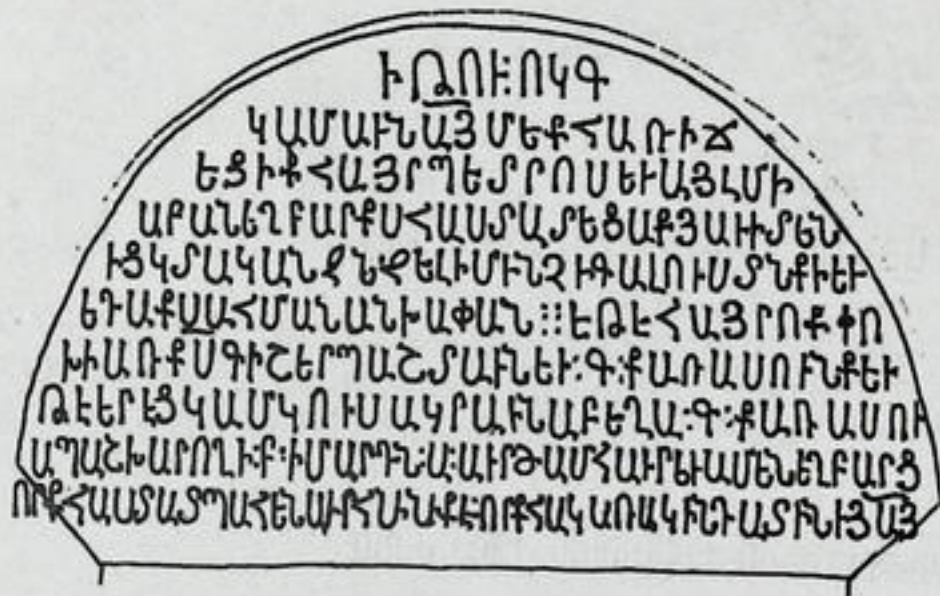
Քյուրտյանի «վիճագրահավաքը» նշում է, որ այս վկայագիրը Ալիշանը չի հրատարակել:

53*. Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ. հարավային պատին, արևի ժամացույցի շառավիղների տակ, ուռուցիկ տառերով.

Ա Բ Գ Դ Ե Զ Է Ը Թ Ժ Ի Լ Խ Բ

54. Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ. արևմտյան մուտքի (գավթի մեջ) կիսաշրջան բարավորի վրա, 10 տող.

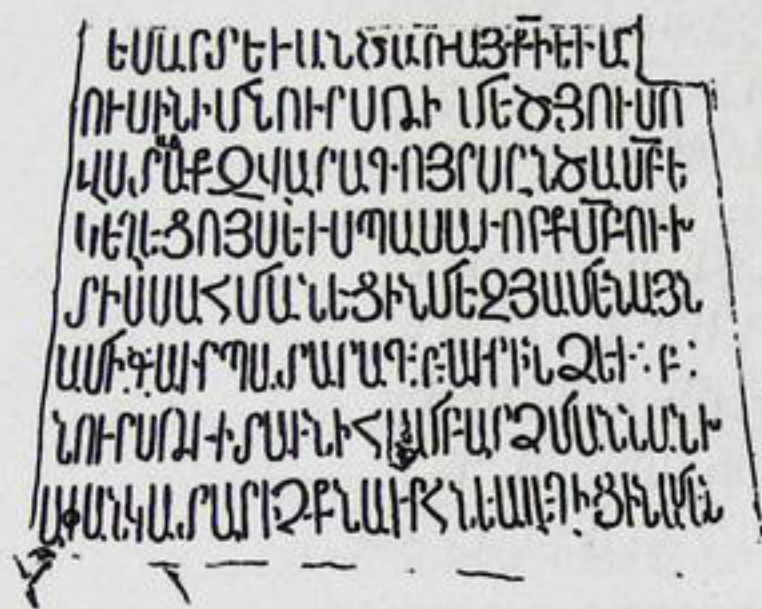

Ի ԹՈՒԻՆՆ :ՈԿԳ: (1214) / ԿԱՄԱԻՆ ԱՅ, ՄԵՔ ԶԱՌԻՃ/ԵՑԻՔ,
 ԶԱՅՐ ՊԵՏՐՈՍ ԵՒ ԱՅԼ ՄԻ/ԱԲԱՆ ԵՂԲԱՐՔՍ, ԶԱՍՏԱՏԵՑԱՔ
 ՅԱԻՏԵՆ/ԻՑ ԿՏԱԿ ԱՆՋՆՁԵԼԻ ՄԻՆՉ Ի ԳԱԼՈՒՄՏՆ ՔԻ ԵՒ /
 ԵՂԱՔ ՍԱՅՄԱՆ ԱՆԽԱՓԱՆ, ԷԹԵ ԶԱՅՐ ՈՔ ՓՈ/ԽԻ ԱՌ ՔՍ.
 ԳԻՇԵՐԼԱՅՊԱՇՏԱԻՆ ԵՒ :Գ: ՔԱՌԱՍՈՒՆՔ ԵՒ / ԹԵ ԵՐԵՑ ԿԱՍ
 ԿՈՒՍԱԿՐԱԻՆ ԱԲԵՂԱ :Գ: ՔԱՌԱՍՈՒՆՔ / ԱՊԱՇԽԱՐՈՂԻ :Բ:
 Ի / ՄԱՐԴՆ, :Ա: ԱԻՐ ԺԱՍ ԶԱԻՐ ԵՒ ԱՄԵՆ ԵՂԲԱՐՑ, / ՈՐՔ
 ԶԱՍՏԱՑ ՊԱՅԵՆ ԱԻՐՅՆԻՆ Ի ՔԷ, ՈՐՔ ԶԱԿԱՌԱԿԻՆ ԴԱՏԻՆ Ի ՅԱՅ:

Չրատ. Շահխաթունյանց, 385, Ջալալյանց, Ա, 213,
 Մխիթարյանց, Զառիճ, 81, Ալիշան, Շիրակ, 160,
 Գեորգեանց, 151, Եղիազարյան, «Էջմիածին», 1957, Ա, 57,
 Քյուրտյան, «Բազմավեպ», 1957, 11-12, 269, Գագիկ Զառիճեցի, 34:

Ծանոթ. Քյուրտյանը, վիճաբարը համեմատելով Ալիշանի հրապարակման հետ, գրում է. «Տարբերություն չկայ բացի միայն վերը յառաջ բերուած մասեն, որով աւելորդ նկատեցի ամբողջ արծանագրութիւնը տալ հոս»: Կարծում ենք, միանգամայն տարակուսելի է Քյուրտյանի «որոշումը»:

55. Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ. հյուսիսարևելյան ավանդատան մուտքի գլխին, 8 տող.

ԵՍ՝ ԱՐՏԵԻԱՆ ԾԱՌԱՅ ՔԻ ԵՒ ԱՍ/ՈՒՄԻՆ
 ԻՄ ՆՈՒՐՍԹԻ, ՄԵԾ ՅՈՒՄՈ/Կ ՍՏԱՑԱՔ
 ԶԿԱՐԱԳՈՅՐՍ ԸՆԾԱ ՄԲ Ե/ԿԵՂԵՑՈՅՍ
 ԵՒ ՍՊԱՍԱԻՈՐՔ ՄԲ ՈՒԽ/ՏԻՍ
 ՍԱՅՄԱՆԵՑԻՆ ՄԵՁ ՅԱՄԵՆԱՅՆ / ԱՄԻ
 :Դ: ԱԻՐ ՊԱՏԱՐԱԳ, :Բ: ԱԻՐ ԻՆՉ ԵՒ :Բ: /
 ՆՈՒՐՍԹԻ Ի ՏԱԻՆԻ ԶԱՄԲԱՐՉՄԱՆՆ
 ԱՆԽ/ԱՓԱՆ: ԿԱՏԱՐԻՉՔՆ ԱԻՐՅՆԵԱԼ
 ԵՂԻՑԻՆ. ԱՄԵՆ:

Չրատ. Ջալալյանց, Ա, 216, Մխիթարյանց, Զառիճ, 65, Ալիշան, Շիրակ, 162,
 Գեորգեանց, 150-151, Եղիազարյան, «Էջմիածին», 1957, Ա, 60,
 Քյուրտյան, «Բազմավեպ», 1957, 11-12, 271, Գագիկ Զառիճեցի, 36-37:

Ծանոթ. Զամարում ենք 13-րդ դարի, թերևս հենց եկեղեցու օծման ժամանակ է նվիրվել վարագույրը՝ 1201 թվին:

56*. Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ. արևելյան պատին, կտիտորական քանդակի կենտրոնում ագուցված Տիրամոր պատկերով մարմարին, 2 տող.

ՄԱՅՐ ՔՍԻ / 1858:

57*. Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ. հյուսիսային պատին, արտաքուստ, 1 տող.

ԵՍՉՑԻՍԱՔԻՍ ԵՄ ԵԳԵՑԻ ՍԱՐՔԻՍ:

Ծանոթ. Երրորդ կցագիր տառը պայմանական է վերծանված, կարելի է կարդալ նաև ԳԵԵՑԻ:

58*. Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ. հարավային պատին, արտաքուստ, հիմնաշարին, 1 տող.

ԱՅԼ ԻԱՅՆ...

59*. Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ. հարավային պատին, արտաքուստ, 2 տող.

ՀՅԻ ...Շ ՅԻ... / ...ԲԻՆ...

60. ԳԱՎԻԹ. արևելյան պատին, արտաքուստ, եկեղեցու մուտքից հարավ, վերին մասում, 9 տող.

ԱՅՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ ԱՐԴԻՆԱԲՈՐ ՊԱՏՐՈՆՆ ԿԱՐՅԱՄՆ ԵՄ
ԱՅՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ ԱՐԴԻՆԱԲՈՐ ՊԱՏՐՈՆՆ ԿԱՐՅԱՄՆ
ՇԻՆԵԱՑ ԶՎԱՅԵԼՈՒՐԶ ԺԱՄԱՏՈՒՆՍ ԵՒ ԷԲԵՐ Զ/ՄԻԻՍ ԶՈՒՐՍ
ՅԻՇԱՏԱԿ ՉՈԳՈ ԻԻՐՈ ԵՒ ԶԱԲԱԿԱՑ ԻԻՐՈՑ / ԻԵՒ ԱՄՈՒՄՆՈ
ԻԻՐՈ ԹԱՄԱՐԻՆ, ԵՒ ՏՐ ՉԱՄԱԶԱՄՊ ԵՒ Չ/ԱՅՐ ՅՈՐՅԱՆԵՍ
ՄԻԱԲԱՆԱԲԵՍ Ի ԽՆԴՐՈ ԴՍԵՐՆ ԻԻՐՈ / ԽԱԹՈՒՆԻՆ
ՉԱՍՏԱՏԵՑԻՆ Ի ՏԱԲՆԻ ԹԵՈՂՈՍ ԹԱԳԱԲ/ՈՐԻՆ ԶԱՄԵՆԱՅՆ
ԵԿԵՂԵՑԻՔՍ ՅԱՆՈՒՆ ԹԱՄԱՐԻՆ ՊԱՏ/ԱՐԱԳԵԼ ԶՔՍ ԱՆԽԱՓԱՆ,
ԿԱՏԱՐԻՉՔՆ ԱԻՐՅՆԻՆ ԱՅ : ԹՎ / ԽԱՓԱՆԵ ԴԱՐՏԻՂ

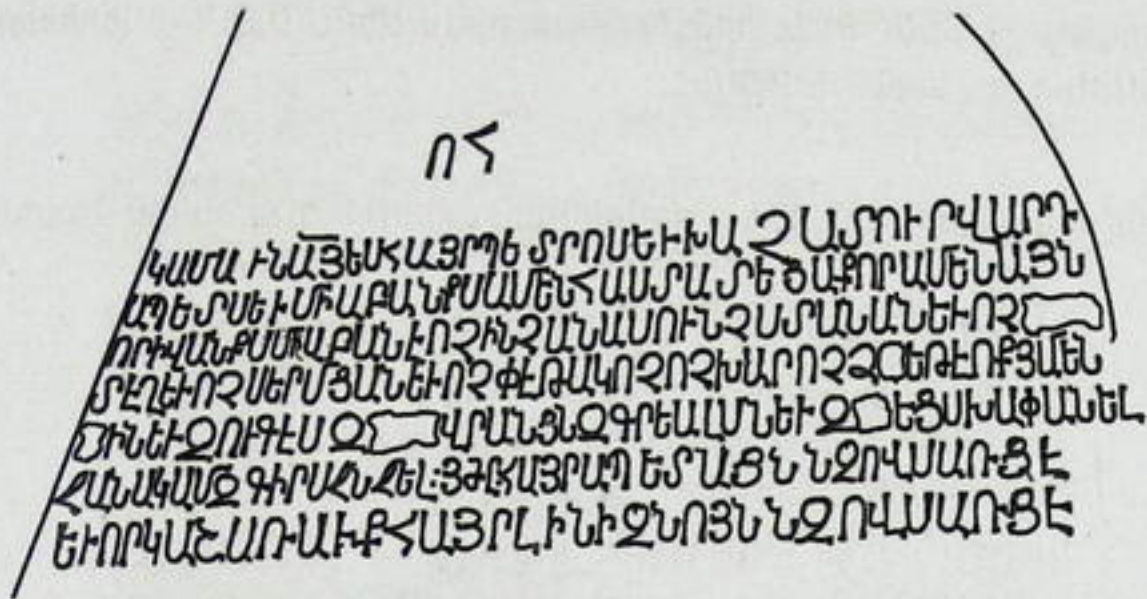
Չրատ. Շահխաթունյանց, 389, Մխիթարյանց, Չառիճ, 73,
Ալիշան, Շիրակ, 162, Գեորգեանց, 153-154,
Եղիազարյան, «Էջմիածին», 1957, Ա, 60,
Քյուրտյան, «Բազմավեպ», 1957, 11-12, 270,
Գագիկ Չառիճեցի, 35:

Ծանոթ. Առաջին տողը կրկնված է մեծ մասամբ, հինգերորդ տողի սկզբի մի քանի տառերը քերված են, Ա տառը գրված է երկու գրչությամբ, խառն կարգով: Ցավոք, թվականը չի գրված, բայց Անիի մեծատունը Վահրամ Չեջուբը Շիրակի արձանագրությունների մեջ հիշատակված է 1229-1235 թվականներին:

1219թ. Հառիճավանքում Հովհաննես գրչի ընդօրինակած «ժողովածոյ» ձեռագրի հիշատակարանում գրված է. «Եւ զմեծ իշխանն մեր /// (մեկ բառ անընթեռնելի) Վահրամ, որ զժամատունս շինեաց ի դրան Կաթողիկէս եւ զորդիս իւր՝ զԻշխանն եւ զՍարգիս, պահեսցէ խաղաղութեամբ...»³⁰: Այսինքն՝ 1219թ. գավիթն արդեն կառուցված էր, ուստի մեր վկայագիրը կարելի է թվագրել առնվազն այդ թվականով:

Հ. Եղիազարյանը վիճաբանի «սաստիկ մաշված ու ջարդոտված լինելու հետևանքով» վերծանությունը վերցրել է Ղ. Ալիշանից, այն դեպքում, երբ այն առկա է Ալիշանին նախորդած հեղինակների մոտ: Նախորդ հրատարակիչները չեն անդրադարձել առաջին «ավելորդ» տողին: Վերջին երկու բառերը, մանր տառերով, հավանաբար, ավելացված են հետագայում: Նման իրավիճակ էր նաև Սարգիս ճոնի վկայագրում:

61. **ԳԱՎԻԹ.** հյուսիսային պատին, ներքուստ, 8 տող.

[ԹՎԻՆ] ՈՂ (1221) / ԿԱՄԱԻՆ ԱՅ, ԵՍ ՀԱՅՐ ՊԵՏՐՈՍ ԵՒ ԽԱՉԱՏՈՒՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏՍ ԵՒ ՄԻԱԲԱՆՔՍ ԱՄԵՆ ՀԱՍՏԱՏԵՑԱՔ ՈՐ ԱՄԵՆԱՅՆ / ՈՐ Ի ՎԱՆՔՍ ՄԻԱԲԱՆԵ ՈՉԻՆՉ ԱՆԱՍՈՒՆ ՉՍՏԱՆԱՆ ԵՒ Ո՛Չ... / ՏԵՂ ԵՒ Ո՛Չ ՍԵՐՍԱՅԱՆ ԵՒ Ո՛Չ ՓԵԹԱԿ, Ո՛Չ ՈՉԽԱՐ, Ո՛Չ ԶԻՒ՛, ԵԹԵ ՈՔ ՅԱՄԵՆ / ...ԻՆ ԵՒ ԶՈՒԳԵՍ Զ...ՎՐԱՆՑՆ ԳՐԵԱԼՍՆ ԵՒ Զ...ԵՑՍ ԽԱՓԱՆԵԼ / ԶԱՆԱ ԿԱՍ ԶԳԻՐՍ ԶՆԶԵԼ՝ :ՅԺԸ: (318) ՀԱՅՐԱՊԵՏԱՑՆ ՆԶՈՎՍ ԱՌՑԵ / ԵՒ ՈՐ ԿԱՇԱՌԱԲ ՀԱՅՐ ԼԻՆԻ՝ ԶՆՈՅՆ ՆԶՈՎՍ ԱՌՑԵ:

Հրատ. Եղիազարյան, «Էջմիածին», 1957, Ա, 60 (ավելի պակասավոր), Գագիկ Հառիճեցի, 39:

Ծանոթ. Գրված է գեղեցիկ գրչությամբ, բայց հետագայում դիտավորյալ ջարդոտվել է կացնի հարվածներից և խիստ դժվարությամբ են որոշվում տառերը: Ժամանակը որոշվում է Պետրոսի առաջնորդությամբ, որը հիշատակված է 1196-1214 թվականների սահմանում:

Արձանագրության թվագրման հարցում առկա են մի շարք խնդիրներ: Դատելով հայր Պետրոսի առաջնորդության տարիներից, հարկ է նշել, որ վաղագույն թվականը 1192 է՝ վկայված թիվ 42 վիճաբանում, իսկ վերջին թվականը 1219-ը՝ այդ թվին Հառիճում ընդօրինակված ձեռագիր ժողովածուի հիշատակարանում. «Գրեցաւ ի ՈԿԸ (1219) թին Հայոց ի հրեշտակաբնակ ուխտիս Հառիճ՝ ընդ հովանեաւ Սուրբ Աստուածածնի եւ Սուրբ Գրիգորոյ ..., յառաջնորդութեան հաւր ... եւ Քրիստափորի եւ Սոսթենիսին ... յիշեսցիք եւ զվերայգրեալսս՝ զհայր Պետրոս եւ զՔրիստափոր եւ Սոսթենէս...»³¹: Հառիճավանքի միջնադարյան առաջնորդների անվանացանկը կազմող առաջին հեղինակները՝ Ա. Մխիթարյան, Ղ. Ալիշան, նշում են մեկ հայր Պետրոս՝ աթոռակալած 1185-1220 թթ. (մեր կարծիքով երկու թվականներն էլ

30 Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. 7, կազմեցին՝ Ա. Քեօշկերեան, Կ. Սուքիասեան, Յ. Քեօշկերեան, Երևան, 2008, էջ 1125:

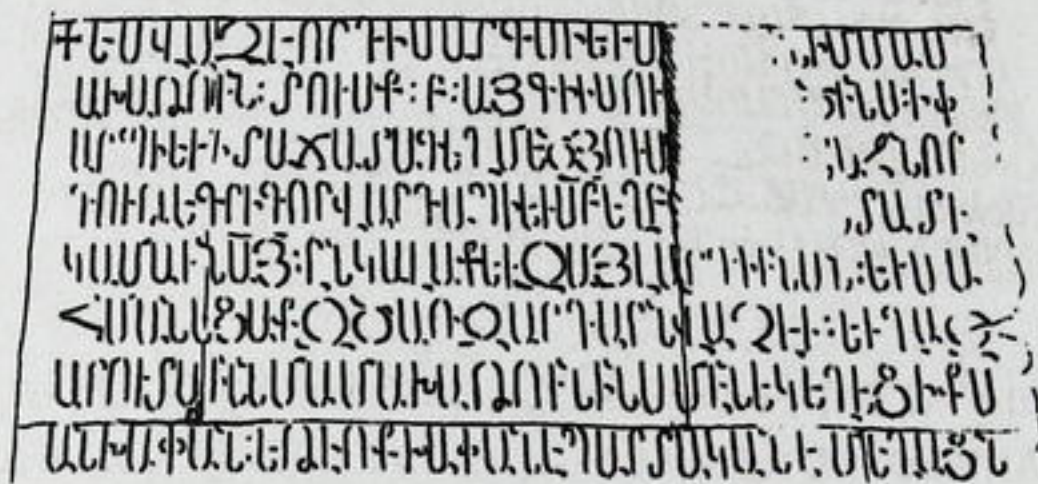
31 Նույն տեղում, էջ 1126:

հիմնավորված չեն), իսկ վերջին տարիներին վանքի պատմությանն ուշագրավ աշխատանքներ նվիրած Կ. Մաթևոսյանը առանձնացնում է երկու հայր Պետրոս, առաջինը՝ առաջնորդած 1188-ից, երկրորդը՝ 1214-1219թթ.³²: Վերջինիս համար նման մոտեցման հիմք է հանդիսացել Մատենադարանի ՀՊՊ 1886 պատառիկը՝ ընդօրինակված 1209թ. Հառիճավանքում, որտեղ ի թիվս վանքի մի շարք միաբանների՝ հիշված է «գհայր Վարդան Հառիճայոյ»³³: Այսինքն, ըստ Կ. Մաթևոսյանի՝ այդ թվականին վանքի առաջնորդն է եղել հայր Վարդանը:

Վիճագրից քիչ վեր ընթեռնելի է ՈՅ (1221) թվագիրը, որն, ըստ էության, վերաբերում է սույն վիճագրին: Սրանով իսկ կարելի է փաստել, որ հայր Պետրոսը աթոռակալել է առնվազն մինչև 1221թ., քանի որ այդ նույն թվականին որպես առաջնորդ հիշատակված է Գրիգոր վարդապետը:

Ս. Բարխուդարյանի վերծանության մեջ առկա են մի շարք տարրընթերցումներ. երրորդ տողի սկզբում, ՈՐ-ից հետո կարդացվել է ՇՆՈՐՀԻԻՆ, հինգերորդ տողում ՍԵՐՍԼԱՅԱՆ-ի փոխարեն՝ ՍԵՐԱՑԱՆ, նույն տողի վերջում ՅԱՄԵՆ-ի փոխարեն՝ ԽԱՓԱՆԷ:

62. ԳԱՎԻԹ. արևելյան պատի (եկեղեցու արևմտյան պատ) հյուսիսային մասում, 8 տող.

† ԵՍ՝ ՎԱԶԷ, ՈՐԴԻ ՍԱՐԳՍԻ ԵՒ ԱՄՍՈՒՄԻՆՆԻ ԻՍ ՄԱՍ/ԱԽԱԹՈՒՆ,
ՏՈՒԱՔ :Բ: ԱՅԳԻ Ի ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՈՒԾԱԾԻՆՍ Ի Փ/ԱՐՊԻ ԵՒ Ի
ՏԱՃԱՏԱԳԵՂ ՄԵԾ ՅՈՒՄՈՎ ԵՒ ՅԱՌԱՋՆՈՐ/ԴՈՒԹԵԼԱՆՆ
ԳՐԻԳՈՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏՅԻ ԵՒ ՄԲ ԵՂԲԱՐՑ ՀԱՍՆԱՏ Է: /
ԿԱՄԱԻՆ ԱՅ ԸՆԿԱԼԱՔ ԵՒ ԶԱՅԼ ԱՐԴԻՆՍՆ ԵՒ ՍԱՐՄԱՆԵՑԱՔ
ԶԾԱՌՋԱՐԴԱՐՆ՝ ՎԱԶԷԻ ԵՒ ՂԱԶ/ԱՐՈՒ ՏԱԻՆՆ՝ ՄԱՍԱԽԱԹՈՒՆԻՆ՝
ԱՄԷՆ ԵԿԵՂԵՑԻՔՍ / ԱՆԽԱՓԱՆ, ԵԹԷ ՈՔ ԽԱՓԱՆԷ՝
ՊԱՐՏԱԿԱՆ Է [ՄԵՐ] ՄԵՂԱՑՆ:

Հրատ. Շահխաթունյանց, 386, Մխիթարյանց, Հառիճ, 68,
Ալիշան, Շիրակ, 161, Գեորգեանց, 152:

Ծանոթ. Առաջին չորս տողերում աջակողմյան քարի մակերեսը մասամբ կոտորված է: Վերականգնման փակագծերը կազմողը չի դրել, չնայած ձեռագրում բերված լուսանկարում այդ պատկերն առկա է:

Հ. Զյուրտյանը այս վիճագիրը նույնպես հարկ չի համարել ներկայացնել, քանի որ «հրատարակուած է Շիրակ-ի մեջ..., առանց կարելուր տարբերութեան»:

32 Կարեն Մաթևոսյան, Հառիճի վանքը ԺԳ դարի սկզբին, «Էջմիածին», 1998, Ա, էջ 123:

33 Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, կազմեց Ա. Ս. Մաթևոսյան, Երևան, 1984, էջ 65:

63. **ԳԱՎԻԹ.** արևելյան պատի հյուսիսային մասում, 8 տող.

ԿԱՄԱԻՆԱՅԵՍՏՈՒՏԻԿԱՍՆԵՆՅՈՒՍՈՒՆ
 ԱՄԱԲԱՆԵՆՆԱԿՈՒՄՈՒՄՆԵՄԵՄՆԱՄՆԱՄ
 ՈՐՈՒԿԱՆՆԱՄՆԱՄՆԱՄՆԱՄՆԱՄՆԱՄՆԱՄ
 ԱՄԱՅԻՆԱՄՆԱՄՆԱՄՆԱՄՆԱՄՆԱՄՆԱՄ
 ՅԻԱՄԱՄՆԱՄՆԱՄՆԱՄՆԱՄՆԱՄՆԱՄ
 ԿԱՄԱՄՆԱՄՆԱՄՆԱՄՆԱՄՆԱՄՆԱՄ
 ՈՐՈՒՄՆԱՄՆԱՄՆԱՄՆԱՄՆԱՄՆԱՄՆԱՄ
 ՏՆԱՄՆԱՄՆԱՄՆԱՄՆԱՄՆԱՄՆԱՄՆԱՄ

ԿԱՄԱԻՆ ԱՅ, ԵՍ ՏՈՒՏԻԿՍ ՄԵԾ ՅՈՒՍՈՎ / ՄԻԱԲԱՆԵՑԱ
 Ի ՄՔ ՈՒՆՏՍ ԵՒ ԸՍՏ ԻՄ ԿԱՐՈՂՈՒԹԵԼԱՅՍ ԷՏՈՒ
 ԸՆԾԱՅՔ ՍՐԲՈ ԱՍՏՈՒԱՅՈՒԾՆԻ/Ս: ԳԱՅՐ ՅՈՂԱՆՆԵՍ
 ԵՒ ՄԻԱԲԱՆՔՍ ԳԱՍՏԱՏԵ/ՑԻՆ ՎԿԱՌԹԵԱՄՅԻ ՏՐ
 ԳԱՄԱԶԱՍՊԱ, Ի ՏԱԲՆԻ ՎԱՐ/ԴԱՎԱՌԻՆ ԶԱՄԵՆԱՅՆ
 ԷԿԵՂԵՑԻՔՍ ՅԻՄ ՅԱՆ/ՈՒՆ ՊԱՏԱՐԱԳԵԼ ԶՔՍ.
 ՈՎ ԽԱՓԱՆԷ ԻՄ ՄԵՂԱՑՆ / ՏԵՐ Է ԵՒ ԿԱՏԱՐԻՉՔՆ
 ԱԻՐԳՆԵԱԼ ԵՂԻՑԻՆ. ԱՄԵՆ:

Գրատ. Շահխաթունյանց, 385, (նվիրատուի անունը՝ ՊՈՒՏԻԿ),
 Զալալյանց, Ա, 213, Մխիթարյանց, Գառիճ, 66, Ալիշան, Շիրակ, 161,
 Գեորգեանց, 151, Եղիազարյան, «Էջմիածին», 1957, Ա, 61,
 Գազիկ Գառիճեցի, 34-35:

Ծանոթ. Ժամանակը որոշվում է Յովհաննես առաջնորդի հիշատակումով, որի անունով կա 1225 թվի արձանագրություն:

64. **ԳԱՎԻԹ.** հյուսիսային պատին, ներքուստ, պատուհանից արևմուտք, 8 տող.

+ ԿԱՄԱԻՆԱՅԵՍՏՈՒՏԻԿԱՍՆԵՆՅՈՒՍՈՒՆ
 ՈՒՍՔՆՈՐԴՈՒՈՒՆԵԱԿԱՄՔԱՄՆԱՄՆԱՄ
 ՏՍՈՂԵՐ ԿԱՅՐԵՆԻՊԱՍԱԳԻՄԱՄ
 ԿԱԿԱՌԱԿՎԱԿԱՄՍԸՄԻՍԵՐՈՒՄ
 ԷՒՐԻՅՈՒՆԵՒԿԱՅՐՍԵՒՄՄԱՄԱՄ
 ԼԻՆ: ՅԱՄՊԱՍԱՄՍԳԻՒՄՆԱՄՆԱՄ
 ԳԻՄԱՆԱՄԱԼԻՆՈՎՉՅԻՇԵԼԼԻՆ
 ԿԱՄՍԱՆԵՑԱԿԱՍՍԿԱՍԿԱՄՍԱՅ
 ԶԵՆՏԻՐԱՍՈՒՄԵՂՈՒՅԵԱԼԵՆՆԱՄՆԱՄՆԱՄՆԱՄՆԱՄ
 ԻՉՈՒՄՆԱՄԱՆԷՄՆԱՄՆԱՄՆԱՄՆԱՄՆԱՄՆԱՄՆԱՄ
 ՏՈՒՆԷՒԿԱՅԿԱՄՍԱՄՊԱՄՆԱՄՆԱՄՆԱՄՆԱՄՆԱՄՆԱՄ
 ԱՈՒՄՈՒՄՈՒՅՆ: ԴԵՄՎՊԱՍԱՄՍԱՄՆԱՄՆԱՄՆԱՄՆԱՄՆԱՄ
 ԵՒ ՍԻՄՈՒՆԱՅԻՄՎԵՔԵՏԻՄՎԱՅՈՒՆԱՄՆԱՄՆԱՄՆԱՄՆԱՄՆԱՄ
 ԱՄՍԱՄՆԱՄՆԱՄՆԱՄՆԱՄՆԱՄՆԱՄՆԱՄՆԱՄՆԱՄՆԱՄՆԱՄ
 ՈՒՆԱՄՆԱՄՆԱՄՆԱՄՆԱՄՆԱՄՆԱՄՆԱՄՆԱՄՆԱՄՆԱՄՆԱՄ

† ԿԱՄԱԻՆ ԱՅ, ԵՄ ՍԱՆԱՍԱՐՍ ԵՒ ԲԻՆՈՂՏԱՍԱՐՍ, ՈՐԴԻՔ ԽՈՒՊԱՍԱՐԻՆ, [Ի] ՅԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹԵԱՆ ՀԱԻՐ ՀԱՄԱՂՋԱՍՊԱՅ ԸՆԾԱԵՑԱՔ Ի ՍԲ ՈՒԽ/SU ՋՄԵՐ ՀԱՅՐԵՆԻ ԴՐԱՄԱԳԻՆ ԱՅԳԻՆ, ՈՐ Ի ՆՆՈՐԱՇԻՆԻԿ, ԱՐԴ ՈՎ / ՀԱԿԱՌԱԿ ԿԱ ԿԱՄ ԽՍԸՄԻ ՄԵՐՈՒ ԿԱՄ ՅԱԻՏՆԱՐԱՑ՝ ՆՁՈՎՍ ԱՌՑ/Է Ի ՏԷ ՅՍ Է ԵՒ ՀԱՅՐՍ ԵՒ ՄԻԱԲԱՆՔԻՍ ՍԱՀՄԱՆԵՑԻՆ, ՈՐ ՅԵՏ ԱՂՍՏՈՒԱՅՈՒԹՆԻՆ :Ժ: ԱԻՐ ՊԱՏԱՐԱԳ, :Բ: ԽՈՒՊԱՍՄԱՐԻՆ, :Բ: ԿԻՄԱՅԹԻՆ, :Բ: ՅՈՎԱՆԻՍԻ, / :Դ: ՍԱՆԱՍԱՐԻՆ: ՈՎ ՋՅԻՇԱՏՐԱԿՍՂ ԽԱՓԱՆԷ ԴԱՏԻ Ի ՔԷ. ԱՄԷՆ: / ՀԱՍՏԱՏԵՑԱԲ ԿՏԱԿՍ Ի ԿԱՄՍ ԱՅ, [Ի ԹՎԻՍ :ՈՁԴ: (1235):

Հրատ. Շահխաթունյանց, Բ, 265, Ջալալյանց, Ա, 215, Մխիթարյանց, Հառիճ, 75, Ալիշան, Շիրակ, 163, Գեորգեանց, 154-155, Եղիազարյան, «Էջմիածին», 1957, Ա, 61 Բյուրտյան, «Բազմավեպ», 1957, 11-12, 271, Գազիկ Հառիճեցի, 37:

Ծանոթ. Ներկայումս կենտրոնում ունի ջարդված մաս: Չեռքի տակ ենք ունեցել 1936 թվին կատարած վերծանումն ու լուսանկարը, երբ այդ վնասվածքը չկար:

Ջարդված հատվածի վերականգնումները համապատասխանում են նաև Հ. Բյուրտյանի «վիճագրահավաքի» վերծանությանը, սակայն վերջինում առկա են այլ տարրերը, որոնցում առաջին տողում ԽՈՒՊԱՍԱՐԻՆ-ի փոխարեն՝ ԽՈՒՊԱՍԱՐ (Հ. Եղիազարյանի և Գ. Հառիճեցու մոտ՝ ՆՈՒՊԱՍԱՐ), չորրորդ տողում ԽՍԸՄԻ-ի փոխարեն՝ ԽՍՄԻ (Հ. Եղիազարյանի մոտ՝ ՍԱՄԽՍԸՍ), վերջին տողում, ԿՏԱԿՍ բառից հետո՝ Ի ԿԱՄՍԱՅ (Հ. Եղիազարյանի և Գ. Հառիճեցու մոտ՝ ԿԻՐԱԿՈՍԻ ԿԱՄՍԱՅ: Հ. Բյուրտյանի վկայմամբ՝ տեսարկում նշված թվականը վերագրված է հաջորդ՝ Տիրատուրի վկայագրին:

65. ԳԱՎԻԹ. հյուսիսային պատին, ներքուստ, նախորդից ներքև, 4 տող.

† ԵՄ՝ ՏԻՐԱՏՈՒՐ, ՄԵՂՈՒՑԵԱԼ ԾԱՌԱ ՔԻ, Ի ՔՐՏԱՆՑ ԻՄՈՑ ԳՆԵՑ/Ի ՋԽՈՒՊԱՍԱՐԷԱՆՑ ԱՅԳՈՅՆ ՉՈՐԻՑՆ ՄԻՆՆ ԵՒ ԵՏՈՒ Ի ՍԲ ՈՒԽ/SU, ԵՒ ՀԱՅՐ ՀԱՄԱՂՋԱՍՊ ԵՒ ՍԱՀՄԱՆԵԱՑ, ՈՐ ՏԱԻՆԻ ԱՆԴԻԷԻ / ԱՌԱՔԵԼՈՅՆ :Գ: ԱԻՐ ՊԱՏԱՐԱԳ ՅԱՆՈՒՆ ԻՄ: ՈՎ ԽԱՓԱՆԷ ԴԱՏԻ Ի ՏԷ:

Հրատ. Ջալալյանց, Ա, 215 (Տիրատուրի փոխարեն Տրիտուր, որը կրկնել է Ալիշանը), Մխիթարյանց, Հառիճ, 76, Ալիշան, Շիրակ, 163, Գեորգեանց, 155, Եղիազարյան, «Էջմիածին», 1957, Ա, 61, Գազիկ Հառիճեցի, 38:

Ծանոթ. Ժամանակակից է նախորդին:
Գրչագիրը վերևում:

66. ԳԱՎԻԹ, հյուսիսային պատին, ներքուստ, նախորդից ներքև, 3 տող.

ԵՄՍՂ ՄԻՄԵՈՆ, ԱՅԼ ԱՐԴԻԻՆՔ ԵՏ Ի ՍԲ ԱԾ ԱԾԻՆՍ ԵՒ ՀԱՅՐ ՅՈՂԱՆՆԵՍ ԵՒ / ՄԻԱԲԱՆՔՍ ՏՎԱՔ :Բ: ԱԻՐ ՊԱՏԱՐԱԳ Ի ՏԱԻՆԻ ՍԲ ԱՆՏՈՆԻ, :Ա: ՄԻՄԵ/ՈՆԻ, :Ա: ԳՐԻԳՈՐՈ. ԿԱՏԱՐԻՉՔՆ ԱԻՐՀՆԵԱԼ ԵՂԻՑԻՆ. ԱՄԷՆ:

Հրատ. Մխիթարյանց, Հառիճ, 76, Ալիշան, Շիրակ, 161, Գեորգեանց, 155, Եղիազարյան, «Էջմիածին», 1957, Ա, 61 Բյուրտյան, «Բազմավեպ», 1957, 11-12, 271, Գազիկ Հառիճեցի, 38:

Ծանոթ. Հովհաննեսը առաջնորդ է եղել 1224 թվերից:

67. ԳԱՎԻԹ. հյուսիսային պատին, ներքուստ, 6 տող.

ԿԱՄԱԻՆ ԱՅԵՍՄԻԻՆԱՐ ԳՆԵՑԻ ՅԵՐԵԻԱՆ ԶԵԿԱԳՐԻՆ ՈՐԴՈՅՆ
 ԱՅԳԻՆ ՅԱՐԴԵԱՆՑ ԻՄՈՑ ԵՒ ԵՏՈՒ Ի ԴԱՌԻՃԱՅ ԵՒ / ՏՐ ՅՈՐՁԱՆՆԵՍ
 ՏՐՑՈՆ ՀԱՆՆԵՍԵՒ ՄԻԱԲԱՆՔՍՍԱՎԱՆԵՑԻ ԽՍԱՐԻՆ Գ՝ ԱԻՐ ՊԱՏԱ
 ՐԱԳ՝ Ա՝ ՅՈՐՈՅԱՆՈՒՆ ԵՒ Բ՝ ԱԻՐՆԻ ԻՆՁ ԱՌՆԵՆ ԱՆԽԱՓԱՆ ԿԱՏԱՐԻՉՔՆ
 Ի ԴՅԱՆԱՐԿՆԻՆ ՅԱՅՈՐՔԻՆ ԱՓԱՆԵՆ ԴԱՏԻՆ Ի ՔԷ. ԽԱԶԳՈՅՏԻՆ ՇԱԲԱԹԻ /
 ԱԻՐՆ ԱՌՆԵՆ ԶԺԱՄՆ Ի ԹՈՒԻՆ՝ :ՈՂԳ. : (1224) :

ԵՍ ԳՐԻԳՈՐ, ՍՆՈՒՑԱԾ ՄԵԾԻՆ ՍԱՐԳՍԻ ԴՍԵՐՆ ՆՐՁԻՅՍԻՆ, / ՏՈՒԻ
 ԱԲԵՏԱՐԱՆ ԶՈՒԳԱԲ Ի ՄԲ ԵԿԵՂԵՑԻՍ ՈՂՈՐՍՈՒԹԵԱՄԲ ՊՐԱՐԻՆՈՆԻՆ
 ԻՄՈ ԵՒ ԴԱՍՏԱՏԵՑԻՆ Ի ՏԱՐԻՆ :Գ: ԱԻՐ ՊԱՏԱՐԱԳ, :Բ: ԱԻՐԻ / ԻՆՁ ԵՒ
 :Ա: ԲԱՆՈՒՇԱՐԻՆ: Ի ԹՎԻՍ :ՈՂԳ: (1235):

ԿԱՄԱԻՆ ԱՅ, ԵՍ՝ ՄԽԻԹԱՐ, ԳՆԵՑԻ ՅԵՐԵԻԱՆ ԶԵԿԱԳՐԻՆ ՈՐԴՈՅՆ
 ԱՅԳԻՆ ՅԱՐԴԵԱՆՑ ԻՄՈՑ ԵՒ ԵՏՈՒ Ի ԴԱՌԻՃԱՅ ԵՒ / ՏՐ ՅՈՐՁԱՆՆԵՍ
 ԵՒ ՄԻԱԲԱՆՔՍ ՍԱՐՄԱՆԵՑԻՆ Ի ՏԱՐԻՆ :Գ: ԱԻՐ ՊԱՏԱՐԱԳ, :Ա:
 ՅՈՐՈՅ ԱՆՈՒՆ ԵՒ :Բ: ԱԻՐՆ՝ ԻՆՁ ԱՌՆԵՆ ԱՆԽԱՓԱՆ. ԿԱՏԱՐԻՉՔՆ
 ԱԻՐՁՆԻՆ ՅԱՅ, ՈՐՔ ԽԱՓԱՆԵՆ ԴԱՏԻՆ Ի ՔԷ. ԽԱԶԳՈՅՏԻՆ ՇԱԲԱԹԻ /
 ԱԻՐՆ ԱՌՆԵՆ ԶԺԱՄՆ: Ի ԹՈՒԻՆ՝ :ՈՂԳ: (1224):

Չրատ. Շահխաթունյանց, 386, Ջալալյանց, Ա, 214,
 Մխիթարյանց, Դառիճ, 74, Ալիշան, Շիրակ, 162,
 Գեորգեանց, 154, Եղիազարյան, «Էջմիածին», 1957, Ա, 61
 Քյուրտյան, «Բազմավեպ», 1957, 11-12, 270,
 Գագիկ Դառիճեցի, 39:

Ծանոթ. Գ. Քյուրտյանի «Վիմագրահավաք»-ի վերծանությունը հրատարակիչը մասամբ է ներկայացրել,
 միայն Դ. Ալիշանի մոտ պակասող հատվածները: Ըստ վերջինի՝ թվականը վերաբերում է այս արձանա-
 գրությանը, իսկ «Վիմագրահավաքը» այն «կցում է» հաջորդ՝ Գրիգորի վկայագրին:

68. ԳԱՎԻԹ. հյուսիսային պատին, ներքուստ, նախորդից ներքև, 4 տող.

ԵՍ ԳՐԻԳՈՐ, ՍՆՈՒՑԱԾ ՄԵԾԻՆ ՍԱՐԳՍԻ ԴՍԵՐՆ ՆՐՁԻՅՍԻՆ, / ՏՈՒԻ
 ԱԲԵՏԱՐԱՆ ԶՈՒԳԱԲ Ի ՄԲ ԵԿԵՂԵՑԻՍ ՈՂՈՐՍՈՒԹԵԱՄԲ ՊՐԱՐԻՆՈՆԻՆ
 ԻՄՈ ԵՒ ԴԱՍՏԱՏԵՑԻՆ Ի ՏԱՐԻՆ :Գ: ԱԻՐ ՊԱՏԱՐԱԳ, :Բ: ԱԻՐԻ / ԻՆՁ ԵՒ
 :Ա: ԲԱՆՈՒՇԱՐԻՆ: Ի ԹՎԻՍ :ՈՂԳ: (1235):

Չրատ. Ջալալյանց, Ա, 214, Մխիթարյանց, Դառիճ, 74,
 Ալիշան, Շիրակ, 162, Գեորգեանց, 154,
 Եղիազարյան, «Էջմիածին», 1957, Ա, 63,
 Քյուրտյան, «Բազմավեպ», 1957, 11-12, 270,
 Ս. Ավագյան, ՎԱԲ, 83-84 (ոչ ամբողջական),
 Գագիկ Դառիճեցի, 40:

Ծանոթ. Ս. Գևորգյանը թվականը կարդացել է ՈՁԳ (1234): Գ. Եղիազարյանի մոտ բացակայում է ԴՍՏԵՐՆ ՆՐՋԻՍԻՆ բառակապակցությունը: Այս արձանագրությունը «տետրում» կա, բայց Գ. Բյուրտյանի «հաճությամբ» տեղ չի գտել հրապարակման մեջ, մատնանշված է միայն Դ. Ալիշանի «վերծանած» ԲԱՆՈՒՅԱՇ-ը և :ՈՁԳ: թվականի վերագրումը հաջորդ «Արսեն»-ի վկայագրին:

Ս. Ավագյանը հատուկ քննության է ենթարկել ՋՈՒԳԱԻՔ արտահայտությունը: Նախ՝ ներկայացրել է նախորդ ուսումնասիրողների կողմից ԱԻԵՏԱՐԱՆ ՋՈՒԳԱԻՔ բառակապակցության մեկնաբանությունները՝ «աւետարան գարդերով, գարդարված գիրք», այսինքն՝ «զուգել, գարդարել» իմաստներով: Բանասեր-վիճագրագետը կարծում է, որ «այս բացատրությունը այնքան էլ ստույգ չէ» և տալիս է իր մեկնաբանությունը. «Ձոյգ, զոյգք-ը տվյալ իրադրության մեջ պետք է հասկանալ ձեռագիր ավետարանի կազմերը իրար մոտեցնելու և ծածկելու հարմարանք կամ ճարմանդներ, որ պատրաստվում էին տարբեր մետաղներից՝ մշակման տարբեր արվեստով, և հանդիսանում ձեռագիր գրքերի կազմերի անհրաժեշտ մասերը» (Ս. Ավագյան, նշվ. աշխ., էջ 84):

Գրչագիրը վերևում:

69. ԳԱՎԻԹ. հյուսիսային պատին, ներքուստ, շարունակված նախորդի վերջին տողից, 4 տող.

ԵՍ՝ ԱՐՍԵՆ, / ՍՆՈՒՑԱԾ ՊԱՐՈՆ ՆՐՋԻՍԻՆ ԸՆԾԱԵԱՑ ԱՐԴԻԻՆՔ
Ի ՍԲ ՈՒԽՏՍ :Բ: ԱԻՐՂ / ՊԱՏԱՐԱԳ ԻՆՁ ՈՒ :Ա: ԽՈՒՇՈՒՇԻՆ
ԿԱՏԱՐԵՆ ՁՅԻՇԱՏԱԿՍ ՍԵՐ ԼԻՅ ՏՐԱԻՆԻ / Ի ՍԲ ՍԱՐԳԼՍԻՆ:

Պատ. Ջալալյանց, Ա, 214-215, Մխիթարյանց, Գառիճ, 75,
Ալիշան, Շիրակ, 162, Գեորգեանց, 154, Եղիազարյան,
«Էջմիածին», 1957, Ա, 62, Բյուրտյան, «Բազմավեպ»,
1957, 11-12, 271, Գագիկ Գառիճեցի, 40:

Ծանոթ. Չորրորդ տողն անհամեմատ մանրատառ փորագրված է երրորդ տողի վերջավորության ներքևում: Կազմողի ձեռագրում այն գրված չէ: Նրջիսը Ջաքարյան հանրահայտ եղբայրների քույրն է, որի պահած, դաստիարակած (սնուցած) անձանց վերաբերյալ բազմաթիվ վկայություններ կան: Գ. Գառիճեցու մոտ վիճագիրը սկզբից և վերջից պակասավոր է: Գրչագիրը վերևում:

70. ԳԱՎԻԹ. արևելյան պատին (եկեղեցու արևմտյան պատ), ներքուստ, եկեղեցու մուտքից հյուսիս, 9 տող.

ԿԱՄԱԻՆԱՅԵԻՅԱՇԽԱՆՆԱԿԱԼՈՒԹԵ
ԵՂԱՆԱՅՆԱՆ ՂԱՆ ՂԱԶԱԿԻՆԵՍԵԼԻՈՒԹՈՒՄ
ԴՉԱՂԱԿԻՆԵԻՒՄՈՂՍՄԱՆՆԱԿԱԼՈՒԹՈՒՄ
ԻՑ ԼՈՒՄԻԱԲԱՆԵՑԱՔԻՍԲԱԾԱԾԻՆՍԵԻՉՍԵՐԲ
ԱՅ ԻԳԱՆՁՈՎՇԻՆԱԾ ՁԻԹ ԱՆԱՔՆԿԱԿԵ
ԿԵՑՈՒՍԼՈՅՍԼՐԳԼԼԻՆԻՈՂԻՄՈՂՈՒ ՈՂԻՄԱՆԲ
ԱԻՈՂԻՄԱԶ ԳԻՄԱՂՈՅԻՄԻՉ ԿԱՅՈՒՄԻՎ
ՄԵՅԱՅԵԻՒՓԵՂԱՄԲԱՍՆ ԿԱՄԱԻՉՔԱՆՆԱՅԵ
ՆԱԱՐԵ
ԻԹՎՉՉԳ

ԿԱՄԱԻՆ ԱՅ, ԵՒ ՅԱՇԽԱՐՅԱԿԱԼՈՒԹԵԼԱՆ / ԵԼՂԱՆԱՑ
 ՂԱՆ ՂԱԶԱՆԻՆ, ԵՄ ԷԼԽՈՒԹԼՈՒ, ՈՐ/ԴԻ ՉԱՂԱՆԻՆ
 ԵՒ ԻՍ ՈՐԴԻՍ ԲԱՇԷՍ ԵՒ ԻՍ ԽԱԹՈՒՆՍ ԷԼԽՈՒԹԼՈՒ,
 ՄԻԱԲԱՆԵՑԱՔ Ի ՄԲ ԱԾ ԱԾԻՆՍ ԵՒ ՋՄԵՐ Բ/ԱԺԻՆ
 ԳԱՆՁՈՎ ՇԻՆԱԾ ՁԻԹԱՅԱՆՔՆ ՏՎԱՔ Ե/ԿԵՂԵՑՈՒՍ
 ԼՈՅՍ [ԼՈՒՍ] ԸԼՆԻ Ո՛Չ ԻՍ ՈՐԴՈՒ, Ո՛Չ ԻՍ ԱՂԲ/ԱԻՐ,
 Ո՛Չ ԻՍ ԱԶԳԻ ՄԱՐԴՈՅ ԴԱԻ ԶԿԱՅ: ՈՎ ԴԱՎԻ ԱՐՆԷ
 ՅԱՅ ԵՒ Ի ՓԵՂԱՄԲԱՐԱՑՆ (ՆԱԼԱԹ Է): ԿԱՏԱՐԻՉՔՆ
 ԱԼԻՂՐՅԱՆԻՆ ՅԱՅ / Ի ԹՎԻՆ] : 229: (1334):

Հրատ. Շահխաթունյանց, 385-386, Մխիթարյանց, Հառիճ, 67,
 Ալիշան, Շիրակ, 162, Գեորգեանց, 152, Եղիազարյան, «Էջմիածին»
 1957, Ա, 62, Զյուրտյան, «Բազմավեպ», 1957, 11-12, 269-270,
 Գագիկ Հառիճեցի, 35-36:

Ծանոթ. Հրատարակիչների մոտ անուններն աղավաղված են, թվականը՝ 209:

ՆԱԼԱԹ Է ԲԱՌՂ ՓՈՐԱԳՐՎԵԼ Է ՎԵՐՋՈՒՄ, ՅԱՅ-ից հետո: Կազմողն այն տեղադրել է ՓԵՂԱՄԲԱՐԱՑՆ-ից հե-
 տո: «Փեղամբար»-ը ծագում է պարսկերենից և նշանակում է «պատգամաւոր, մարգարէ» (ՀԲԲ, հ. 4, էջ
 494):

71. ԳԱՎԻԹ. արևելյան պատին, ներքուստ, եկեղեցու մուտքից հյուսիս, 4 տող.

ՅԱՆՈՒՆ ԱՅ ԵՄ ԱՍԼԱՆՍ ՄԻԱՅԲ
 ՄԻԱՅԲ/ԱՆԵՑԱՅ ՄԲ ԱԾ ԱԾԻՆՍ
 ԵՒ ՇԻՆԵՑԻ ՅԻՇԱՏԱԿ ԻՆՁ
 ԵՒ ԾՆ/ՈՂԱՑ ԻՄՈՑ ՋՄԱՐԱԳՆ:

ՅԱՆՈՒՆ ԱՅ, ԵՄ ԱՍԼԱՆՍ,
 ՄԻԱՅԲ/ԱՆԵՑԱՅ ՄԲ ԱԾ ԱԾԻՆՍ
 ԵՒ ՇԻՆԵՑԻ ՅԻՇԱՏԱԿ ԻՆՁ
 ԵՒ ԾՆ/ՈՂԱՑ ԻՄՈՑ ՋՄԱՐԱԳՆ:

Հրատ. Գեորգեանց, 152:

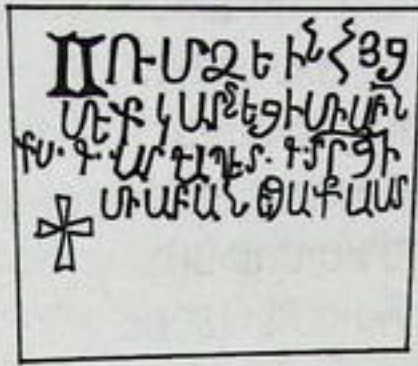
Ծանոթ. Հավանաբար 13-րդ դարի:

72. ԳԱՎԻԹ. արևելյան պատի վերնամասում, ներքուստ, եկեղեցու մուտքից վեր, որմնանկարի
 ծեփի վրա, 1 տող.

† : ՈՂ[Դ] : (1235) Ս...Ջ... [ԽԱՂՉՍ...[ԱՐԼԵՑԻՆ...[ԱՄԼԵՆԱՅՆ ՄԵՐՉԱԿԱՅՍ ՍՈՑԱ ...:

Ծանոթ. Որմնանկարագրի թվականը Ս. Բարխուդարյանը կարդացել է ՈՂԹ, այսինքն՝ միավոր տառը թ
 կարդալու համար շփոթմունք են առաջացրել երկու կողմից առկա զույգ կետերը: Մանուկ Հիսուսի ձեռքի
 գալարի վերնամասում ընթեռնելի է ԵԿԱՅ ՈՐԴԻ գրությունը, որի շարունակությունը չի պահպանվել:

73. **ԳԱՎԻԹ.** արևելյան պատին, ներքուստ, 4 տող.

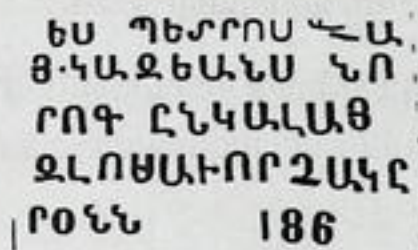

ՈՒՍՁԵ-ԻՆ (1836) ՀԱՅՅԻՆՅ / ՄԵՔՔՔ
 ԿԱՐՆԵՑԻ ՄԻԱԲԱՆ/ՔՍ,
 :Գ: ՎԱՐԴԱՊԵՏ, :Գ: ՏԻՅՐԱՅԻՆ /
 ՄԻԱԲԱՆԵՑԱՔ ԱՍՏ:

Հրատ. Եղիազարյան, «Էջմիածին», 1957, Ա, 62,
 Գագիկ Հառիճեցի, 36:

Ծանոթ. Եղիազարյանը թվականից առաջ փորագրված պատկերը վերծանել է ԱՄԻ, իսկ երրորդ տողի վերջում :Գ: ՏԵՐՔ (քահանայք), որին հետևել է նաև Գ. Հառիճեցին:

74. **ԳԱՎԻԹ.** հարավային պատին, արտաքուստ, 5 տող.

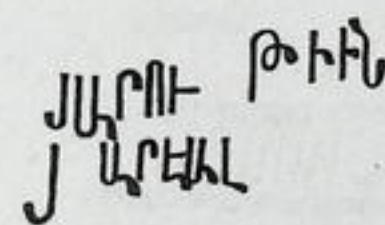
ԵՍ՝ ՊԵՏՐՈՍ ՀԱՅԿԱԶԵԱՆՍ,
 ՆՈ/ՐՈԳ ԸՆԿԱԼԱՅ
 ՋԼՈՒՍԱԻՐՉԱԿԸ/ՐՕՆՆ 186.:

Հրատ. Գագիկ Հառիճեցի, 31:

Ծանոթ. Պետրոս Հայկազյանը կամ Հայկազունին (1839-1927 թթ.) XIX դարի երկրորդ կեսի և XX դարի սկզբների բավական հայտնի հասարակական, մշակութային գործիչներից է, եղել է Ալեքսանդրապոլի Բարենպատակ ընկերության հիմնադիր անդամ: Երկու անգամ ճանապարհորդել է Արևմտյան Հայաստանում, աշխատակցել «Մեղու Հայաստանի», «Արարատ» պարբերականներին, համագործակցել Ղազարոս Աղայանի հետ³⁴: Դժվարանում ենք մեկնաբանել այս վկայագրի առկայությունը Հառիճավանքում, նաև ՆՈՐՈԳ ԸՆԿԱԼԱՅ ՋԼՈՒՍԱԻՐՉԱԿԸ/ՐՕՆՆ արտահայտությունը. այն, ըստ ամենայնի, վկայում է, որ Պետրոս Հայկազունին պատկանելիս է եղել հայ ֆրանկների կամ կաթոլիկների համայնքին և հետո միայն ընդունել հայ առաքելական եկեղեցու դավանանքը: Պետրոսն, անշուշտ, առնչություն ունեցել է վանքի հետ, երբ հարց է բարձրացվել վանքի դպրոցը «ժառանգավորաց» դարձնելուն և այդ նպատակով գյուղացիներից գումար հավաքելուն՝ նա դեմ է եղել³⁵:

Նախորդ հրատարակիչը Պետրոսի ազգանունը կարդացել է ԱՅՎԱԶԵԱՆ, իսկ թվականը՝ 1880:

75*. **ԳԱՎԻԹ.** հարավային պատին, արտաքուստ, 2 տող.

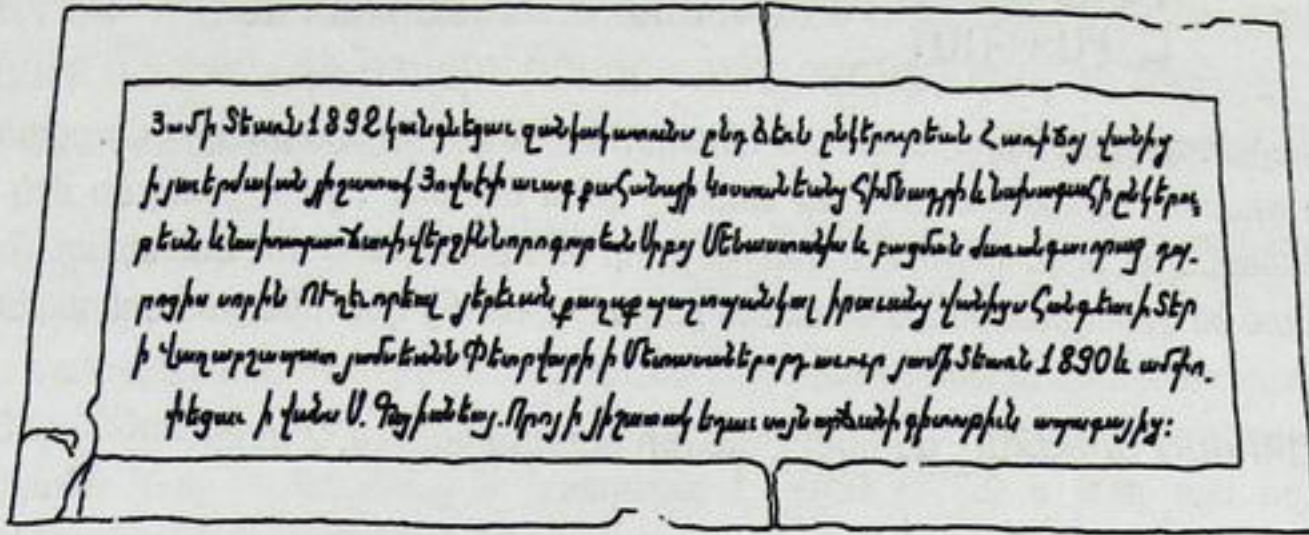

ՅԱՐԻԹԻՆ / ՅԱՐԵԱԼ:

Ծանոթ. Երկրորդ բառը կարելի է կարդալ նաև ՏԱՐԵԱԼ:

34 Վ. Ա. Պարսամյան, Հայ ազատագրական շարժումների պատմությունից, Երևան, 1958, էջ 263-264:
 35 Նույն տեղում, էջ 136:

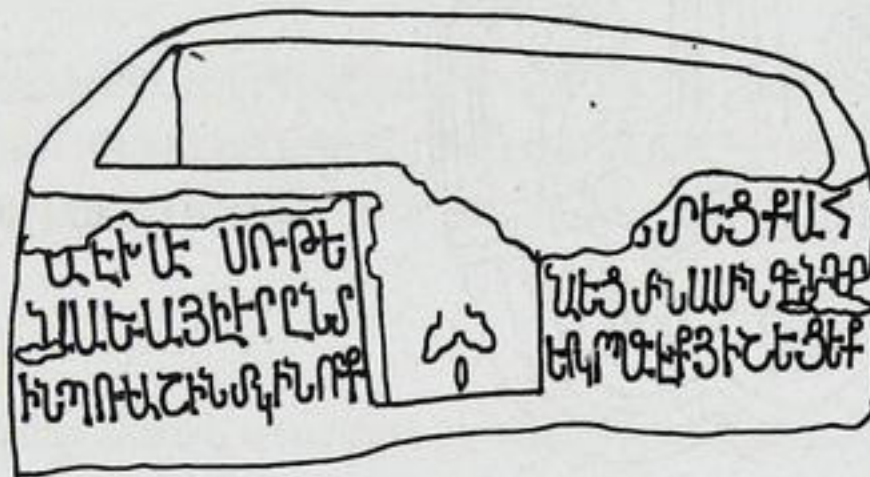
76. **ՋԱՆԳԱԿԱՏՈՒՆ.** արևմտյան ճակատին ագուցված ուղղանկյունաձև մարմարե սալին, մանրատառ, 6 տող.

Յամի Տեառն 1892 կանգնեցաւ զանկակատունս ընդ ձեռն ընկերութեան Հառիճոյ վանից / ի յաւերժական յիշատակ Յովսէփ աւագ քահանայի Կոստանեանց Հիմնադրի եւ նախագահի ընկերութեան եւ նախադասեալի վերջին նորոգութեան Սրբոյ մենաստանիս եւ բացման ժառանգաւորաց դպրոցիս սորին Ուղեւորեալ յերեւան քաղաք պաշտպան կալ իրաւանց վանիցս հանգեալ Տէր ի Վաղարշապատ յամսեանն Փետրվարի ի մետասաներորդ աւուր յամի Տեառն 1890 եւ ամփոփեցաւ ի վանս Ս. Գայիանեայ: Որոյ յիշատակ եղաւ սոյն արձանի գիտորինս արարալից:

Գրատ. Գագիկ Հառիճեցի, 28:

77. **ՔԱՐԵ ԳՈՒՌ.** ճակատային մասում, 3 տող.

...[Բ]ԱՐԵԽԱՒԻՍՈՒԹԵՂԱՆ...ՏԵՑ ՔԱՅ/ԱՆԱ
ԵՒ ԱՅԼ [Ի]ԻՐ ԸՆՏԱՆԵԼԱՅՑ ՄԻՆԱՍԻՆ, ԳՆԴՈՂ/ԻՆ,
ՊՈԱՒՇԻՆ, ՏՆԿԻՆ, ՈՐՔ ԵՐԿՐՊԱԳԵՔ ՅԻՇԵՑԵՔ:

Ծանոթ. Հուշարձանը գտնվել է վանքի բակում. չի պահպանվել: Երկրորդ տողի վերջում կազմողը Դ տառից հետո կոտրված մասում (երևում է միայն վերին կիսակլորը) կարդացել է Ը, որը, մեծ հավանականությամբ, կարող էր կարդացվել նաև Ո ու անունը վերծանվել, օրինակ՝ ԳՆԴՈՒՏ: ՊՈԱՒՇԻՆ-ից հետո Ս. Բարխուդարյանը կարդացել է ՏԿԻՆ:

78*. **ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԱՐՏԱՔԻՆ ՈՒՂՂԱԶԻՔ ՈՐՄԱԽՈՐՇԻ ՊՍԱԿԻ ՔԱՐ,** վանքի բակում, 2 տող.

...ԹՔ ԵՒ ՅՈՒ...
...ԱՆ Պ...

79. ԱՐՁԱՆԱԳՐՎԱԾ ՇԻՆԱՔԱՐ. գտնվել է վանքի թանգարանում, 2 տող.

ԱԿՑՈՒԹ
ՉԱԿԳԻՄԱ

...ԱԿՑՈՒԹ... / ...ՉԱԿԳ ԽՈՐԱՆ...

Ծանոթ. Ս. Բարխուդարյանն իր դաշտային օրագրում գրում է. որ այս քարը ագուցված է եղել «գավթի հարավային պատին, արտաքուստ»: Նա սրանից վերև նկատել է ագուցված ևս մեկ բեկոր. ...ՈՅ..., տառերը նմանեցնելով նախորդին: Նա գտնում է, որ այս բեկորները «հավանաբար, նորոգության ժամանակ բերված են գերեզմանատան մատուռի քարերից, որոնց վրա մնացած գրերին են նման»:

80. ԱՐՁԱՆԱԳՐՎԱԾ ՇԻՆԱՔԱՐ, գտնվել է վանքի թանգարանում, 2 տող.

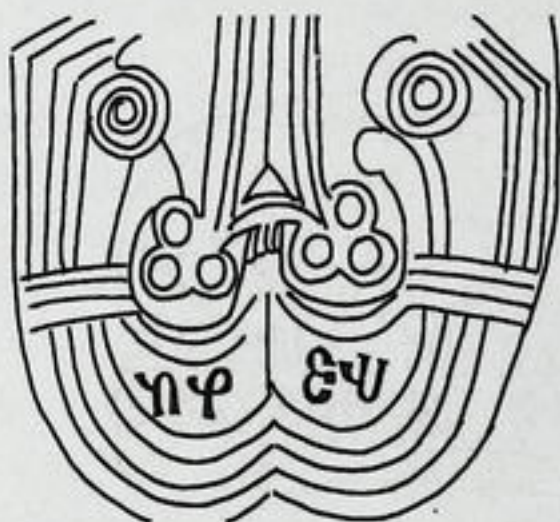
ԵՅՈՒԵՈՒԵԼ
ՈՂԱՑԼԷ

...ԵՅՈՒԵՈՒԵԼ... / ...ՐՇՆՈՂԱՑ ԱԿ...

Ծանոթ. Կարծում ենք, որ վերջին երկուսը նույն արձանագրության հատվածներ են: Ս. Բարխուդարյանը սրանք թվագրում է XIII դարով:

Վիճաբերը մեզ չհաջողվեց տեղում տեսնել, քանի որ թանգարանն այլևս չի գործում, իսկ քարերն ի թիվս այլ ցուցանմուշների՝ տեղափոխել են Հայաստանի պատմության թանգարան:

81*. ԽԱՉՔԱՐ. ագուցված վանատան հարավային պատին, գլխիվայր, հիմնախաչի ներքևում, 1 տող.

[ԹՎԻՆ] ՌՅԺԱ (1862):

Ծանոթ. Կարծում ենք սա պատի մեջ խաչքարի ագուցման տարեթիվն է:

ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

82. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. երկլանջ, հարավային նիստին, 5 տող.

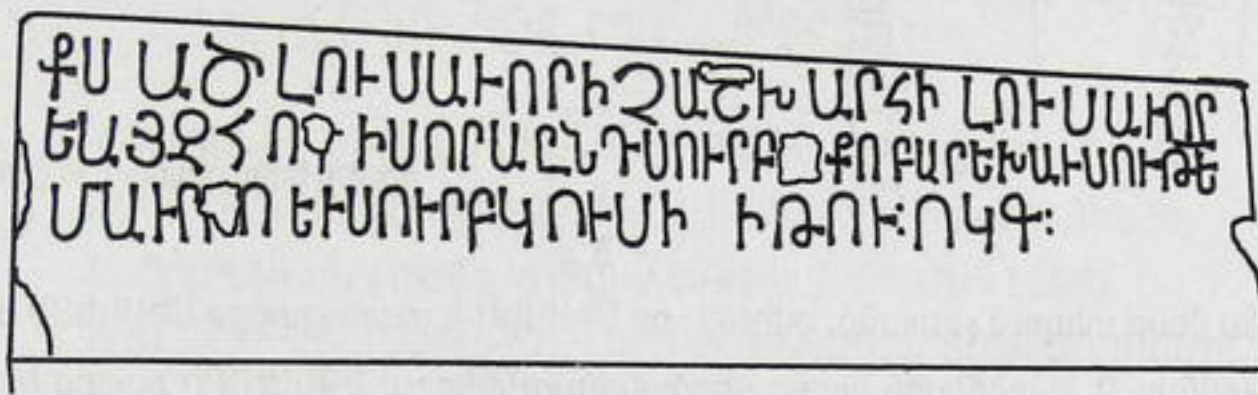
✠ ԱՅՍՏՆԱՆ ԱՅԵՐԶԱՆԻ ԿԾԵՐՈՒՆ ԻՄԲՆԱԿ ԳՐԻԳՈՐԻ ԱՅՍՏՆԱՆ
 ԻՆԱՌԱՋՆՈՐ ԴԻԵՐԿՐՈՐ ԳՇԻՆՈՒ ԹԵՍԲՈՒԿԻ ՍՈՐԵՄՈՒՍՈՒՑ
 ԵԻԱԻՐԻՆՍԿՐԱՐԵԱՑԱՄ ԵՆԵՑՈՒՆԱՂ ԱՉԵՄՔՈՐՔԵՐԿՐ ՊԼԳԷԲ
 ՍԱՉԻՍԱՊԱՑԷՔ ԱԾՅԻՇԵՍՑԻ Չ ԸՆԴՅՈՒՄ ԴՈՅՅՈՂՈՐ ԳՐԻԳ
 ՐՈՒՄԵԻՉ ԳՐԻՉՍԵԻ ԴՈՒՔՑԻՇԵԱԼԿԻԿԻ ԻՔՍԷԱՍԵՆՆԻ ԹՅՈՒՄԵՐՈՒ

† ԱՅՍ ՅԱՆԳԻՍՏԻ Է ԵՐՁԱՆԻԿ ԾԵՐՈՒՆԻ ՄԲ ՅԱԻՐ ԳՐԻԳՈՐԻ, ԱՌԱՋ/ԻՆ
 ԱՌԱՋՆՈՐԴԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ՇԻՆՈՒԹԵԼԱՆՆ ՄԲ ՈՒՏՏԻՍ, ՈՐ ԷՐ ՈՒՍՈՒՑԻՉԻ /
 ԵՒ ԱԻՐԻՆԱԿ ԲԱՐԵԱՑ ԱՄԵՆԵՑՈՒՆ, ԱՂԱՉԵՄՔ, ՈՐՔ ԵՐԿՐՊԱԳԷՔ ՄԲ / ԽԱՉԻՍ
 ԱՄՍՆԱՑԷՔ ԱԾ ՅԻՇԵՍՑԷ ՁՅԱՅՐՈՂ ԳՐԻԳՈՐ ՅՈՂՈՐՍՈՒԹԵԼԱՆՆ ԻԻՐՈՒՄ ԵՒ
 ՁԳՐԻՉՍ ԵՒ ԴՈՒՔ ՅԻՇԵԱԼ ԼԻՋԻՔ Ի ՔՍԷ. ԱՄԵՆ: Ի ԹՎԻՆՆ ՅԼԱՅՈՑ ՈԼԸ (1189) ԷՐ:

Չրատ. Ալիշան, Շիրակ, 163, Գեորգեանց, 156 (մասնակի, թվականը՝ ՈԼԸ-1185),
 Եղիազարյան, «Էջմիածին», 1957, Ա, 63, Գագիկ Չառիճեցի, 42:

Ծանոթ. Այս տապանագրի, հատկապես թվականի եղիազարյանական վերծանությանն անդրադարձել է Երվանդ Տեր Մինասյանը³⁶: Խնդիրն այն է, որ տապանագրի, բավական պարզ գրված ՈԼԸ թվականը Չ.Եղիազարյանը (նաև Գ. Չառիճեցին) կարդացել է ՈՄԻԲ (1773) և եկել այն եզրահանգման, որ XVIII դ. երկրորդ կեսին Չառիճավանքում առաջնորդ է եղել ևս մեկ ժերունի Գրիգոր վարդապետ, որը վանքում վերականգնման աշխատանքներ է կատարել: Մենք չենք անդրադառնում Տեր-Մինասյանի մեկնաբանություններին, քանի որ թվականի ճշգրտմամբ բոլոր հարցերը լուծվում են:

83. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. Երկլանջ, հարավային նիստին, 3 տող.

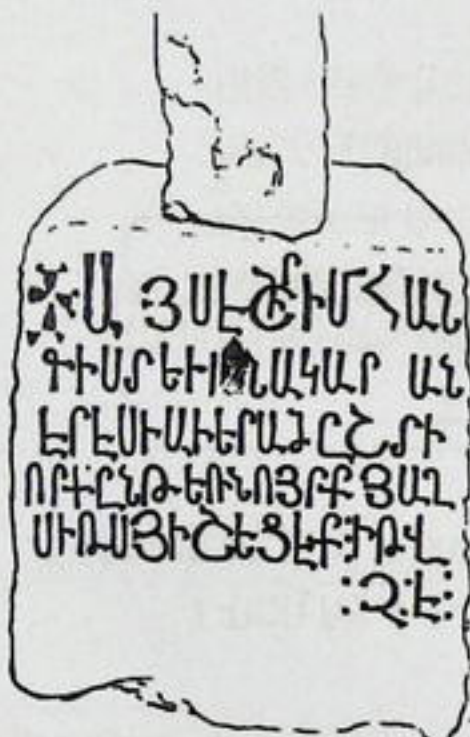

ՔՍ ԱԾ ԼՈՒՍԱԻՈՐԻՉ ԱՇԽԱՐՅԻ ԼՈՒՍԱԻՈՐ/ԵԱՅ
 ՁՅՈԳԻ ՍՈՐԱ ԸՆԴ ՍՈՒՐԲՄՈՂ ԲՈ ԲԱՐԵՒԱԽՍՈՒԹԵԼԱՆՆ /
 ՄԱԻՐ ԹՈՂ ԵՒ ՍՈՒՐԲ ԿՈՒՍԻ: Ի ԹՈՒԻՆՆ ՈԿԳ (1214):

Չրատ. Եղիազարյան, «Էջմիածին», 1957, Ա, 62,
 Գագիկ Չառիճեցի, 41:

Ծանոթ. Ս. Բարխուդարյանը գրում է, որ արձանագրությունը տեղում չի գտել:

84. ԽԱՉՔԱՐԻ ՊԱՏՎԱՆԴԱՆ, արևմտյան նիստին, 6 տող.

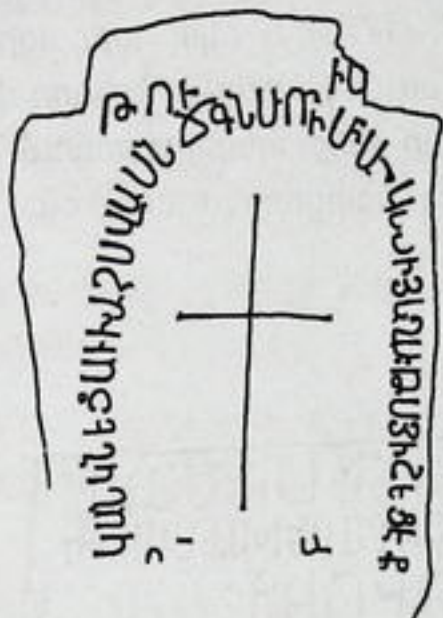
† ԱՅՍ Է ՇԻՐԻՍ ՅԱՆ/ԳԻՍՍ
 ԵՒ ԲԻՆԱԿԱՐԱՆ / ԷՐԵՄԻԱԻ
 ԵՐԱԺԸՇՏԻ, / ՈՐՔ ԸՆԹԵՈՆՈՅ[Ր]Ք
 ՅԱՂԱԻԹՍ ՅԻՇԵՑԷՔ:
 Ի ԹՎԻՆՆ / :ՉԷ: (1258):

Չրատ. Ալիշան, Շիրակ, 163,
 Եղիազարյան, «Էջմիածին», 1957, Ա, 63
 Տեր-Մինասյան, «Էջմիածին» 1958, Ա, 44,
 Գագիկ Չառիճեցի, 41:

36 Ե. Տեր-Մինասյան, Չառիճա վանքի արձանագրությունների առթիվ, «Էջմիածին», 1958, Ա, 41-45:

Ծանոթ. Ե. Տեր-Մինասյանը իր հիշյալ հոդվածում մատնանշում է նաև այս արձանագրության Դ. Եղիազարյանի սխալաշատ վերծանությունը: Բանն այն է, որ վերջինս երրորդ տողը կարդացել է ԷՐԵՍԱԻԵՐ ԱՍՏՈՒԱՊԱՇՏԻ, որով հիմնավորապես խեղաթյուրվել է այս եզակի և խիստ ուշագրավ վկայագրի իմաստը: Ե. Տեր-Մինասյանին հայտնի է եղել երաժշտի ևս մեկ գերեզման, որը նա 1922թ. սեպտեմբերին տեսել է Բյուրականի հին գերեզմանատանը՝ Աղջքի և Բյուրականի միջնամասում: Սալատապանին նրան և Գարեգին Դովսեփյանին մեծ դժվարությամբ հաջողվել է կարդալ կիսեղծ վիմագրի որոշ հատվածներ. «Աստանաւ անկեալ ղնի ողորմելի... (անունն անընթեռնելի, մնացել են միայն ...ր...իս տառերը) լռեալ ծայնութեամբ քնարս քաղցրաբարբառ»³⁷:

85. ԽԱՉՔԱՐ. ագուցված պատվանդանին, հիմնախաչի շուրջը, 2 տող.

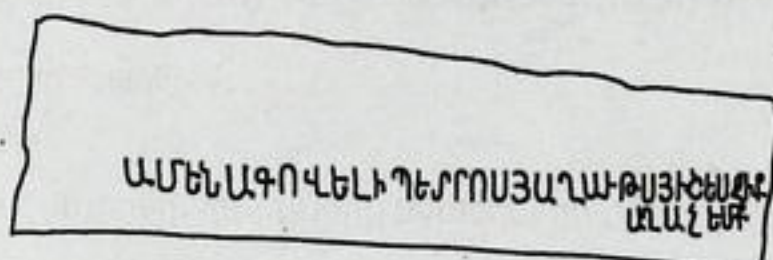

ԹՈՒԻՍ
ԿԱՆԿԵՑԱԻ ԽԱՉՍ ԿԱՍՆ ԾԳՆԱԻՈՐԻ ՄԻԱԿԵՑԻ,
ՅԱՂԱԻԹՍ ՅԻՇԵՑԷՔ:

Չրատ. Եղիազարյան, «Էջմիածին», 1957, Ա, 63,
Գազիկ Դառիճեցի, 41:

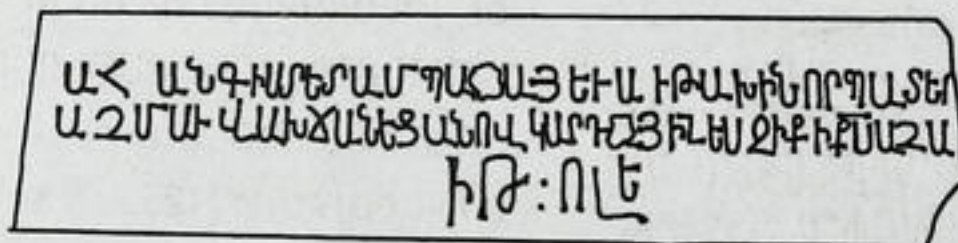
Ծանոթ. Այս ևս մենք տեղում չգտանք, թվում է, որ ՄԻՍԱԿԱ-ի տառաշարքը ՄԻԱԿԵՑԻ պիտի վերծանել: Դ. Եղիազարյանն ու Գ. Դառիճեցին իրենց վերծանություններում ճԳՆԱԻՈՐԻ բառից հետո կարդացել են ՄԻՍԱԿԱՅ և նշել թվականը՝ ՈՁԳ (1234):

86*. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. երկլանջ, հարավային նիստին, 2 տող.

ԱՄԵՆ ԱԳՈՎԵԼԻ ՊԵՏՐՈՍ, ՅԱՂԱԻԹՍ
ՅԻՇԵՑԷՔ / ԱՂԱՉԵՍՔ:

87*. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. երկլանջ, հարավային նիստին, 3 տող.

Ա ՉԱՆԳԻՍՏ Ե ՏԱՄՊԱՐՏՆԱՅ ԵՒ ԱԻԹԱԽԻՆ, ՈՐ ՊԱՏԵՐ/ԱՂՄԱՒ
ՎԱԽՃԱՆԵՑԱՆ: ՈՎ ԿԱՐԴՄԱՂ ՅԻՇԵՑԷՔ Ի ՔՍ ԱՂԱ: /
Ի ԹՎԻՆՂ :ՈԼԵ: (1186):

37 Նույն տեղում, էջ 43:

Ծանոթ. Ըստ տապանագրի հանգուցյալներն են Տամպատն ու Աւթախը, որոնք վախճանվել են պատերազմի ժամանակ: Երկրորդ ննջեցյալի նույնատիպ տապանաքարը կից է նախորդին, պարզապես երկուսի անուններն արձանագրել են միայն մեկի վրա: Հր. Աճառյանը վկայակոչում է Աւթա անվանաձևը, որը մեզանում հանդիպում է ԺԴ-ԺԵ դդ. (Հր. Աճառյան, ՀԱԲ, հ. Ա, էջ 342–343): Ներկա տապանագիրն, ըստ էության, փաստում է այս անձնանվան վաղագույն հիշատակությունը: Վանստանի XIII դ. վիմագրերից մեկում վկայված է աւթախ հոմանունը³⁸: Այս համատեքստում աւթախ բառը Ս. Ավագյանը մեկնում է ընկեր, ընկերակից, պաշտոնակից, վաճառական իմաստներով (Ս. Ավագյան, ՎԱԲ, էջ 340-342):

Տապանագրի սկզբի Ա-ն, հավանաբար, պետք է կարդալ ՍԱ կամ ԱՅՍ, այսինքն՝ ՍԱ կամ ԱՅՍ ՀԱՆԳԻՍՏ Ե...: Երկրորդ տողի վերջին ԱՉԱ տառախումբը, թերևս կարելի է վերծանել ԱՂԱՉԵՄ կամ ԱՂԱՉԱՆՍ:

88*. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. երկլանջ, հարավային նիստին, չափածո, 5 տող.

Կ Ի Տ Ս Պ Ա Ն Ի Ս Ն Ն Ջ Է Խ Ո Ր Ի Ն Ա Ս Լ Ի Ա Ն Ո Ի Ն
 Ե Ր Ի Ց Ա Կ Ի Ն Ա Մ Ա Կ Ռ Զ Ե Ա Ն Տ Ե Ր Գ Ր Ի Գ Ո Ր Ի Ն
 Յ Ա Մ Ի Թ Ի Թ Ի Կ Փ Ր Կ Չ Ի Ն Պ Ը Ն Դ Ե Ր Ե Ս Ն Ի Ն . Կ Ո Յ Ս Ն
 Թ Ո Ւ Ի Կ Ջ Ո Յ Գ Ը Ն Դ Ե Մ Ի Ն Ի Լ Ո Ի Ս Ա Ր Ա Ր Ի
 Ո Ր Բ Ը Ն Թ Ե Ռ Ն Ո Յ Ք Տ Ո Ի Ք Ջ Ո Ղ Ո Ր Մ Ի :

Ի ՏԱՊԱՆԻՍ ՆՆՋԷ ԽՈՐԻՆ, ԱՍԼԻ ԱՆՈՒՆ / ԵՐԻՑԱԿԻՆ
 ԺԱՄԱԿՈՉԵԱՆ ՏԵՐ ԳՐԻԳՈՐԻՆ, / ՅԱՄԻ Ռ. Ի ԹԻՒ ՓՐԿՉԻՆ Պ.
 ԸՆԴ ԵՐԵՍՆԻՆ (1830), ԿՈՅՍՆ / ԹՈՒԻԿ ՋՈՅԳ ԸՆԴ ՆՄԻՆ
 Ի ԺԷ. (17) ՀՈԿՏԵՄԲԵՂԻ, / ՈՐՔ ԸՆԹԵՌՆՈՅՔ ՏՈՒՔ ՋՈՂՈՐՄԻ:

89. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյուն օրորոցածն, հարավային նիստին, 5 տող.

Ա Ս Տ Ե Ղ Ա Ի Մ Ա Ր Մ Ի Ն Ծ Ե Ր Ո Ւ Ն Ի Ա Ր
 Վ Ա Ր Դ Ղ Ա Պ Ե Տ Ի Ա Շ Խ Ա Տ Ա Ի Ո Ր Մ Ի
 Ա Բ Ա Ն Ի Մ Բ Ո Ւ Խ Տ Ի Ս Ե Ի Լ Ո Ի Ս Ա Ր Ա Ր Ի
 Ո Ր Ի Գ Ա Ղ Թ Ա Կ Ա Ն Ա Յ Կ Ա Ր Ն Ո Յ Ո Ր Ք Ը Ն
 Թ Ե Ռ Ն Ո Յ Ք Յ Ի Շ Է Ք : Ի Թ Է Ռ Մ Դ Ջ

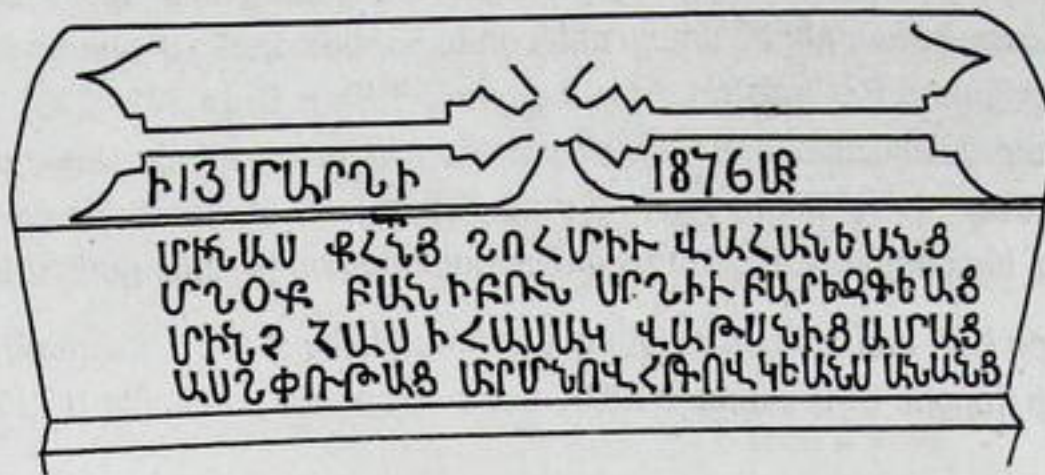
ԱՍՏ ԵՂԱԻ ՄԱՐՄԻՆ ԾԵՐՈՒՆԻ ԱՐ/ՐԱՅԱՍ
 ՎԱՐԴՂԱՊԵՏԻ՝ ԱՇԽԱՏԱԻՈՐ ՄԻ/ԱԲԱՆԻ
 ՄԲ ՈՒԽՏԻՍ ԵԻ ԼՈՒՍԱՐԱՐԻ, / ՈՐ Ի
 ԳԱՂԹԱԿԱՆԱՑ ԿԱՐՆՈՅ, ՈՐՔ ԸՆ/ԹԵՌՆՈՅՔ
 ՅԻՇԷՔ: Ի Թ[ՈՒԻՍ] Հ[ԱՅՈՅ] :ՌՄՂԶ: (1847):

Հրատ. Եղիազարյան, «Էջմիածին», 1957, Ա, 63,
 Գագիկ Հառիճեցի, 42:

Ծանոթ. Գ. Հառիճեցին թվականը կարդացել է ՌՄԽՉ (1797):

38 Աշխարհիբեկ Քալանթար, Վանստան, հրատ. պատրաստեցին Հ. Մելքոնյանը և Գ. Սարգսյանը, «Հայաստան. քարե դարից միջնադար», Երկերի ժողովածու, Երևան, 2007, էջ 66, արձ. 14:

90. **ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ**. օրորոցածև, հարավային նիստին, չափածո, 5 տող.

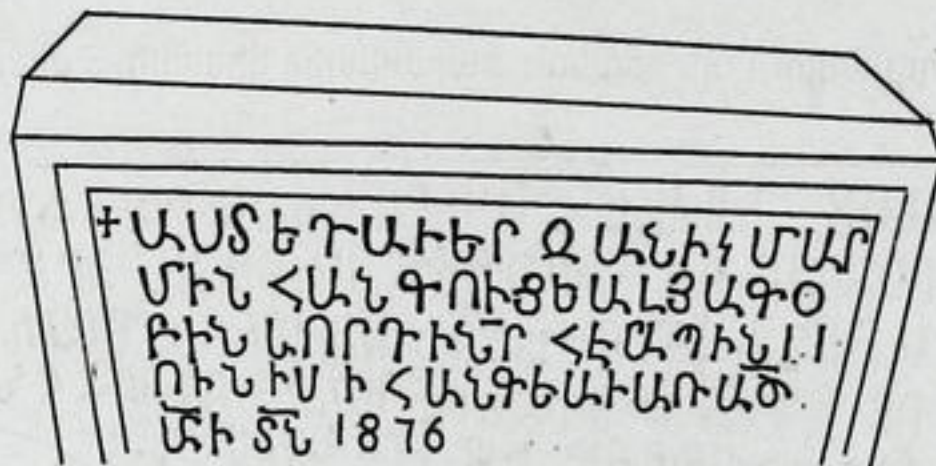

Ի 13 ՄԱՐՏԻ 1876 ԱՄԻ,
 ՄԻՆԱՍ ՔԱՆԴԱԿԱՆՍԻՆՍԻ ՏՈՂՈՒՄԻ ՎԱՐՄԱՆԵԱՆՑ,
 ՄՏՕՔ ԲԱՆԻԲՈՒՆ, ՄՐՏԻԻ ԲԱՐԵՁԳԵԱՑ,
 ՄԻՆՉ ՀԱՍ Ի ՀԱՍԱԿՆ ՎԱԹՍՆԻՑ ԱՄԱՑ,
 ԱՍՏ ՓՈՒԹԱՑ ՄԱՐՄՆՈՎ, ՀՈԳՈՎ ԿԵԱՆՍ ԱՆԱՆՑ:

Հրատ. Տեր-Մինասյան, «Էջմիածին» 1958, ժԲ, 54,
 Գագիկ Հառիճեցի, 42:

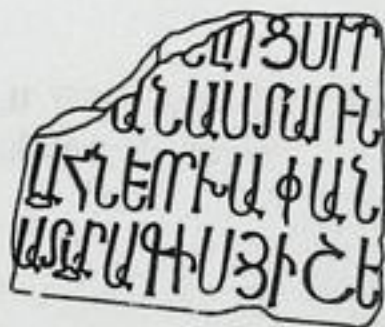
Ծանոթ. Ե. Տեր-Մինասյանը իր նշյալ հոդվածում մանրամասն անդրադառնում է հանգուցյալի կյանքին ու գործունեությանը, հիմք ընդունելով 1910թ. Ալեքսանդրապոլում հրատարակված «Հառիճայի վանական ընկերության հիշատակարանն ու հաշիվը 1850-1882» գիրքը:

91*. **ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ**. ուղղանկյուն օրորոցածև, հարավային նիստին, 5 տող.

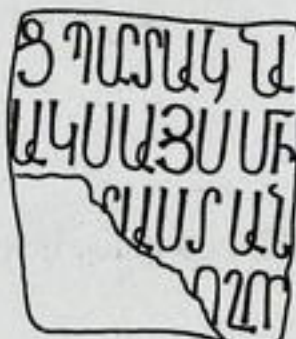

† ԱՍՏ ԵՂԱԲ ԵՐՁԱՆԻԿ ՄԱՐ/ՄԻՆ
 ՀԱՆԳՈՒՑԵԱԼ ՅԱԳՕ/ԲԻՆ ԵՒ ՈՐՂԻ
 Ն[ՈՂՈՒ]ԱՅ ԳԵՐԱՊ[ԵՏ]ՆԻՆ, 11 / ՈՒՆԻՍԻ
 ՀԱՆԳԵԱԲ ԱՌ ԱԾ / ԱՄԻ ՏՆ 1876:

92. **ԱՐՁԱՆԱԳՐՎԱԾ ՇԻՆԱՔԱՐԵՐ**. գերեզմանոցի եկեղեցու ավերակներում, 4 տող.

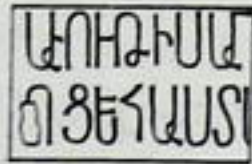
...[ԵՂՈՑ ՍՈՐ...
 ...ԱՆԱՍՏԱՌՆ...
 ... ԱՐՆ ԵՒ ՈՐ ԽԱՓԱՆ[Ե]...
 ...[Պ]ԱՏԱՐԱԳԻՍ ՅԻՇԵ[ՏԵՔ]...

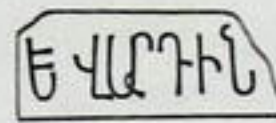
...Ց ՊԱՐՏԱԿԱՆ...
 ...ԱԿՍ ԱՅՍ ՄԻ...
 ...ԱՍՏԱՆ...
 ...ՈՂՈՐ[ՄԻ]...

...ՈԿԵ (1216)

...ԱՒՈՒԹԻ ՍՍԱ...
...ՈՑ ԵՒ ՀԱՍՏԻԱՏԵՑԻՆ...

...ԵՒ ՎԱՐԴԻՆ...

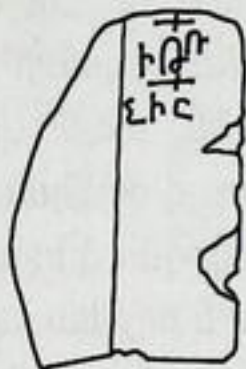
Ծանոթ. Ըստ երևույթին, նվիրատվական մի մեծ արձանագրության մասեր են, վերջին բեկորի վրա մնացել է նվիրատուներից մեկի անունը՝ ՎԱՐԴ և երրորդի վրա թիվը՝ :ՈԿԵ: (1216): Բեկորներից փոքրերը տեղում չգտանք:

93. ԱՐՁԱՆԱԳՐՎԱԾ ՇԻՆԱՔԱՐ. գերեզմանոցի եկեղեցու ավերակներում, 4 տող.

...ԵՆՔ ՊԱՏԱՐԱԳ...
...ԸՂԻՔԱՌԻ ՔԱՆՈՒՍԻՆ ԲԻ...
...ԻՆ:
...ՄԵԱՅ. ԱՄԵՆ...:

94*. ԱՐՁԱՆԱԳՐՎԱԾ ՇԻՆԱՔԱՐ. գերեզմանոցի եկեղեցու ավերակներում, 2 տող.

Ի ԹՈՒԻՍՄ / ՉԻԸ (1279):

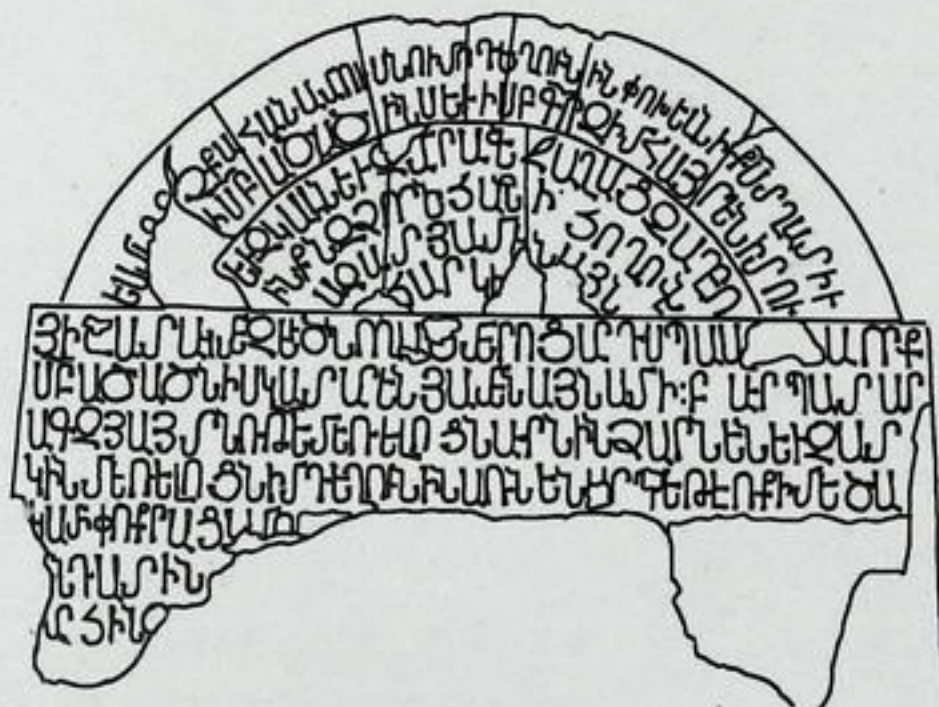
ԱՐԹԻԿ

Արթիկ քաղաքը և նրա շրջակայքը միջնադարյան Հայաստանի հատկապես վաղ շրջափուլի հուշարձաններով հարուստ բնակավայրերից է, որտեղ պահպանվել են քաղաքամիջի Ս. Մարիամ Աստվածածին միախորան-եռախորան խաչածև (V-VI դդ.) և Ս. Գևորգ «մաստարայատիպ» (VII դ.) եկեղեցիները (երկուսն էլ կիսավեր), իսկ քաղաքից քիչ հարավ՝ բլրի վրա, վեր է խոյանում Լմբատավանքի Ս. Ստեփանոս գմբեթավոր եկեղեցին (VII դ.): Խոսելով Արթիկի պատմաճարտարապետական հուշարձանների նկարագրի ու թվագրման շուրջ՝ Թ. Թորամանյանը գրում է. «Այս գյուղին մեջ կան երկու նշանավոր շենքեր, մեկը 6-րդ դարու առաջին քառորդին շինված, իսկ մյուսը, որ մեծ է, 7-րդ դարու հոյակապ շենքերից մեկն է. ունի իր վրա Թալինի մեծ կաթուղիկեի հատկանիշները...»³⁹:

Հատկապես հայկական ճարտարապետության ուսումնասիրության տեսանկյունից տեղի հուշարձանները մեծ արժեք են ներկայացնում: Ս. Աստվածածին եկեղեցին մեր միանավ բազիլիկներից գմբեթավոր կառույցին անցման լավագույն օրինակներից է, իսկ Ս. Գևորգ եկեղեցու արտաքուստ շեշտված խորանները հիացնում են VII դարին հատուկ քանդակային հարդարանքի մանրամասներով, ինչպիսիք կարելի է տեսնել Թալինի Կաթողիկե տաճարի ճարտարապետական հորինվածքում: Ս. Գևորգ եկեղեցու ճարտարապետական ու քանդակային լուծումների վերաբերյալ դիտարկումներ է արել նաև ակադ. Վ. Հարությունյանը, որի կարծիքով. «կիսավեր, առանց գմբեթի, մեծ մասամբ մինչև ճակատների քիվերը պահպանված տաճարը բացարձակ ամենամեծն է իր խմբի մեջ»⁴⁰: Նա փաստում է, որ կառույցը միանգամայն համապատասխանում է 7-րդ դարի երկրորդ կեսում տիրապետող դարձած գեղարվեստական ըմբռնումներին և հավելում, որ «եթե Բագարանի և Մաստարայի տաճարներում ավագ խորանին կից ավանդատները հետագա հավելման արդյունք են, ապա Արթիկի տաճարում դրանք նախնական են, արևելյան ճակատում առաջացնելով ոչ խոր զույգ որմնախորշեր»⁴¹:

Ս. Գևորգ եկեղեցու ավագ խորանի կիսակլոր պատի աջակողմում պահպանվել են որմնանկարի մնացորդներ: Դատելով առկա հատվածից՝ այստեղ մի շարքով և ողջ հասակով պատկերված են եղել Քրիստոսի տասներկու առաքյալները: Որմնանկարի ծեփի վրա պահպանվել է նաև միատող փորագիր արձանագրություն:

95. Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ. արևմտյան մուտքի բարավորին և կամարին, ընթերցվող 13 տող.

39 Թ. Թորամանյան, Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, հ. Ա, էջ 366-367:

40 Վ. Հարությունյան, Հայկական ճարտարապետության պատմություն, Երևան, 1992, էջ 146:

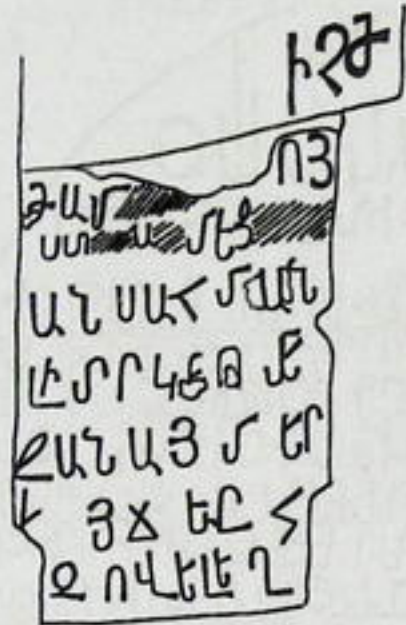
41 Նույն տեղում:

ԵՍ ՄԻԿՐՏԻՉ ՔԱՅԱՆԱ, ԱՄՈՒՄՆՈ ԻՄՈ ԴԵՂՈՒՆԻՆ ՓՈԽԵԼԱՅԼՆ Ի ՔՍ ՏՂԱ ՏԻԻ / ...Ի ՍԲ ԱԾ
 ԱԾԻՆՍ ԵԻ Ի ՍԲ ԳՐԻԳՈՂԻ ԶԻՄ ՀԱՅՐԵՆԻ ՏՈՒ/ՆՆՆՆ ԵԻ ԶԿԱԼՆ ԵԻ ԶՄԱՐԱԳՆ, ԶԱՂԱՑ ԶԱՂԲՈ/
 ԻՆՔՆ ԶՁՈՐԻՆ ՀԱՐՆ Ի ՀՈՂՈՎՆ / ԱԶԱՏ ՅԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՐԿԷ: / ՅԻՇԱՏԱԿ ՄԵՁ ԵԻ ԾՆՈՂԱՑ
 ՄԵՐՈՑ, ԱՐԴ ՍՊԱՍԱՈՐՔ / ՍԲ ԱԾԱԾՆԻՍ ԿԱՏԱՐԵՆ ԱՄԵՆԱՅՆ ԱՄԻ :Բ: ԱԻՐ ՊԱՏԱՐԱԳ
 ԶՅԱՅՏՆՈՒԹԵԼԱՆՆ ՄԵՌԵԼՈՑՆ ԱԻՐՆ ԻՆՁ ԱՐՆԵՆ ԵԻ ԶԱՏ/ԿԻՆ ՄԵՌԵԼՈՑՆ՝ ԻՄ ԴԵՂՈՒՆԻՆ
 ԱՌՆԵՆ. ԱՐԴ ԵԹԷ ՈՔ Ի ՄԵԾԱՐՑՆ / ԿԱՍ Ի ՓՈՔՐԱՑ ԿԱՍ Ո՛... / ...Ն ԴԱՏԻՆ... / ...ԱՐԴԻՆ...:

Հրատ. Գ. Նալբանդյան, «Հուշարձան», Գ, 188:

Ծանոթ. Գ. Նալբանդյանի հաղորդմամբ՝ արձանագրությունն իր խնդրանքով վերծանել է նշանավոր հա-
 յագետ Պարույր Մուրադյանը: Հավանաբար, վերջինիս տրամադրված լուսանկարը կամ գրչագիրը
 որակյալ չի եղել, ըստ այդմ էլ վերծանության մեջ առկա են մի շարք տարընթերցումներ. առաջին տողում,
 Մկրտիչ անունից հետո վերծանված է ՄԱՀԱՆ, չորրորդ տողում, ԶՁՈՐ-ից հետո կարդացվել է Ե ԵԻ Ց
 ՏԱՆԻՔ ՀՈՂՈՒԹՎՆ, վեցերորդ տողում բացակայում է ԱՐԴ բառը, յոթերորդում՝ ՊԱՏԱՐԱԳ-ից առաջ վեր-
 ծանվել է ՍԲ և այլն: Չնայած ՍԲ ԳՐ հապավումը ըստ կարգի վերականգնել ենք ԳՐԻԳՈՐ, այդուհանդերձ
 հնարավոր ենք համարում այն կարդալ ՍԲ ԳԵՈՐԳ, ինչպես անվանվել է հարևան եկեղեցին:

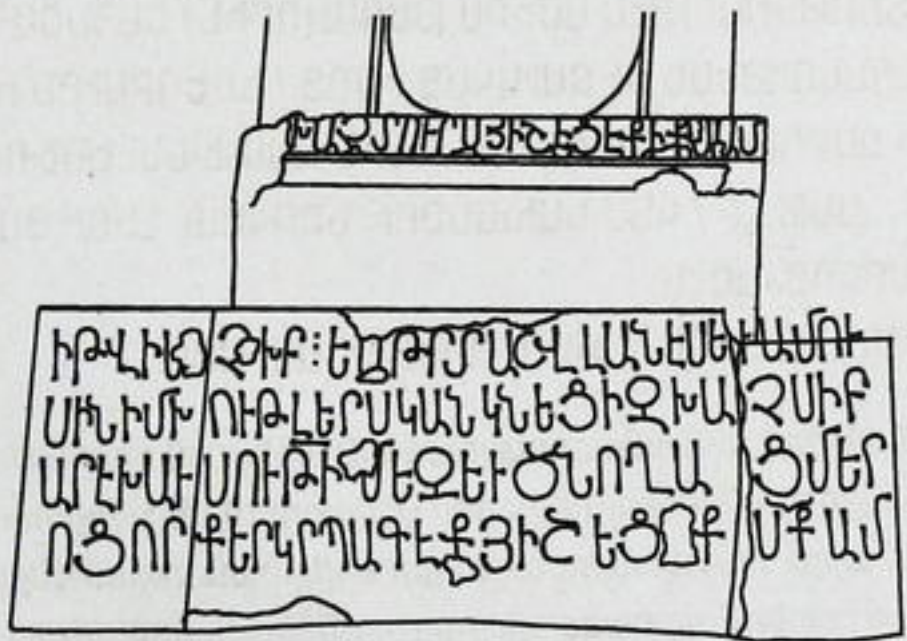
96. Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ. հարավային խաչաթևի արանքում մնացած խորանի վրա, 7 տող.

Ի 2Ժ (1261) / ԺԱՍ...ՈՅ /
 ՍՏ...Ա...ՄԵՑ... / ԱՆ ՍԱՐՄԱՆԵՑԻ... /
 ԼԻՏՐ Կ...ՄԵ...[ԽԱՓԱՆԵԼ] / ԶԱՆԱՅ
 ՄԵՐ [ՄԵՂԱՑՆ ՊԱՐՏԱԿԱՆ] /
 ...ՑԵ ԵՐ [Ժ]Ը (318) ՀԱՅՐԱՊԵՏԱՑՆ /
 [Ն]ՁՈՎԵԼԱՅԵԼ ԵՂԻՑԻ:

Ծանոթ. Անարվեստ տառերի հաջորդ քարը չկա:
 Վերականգնումները՝ խմբ.:

97. Ս. ԳԵՎՈՐԳ ԵԿԵՂԵՑԻ. արևմտյան պատին, լուսամուտից վեր, միջի մեջ ագուցված խաչքարի
 պատվանդանի քիվին՝ 1 տող և դրանից ներքև՝ քարի վրա, 4 տող.

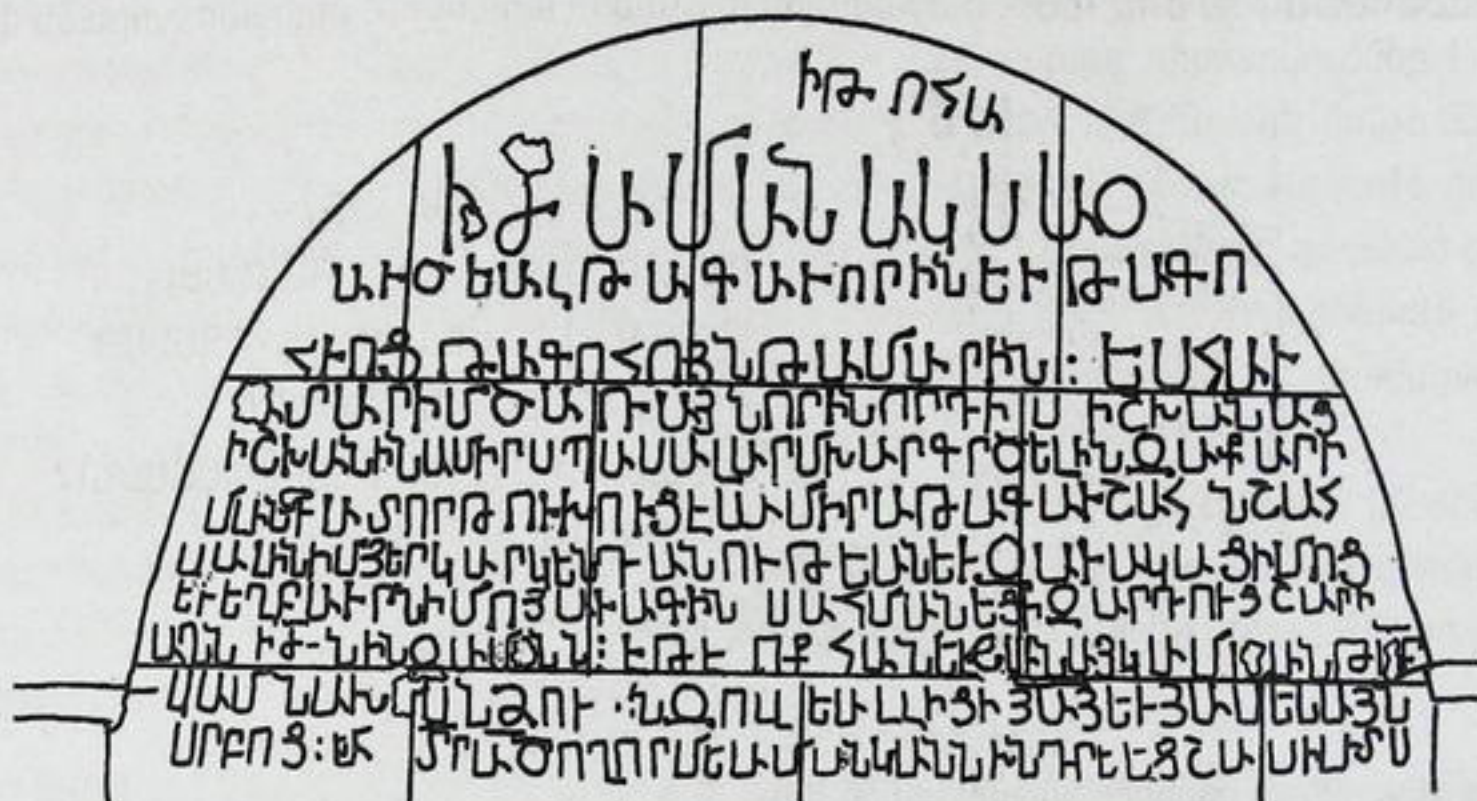

ԽԱԶԼԱՅՏՈՒՐՍ ՅԻՇԵՑԷՔ Ի ՔՍ. ԱՍԼԷՆՅ:

Ի ԹՎԻՍ :ՉԽԲ: (1293), ԵՍ ԹՐՏԱՇ ՎԼԱՆԷՍ ԵՒ ԱՍՈՒ/ՍԻՆ ԻՍ
ԽՈՒԹԼԵՐՍ, ԿԱՆԿՆԵՑԻ ԶԽԱԶՍ Ի Բ/ԱՐԷԽԱԲՍՈՒԹԻԼԻՆՅ ՄԵԶ ԵՒ
ՃՆՈՂԱՑ ՄԵՐ/ՈՑ, ՈՐՔ ԵՐԿՐՊԱԳԷՔ ՅԻՇԵՑԷՔ Ի ՔՍ. ԱՍԼԷՆՅ:

Ծանոթ. Վկայագիրը մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում մի շարք առումներով. հայտնի է դառնում XIII դարի ևս մի խաչքարագործ վարպետի անուն՝ խաչատուր կամ խաչտուր: Վատ պահպանվածության պատճառով տարընթերցման տեղիք է տալիս խաչքար կանգնեցնողի անունը: Դաշտային օրագրում Ս. Բարխուդարյանը ԵՍ-ի ու ԵԻ-ի միջնամասում կարդացել է ԱՐՏԱՇԵՎԱՆԷՍ: Առաջին երեք տառերի կիսեղծ հատվածում ուրվագծվում են ԹՐՏ տառերը, իսկ Շ-ից հետո հազիվ նկատելի է ՎԼԱՆԷՍ տառա-կապակցությունը, այսինքն՝ անունը պայմանականորեն հնարավոր է կարդալ ԹՐՏԱՇՎԱՆԷՍ կամ, որ ավելի հավանական է՝ ԹՐՏԱՇ ՎԼԱՆԷՍ: Այս դեպքում առաջին բառը կարող է լինել խաչքար կանգնեցնող վլանէտի արհեստագործական կամ այլ բնույթի մականունը: Արձանագրության վերջում ՔՍ-ն փորագրված է տառերի փոխատեղմամբ:

98. Ս. ԳԵՎՈՐԳ ԵԿԵՂԵՑԻ. արևմտյան խաչաթևի հարավ-արևմուտք նայող կամարի վերին մասում արտաքուստ, 11 տող.

Ի ԹՎԻՆՅ :ՈՐԱ: (1222) / Ի ԺԱՄԱՆԱԿՍ ԱԼՍՏՈՒԱՅԾ/ԱԲԾԵԱԼ ԹԱԳԱԲՈՐԻՆ
ԵՒ ԹԱԳՈՐԻՈՑ ԹԱԳՈՐՈՅՆ ԹԱՄԱՐԻՆ: ԵՍ՝ ՀԱԲ/ԱՄՏԱՐԻՍ ԾԱՌԱՅ ՆՈՐԻՆ
ՈՐԴԻՍ ԻՇԽԱՆԱՄՅ / ԻՇԽԱՆԻՆ ԱՄԻՐՍՊԱՍԱԼԱՐ ՄԽԱՐԳՐԾԵԼԻՆ ԶԱՔԱ-
ՐԻ / ՄԱՆԴԱՏՈՐԹՈՒԽՈՒՅԵՍ ԱՄԻՐԱ ԹԱԳԱԲՈՐԻՆՅ ՇԱՐՆՇԱՐ / ՍԱԼԻՆ ԻՍ
ՅԵՐԿԱՐԿԵՆԴԱՆՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԶԱԲԱԿԱՑ ԻՄՈՑ / ԵՒ ԵՂԲԱԲՐՆ ԻՄՈՑ ԱԲԱԳԻՆ՝
ՍԱՐՄԱՆԵՑԻ ԶԱՐԴՈՒՑ ՇԱՐԻ/ԱՏՆ Ի Ժ-ՆԻՆ ԶԱՄԼԷՆՆ: ԷԹԷ ՈՔ ՀԱՆԵԼ
ԶԱՆԱՅ ԿԱՍ ...ԱՆԹ...Բ / ԿԱՍ ՆԱԽԱՆՁՈՒ, ՆՁՈՎԵԱԼ ԼԻՑԻ ՅԱՅ ԵՒ
ԱՄԵՆԱՅՆ / ՍՐԲՈՑ. ԱՄԷՆ:
ՏՐ ԱԾ ՈՂՈՐՄԵԱ ՄԱՆԿԱՆՆ ԽՆԴՐ[Ե]ԵՑ ԶՇԱՍԻԱՏՍ:

Ծանոթ. Այս և Արթիկի նախորդ արձանագրություններն առկա են միայն Ս. Բարխուդարյանի դաշտային օրագրում: Առաջին հայացքից ընթեռնելի թվացող վիճակում մի շարք հատվածներ կիսեղծ են և խիստ դժվար վերծանելի, ըստ այդմ, հատկապես գրչագրի և վերծանության վերջին երեք տողերում առկա են պայմանական ու թեական բառեր և տառակապակցություններ: Դատելով վկայագրի հավաստի վերծանվող

հատվածներից այն Ձաքարյան իշխանատոհմի և նրանց գործունեության ուսումնասիրության համար բացառիկ աղբյուրագիտական արժեք ունի ու պահանջում է խորը և համակողմանի քննություն:

99. Ս. ԳԵՎՈՐԳ ԵԿԵՂԵՑԻ. արևելյան պատին, արտաքուստ, անավարտ, 2 տող.

ՅԻՇԽԱՆՈՒԹԻՇԱՅՆ ՇԱ
ՏԻԵՍ

ՅԻՇԽԱՆՈՒԹԻՇԻԼԻՆ ՇԱՐՆՇԱՐԻ, ԵՍ...:

Հրատ. Թորամանյան, Բ, 209:

100*. Ս. ԳԵՎՈՐԳ ԵԿԵՂԵՑԻ. հարավային պատին, արևելյան պատուհանի կամարին, 2 տող.

ՏՐ ԱԾ ----- ԹՐԿԻՉ
ԱԻԱԸ -----

101*. Ս. ԳԵՎՈՐԳ ԵԿԵՂԵՑԻ. ավագ խորանի մասամբ պահպանված որմնանկարի վրա, 1 տող.

ԲԱԶՄԱՍԵՂ ԲԱՅԱՆԱ ԵՒ ԱՆԱՐԺԱՆ ՄԵՆ...:

ԲԱԶՄԱՍԵՂ ԲԱՅԱՆԱ ԵՒ ԱՆԱՐԺԱՆ ՄԵՆ...:

ԼՄԲԱՏԱՎԱՆՔ

Գտնվում է Արթիկ քաղաքից 1 կմ արևմուտք՝ բլրի հարթության վրա: Վանքի անունը, հավանաբար, հնում նրա մոտ գտնվող գյուղի անունից է առաջացել, իսկ եկեղեցին կոչվում է Ս.Ստեփանոս: Ներկայումս Լմբատ է կոչվում Արթիկի՝ նշված բլրին կից թաղամասը: Հուշարձանը, որը Թ. Թորամանյանը հաստատապես VII դարով է թվագրում⁴², հարուստ է հիմնականում շինարարական ու նվիրատվական արձանագրություններով: 1955 թ. մաքրվել ու բարեկարգվել է եկեղեցու շրջակայքը, որի արդյունքում պարզվել է, որ արևմտյան խաչաթևի պատին կից է եղել մեկ այլ կառույց, որի խորանի հիմնապատերն են մնացել: Աշխատանքների ընթացքում ի հայտ են եկել նաև խաչքարերի պատվանդաններ, ծածկի կղմինդրներ և կավե թրծած ջրատար փողրակներ:

Հետագայում հուշարձանի ճարտարապետական հորինվածքին անդրադարձել են ճարտարապետներ Վ. Հարությունյանն ու Վ. Գրիգորյանը⁴³: Ակադ. Վ. Հարությունյանն այն դասում է խաչածև կենտրոնագմբեթ փոքր եկեղեցիների շարքը⁴⁴: Ի դեպ, հատակագծում խաչաթևերը և՛ ներքուստ, և՛ արտաքուստ ունեն ուղղանկյուն հորինվածք՝ բացառությամբ արևելյան խորանի ներքին կիսաբոլորակի⁴⁵: Վ. Հարությունյանը հավաստում է, որ չնայած նրան, որ եկեղեցու վաղագույն արձանագրությունները XI դարից են. «...սակայն դրանցից ոչ մեկում չի վկայված հուշարձանի կառուցման առավել հավանական ժամանակը՝ 7-րդ դարը»⁴⁶: Նշված դարով թվագրելու օգտին են եկեղեցու ճակատների մշակման ճարտարապետական բոլոր տարրերը (քիվեր, լուսամուտների քանդակազարդ պսակներ), թմբուկի ութնիստ ծավալածևը և այլն:

Այն, որ Լմբատավանքի Ս. Ստեփանոս եկեղեցին VII դարի շինարվեստի ինքնատիպ դրսևորումներից է, վկայում են նաև հիշյալ ժամանակաշրջանին հարազատ որմնանկարները, որոնք զբաղեցնում են եկեղեցու ավագ խորանի գմբեթարդն ու արևելյան պատը: Դրանց անդրադարձել են Լ. Դուրնովոն⁴⁷, Ս. Տեր-Ներսիսյանը⁴⁸, Կ. Մաթևոսյանը⁴⁹ և այլք: Վերջինիս հավաստմամբ՝ Լմբատավանքի՝ գծային գրաֆիկական եղանակով ու վառ գունային հնչեղությամբ արված որմնանկարները ստեղծվել են. «...գլխավորապես եզեկիել մարգարեի տեսիլքի գրական հիմքի վրա և ոչ թե հայտնի պատկերագրական կառուցվածքի ընդօրինակությամբ: Դրանով իսկ այս որմնանկարը հանդիսանում է Աստվածահայտնության տեսարանի պատկերագրական կառուցվածքի հայկական տարբերակ»⁵⁰: Նկատենք, որ գմբեթարդի կենտրոնում գահակալ Քրիստոսի պատկերն է, որի միայն ստորին մասն է պահպանվել, աջ և ձախ կողմում պատկերված են երկու քառակերպ՝ մարդու, եզան, առյուծի և արծվի գլխով, երկու վեցթևանի սերովբե և երկու զույգ հրե անիվներ: Խորանին հարող պատերին պատկերված են

42 Թ. Թորամանյան, Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, հ. Ա, էջ 310, 367:

43 Վ. Գրիգորյանը եկեղեցու կառուցումը հասցնում է VII դարի առաջին կես կամ VI դար (Վ. Գրիգորյան, Հայաստանի վաղ միջնադարյան կենտրոնագմբեթ փոքր հուշարձանները, Երևան, 1982, էջ 41-43):

44 Վ. Հարությունյան, Հայկական ճարտարապետության պատմություն, էջ 154-156:

45 Թ. Թորամանյան, Նյութեր..., հ. Ա, էջ 169, նկ. 82:

46 Վ. Հարությունյան, նշվ. աշխ., էջ 155-156:

47 Л. Дурново, Очерки изобразительного искусства средневековой Армении, Москва, 1979, с. 139-140.

48 S. Der-Nersessian, L'art arménien des origines au XVII siècle, Paris, 1977, p. 70-71.

49 Կ. Մաթևոսյան, Լմբատավանքի Ս. Ստեփանոս եկեղեցու որմնանկարը, «Էջմիածին», 1982, Դ., էջ 53-55:

50 Նույն տեղում, էջ 54: տե՛ս նաև «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան, Երևան, 2002, էջ 414:

հեծյալներ Ս.Սարգիսն ու Ս.Գևորգը: Լ. Դուրնովայի կարծիքով գմբեթարդից ներքև պատկերված են եղել տասներկու առաքյալներն ու Տիրամայրը⁵¹:

Ներկա հատորում Լմբատավանքից ներկայացված է 23 արձանագրություն, որոնցից 12-ը հրատարակվում են առաջին անգամ: Վիմագրերի առաջին հրատարակիչ Ս.Զալալյանցն այս վանքից նախկինում հրատարակել է 7 արձանագրություն, Ղ.Ալիշանը՝ 8, Ս.Գևորգյանցը՝ 9, Գ.Եղիազարյանը՝ 8, 1 վիմագիր հրատարակել է վիմագրագետ Ալ.Մանուչարյանը, ևս 1 արձանագրություն հիշատակում է Թ.Թորամանյանը: Ինչպես վերը նշեցինք, ՄՄ Դ^մ 6517 ձեռագրում Հառիճավանքի վիմագրերին զուգահեռ Լմբատավանքից մեզ հայտնի ևս 6 արձանագրություն է ընդօրինակված (սույն հատորի Դ^մ 102, 103, 104, 105, 110, 111 վիմագրերը)⁵²:

102. Ս.ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԵԿԵՂԵՑԻ. գմբեթի հիմքի արևմտահայաց կողին, 7 տող.

ԹՈՒ Ը: ԿԱՄԱԻՆԱՅԵՍՄԻՐԲԱՐՍԵՂՈՐ
ԳՆԵՑԻԶՎԱՆՔՍԵԻԱԶԱՏԵՑԻՅԱՆ
ԱԻՐԻՆԱՑԵԻԵՏՈՒԶՑԻՑ ՔՆՎԱՆԻՑ
ՍԵԻԶԶՈՒՐՆՈՐԻՐՍԵՐԻԿՆՈՑԼԵԱԼ
ՅԻՇԱՍԱԿԻՆՁԵԲԱՐԵԽԱԻՍԱՌՔՍԵԹ
՝ ՈՔԶՅԻՇԱՍԱԿՍՄԵՐԻԽԱՓԱՆԵՍՑԵ
ՆԶՈՎԻՅԱՅԵԻՅԱՅՍՍՐԲՈՑՍ

ԹՎԻՆՂ ՈՒՍ (1191): ԿԱՄԱԻՆ ԱՅ, ԵՍ՝ ՏՐ ԲԱՐՍԵՂ,
ՈՐ / ԳՆԵՑԻ ԶՎԱՆՔՍ ԵԻ ԱԶԱՏԵՑԻ ՅԱՆ/ԱԻՐԻՆԱՑ
ԵԻ ԵՏՈՒ ԶՑԻՑՔՆ ՎԱՆԻՑ/Ս ԵԻ ԶԶՈՒՐՆ, ՈՐ
ԻՐՍ ԵՐ Ի ՀՆՈՑ ԼԵԱԼ / ՅԻՇԱՏԱԿ ԻՆՁ ԵԻ
ԲԱՐԵԽԱԻՍ ԱՌ ՔՍ, ԵԹ/Է՛Ղ ՈՔ ԶՅԻՇԱՏԱԿՍ
ՍԵՐ ԽԱՓԱՆԵՍՑԵ / ՆԶՈՎԻ ՅԱՅ ԵԻ ՅԱՅՍ ՍՐԲՈՑՍ:

Հրատ. Զալալյանց, Ա, 221, Ալիշան, Շիրակ, 164,
Գեորգեանց, 165, Եղիազարյան, «Էջմիածին», 1960, Բ, 55-56:

Ծանոթ. Պատմաբան Կ.Մաթևոսյանը կարծում է, որ տեր Բարսեղը Անիի և Շիրակի արքեպիսկոպոս «Բարսեղ Ա Անեցու եղբայր Գրիգոր իշխանի որդի Հասան մագիստրոսի որդին է», որ «1191թ. մահմեդականներից գնում է Լմբատավանքը»⁵³: Գ.Եղիազարյանը հիմնվելով հնագիտական հետազոտությունների վրա Ցիցք գյուղը տեղադրում է վանքից «կես կիլոմետրաչափ դեպի հարավ-արևմուտք, սարահարթի վրա, այժմյան Պեմզաշեն գյուղը տանող կարճ ճանապարհի եզրին»:

51 Л. Дурново, Очерки..., с. 140.

52 Ա. Տեր-Ստեփանյան, Վիմագրերը Մատենադարանի ձեռագրերում, էջ 41-42:

53 Կ. Մաթևոսյան, Անի-Շիրակի պատմության էջեր, Երևան, 2010, էջ 53:

ՈԿԵ

ԿԱՍԱԻՔԱՐԵՐԱՐԻՆ ԱՅՍՍԵՐԱՐՁԱՆ ԱՆՁՆՁԵԼԻ Է ԵՒ
 ԱՆԱԿՍՇՆՔԵՆԱԻ ՈՐՏԻՐԻԳՈՐՈՅԱՐԿԵՂԻ ՍԿՈՊՈՍԻՄԱՅՐԱՔԱՆ
 ԱՔԻՍԱՆԻՈՅԵԼԱՏԱՆԳԻՍՇԻՐԱԿԱԶԱՌԱՆԳ ՈՐԴԻՍԵՔՆԱԿԱՍՏԵՐՈ
 ԱԹՈՌՈՅՈՐԵՆՈՒՄԻՆՅԻՍՏՆԱԿԵՂԵՐԱՐՆՅԱՇՍՏԱՊԱՄԻԷՆԻՔ
 ԱՐԿՄԻՏԱԿԱՐԴԵԱՍՔՔԱՆՅԵԱՄԲՈՒՄՍՆԱՐՔԱՆՁՈՐԿԻՆ ԳԱՁ
 ԱԳԻՆՁԳԵՐԱՍԵՏՁԻՅԱՐԴՔՈՐԿՈՂԻԱՆՈՒՆ ՀԱՅՐԱՆՑԹԱՂՔԸՆՁ
 ԱԵՑԻՉՍԱՍՈՒՐՔԱՐԵՔԱՆՆՈՍԻՍՅՐԵՆԻՔ ՄԻՁԻԿԱՆԱՐԱՇՅԱԽՑԵՆԻՍ
 ՅԻՄՆԱԳՍՅԻՇԱՐԱԿԻՍԵՐՈՅԵԱՐԵՇԱՐՈՒԹԵՂԵՐԱԻՆՆՅԱՐՔԻՆԵԿ
 ՈԳԵՈՐՏԻՔԱՐՍԴԵՍՆԱՅՈՂԻՍՈՑԱ ԵԻՇՆՈՂԱՅՍԵՐՈՅԵԵԴԻՆՈՐԾԻ
 ՎԵՐԱՊԱՍԱԽՈՐԿՅՍՈՐԱԿՐԱՐԻՆ ԿԵՅՍԻՊՈՒՄԱՐԱՔՈՒԱՐԵՆՍԿ
 ԱՏՈՒՑԱՆԵԼՆԱԲԻՂԱՉԱՊՈՒՅՈՒԿՈՒՄՆՆՐԲԱՐՍԴԵՐԿՈՒՄՆԻՍ
 ՀԱԻՆԱՅՈՐՁԱՄԻՈՒՅԵՐԿՈՒՄՆԻՍՄԱՐՆԱՏՄԱՔԻՆՄԻՍՔԱՆԿԱՏԱՐ
 ԵԼՄԻՆՁԻԳԱՈՒՄԱՐԻՔԻԵՄԻՈՒՔԻՇԻՍՅԵՅԱԿԱՌԱԿԻԼԵՉՅԻՇԱՐԱԿԱՍ
 ՄԵՐԻԱՆԵԼԻՍԿԵՆՈՒՔՅԱՆԳԻՔԻԵՉԱՅՍԳԵՐԱՅԱՅՍՎԱՆԻՑՍԿԱՆԵԿԱ
 ՄԵՆԱՆՅԵՉՆԱՄԻՇԻԿԵՆՅՆԱՆԱԿԱՃԱՆԻՑՆԿՈԳՈՎԵՄԱՐՄԵՆՈՎԻՍԿ
 ՈՐՔԿԱՏՆԱՐՈՒՄԱՐԿԵՆՉԳՐԵԱԼՍՍԵՐԱԻՐՆՈՒԹԻՆԱՅԵՂԵՑԻԿՈԳԵԵ
 ԽՄԱՐՄԻՆՈՑԱԷՂ ՉԵՐՔԱՆԻԿՆՅՐՉԱՌԱՔԵԱՆՉԵՉՏՆԱՆԱՏԵՐԵԵ
 ՉԱՐԻԻՆՉԱՐԱՐՆԱՆՉՈՒՐԵՑՅԻՇԵՑԵՔԻՔՍ ԶԻՐԳԵՍԱՆԱՐ

[ԹՎԻՆ] ՈԿԵ (1216) / ԿԱՍԱԻՔ ԲԱՐԵՐԱՐԻՆ ԱՅ, ԱՅՍ ՍԵՐ ԱՐՁԱՆ ԱՆՁՆՁԵԼԻ Է ԵՒ
 ՅԻՇ/ԱՏԱԿ ՄՇՏՆՁԵՆԱԻՈՐ ՏՐ ԳՐԻԳՈՐՈՅ ԱՐՅԻԵՂԻՍԿՈՊՈՍԻ, ՄԱՅՐԱՔԱՐ/ԱՔԻՍ
 ԱՆԻՈՅ ԵՒ ՆԱՅԱՆԳԻՍ ՇԻՐԱԿԱ[Յ], ԺԱՌԱՆԳՈՐԴԻ ՍԵՓՅԱԿԱՆ ՄԵՐՈ[Յ] / ԱԹՈՌՈՅՈ,
 ՈՐ ԵՏՈՒ ՆՈՒԵՐ ՅԻՍ ՀԱԻՐԵՂԵՐԱԻՐՆ ՅԱ[ՍՏՈՒԱ]ՇՍՏԱՊԱՄԻԷՆ ՏՆ Բ/ԱՐՍՐԻ ՀԱԼԱԼ
 ԱՐԴԵԱՍՔՔ ՍՏԱՑԵԱԼ ՄԲ ՈՒԽՏՍ ՄՔԱՏ ՁՆՈՐԻՆ ԳԱՆՁ/ԱԳԻՆ ԳԵՐԱ, ՄԵՐՁ Ի
 ՅԱՐԴՔ, ՈՐ ԿՈՂԻ ԱՆՈՒՆ ՀԱՅՐԱՆՑ ԹԱՂՔ, ԸՆՁ/ԱԵՑԻ ՁՍԱ ՍՈՒՐԲ ՍՏԵՓԱՆՆՈՍԻ
 ՀԱՅՐԵՆԻՔ ՄԻՆՁ Ի ԿԱՏԱՐԱՇ ՅԱԻՏԵՆԻՍ / ՅԱՂԱԳՍ ՅԻՇԱՏԱԿԻ ՄԵՐՈՅ ԵՒ
 ԱՐԵԻՇԱՏՈՒԹԵ[ԱՆ] ԵՂԵՐԱԻ ԻՍՈՅ ԴԱՐՓԻՆ ԵՒ Հ/ՈԳԵԻՈՐ ՏՆ ԲԱՐՍՐԻ՝ ՍՏԱՑՈՂԻ
 ՍՈՑԱ ԵՒ ՇՆՈՂԱՑ ՄԵՐՈՅ ԵՒ ԵԴԻ ԼՈՒՇ Ի / ՎԵՐԱ ՍՊԱՍԱԻՈՐԱՑ, ՍՈՐԱ Ի ՏԱՐԻՆ
 [Վ]ԵՑ ԱԻ ՊԱՏԱՐԱԳ ՓՈԽԱՐԵՆՍ Հ/ԱՏՈՒՑԱՆԵԼ Ի ՏԱԻՆԻ ԴԱՁԱՐՈՒՆ, ՁԵՐԿՈՒՄՆ
 ՏՐ ԲԱՐՍՐԻ, ՁԵՐԿՈՒՄՆ ԻՍ / ՀԱԻՐՆ՝ ԱՊՈՒՂԱՄՐԻ, ՁԵՐԿՈՒՄՆ ԻՍ ՄԱԻՐՆ՝
 ՄԱՅՍԼԸՔԻՆ, ԱՆԽԱՓԱՆ ԿԱՏԱՐ/ԵԼ ՄԻՆՁ Ի ԳԱԼՈՒՍՏՆ ՔԻ: ԵՒ ՄԻ ՈՔ ԻՇԽԵՍՑԵ
 ՀԱԿԱՌԱԿԻԼ ԵՒ ՁՅԻՇԱՏԱԿՍ / ՄԵՐ ԽԱ[ՓԱ]ՆԵԼ, ԻՍԿ ԷԹԵ ՈՔ ՅԱՆԴԳՆԻ ԵՒ ՁԱՅՍ
 ԳԵՐԱ ՅԱՅՍ ՎԱՆԻՑՍ ՀԱՆԵԼ ԿԱ/ՄԵՆԱ՝ ՀԱՆՑԵ ՁՆԱ ՄԻՇ Ի ԿԵՆԱՑՆ ԱՆՎԱԽՃԱՆԻՑՆ,
 ՀՈԳԻՈՎ ԵՒ ՄԱՐՄՆՈՎ, ԻՍԿ / ՈՐՔ ՀԱՍՏԱՏՈՒՆ ՊԱՅԵՆ ՁԳՐԵԱԼՍ ՄԵՐ՝
 ԱԻՐՅՆՈՒԹԻ[Ի]Ն ԱՅ ԵՂԻՑԻ Ի ՀՈԳԻ ԵՒ / Ի ՄԱՐՄԻՆ ՆՈՑԱ. ԱՄԵՆ:

Հրատ. Ջալալյանց, Ա, 220, Ալիշան, Շիրակ, 165,
 Գեորգեանց, 165-166, Եղիազարյան, «Էջմիածին», 1960, Բ, 56:

Ծանոթ. Նախկին բոլոր հրատարակիչների մոտ բացակայում է թվականը:

Անիի առաջնորդ Գրիգոր արքեպիսկոպոսը իր հորեղբայր Բարսեղի «հալալ արդեամբք ստացեալ» (նկատի ունի նախորդ վկայագրում փաստված իրողությունը - խմբ.) վանքին է նվիրում դրամագին հայրենյաց Թաղք գյուղը, որի դիմաց սահմանվում է վեց պատարագ Ս. Ղազարի տոնին: Բնագրում նշվում է, որ նվիրված գյուղը գտնվել է ՄԵՐՉ Ի ՅԱՐԴՔ, այսինքն՝ Արդք բնակավայրի մոտ: Նախորդ հրատարակիչները, բացառյալ Ս. Բարխուդարյանի, վերծանել են «Արդիք», և ինչպես նույն նվիրատուի մյուս վկայագրում այն նույնացրել ներկայիս Արթիկ կոչվող քաղաքի հետ: Ցավոք, ո՛չ այստեղ, ո՛չ մյուսում Դ տառից հետո բացակայում է Ի տառը, չնայած, «Արդքը» հետագա դարերում կարող էր դառնալ Արդիք կամ Արթիկ:

104. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԵԿԵՂԵՑԻ. արևելյան խաչաթևի հյուսիսային պատին, արտաքուստ, նախորդի վերջին կիսատ տողից շարունակված, 2 տող.

ՋԵՐՁԱՆԻԿ ՉԱՅՐ ՋԱՌԱՔԵԱԼՆ ԵՒ ՋՏԱՆԱՏԵՐ ԵՒ / ՋԱՐԴԻՆԱՐԱՐ ՏԱՆՍ
ՋՈՌԲԵՆ ՅԻՇԵՑԵՔ Ի ՔՄ: ՉԻՐԳԵՍԱՆԱՍ (ՄԱՆԱՍԵ ԳՐԻՉ):

Չրատ. Ջալալյանց, Ա, 220, Ալիշան, Շիրակ, 165,
Գեորգեանց, 166, Եղիազարյան, «Էջմիածին», 1960, Բ, 56:

Ծանոթ. Գրված է նույն գրչի ձեռքով, ժամանակակից է նախորդին: Վերջին բառը չենք հասկանում:

Մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում, մեր դիտարկմամբ վիմագրերում առաջին անգամ հանդիպող ԱՐԴԻՆԱՐԱՐ բառեզրը, որը մեկնաբանվում է «երկրագործ, մշակ, վաստակաւոր ժիր և փոյթ ի գործ հասարակած. եղև այր արդիւնարար» (ՆԲՉԼ, հ. 1, էջ 350): Ռոբեն-Ռուբենը, ամենայն հավանականությամբ, վանքի տնտեսության, հողամշակության հարցերը տնօրինողն էր: Չ. Եղիազարյանը գտնում է, որ հայր Առաքեալը վանքի առաջնորդն է: Սակայն, ամենակարևոր «հայտնագործությունը» վերաբերում է վերջին բառին, որը հատորիս կազմողը համարում է անհասկանալի: Մեր պրպտումները բերեցին ուշագրավ եզրահանգման, այն է՝ տառակապակցությունը պետք է ընթերցել աջից ձախ, ինչի արդյունքում կարդացվում է ՄԱՆԱՍԵ ԳՐԻՉ: Այս արհեստավարժ քարգործին անդրադարձել է Ս. Բարխուդարյանը (ՄՅԾՔՎ, էջ 200). XIII դարի գրիչներից առաջինը հիշում է նրան, հիմք ընդունելով Բագնայրի վանքի Ս. Աստվածածին եկեղեցու արևմտյան մուտքի ձախ կողմում, արտաքուստ, Ավագտիկնոջ նվիրատվական քառատող արձանագրությունը, որը «ստորագրել է» ՄԱՆԱՍԵ ԳՐԻՉ-ը (Կ. Բասմաջյան, ՉԱԱԲՍ, էջ 165):

Գրչագիրը՝ վերևում:

105. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԵԿԵՂԵՑԻ. հյուսիսային խաչաթևի արևելյան պատին, արտաքուստ, 8 տող.

ԿԱՄԱԿԻՆԱՅ:	ԵՍԵՐԳՐԻԳՈՐՈՐԻԻԻԱՊՈՐԼ
ԱՄՐԻԱՆՈՅԵՊԻՍԿՈՊՈՍՍ:	ՏՈՒԻՉԱՐԴԻԲԵԻ
ՉՈՐԵՆՈՅ ՉԻՐԻՑՈՒԴԻՆՆԱՊԱՄԱԿԻՆ	ՀԱՅՐԵ
ՆԵՑՆԵԻՆՈՔԱՏԱՐԻՆ:	Ա:ԱԻՊԱՏԱՐԱԳ ԻՆՉ:ՀԱՄ
ՍՏԱՆՈՒՊԱՀ	ՈՂԲՆԱԻՀԱԻՅԱՅԵԻԱԵԻԿ:ԵՈՒԵ
ՈՔՀԱՆԵԿԱՆՍԿԱՄԻՆԱԽԱՂՈՒԿՄ	ԲԻՆՈՒԴԲ
ՉԿԱԵՆԻՆԵԻՉՅՈՒԴԻ	ԱԻԱՌՅԵ:ՅԺԷ:ԻՑՆՆՉՈՎ
ԵԱԼ ԼԻՑԻԵԽԵՐՄԵ	ԼԱՅՆՊԱՐՏ ԱԿԱՆ ԵՆԻՑԻ

ՋԿՆԻ ԿԵՆԱՑ ԻՄՈՑ ԻՆՁ Ի ԴԱՅՐՈՒԹԵԼԱՆՆ ԼՈՒԱՔԵԼԻՒՍ / ԵՒ ՈՐ ՋՅԵՏ ՍՈՐԱ
 ՅԱԶՈՐԴԻՆ ԱՆԽԱԲԱՆ ԿԱՏԱՐԵԼ ՋՅԻՇԱՐՏԱԿ՝ ՄԵՐ ... / Լ ԸՆԴ ԽՂԾԻ ԲԵՌԱՄԲՍ
 ԴՁԱՅՍ, ՈՐ ԸՆՁԱՅԵՑԱԲ ...ՄԵՆՋ ՑԻՒՑԻՔԻ ...ԼԱԶԱՏ՝ / ՅԱՄԵՆԱՅՆ ԴԱՐԿԷ
 ԲՈՆԱԲՈՐԱՑ ԵՒ ՄԻԱՅՆ ԴՈԳԷ... / ԱՐԴ, ԷԹԵ ՈՔ Ի ՄԵԾԱՑ ԿԱՄ Ի ՓՈՔՈՒՆՑ
 ՅԱՓՇՏԱԿԷ՛Լ... Ա...Դ... / ՍԱՐՄԱՆԱՑ ԱՌՑԵ :ՅԺԸ: (318) ԴԱՅՐԱՊԵՏԱՑՆ ՆՁՈՎԱԾ
 Է՛Լ, ԵՒ ՈՐ ԴԱՐՍՏԱՆՏՈՒՆ ՊԱՐԵՆ ԼԱԲՐՅՆԻՆ ՅԱՅ, Ի ԹՎԻՍ ՈԾ (1201):

Գրատ. Գեորգեանց, 164-165,
 Եղիազարյան, «Էջմիածին», 1960, Բ, 56-57:

Ծանոթ. Այս կարևոր արձանագրության վերծանությունը, ինչպես Ս. Գևորգյանցի և Գ. Եղիազարյանի, այնպես էլ Ս. Բարխուդարյանի մոտ կիսատ է՝ մինչև յոթերորդ տողը: Ուշագրավ է, որ ծեռագրում առկա են և՛ լուսանկարը, և՛ գրչագիրը: Արձանագրության շատ հատվածներ միտումնավոր եղծված են: Վկայագիրն աչքի է ընկնում ուշագրավ ու հազվադեպ հանդիպող փաստերով ու արտահայտություններով: Ջաքարեն հիշված է իր բոլոր պաշտոնական տիտղոսներով՝ ԱՄԻՐՍՊԱՍԱԼԱՐ ՇԱՐՆՇՆԱՅ ԵՒ ՄԱՆԴԱՏՈՐԹԱՎԻՆՈՒՑԱՅՍ, վիճաբերում խիստ սակավ է հիշատակվում Սարգիս Ջաքարյանի կնոջ, Քուրդ Մահկանաբերդցի իշխանի դուստր Սահակադուխտի անունը, սկզբնաղբյուրներում առաջին անգամ է վկայված «բռնավորաց հարկ» սոցիալ-իրավական բառեզրը, որն առայժմ դժվարանում ենք մեկնաբանել: Թվականի տառերը բավական եղծված են, սակայն պահպանված (երևացող) գծերը առավել հիշեցնում են ՈԾ տառերը, բացի այդ գրեթե միակն են, որ համապատասխանում են Ջաքարեի ժամանակաշրջանին: Միավոր տառը չենք նշել, քանի որ տեղում առկա են, թեկուզ կիսեղծ, սակայն երկու տառ:

107. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԵԿԵՂԵՑԻ. արևելյան խաչաթևի հարավային պատին, արտաքուստ, 7 տող.

ՇՆՈՐՀԻՆ ԱՅ, ԵՄ ԳՐԻԳՈՐ ԵՒ ԻՍ ԵՂԲԱՐՔՍ, ԲՇՏԿԱ ԹՈՌՆ/ԵՐՍ, ՏՈՒԱՔ ՋՄԵՐ ԴԱՅՐԵՆԻՔՍ ՋՍԱՌՆԱՂԲԻՐ Ի ՄԲ ՍՏԵՓԱՆՆՈՍՍ / Ի ԴԱՅՐՈՒԹԵԱՆՍ ՄՈՎՍԻՍԻ ԵՒ ԻՐ ՍԻՐԵԼԻ ԵՂԲԱՐՑՍ՝ ԱՌ/ԱՔԵԼԻՍ ԵՒ ՎԱՐԴԱՆԱ Ի ՅԻՇԱՏԱԿ ՄԵՐ ՃՆՈՂԱՑՆԵՒՄԵՁ ՄԱՐՄԱՆԵՑԻՆ ՋՍՈՒԴՐԲ ԽԱՉԻՆ ՇԱԲԱԹՆ ԱԻՐՆ :Բ: / ՄԱՏՈՒՌՆ ՊԱՏԱՐԱԳԵԼ ՋՔՍ, :Ա: ԱԻՐՆ ՄԽԻԹԱՐԱ, :Ա: ԴՈԳ/ՆՎԿԱ: Ն Վ Կ Ա	ՇՆՈՐՀԻՆ ԱՅ ԵՄ ԳՐԻԳՈՐ ԵՒ ԻՍ ԵՂԲԱՐՔՍ ԲՇՏԿԱ ԹՈՌՆ/ԵՐՍ ՏՈՒԱՔ ՋՄԵՐ ԴԱՅՐԵՆԻՔՍ ՋՍԱՌՆԱՂԲԻՐ Ի ՄԲ ՍՏԵՓԱՆՆՈՍՍ Ի ԴԱՅՐՈՒԹԵԱՆՍ ՄՈՎՍԻՍԻ ԵՒ ԻՐ ՍԻՐԵԼԻ ԵՂԲԱՐՑՍ ԱՌ/ԱՔԵԼԻՍ ԵՒ ՎԱՐԴԱՆԱ Ի ՅԻՇԱՏԱԿ ՄԵՐ ՃՆՈՂԱՑՆԵՒՄԵՁ ՄԱՐՄԱՆԵՑԻՆ ՋՍՈՒԴՐԲ ԽԱՉԻՆ ՇԱԲԱԹՆ ԱԻՐՆ :Բ: ՄԱՏՈՒՌՆ ՊԱՏԱՐԱԳԵԼ ՋՔՍ :Ա: ԱԻՐՆ ՄԽԻԹԱՐԱ :Ա: ԴՈԳ
--	---

ՇՆՈՐՀԻՆ ԱՅ, ԵՄ ԳՐԻԳՈՐ ԵՒ ԻՍ ԵՂԲԱՐՔՍ, ԲՇՏԿԱ ԹՈՌՆ/ԵՐՍ,
 ՏՈՒԱՔ ՋՄԵՐ ԴԱՅՐԵՆԻՔՍ ՋՍԱՌՆԱՂԲԻՐ Ի ՄԲ ՍՏԵՓԱՆՆՈՍՍ /
 Ի ԴԱՅՐՈՒԹԵԱՆՍ ՄՈՎՍԻՍԻ ԵՒ ԻՐ ՍԻՐԵԼԻ ԵՂԲԱՐՑՍ՝ ԱՌ/ԱՔԵԼԻՍ
 ԵՒ ՎԱՐԴԱՆԱ Ի ՅԻՇԱՏԱԿ ՄԵՐ ՃՆՈՂԱՑՆ ԵՒ ՄԵՁ / ԵՒ ՍՈՔԱ
 ՍԱՐՄԱՆԵՑԻՆ ՋՍՈՒԴՐԲ ԽԱՉԻՆ ՇԱԲԱԹՆ ԱԻՐՆ :Բ: / ՄԱՏՈՒՌՆ
 ՊԱՏԱՐԱԳԵԼ ՋՔՍ, :Ա: ԱԻՐՆ ՄԽԻԹԱՐԱ, :Ա: ԴՈԳ/ՆՎԿԱ:

Գրատ. Ջալալյանց, Ա, 219, Ալիշան, Շիրակ, 165,
 Գեորգեանց, 167, Եղիազարյան, «Էջմիածին», 1960, Բ, 56:

Ծանոթ. Գրված է նախորդից առաջ, 1200թ. մոտերքը, որովհետև Ջաքարեի արձանագրության մեջ հիշատակված վանքի առաջնորդ Առաքելը այստեղ դեռ միաբան է հիշվում:

Սա Բշտիկ անձնանվան, մեզ հայտնի, միակ վկայությունն է: Վանքի առաջնորդ Մովսեսի նույնպես միակ հիշատակումն է: Նա հետնորդել է Բարսեղին և նախորդել Առաքելին: Այստեղ արձանագրված է մի ուշագրավ երևույթ. նվիրատու Գրիգորը և նրա, կարծում ենք, արյունակից եղբայրները, հիշված են ոչ թե, կամ ոչ միայն ծնողների, այլ պապի՝ Բշտիկի անվամբ: Վերջինս կարող էր լինել նաև տոհմանուն՝ Բշտկանց, որով, թերևս, առավել հայտնի են եղել նրանք: Նրանց տոհմական սեփականությունը հան-

դիսացող Սառնաղբյուր գյուղը դժվարանում ենք նույնացնել տարածաշրջանի նույնանուն բնակավայրերի հետ, քանի որ նրանք այդ անունն ստացել են XX դարում (Շիրակի մարզի հայտնի Սառնաղբյուր բնակավայրը և համանուն գյուղատեղի Արթիկի տարածաշրջանում, Հառիճավանքից փոքր-ինչ հարավարևելք, ծորամիջին):

108. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԵԿԵՂԵՑԻ. արևմտյան խաչաթևի վերին ճակատային մասում, արտաքուստ, 14 տող, մասամբ հողմահարված.

... / ... / ՈՐԴԻ ԱԻՍՄԱՆԻ, ՄԻԱԲ/ԱՆԵՑԱ ՄԲ ՈՒՆՏԻՍ
 ԼՍԲԱՏԱ ԵՍ ԵԻ / ԱՄՈՒՄԻՆ ԻՍ ՍԱՐԱԻԹԱ ԵԻ ԶՄԵՐ
 ԳՈԳՈ ԲԱԺ/ԻՆՆ ՇԻՆԵՑԱՔ ԶԳՄԲԵԹ ԵԿԵՂԵՑՈՒՄ
 ԵԻ ՏՈՒԱՔ / Ի ՎՆԱՆՔՍ ԱՅԳԻ ՅԱՐՈՒԾ, ԶԳՈՍ
 ԴՈՒԱՆ Ի ԶԵ/ՌՆ ՉԱԻՐ ՄԱՄԻԿՈՆԻ ԵԻ ԱՅԼ ԵՂԲԱՐՑՍ,
 ՈՐՔ / ՓՈՒՆԱՐՆԵՆ ՉԱՏՈՒՑԻՆ ՄԵԶ ՊԱՏԱՐԱԳԻՔՍ /
 :Ե: ԱԻՐ, :Գ: ԻՆՁՂՂ ԵԻ :Բ: ՍԱՐԱԻԹԻ Ի ՏԱԻՆ/Ի ՄԲ
 ՍԱՐԳՍԻ, ՉԱՍՏԱՆՏՈՒՆ ՊԱՅՈՂՔԻՆՆՆ ԱԻՐՉՆԻՆ ՅԱՅ,
 ԵԻՆ ՈՐՔ ԽԱՓԱՆԵՆ / ԴԱՏԻՆ ԻՆ ՔՍԵ:

Չրատ. Ալ. Մանուչարյան, «Լրաբեր», 1967, ք. 2, 83:

Ծանոթ. Առաջին եռանկյունաձև քարի երեսն ամբողջովին հողմահարված է, երկու տողի չափով, ուր և պիտի լիներ թվականը: Զախ կողմի մի քարի երեսը ևս հողմահարված է, բայց յուրաքանչյուր տողից մի քանի տառ պակասողները հեշտությամբ լրացվում են: Նույնը և ստորին մեծ քարի վրայի փչացած մասերը, շնորհիվ տառերի և բառերի մնացորդների:

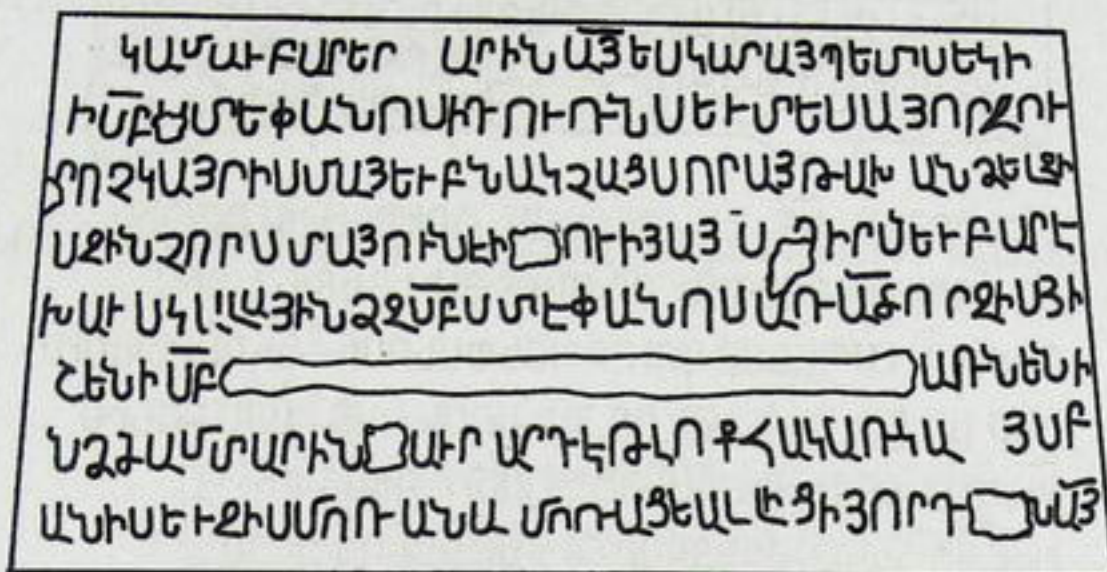
Չամարում են XIII դ. կեսերին գրված, որովհետև դրանից առաջ եղած արձանագրությունների մեջ այլ առաջնորդներ են հիշատակված և վանքի համար կատարվել են նվիրատվություններ Զաքարեի կողմից, հետևաբար, գմբեթն այդ ժամանակ վնասված չի եղել:

Արձանագրության վերին անկյունավոր քարին ուրվագծվում է 2 տառը, որը, կարծում ենք թվականի հարյուրավորը կարող է լինել, ըստ այդմ էլ Ս. Բարխուդարյանի թվագրումը մոտ է իրականությանը: Խնդրա-

հարույց է յոթերորդ տողում ՅԱՐՈՒԾ-ին հաջորդող բառը. Ս. Բարխուդարյանը դաշտային տեսքում գրել է ՋԳՈՄԴՈՒՄՆ, ծեռագիր պրակում ՋԳՈՄԴՈՒՄՆՆ, Ալ. Մանուչարյանը վերծանել է ՋԳՈՄ ԴՈՒՄՆԻ: Ցավոք, նախորդ հեղինակները այս բառին կամ բառակապակցությանը որևէ մեկնաբանություն չեն տվել: Թերևս, պետք է կարդալ ՋԳՈՄ ԴՈՒՄՆԻ:

Ալ. Մանուչարյանի վերծանությունը բավական թերի է. բացակայում է շինարար-նվիրատուի կնոջ՝ Սարաթայի անունը, ԱՅԳԻ բառից հետո կարդացել է ՅԱՐՈՒԾ, ՋԳՈՄ ԴՈՒՄՆԻ և այլն: Նրա կարծիքով եկեղեցին ի սկզբանե եղել է գմբեթավոր և այս վկայագիրը վերաբերում է գավթի նորոգմանը, ինչը կատարվել է XIII դարի սկզբներին:

109. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԵԿԵՂԵՑԻ. հյուսիսային պատին, ներքուստ, 8 տող.

ԿԱՄԱԻ ԲԱՐԵՐԱՐԻՆ ԱՅ, ԵՄ՝ ԿԱՐԱՅՊԵՏՍ, ԵԿԻ / Ի
 ՄԲ ՍՏԵՓԱՆՈՍԻ ԴՈՒՌՆՍ ԵՒ ՏԵՍԱՅ, ՈՐ ԶՈՒՐ ՈՉ
 ԿԱՅՐ Ի ՍՄԱՅ ԵՒ ԲՆԱԿՉԱՑ ՍՈՐԱՅ ԹԱԽԱՆՁԵԼ ԶԻՍ՝
 ԶԻՆՉ, ՈՐ ՍՄԱՅ ՈՒՆԵԻ՝ ԵՏՈՒԻ ՅԱՅՍ ԵՅԻՐՍՆ ԵՒ
 ԲԱՐԵ/ԽԱԻՍ ԿԱԼԱՅ ԻՆՉ ԶՄԲ ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԱՐ ԱԾ,
 ՈՐ ԶԻՍ ՅԻՇԵՆ Ի ՄԲ ԵՊԱՏԱՐԱԳԻՆ ՅԱՅՍ ՄԲ՝
 ԱՌՆԵՆ ԻՆՉ ԺԱՍ ՏԱՐԻՆ ԵՂ: ԱՐ: ԱՐԴ ԵԹԵ ՈՔ
 ՀԱԿԱՌԱԿՂ ԿԱ ԵՂՅՍ Բ/ԱՆԻՍ ԵՒ ԶԻՍ ՄՈՌԱՆԱ, ՄՈՌԱՅԵԱԼ
 ԼԻՑԻ ՅՈՐԴՈՅԻՆ ԱՅ:

Հրատ. Ջալալյանց, Ա, 218-219, Ալիշան, Շիրակ, 164-165,
 Գեորգեանց, 166 (պակասավոր), Թորամանյան, Բ, էջ 207,
 Եղիազարյան, «Էջմիածին», 1960, Բ, 55:

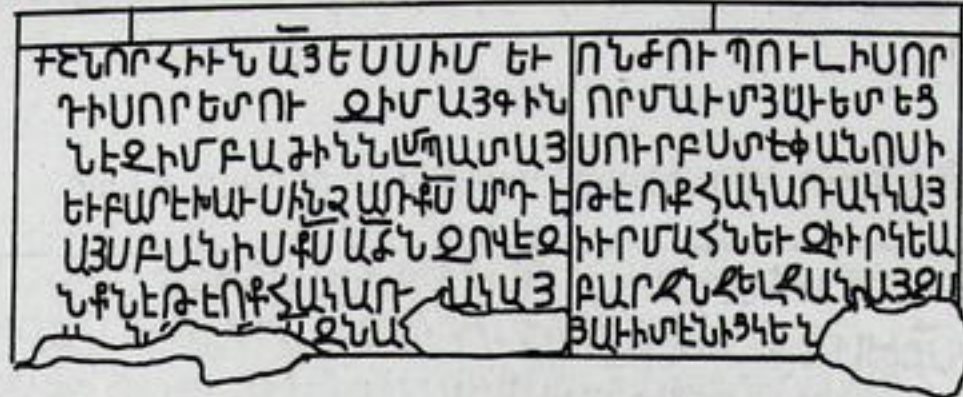
Ծանոթ. Վեցերորդ տողի մեծ մասը եղծված է: Հրատարակիչների մոտ թերի և աղավաղված է:

Այս, մեր կարծիքով, չափազանց ուշագրավ (և՛ բովանդակությամբ, և՛ արտահայտչաձևով) արձանագրության չորրորդ տողի վերծանությունը, չնայած բավարար պահպանվածության՝ տարընթերցումների տեղիք է տվել: Նպատակահարմար ենք գտնում ներկայացնել նախորդ հեղինակների վերծանությունները ԹԱԽԱՆՁԵԼ - ԵՒ ԲԱՐԵՒՄԻՍ միջնամասում.

1. Ս. Ջալալյանց, Ղ. Ալիշան - «զիս ի բերել ջուր... եւ ընկալայ պատարագ»
2. Թորամանյան - «զիս զինչ որ սմա ունէի տուի յայս (?) էրսի»
3. Եղիազարյան - «զիս զինչ թր սմայ ունէի տուի յայսմ»
4. Բարխուդարյան, դաշտ. օրագիր - ԶԻՍ ԶԻՆՉ ՈՐ ՍՄԱՅ ՈՒՆԵԻ (?) ՈՒԻ ՅԱՅՍ ԶՈՒՐՍ» (վերջին բառը սկզբում կարդացել է ԳԻՐՍ, հետո ուղղել)
5. ԶԻՍ՝ ԶԻՆՉ ՈՐ ՍՏԱՅԿՂ ՈՒՆԵԻ՝ ԵՏՈՒ Ի ՅԱՅՍ ԵՅԻՐՍՆ:

Վերծանության մեջ խնդիր է ստեղծում S և U տառերի որոշ նմանությունը՝ USU3[4], USU3 և [3]իՐՍՆ բառի առաջին տառի կիսեղծ լինելը ու վերջին Ն տառի կցագրությունը, ինչը, չնայած U տառի աջ ստեղծի վերևում Ն-ի վերին կիսակլորի թույլ արտահայտվածությանը, կասկած է հարուցում, քանի որ վիճագրում բացակայում է որևէ կցագրություն կամ փակագրություն:

110. U. USԵՓԱՆՈՍ ԵԿԵՂԵՑԻ. արևելյան խաչաթևի հարավային պատին, արտաքուստ, 7 տող.

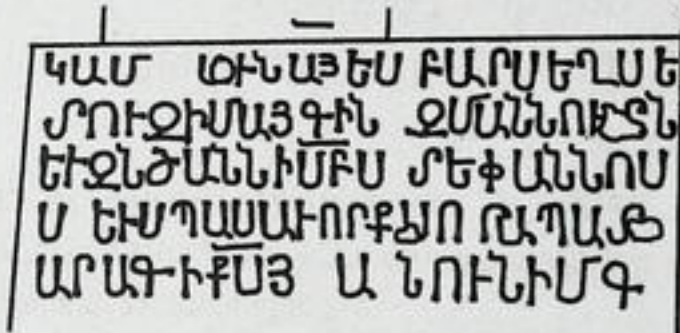

† ՇՆՈՐՀԻԻՆ ԱՅ, ԵՍՍԻՄԵԻՆ, ԾՈՒՊՈՒԼԻՍ ՈՐ/ԴԻՍ, ՈՐ ԵՏՈՒ ԶԻՄ ԱՅԳԻՆ, ՈՐ ՄԱԻՏ ՅԱԿԵՏԵՑ/Ն Է ԶԻՄ ԲԱԺԻՆՆ ԼՄՊԱՏԱՅ ՍՈՒՐԲ ՍՏԵՓԱՆՈՍԻ / ԵԻ ԲԱՐԵԽԱԿ ԻՆՉ ԱՌ ՔՍ: ԱՐԴ: ԵԹԵ ՈՔ ՅԱԿԱՌԱԿ ԿԱՅ / ԱՅՍ ԲԱՆԻՍՔՍ ԱՃ ՆՉՈԿԷ ԶԻՐ ՄԱՅՆ ԵԻ ԶԻՐ ԿԵԱ/ՆՔՆ, ԵԹԵ ՈՔ ՅԱԿԱՌԱԿԱՅԲԱՐ ՉՆՉԵԼ ՉԱՆԱՅ ՉՍ/Վ, ՉՆՉԵՍՑԻ ԱՃՐ ՉՆԱ ... ՅԱԿԻՏԵՆԻՑ ԿԵՆՎԱՑԻ:

Չրատ. Ջալալյանց, Ա, 219, Ալիշան, Շիրակ, 164, Գեորգեանց, 166-167, Եղիազարյան, «Էջմիածին», 1960, Բ, 57:

Ծանոթ. Այս նույն Սիմեոնը նվերներ է արել նաև Չոգեվանքին՝ 1205 թվակիր խմբական արձանագրության մեջ (արձ. 16 - Խմբ.):

111. U. USԵՓԱՆՈՍ ԵԿԵՂԵՑԻ. թմբուկի հարավարևմտյան նիստին, արտաքուստ, 5 տող.

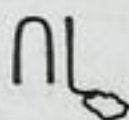
ԿԱՄԱԿՆ ԱՅ, ԵՍՐԱՐՍԵՂՍ, Ե/ՏՈՒ ԶԻՄ ԱՅԳԻՆ ԶՄԱՆՆՈՒՐՆ / ԵԻ ԶՆԾԱՆՆ Ի ՄԲ ՍՏԵՓԱՆՆՈՍ/Ս ԵԻ ՍՊԱՍԱԿՈՐՔ ՍՈՐԱ ՊԱՏ/ԱՐԱԳ Ի ՔՍ, ՅԱՆՈՒՆ ԻՍ Գ:

Չրատ. Եղիազարյան, «Էջմիածին», 1960, Բ, 57:

Ծանոթ. Չրատարակչի մոտ բոլորովին աղավաղված է:

Երկրորդ տողի նախավերջին տառը կարելի է կարդալ նաև S: Վերջին Գ տառը, թերևս, ցուցում է հատկացված պատարագների թիվը:

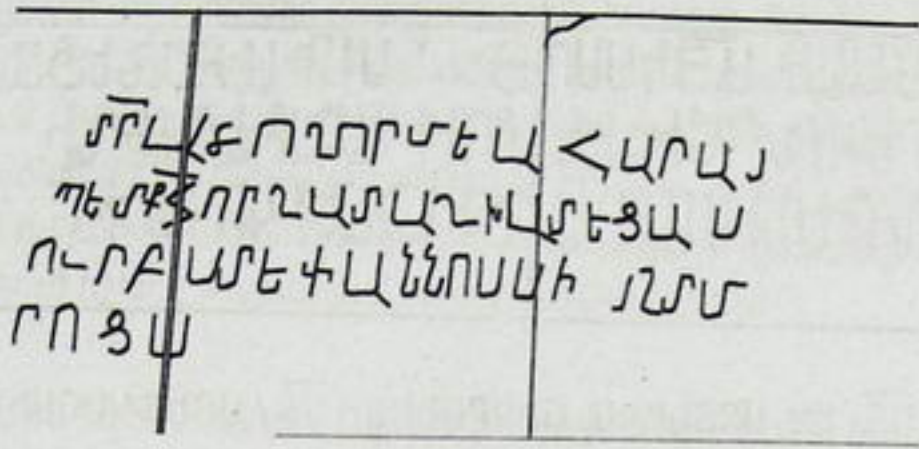
112*. U. USԵՓԱՆՈՍ ԵԿԵՂԵՑԻ. նախորդի վերին ձախ քարին, 1 տող.

[ԹՎԻՆ] ՈԼ (1181):

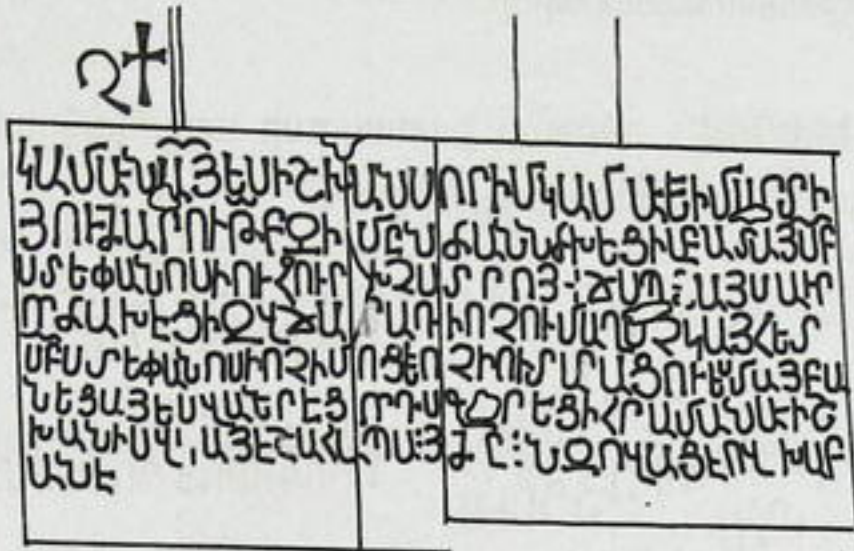
Ծանոթ. Գրեթե համոզված ենք, որ սա թվական է, սակայն վստահ չենք, որ այն վերաբերում է նախորդ վկայագրին:

113*. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԵԿԵՂԵՑԻ. քմբուկի հարավարևմտյան նիստին, քիվի տակ, 4 տող.

ՏՐ ԱԾ ՈՂՈՐՄԵԱ ՀԱՐԱՅ/ՊԵՏ ՔԱՂԱՅԱՆԱՅԻՆ, ՈՐ ՇԱՏ ԱՇԽԱՏԵՑԱԻՒ Ս/ՈՒՐԲ ՍՏԵՓԱՆՆՈՍՍ, Ի ՅԻՅԵԱՅԱՅԱՅ ՄԻԵՆ/ՐՈՑՍ:

114. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԵԿԵՂԵՑԻ. քմբուկի հյուսիսարևմտյան նիստին, արտաքուստ, 9 տող.

Չ † (1251) / ԿԱՄԱԻՆ ԱՅ, ԵՄ ԻՇԽԱՆՍ, ՈՐ ԻՄ ԿԱՄԱԻ ԵՒ ԻՄ ՍՐՏԻ / ՅՈՒԺԱՐՈՒԹԵԱՍՅԲ ԶԻՄ ԸՆԾԱՆՆ ԾԱՂԻՏԵՑԻ ԼԼՄԵԱՏԱՅ ՍԲ / ՍՏԵՓԱՆՈՍԻ ՈՒ ԶՈՒՐ, ԽԱՂԱՅՐՈՅ :Ծ: ՍՊԻՏԱԿՅ ԱՅՍ ԱԻՐ, / ՈՐ ԾԱԽԵՑԻ ԶԿԵԱՐ ԱՌԻ Ո՛Չ ՈՒՄ ԱՂՍ ԶԿԱՅ ՀԵՏ / ՍԲ ՍՏԵՓԱՆՈՍԻ, Ո՛Չ ԻՄՈՑ ԵՒ Ո՛Չ Ի ՈՒՏԱՐԱՅ, ՈՒ ԵՄ՝ ՍԻՅԱՅԲԱՆԵՑԱՅ, ԵՄ՝ ՎԱՆԵՐԷՑ ՈՐԴԻՅՍ, ԳՐԵՑԻ ՀՐԱՄԱՆԱԻ ԻՇ/ԽԱՆԻՍ ՎԻԿԱՅԷ ՇԱՀԱՊՍ :ՅԺԸ: (318) ՆԶՈՎԱՅ Է, ՈՎ ԽԱԲ/ԱՆԷ:

Հրատ. Զալայանց, Ա, 221, Ալիշան, Շիրակ, 164, Գեորգեանց, 165 (վերջնամասը՝ աղավաղված), Եղիազարյան, «Էջմիածին», 1960, Բ, 57:

Ծանոթ. Այս արձանագրությունը ձեռագիր պահպանում բացակայում է, սակայն դաշտային օրագրում «Լմբատում ստուգելիք» վերտառության տակ Ս. Բարխուդարյանը նշելով՝ «ես չունեմ, ըստ Եղիազարյանի» ներկայացնում է վերջինիս վերծանությունը: Չնայած բավարար պահպանվածության, վերծանության հարցում առկա են որոշ խնդիրներ, որոնք տարընթերցումների տեղիք են տալիս:

Կարծում ենք, որ նվիրատուն Հառիճավանքի ժամատան կառուցման մեկնմաս հեջուր կամ «մեծ իշխան» Վահրամի Իշխան որդին է (արձ. 60): Վկայագրում ուշադրություն է գրավում ԸՆԾԱՆՆ ԾԱՂԻՏԵՑԻ արտահայտությունը: Որպես անձնանուն առաջին անգամ է վկայված իշխան Իշխանի հրամանը «վկայագրող» Շահապը:

115. Ս.ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԵԿԵՂԵՑԻ. արևելյան խաչաթևի հյուսիսային պատին, արտաքուստ, 3 տող.

ԿԱՄԱԻՆ ԱՅԵՍՍՈՒ	ՅՆԻ ԿՍՄԻ ԱԲԱՆԵՑԱԾԲ
ՍՏԵՓԱՆ ՈՍԻԵԻԷ	ՏՈՒԻ ՎԱՆՔՍՏԱԻ ԿԻ
ԳՈՒԹԱՆԻ ՍԱՐԻԱԾ	ԾԵՉԷԵԿՈՎԵՐԻ:

ԿԱՄԱԻՆ ԱՅ, ԵՍ՝ ՍՈՅՆԻԿՍ, ՄԻԱԲԱՆԵՑԱ ՍԲ / ՍՏԵՓԱՆՈՍԻ
ԵՒ ԷՏՈՒ Ի ՎԱՆՔՍ ՏԱԻՆԻՑԻ ... / ԳՈՒԹԱՆԻ ՍԱՐԻԱԾ ԵԶԻ ԵՒ ԿՈՎԵՐ :Ի:....:

Ծանոթ. Արձանագրության աղբյուրագիտական գլխավոր արժեքը նվիրաբերված առարկայի ԳՈՒԹԱՆԻ ՍԱՐԻԱԾ-ի վկայությունն է, հատկապես երկրորդ բառի, որը, մեզ հայտնի միակ հիշատակությունն է: Բառեզրիս ուղիղ ձևը «սարուածք» է, որ բառարաններում մեկնվում է «կազմվածք, կառուցվածք» նշանակությամբ (ՅԲԲ, հ. 4, էջ 194, Ամատունի, էջ 585), որը տվյալ համատեքստում, թերևս, պետք է նկատի առնել գութանի ամբողջական համակարգը:

116. Ս.ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԵԿԵՂԵՑԻ. թմբուկի քառակուսի պատվանդանի հարավարևելյան անկյան հարավային որմին, արտաքուստ, անավարտ, 4 տող.

ԱՆՈՒԱՍԷ
ԱՅ ԵՄՍԱԹԵԼ
ՍԳՐԳՈՐՈՅ ԴՈՒՍ
ՏՐՍ

ԱՆՈՒԱՍԷՅՆ / ԱՅ,
ԵՍ՝ ՆԱԹԵԼՍ,
ԳՐԻԳՈՐՈՅ ԴՈՒՍՐՍ...

117*. Ս.ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԵԿԵՂԵՑԻ. ավագ խորանի որմնանկարի ձախ կողմում, սևաներկ, բավականաչափ թափված և տեղ-տեղ անընթեռնելի, մոտ 22-23 տող.

ՍԱԼՆԱ ՁԻՄՁ
ՍԲԱԲԱՍԻՄԲԱՄ
ՈՒԱՌՈՍ ԵՌՐԱՅ
ԿԿԱԽՐԵՐՈՐԴՈՒ
ԽՆԱՐՄԱՐՄԱՍՆՈՐԻ
ՎԱՅԱՆ ՍԵՉՍ ԷՈՐ
ԳԱԿ ՍԱՅՍ ՈՐԴԻ ԻՅԷԲ
ԱԿՎՄՆՍ Ս ՈՂՍ ՈՐԱԿԱՆԻ
ՅԱԿՈՎՐՈՍՈՐԷՍՈՅԱՅՆ ԻՅՍՂԻ
ԱՉ
ՈՐԱԿ
ԳԻՍԻՍԱՍ ՈՒ
ԵՎԵՐԱԿԱՅՈՒԿԻՆԻԱՅՍԷԿԵՅՈՅՍԵԻԵԹԵՐ
ՄՍՐՍՍՍ ԱՄՅ ՐԱԶԳ

...ՑԱԼՆԱ ՁԻՄ Ձ... / ...ՍԲ ԼՍԲԱՍ Ի
ՍԲ ՍՏԵՓԱՆ/ՈՍ՝ ԲՈՍ ԵՒ ՈՐ ԱՅԻՍ՝...
...Կ ԿԱ Ի ՍԲ ԵՐՐՈՐԴՈՒԹԻՒՆ՝ / ...Ի
ՄԱՐՄԱՐՍ ՄԱՍ ՆՈՐ... / ...ՇԱՀԱՆՇԱՀՂ ...ՄԵՂՍ...
Է ՈՐ... / ...ԳԱԿ...Ս ԱՅՍ ՈՐԴԻ ԻՅԷԻՆ /
...ԱԼ ՎԱՅՍՆ Ս...Ս ՈՂԱ (1242) ԹՈՒՎԱՆԻ /
ԻԵՍ ՀԱՅՐՂ ՅԱԿՈՎՐՈՍ, ՈՐ ԷՏՈՒ ՅԱՅՍ ՅԱԳԻ... /
...ԱՉ... / ...ՈՐԱ Ա... / ԳԻՍԻՍ ԱՍ ՈՒ... / ...ԵՒ
ՎԵՐԱԿԱՅՈՒ ԼԻՆԻ ԱՅՍ ԵԿԵԼՂԵՅՈՅՍ
ԵՒ ԷԹԵ ՈՔ / ...ՄՍՐ ՍԱ... ԱՄՑ...ԵՆ... ՐԱԶԳ...

Ծանոթ. Արձանագրության վերջնամասը՝ մոտ 7 տող անընթեռնելի է: Հնարավոր վերծանությունը պարզում է, որ արձանագրությունը VII դարով թվագրվող որմնանկարի հետ կապ չունի, այն XIII դ. գիր է,

բնույթով նվիրատվական, իսկ մանրամասները, ցավոք, անհայտ են: Դատելով բովանդակությունից՝ արձանագրությունը պիտի ավարտվեր նվիրագրերին հատուկ նզովքի բանաձևով, որից մի փոքր հատված պահպանվել է: Վերծանությանը մասնակցել է նաև պատմաբան Կ. Մաթևոսյանը, ըստ որի գրության վրա կարծես կան նախորդ նորոգողների միջամտության հետքերը, որի արդյունքում սխալմամբ ամբողջացվել ու աղավաղվել են վնասված տառերը, ինչպես օրինակ թվականի Ո հարյուրավորը, որը թյուրիմացաբար Ս են դարձրել: Շահանշահի անունը թեական է վերծանված, սակայն եթե այն ճիշտ է, ապա հավանորեն Անիում իշխող Ջաքարյան Շահնշահ Ա-ն է (†1261):

118*. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԵԿԵՂԵՑԻ. հարավային խաչաթևի հարավային նիստին, արտաքուստ, 2 տող.

ՏՊՐԱՊԵՏԻՍՈՒ ԳՐ
 ԿՏՐՈՒ ԿՏՐՈՒ

ՀԱՅՐԱՊԵՏԻՍ ՈՒ ՏԻՐԱՏՐՈՒ ԱԾ
 ՈՂՈՐՄԻ:

119*. ԽԱՉՔԱՐ. ագուցված է եկեղեցու մուտքի առջևի հենապատի շարվածքում, պահպանված է ստորին մասը, հիմնախաչի աստիճանաձև պատվանդանին թվականն է, որի տակ՝ բուն արձանագրությունը՝ 2 տող.

ՈՒՆԴ
 ԶՄԱՐԳԱՐԵՍԿԱ ՁՄՈՂ
 ՅԻՇԵՑԷ Ի ՔՍ ՄԱՐԳ...

ՈՒՆԴ (1195) /
 ԶՄԱՐԳԱՐԵՍ ԿԱԶՄՈՂ /
 ՅԻՇԵՑԷ Ի ՔՍ ՄԱՐԳ...

Ծանոթ. Խաչքարը Մարգարե քարգործի ձեռակերտն է, ինչի մասին է վկայում վերջինիս բնորոշող «կազմող» բառը:

120*. ԽԱՉՔԱՐ. սև տուֆից, կանգնեցված եկեղեցու արևելյան կողմում, գիրը՝ խաչաթևերի արանքում՝ 5 տող.

ՄԽ
 ԻԹԱ
 Ր
 ԻԿ
 ԻՑՆ,

ՄԽ
 ԻԹԱ
 Ր
 ԻԿ
 ԻՑՆ,
 ՈՐԳ (1224):
 ԱՐ
 Տ

Ծանոթ. Մխիթար-ին հաջորդող տառերը կարելի է կարդալ ԱՐՏԻԿԻՑՆ: Միգուցե սա Արդիկ, Արթիկ բնակավայրի անունն է, որտեղից, թերևս, սերել է, մեր համոզմամբ, խաչքարագործ վարպետը:

ՍԱՐԱԼԱՆՁ

Գտնվում է Հառիճ գյուղից փոքր-ինչ հյուսիս-արևելք: Գյուղը հարուստ է հնագիտական հուշարձաններով, դամբարանադաշտերով ու գյուղատեղիներով:

Գյուղամիջյան եռանավ բազիլիկ հորինվածքով եկեղեցին վաղմիջնադարյան շինության հիմքերի վրա կառուցվել է XIX դ.: Մեր վերջին այցելության ժամանակ այն նորոգվում էր: Պատերի մեջ ագուցել են խաչքարեր ու քանդակազարդ քարերի բեկորներ: Եկեղեցուց հարավ միջնադարյան գերեզմանոցն է, որտեղ օրորոցածն և հարթ ուղղանկյունածն տապանաքարերից բացի, պահպանվել են նաև խաչքարեր ու քառանիստ կոթողի պատվանդան: Տապանագրերը հիմնականում XIX-XX դարերից են, բացառությամբ մեկի, որը վկայակոչում ենք ստորև.

125*. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյուն օրորոցածն, գյուղի հարավային գերեզմանոցում, հարավային նիստին, 2 տող.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԱԼԷՔՍԱՆԻՆ ԵՒ ՈՐ/ԴԻ
ՅԱԿՈԲԻՆ: ԹՎԻՆ ԴԻՃԻԲ (1673):

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԱԼԷՔՍԱՆԻՆ ԵՒ ՈՐ/ԴԻ
ՅԱԿՈԲԻՆ: ԹՎԻՆ ԴԻՃԻԲ (1673):

Ծանոթ. Դատելով տապանագրից՝ ննջեցյալները երկուսն են՝ հայր և որդի Ալեքսանն ու Հակոբը, ովքեր, թերևս, համաճարակից կամ դժբախտ պատահարից են մահացել: Միևնույն տապանաքարի վրա երկու ննջեցյալի անվան առկայությունը բնավ չի ենթադրում, թե նրանք թաղվել են մեկտեղ: Հարևանությամբ առկա տապանաքարը, ամենայն հավանականությամբ, նրանցից մեկինն է, պարզապես տապանագիրը կազմվել է շիրմաքարերից մեկին:

ՆՈՐ ԿՅԱՆՔ

Գյուղի հարավային եզրին բարձրանում է VII դարի մի եկեղեցի, որը վերանորոգումների ու կարկատանների է ենթարկվել XIX դարում, սակայն հիմնականում պահպանել է իր հին ձևը: Ժամանակին նա այլ եկեղեցիների նման ամրացվել և վեր է ածվել բերդի: Այժմ շրջապատի այդ հավելումները վերացված են: Եկեղեցին կոչվել է Գրիգոր Լուսավորչի անունով:

Հուշարձանի վրա եղած բոլոր արձանագրությունները գտնվում են հյուսիսային պատի վրա, մուտքի շուրջը: Ինչպես երևում է հենց այդ մուտքն էլ հնում եղել է հիմնականը:

Եղած արձանագրությունները սաստիկ հողմահարված-քայքայված են: Շինանյութ քարը ինքնին վատ որակի է և հենց սկզբից եղել է չեչոտ ու ծակոտկեն, որի հետևանքով էլ տեղ-տեղ գրիչը շրջանցելով դրանք՝ գրերը տեղավորել է իրարից հեռու, բայց և մեկից բացի, մնացած չորս արձանագրությունների գրիչը ևս ցածր որակի արհեստավոր է եղել: Ջարմանալի է, թե ինչպես կաթողիկոսի և թագավորի անունից գրված այդ արձանագրությունները փորագրվել են նման վարպետի կողմից, որի և՛ գրերն են անարվեստ, և՛ տողերն անհամաչափ, իսկ տեղադրությունը բոլորովին անճաշակ ու խառն է:

Արձանագրությունները հողմահարված լինելու պատճառով հին տեղագիրները չեն վերծանել: Միայն Ալիշանը դրանցից չորսի թվական պարունակող առաջին տողերն է հաղորդել (Շիրակ, 174):

Մեր ժողովածուի մեջ տեղադրել ենք դրանցից 5-ը, ոմանք լրիվ, ոմանք որոշ բացերով, բայց բոլորի հիմնական բովանդակությունը պարզված է, միայն մեկ արձանագրություն բաղկացած երկու կարճ տողերից և ուռուցիկ գրերով այնպիսի վիճակում է; որ ոչինչ չի հասկացվում, ուստի և բաց ենք թողել: Այդ խաթարված վիճակում էլ արձանագրությունները կարևոր նորություններ են հաղորդում. պարզվում է, որ՝

Ա. Գյուղի հին հայկական անունը եղել է Շոթա: Այդ անունը երկու անգամ հիշատակված է արձանագրությունների մեջ և անկասկած է:

Բ. Շոթա գյուղը XI դարի առաջին տարիներից պատկանել է Հայոց կաթողիկոսարանին և Սարգիս Սևանցի կաթողիկոսը 1001 թվականին թողել է գյուղից գանձվող Շարիատ կոչվող հարկը և 1010 թվականին էլ ջրանցք է կառուցել, ապա նաև հողային վեճեր կարգավորել: Իսկ Գագիկ Ա Բագրատունի թագավորն էլ 1011 թվականին եկեղեցուն է նվիրել Ծըմբաքար կոչվող գյուղը, իսկ այդ անունով գյուղի հիշատակության սա միակ դեպքն է:

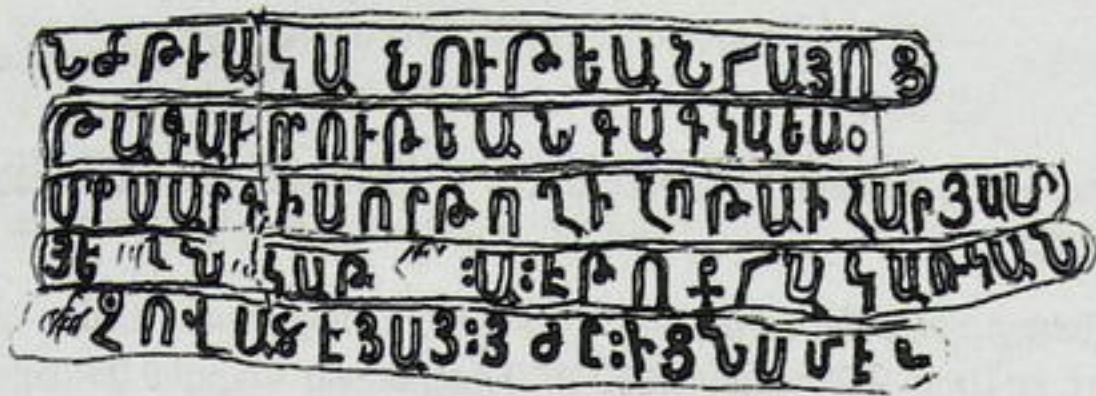
Գ. Ջարմանալի է, որ XI դարի առաջին երկու տասնամյակների այդ ծաղկուն վիճակից հետո գյուղը և եկեղեցին կորցրել են իրենց նշանակությունը, ոչ միայն ավելի ուշ արձանագրություններ չկան, այլև գյուղի անունն էլ մոռացվել է: Ծիշտ է Հռոռոմոսի արձանագրությունների մեջ XIII դարում երկու անգամ հիշատակված է համանուն գյուղ, բայց հնարավոր է, որ վերջինս Հռոռոմայրի վանքի մոտակայքում է եղել: Նույնանուն գյուղեր տարբեր վայրերում սովորական երևույթ էր և՛ հնում, և՛ ներկայումս:

Արձանագրություններն այդպիսի քայքայված տեսք են ունեցել վաղուց ի վեր: Մեր ձեռքի տակ է մեծ երախտավոր Թ.Թորամանյանի կատարած 1913 թ. լուսանկարը, որի վրա նույն վիճակն է արտահայտված:

Այժմ Ս. Գրիգոր Լուսավորչի եկեղեցին ներառնված է գյուղի մեջ, շրջապատված բնակելի տներով: Ծարտարապետական հորինվածքով խաչաձև հատակագծով կենտրոնազմբեթ եկեղեցի է: Ուսումնասիրողների կողմից թվագրվում է VI դարի երկրորդ կեսով: Վիճագրերի առաջին գիտական հրատարակությունն իրականացրել է հնագետ-վիճագրագետ Հուսիկ Մելքոնյանը⁵⁴:

⁵⁴ Հուսիկ Մելքոնյան, XI դարի վիճագրեր Նոր Կյանք գյուղից, Լրաբեր (հաս. գիտ.), 1983, թ. 5, էջ 57-67:

126. Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՎՈՐԻՉ ԵԿԵՂԵՑԻ. հյուսիսային պատին, արևմտյան մասի վերևում, ուռուցիկ տառերով, 5 տող.

[Ի] ՆԾ (1001) ԹԻՎԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅՈՑ / [Ի] ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆ
 ԳԱԳԱ, ԵՄ / ՏՐ ՍԱՐԳԻՍ, ՈՐ ԹՈՂԻ ՇՈԹԱԻ ՇԱՐՅԱՍ /
 ՅԵ...Ն...ԿԱԹ... :Ա:, ԵԹ[Է] ՈՔ ՀԱԿԱՌԱԿ] ԿԱՆ/ՁՈՎԱԾ Է
 ՅԱՅ , :ՅԺԸ:-ԻՑՆ (318). ԱՄԵՆ:

Հրատ. Ալիշան, Շիրակ, 176 (մինչև ՈՐ ԹՈՂԻ, առանց թվականի),
 Գեորգեանց, 147 (պակասավոր), Գ. Մելքոնյան, «Լրաբեր», 1983, 5, 58:

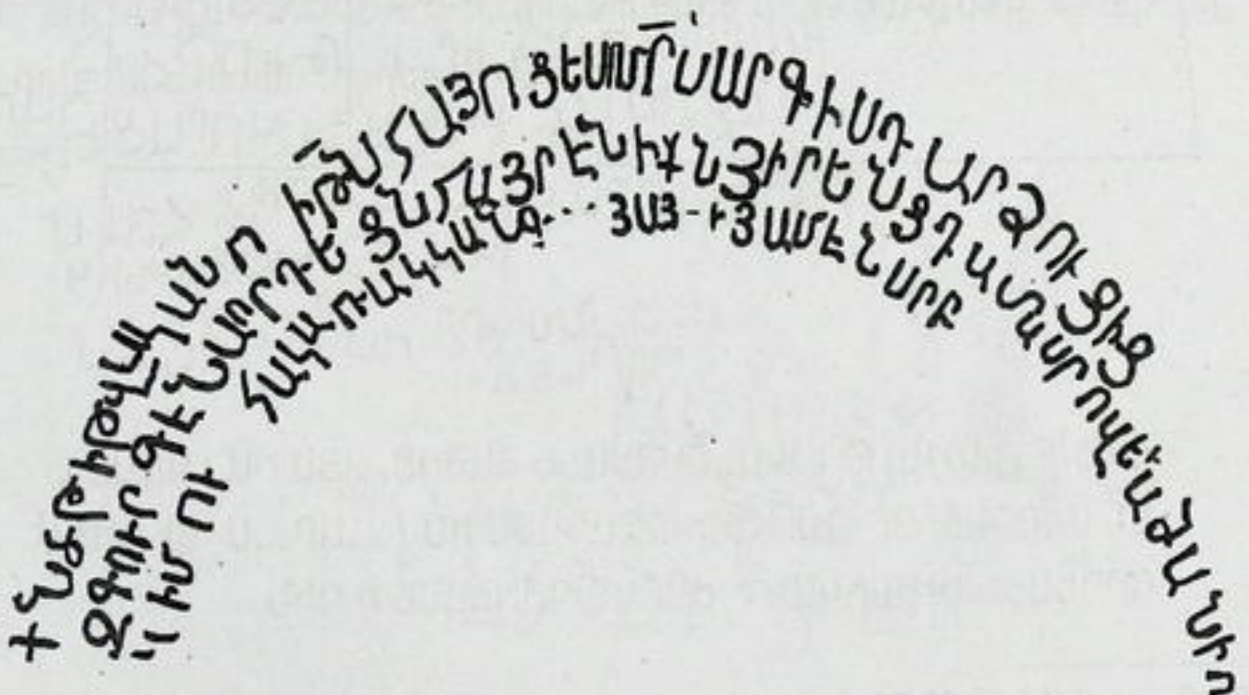
Ծանոթ. Գրված է ուռուցիկ գրերով և անարվեստ. հայտնի է, որ ուռուցիկ գրերը ավելի ենթակա են քայքայման: Ներկա դեպքում քայքայված են չորրորդ տողի սկզբի մասերը:

Երրորդ տողի վերջի ՇՈԹԱԻ ՇԱՐՅԱՍ բառերից վերջինը հայտնի տուրքի անուն է. դրան նախորդող ՇՈԹԱԻ բառը համարում ենք տեղանուն և հենց այս Նոր Կյանք գյուղի հնագույն անունը:

Այս անունով գյուղ հիշատակված է երկու անգամ Հռոմոսի արձանագրությունների մեջ, XIII դարի սկզբում. մեկ անգամ Շալթա գրությամբ, որը վանքին է նվիրել Խուրլուխաթունը և մյուս անգամ՝ Շավթա (սեռ. Շավթաի), որը նույն վանքին է նվիրել Անիի արքեպիսկոպոս տեր Գրիգորը (Ալիշան, Շիրակ, էջ 21, 23): Ներկա դեպքում դրանց ոչ թե տեղադրությունն է կարևոր, այլ այդ անունով գյուղեր լինելը:

Չորրորդ տողի սկզբում վնասված է 2-3 բառերը. ըստ բովանդակության՝ պետք է լինեին շարիատ կոչվող հարկով տրվող մթերքի անունները, հնարավոր է, որ առաջին բառը լիներ ՅԵԶԻՆ, որի առաջին երկու գրերը պահպանվել են, և երկրորդ, կաթնամթերքի անուն:

127. Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՎՈՐԻՉ ԵԿԵՂԵՑԻ. հյուսիսային մուտքի գլխի խորշի կիսակամար պսակի վրա, 3 տող.

† :ՆԾԹ: (1010). Ի ԹՎԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆՆ ՅԱՅՈՑ, ԵՄ ՏՐ ՍԱՐԳԻՍ ԴԱՐՁՈՒՑԻՑ /
 ԶԳՈՒՐԳԷՆԱ ՈՐԴԵՑՆ ՅԱՅՐԷՆԻՔՆ ՅԻՐԵՆՑ ԴԱՏԱՍԱՆՈՐՈՎ ԵՒ ԱԺԱՆԻ Ո... / ...ԻՍ...
 ՈՒ... ՅԱԿԱՌԱԿ ԿԱ ՆՁՆՈՎԻՅԱՅ ՄԵՒ ՅԱՄԵՆ ՍՐԲՈՑ՝:

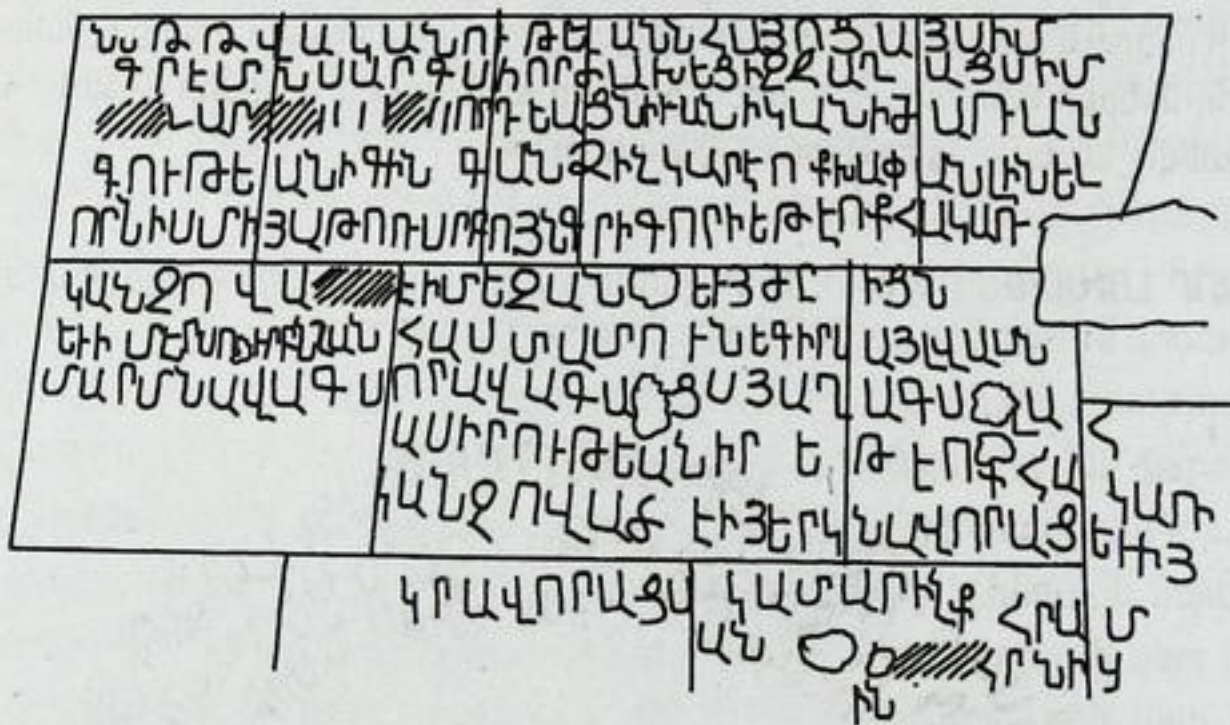
Գրատ. Գ. Մելքոնյան, «Լրաբեր», 1983, 5, 63:

Ծանոթ. Գ. Մելքոնյանը երկրորդ տողի վերջում ԱԺԱՆԻ-ն վերծանել է ԱԾԱՆԻ, իսկ երրորդ տողի վերջի վերծանվող բառը՝ ՍՐԲԷ:

Նախորդ հրատարակիչը վիճաբանության մեջ առաջադրում է, մեր կարծիքով, հնարավոր վարկած. «Հայտնի է, որ Աշոտ Գ Ողորմածի (953-977) որդիներից՝ Գուրգեն Ա Բագրատունին, ստանալով Տաշիրը և Ձորագետը, 972 թ. հիմք դրեց Լոռվա Կյուրիկյան թագավորությանը: Նրան հաջորդած Դավիթ Անհողինը (մոտ 996-1048/49) իր եղբայր Սմբատի հետ ոչ միայն ընդարձակեց թագավորության սահմանները, այլև փորձեց ազատվել Գագիկ Բագրատունու գերիշխանությունից: Վերջինս 1001 թ. ծնունդ մեծ ուժերով մտավ Լոռի, պաշարեց Շամշուղեն և սկսեց ավերել թագավորության ամրությունները: Դավիթը չհամարձակվեց մարտի բռնվել հորեղբոր հետ. «...յաղագս սակաւ լինելոյ զաւրաց նորա (Դավթի - իմբ.) առ բազմութեամբ զաւրացն Գագկայ. այլ միջնորդութեամբ հայրապետին Տեառն Սարգսի եկն ի հնազանդութիւն Գագկայ արքայի, և հանդիպեցաւ նմա յաւանն Շիրակայ: Եւ ուխտ խաղաղութեան հաստատեալ Տեառն Սարգսի՝ կալ ի հնազանդութեան Դաւթի, իբրեւ որդի առ հայր, եւ Գագկայ՝ հայրենի խնամով սիրել զնա» (Ասողիկ, 2011, էջ 825-826): Արդյո՞ք այս դեպքերի հեռավոր արձագանքը չէ քննվող արտոնագիրը: Այս դեպքում կարելի է ենթադրել, որ Կյուրիկյաններից բռնագրաված հողերից բաժին է հանվել կաթողիկոսությանը, որը և հետագայում իբրև հայրենի տիրույթ վերադարձվել է Գուրգենի որդիներին»⁵⁵:

Հուշարձանի ճարտարապետությունն ուսումնասիրող Վ. Գրիգորյանը թվականը նշել է ՆԾԲ (1003)⁵⁶:

128. Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՎՈՐԻՉ ԵԿԵՂԵՑԻ. հյուսիսային պատի կենտրոնում, մուտքից արևելք, 13 տող.

:ՆԾԹ: (1010) ԹՎԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆՆ ՅԱՅՈՑ, ԱՅՍ ԻՍ / ԳԼԻՂԻ Ե
 ՏՆ ՍԱՐԳՍԻ, ՈՐ ԾԱԽԵՑԻ ԶՋԱՂԱՑՍ ԻՍ / ...ԱՐ...Ս ԵՒ ԻԻՐՈՂ
 ՈՐԴԵԱՑՆ ԻԲԱՆԻԿԱՆ Ի ԺԱՌԱՆ/ԳՈՒԹԵԱՆ Ի ԳԻՆ

55 Գ. Մելքոնյան, նշվ. աշխ., էջ 63-65:

56 Վահագն Գրիգորյան, Հայաստանի վաղ միջնադարյան կենտրոնագմբեթ փոքր հուշարձանները, էջ 35:

ԳԱՆՁԻ ՉԿԱՐԷ ՈՔ ԽԱՓԱՆ ԼԻՆԵԼ, / ՈՐ ՆԻՍՏ Ի ՅԱԹՈՌ
 ՍՐԲՈՅՆ ԳՐԻԳՈՐԻ. ԵԹԷ ՈՔ ՀԱԿԱՌԱԿ / ԿԱ ՆՁՈՎԱԾ Է
 Ի ՄԵՁԱՆԻ ԵՒ :ՅԺԸ:-ԻՑՆ (318) / ԵՒ Ի ՄԵՐ ՍՈՒՐԲ ՆՇԱՆ
 ՀԱՍՏԱՏՈՒՆ Է ԳԻՐՍ ԱՅԼ ՎԱՍՆ / ՄԱՐՄՆԱՎԱԳՍ, ՈՐ
 ԱՎԱԳԱՑՍ ՅԱՂԱԳՍ ԵՆՆԱՅ/ԱՍԻՐՈՒԹԵԱՆ ԻԼԻՆԻ ԵԹԷ ՈՔ
 ՀԱԿԱՌԱԿ / ԿԱ ՆՁՈՎԱԾ Է Ի ՅԵՐԿՆԱՎՈՐԱՑ ԵՒ Ի
 Յ/ԷՐԴՐԱՎՈՐԱՑՍ. ԿԱՏԱՐԻՉՔ ՀՐԱՄ/ԱՆՄԱՑՍ ԱԲՐԻՆԻՑ/ԻՆ:

Հրատ. Հ. Մելքոնյան, «Լրաբեր», 1983, 5, 65:

Ծանոթ. Արձանագրությունը վատ է պահպանվել, ըստ այդմ էլ բավական տարընթերցումներ կան սույն և նախորդ վերձանություններում: Երկրորդ տողի սկզբում, ոչ շատ պարզորոշ, բայց կարդացվում են ԳՐԷՏՆ տառերը (վերջին երկուսի վրա ուրվագծվում է պատիվ նշան): Կարծում ենք՝ գրիչը «մոռացել է» Ի տառը. Հ. Մելքոնյանի մոտ՝ ԳՐԷԱՆ ՍԱՐԳՍԻ: Երրորդ տողի սկզբում որոշակիորեն ուրվագծվում են ԱՐ և Ս տառերը (դրանք երևում են և՛ գրչագրում, և՛ լուսանկարում), ուստի այդ տառերը ներառում ենք Ս. Բարխուդարյանի վերձանության մեջ:

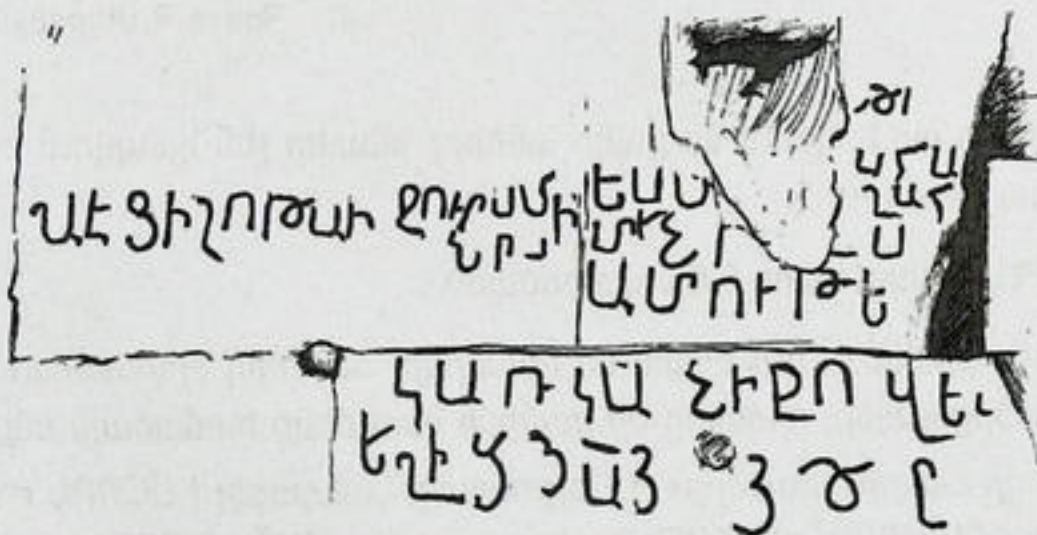
Չորրորդ տողի վերջում Ս. Բարխուդարյանը կարդացել և գրել է ԽԱՓԱՆԵԼ, այն դեպքում, երբ գրչագրում կարդում ենք ԽԱՓԱՆԱՆԵԼ կամ ԽԱՓԱՆ ԵՒ: Հ. Մելքոնյանը վերձանել է ԽԱՓԱՆԵԻՆ ԵՒ, ինչպես իր գրչագրում: Ուշադիր զննելով այս հատվածը մենք հակված ենք կարդալու մեզ առաջին անգամ հանդիպող, սակայն բովանդակային առումով, կարծում ենք, հարիր՝ ԽԱՓԱՆ ԼԻՆԵԼ արտահայտությունը:

Հինգերորդ տողի սկզբում Հ. Մելքոնյանը կարդացել է ՈՐՆ Ի ՄՍԻ ՅԱԹՈՌ: Պահպանվածության վիճակն այնպիսին է, որ տուրք պետք է տանք տրամաբանությանը, որը Ս. Բարխուդարյանի վերձանության օգտին է, մի տարակարծությամբ՝ ՆԻՍՏԻ խիստ բարբառային արտահայտության փոխարեն՝ ՆԻՍՏ Ի ՅԱԹՈՌ, չնայած Ի և Յ տառերի «հակամարտությանը»:

Յոթերորդ տողի սկզբնահատվածը, մինչև ՀԱՍՏԱՏՈՒՆ բառը, պրակիս կազմողը չի վերձանել, չնայած գրչագրում առկա են տառերը, որոնք, հիմնականում, համապատասխանում են Հ. Մելքոնյանի վերձանությանը՝ ԵՒ Ի ՄԵՐ ՍՈՒՐԲ ՆՇԱՆԵՍ: Տողի վերջում ՎԱՍՆ բառից առաջ պարզ փորագրված է ԱՅԼ, թերևս ճիշտ կլիներ ԱՅՍ, ինչպես նշել է կազմողը, սակայն գրչագրում նույնպես գրելով ԱՅՍ:

Ութերորդ տողը Ս. Բարխուդարյանը չի վերձանել, չնայած որոշ բառակապակցություններ առկա են գրչագրում: Այս տողը ներառում ենք Հ. Մելքոնյանի, հիմնականում համոզիչ վերձանությունից՝ երկու ճշտումով. տողի առաջին Ս տառը նա կարդացել է Տ, իսկ վերջում ՇԱՀ տառակապակցությունը՝ ՋԱՀ:

129. Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՎՈՐԻՉ ԵԿԵՂԵՑԻ. Իյուսիսային պատին, մուտքից արևելք, նախորդներից ներքև, անարվեստ գրերով և խառն տողերով, 6-7 տող.

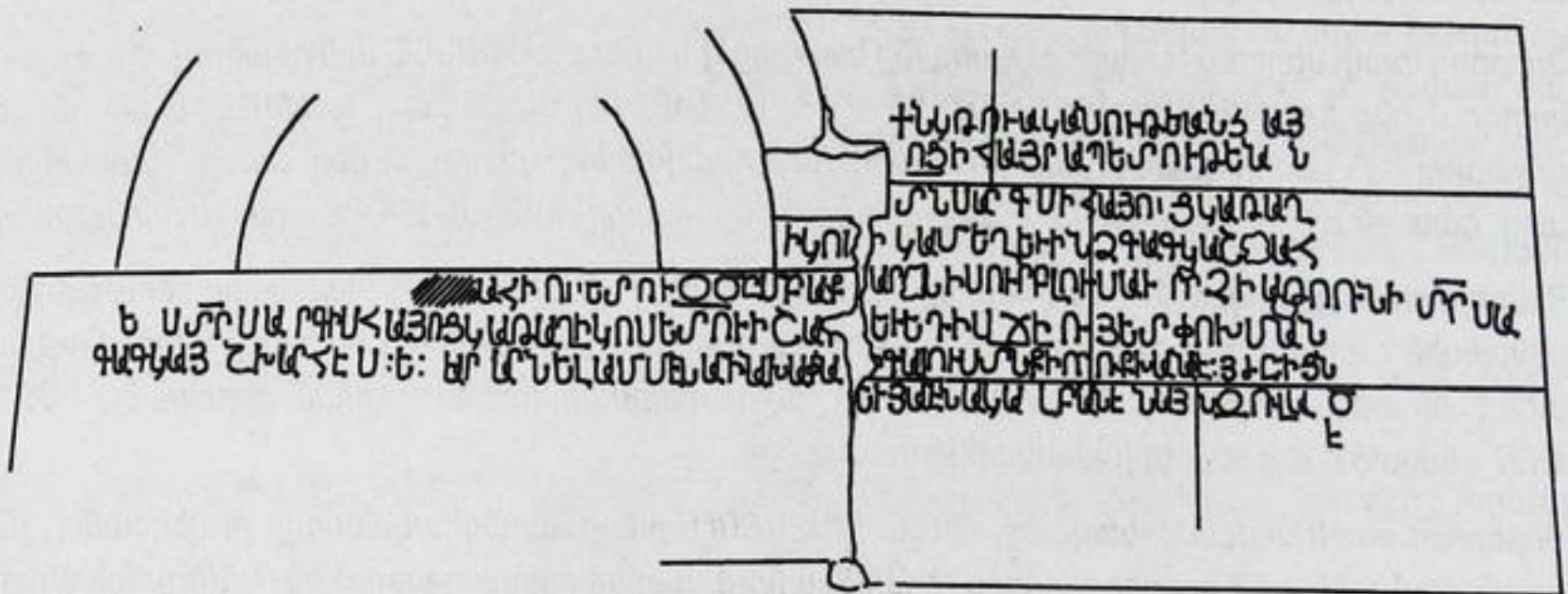
:ն]ժ[Ը: (1009) ԹՎԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅՈՑ / ԵՄ ՄՐ ՍԱՐԳԻՍ
 ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ Հ/ԱՆԵՑԻ ՇՈԹԱԻ ԶՈՒՐՍ ՄԻ
 ...ՇԱՀՆՇԱՀ ԳԱԳԿԱ ԱՐԵԻՇ/ԱՏՈՒԹԵԱՆ] ...[ՈՐ ՈՔ
 ՀԱ/ԿԱՌԱԿ] ԿԱ ՆԻՋՈՎԵՒԱԼ / ԵՂԻՑ[Ի] ՅԱՅ :ՅԺԸ:-[ԻՑՆ] (318) ...:

Ծանոթ. Տողերի վերջին մասերում բավականաչափ քարեր հնում թափված են եղել և նոր, ավելի մանր քարերով վերաշարվել է պատը: Մոտավորապես կես մասում մեկ քար նույնպես ընկել է, և այդտեղ մի նոր քար են տեղադրել:

Առաջին տողում, թվականությունից մնացել է Ն տառի ստորին մասը, Ծ-ն՝ ամբողջովին, իսկ վերջին տառից՝ անորոշ գծեր, հավանաբար, Ը տառի մնացորդ, որով կստացվի 1009 թվականը:

Հուշարձանի առավել վատ պահպանված արձանագրությունն է:

130. Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՎՈՐԻՉ ԵԿԵՂԵՑԻ. հյուսիսային պատի կենտրոնում և մուտքի բարավորի վրա, արտաքուստ, 9 տող.

† :նԿ: (1011) ԹՈՒԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅ/ՈՑ, Ի ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆՆ /
 ՏՆ ՍԱՐԳՍԻ ՀԱՅՈՒՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԿԱՍ ԵՂԵԻ ԻՆՁ ԳԱԳԿԱ ՇԱՀ/ՆՇՈՒՐԻ,
 ՈՐ ԵՏՈՒ ԶԾԸՄԲԱՔԱՐԻՆ Ի ՍՈՒՐԲ ԼՈՒՍԱՎՈՐԻՉԻ ԱԹՈՌՆ Ի ՏՐ ՍԱ /
 ԵՄ ՏՐ ՍԱՐԳԻՍ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԵՏՈՒ ԻՇԱՐՏԱԿԻ ԵՒ ԵՂԻ
 ՎԵՒՌ ՅԵՏ ՓՈԽՄԱՆ / ԳԱԳԿԱ ՅՐԱՆՇԽԱՐՀԵՍ :Ե: ԱՐ ԱՐՆԵԼ Ա[Մ]ՄԵՆ ԱՄԻ
 ԱՆԽԱՓԱՆ [ՄԻՆՉ Ի] ԳԱԼՈՒՍՏՆ ՔԻ, ՈՐ ՈՔ ԽԱՓԱՆԵ :ՅԺԸ:-ԻՑՆ (318) /
 ԵՒ ՅԱՄԵՆԱԿԱԼ ԲԱՆԵՆ ԱՅ ՆՁՈՎԱԾ / Է:

Հրատ. Հ. Մելքոնյան, «Լրաբեր», 1983, 5, 61:

Ծանոթ. Հինգերորդ տողի աջ կողմում մի քանի անորոշ տառեր չեն կապվում բովանդակության հետ, հավանաբար, հետագա հավելում է:

7-րդ տողում ՅԱՇԽԱՐՀԵՍ բառից հետո 5-6 տառ եղծված է:

Այս արձանագրությունը միակն է, ուր առկա են կցագրեր: Նախորդ հրատարակչի վերծանության մեջ կան մի շարք տարրնթերցումներ, որոնցից մի քանիսի հետ մենք համաձայն ենք. ԼՈՒՍԱՎՈՐԻՉԻ բառից հետո «Հինգերորդ տողի անորոշ տառերը» Հ. Մելքոնյանը կարդացել է ԱԹՈՌՆ Ի ՏՐ ՍԱՐԳԻՍ, հաջորդ տողում ԵՏՈՒ-ից հետո ԻՇԱՐՏԱԿԻ-ը՝ Ի ՇԱԹ: Յոթերորդ տողում ԱՇԽԱՐՀԵՍ բառից հետո նա կարդացել է :Ե: ԱՐ ԱՐՆԵԼ ԱՄ[Մ]ԵՆ, իսկ ԱՆԽԱՓԱՆ-ից հետո կիսեղծ Ց Ի:

131*. Ս.ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՎՈՐԻՉ ԵԿԵՂԵՑԻ. արևելյան պատին, արտաքուստ, 1 տող.

ԵՍԱԻ

ԵՍԱԻ:

Ծանոթ. Այս անունը նկատել ենք վիմագրական զննման ժամանակ: Բացառված չէ, որ շինարար վարպետի կամ ճարտարապետի անուն լինի:

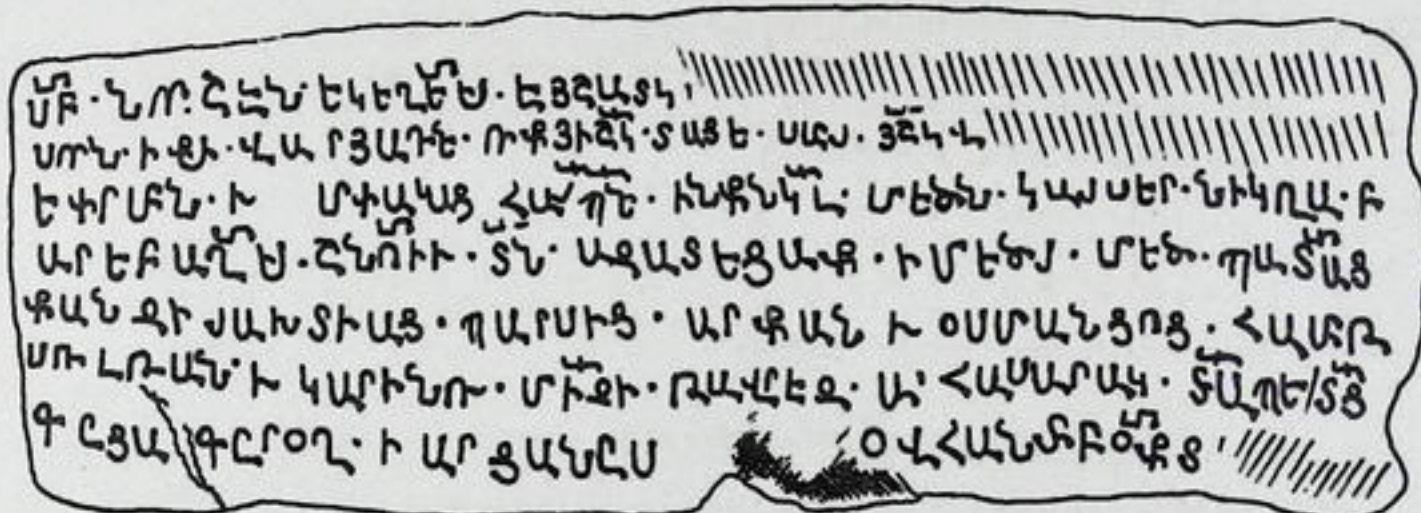
Եկեղեցու հյուսիսային որմի արևելյան մասում առկա են եղծված ու անկապակից արձանագրություններ ու դրանց առանձին մասեր (նկ. 131ա): Գ.Մելքոնյանն իր հոդվածում հիշատակում է հյուսիսային որմի բարավորի կամարակապ քարին պահպանված «Թ. ՅԾԸ (909)» թվագիրը (Գ.Մելքոնյան, էջ 58), իսկ նույն որմի արևելյան մասում ելնդատառ, բայց եղծված հետևյալ երկտող վիմագիրը. «ՅՈ...Ս ԾԱՌԱՅ ՍՐ/ԲՈՅՍ ԳՐԻԳՈՐՈՅՍ» (Գ.Մելքոնյան, էջ 65): Վերջինս մենք ևս նկատեցինք, սակայն, վերծանությունը չարունակում է մնալ պայմանական (նկ. 131բ):

ՀՈՌՈՍ

Բնակավայրի պատմամշակութային անցյալը հիմնականում ներկայացված է վաղագույն դարաշրջանների հուշարձաններով: 1990-ական թթ. գյուղի հյուսիսարևելյան սահմանը եզերող բլրաշարքին կատարված հնագիտական պեղումները մեծարժեք հայտնագործություններ ընձեռեցին: Հատկապես մատնանշելի է այն երևույթը, որ պեղումներով բացահայտվեցին տարածաշրջանի պատմության զարգացման «մ.թ.ա. IV հազարամյակի կեսերից մինչև մ.թ. I հազարամյակի կեսերը գոյատևած բոլոր փուլերը, ի դեմս պալեոլիթյան կայանի, վաղ բրոնզի դարաշրջանի բնակավայրի ու դամբարանադաշտի, միջին բրոնզի դարաշրջանի բնակավայրի, ուշ բրոնզ-վաղ երկաթի դարաշրջանների ամրոց, բնակավայր և դամբարանադաշտ, ուրարտական և վաղ միջնադարյան դարաշրջանների ամրոցներ»⁵⁷:

Միջնադարյան հուշարձաններ գյուղում գրեթե չկան. կենտրոնում է գտնվում 1861 թ. կառուցված Ս. Հռիփսիմե եռանավ բազիլիկ եկեղեցին: Կառույցի որմերին պահպանվել են XIX դ. վիմագրեր, որոնցից մեկն ունի պատմական որոշակի հետաքրքրություն. հարկ համարեցինք դրանք զետեղել պրակում:

132*. Ս. ՀՐԻՓՍԻՄԵ ԵԿԵՂԵՑԻ. հարավային պատին, ներքուստ, մուտքից արևելք, 7 տող.

ՄԲ ՆՈՐԱՅԵՆ ԵԿԵՂԵՑԻՍ Է ՅԻՆՇԱՍԱՅԱԿ... / ՍՈՐՆ Ի ՔՍԻ ՎԱՐՅԱԴԻՆ, ՈՐՔ
 ՅԻՇԱՍԱՅԱԿ ՏԱՑԵ ՍՍԱՅ, ՅԻՆՇԱՍԱՅԱԿ Վ... / ԵՓՐԵՅԻՆ ԵՅԻ ՍՐՓԱԿԵՅԱՅ
 ՀԱՅԻՐԱՅԵՏԻՆ, ԻՆՔՆԱԿԱԿԱԼ ՄԵԾՆ ԿԱՅՍԵՐ ՆԻԿՈԼԱ Բ/ԱՐԵԲԱՂՏԻՍ,
 ՇՆՈՐՀԻԻ ՏՆ ԱՁԱՏԵՑԱԿԻՔ Ի ՄԵԾԱՅՄԵԾ ՊԱՏԵՐԱՁՍՅԱՅ, / ՔԱՆՁԻ
 ՅԱՆՏԻԱՅ ՊԱՐՍԻՅ ԱՐՔԱՆ ԵՅԻ ՕՍՄԱՆՅՈՅ ՀԱՄԻԹ / ՍՈՒԼԹԱՆ ԵՅԻ ԿԱՐԻՆՈՒ
 ՄԻՆՅԻ Ի ԹԱՎՐԵՁ ԱՐՆՅԱՍԱՐԱԿ ՏԻՐՅԱՊԵՏԱՅ / ԳԸՑԱԳԸՐՕՂ Ի ԱՐՑԱՆԸՍ ...
 ՕՎ ՀԱՆՏԻԲՕՂՅԵ ՏՐՈՒՔ ՈՂՈՐՄԻ...:

Ծանոթ. Արձանագրությունը փորագրված է կարմրավուն ուղղանկյունաձև քարին՝ XIX դարին հատուկ անվարժ գրչությամբ: Այնպիսի տպավորություն է, որ այն օգտագործվել է եկեղեցու պատի շարվածքում՝ իբրև շինաքար: Մեր այս տեսակետը հիմնավորվում է վիմագրում հիշատակված անձանց և իրադարձությունների ժամանակագրության մոտավոր ճշգրտմամբ: Ինչպես վկայում է Ս. Հռիփսիմե եկեղեցու շինարարական արձանագրությունը, այն է՝ եկեղեցին կառուցվել է գյուղի բնակիչների օժանդակությամբ, 1861 թ. (արձ. 134), իսկ խնդրո առարկա վիմագիրը առավելագույնը 1830 թ. ուշ չէ, հետևաբար, թերևս

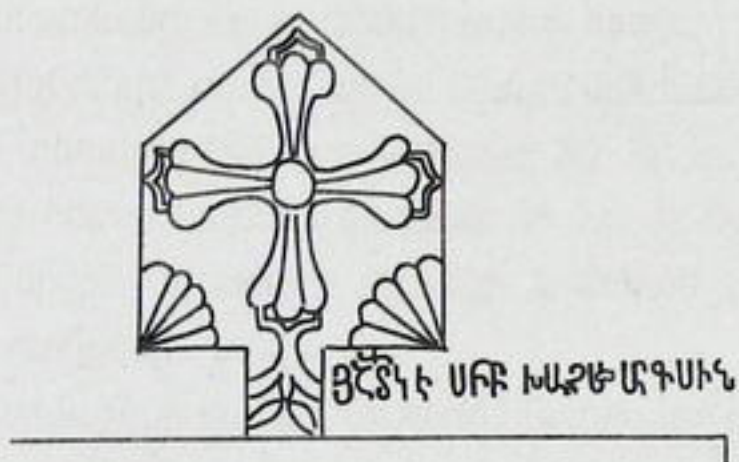
⁵⁷ Ա. Քալանթարյան, Գ. Մելքոնյան, Հնագիտական աշխատանքները Հայաստանում 1990-2003 թթ. (հիմնական արդյունքները), Երևան, 2005, էջ 54:

մեկ այլ շինության (նորաշեն եկեղեցու) պատկանած արձանագիր քարը կրկնակի օգտագործման է ենթարկվել:

Դառնալով վիմագրում վկայակոչված պատմական իրադարձության քննությանը՝ պետք է նշել, որ թե-պետ արձանագրության առաջին և երկրորդ տողերի վերջնամասը եղծված է, սակայն սա գրեթե չի խան-գարում բնագրի բովանդային ամբողջացմանը: Վիմագիրը փաստում է, որ Եփրեմ Ա Ձորագեղցի կաթողիկոսի (1809–1830) օրոք Ռուսաց Նիկոլայ I կայսրը (1825–1855) հաղթական պատերազմներ է մղել ինչպես պարսից, այնպես էլ օսմանյան բանակների դեմ՝ իր տիրապետությունն ընդարձակելով «Կարինու մինչ ի Թավրեզ»: Պատմությունից հայտնի է, որ Նիկոլայ I-ի օրոք է տեղի ունեցել ռուս-պարս-կական պատերազմը, որն ավարտվել է Թուրքմենչայի 1828 թ. երկկողմանի հաշտության պայմանագրով, ըստ որի՝ Պարսկաստանը պաշտոնապես ճանաչեց Երևանի ու Նախիջևանի խանությունների և Օրդու-բադի գավառի միացումը Ռուսաստանին⁵⁸: Ապրիլին բռնկվում է նաև ռուս-թուրքական պատերազմը՝ բալկանյան և կովկասյան ռազմաճակատներով: Ռուսների տևական հաջողություններից հետո, օսման-յան Մահմուդ II սուլթանի (1808–1839) խնդրանքով այն ավարտվում է 1829 թ. Ադրիանապոլսի հաշտու-թյան պայմանագրով, ըստ որի՝ Թուրքիան ճանաչեց Գյուլիստանի և Թուրքմենչայի պայմանագրով հաստատված Անդրկովկասի միացումը Ռուսաստանին⁵⁹: Ահա հենց այս դեպքերի փաստացի վավերագիրը կարելի է համարել հիշյալ արձանագրությունը, որի թվագրումը պետք է սահմանել 1829-1830 թթ. միջև, քանի դեռ Եփրեմ կաթողիկոսը չէր հրաժարվել գահից:

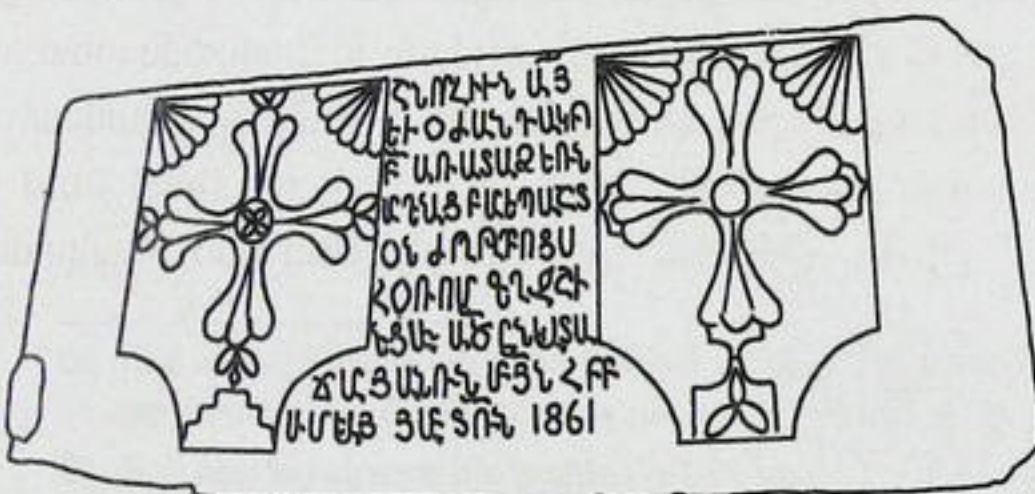
Տարակուսելի է մնում օսմանյան սուլթան Մահմուդ II-ի անվան հիշատակումը Համիթ ծնով: Հայտնի է, որ Մահմուդը Աբդուլ Համիդ I-ի (1774-1789) որդին էր, հետևաբար, միգուցե հոր անվան հիշողությամբ փորագրիչը սխալմամբ վկայակոչել է Աբդուլ Համիդ I-ին:

133*. Ա. ՀՈՒՓՍԻՄԵ ԵԿԵՂԵՑԻ. հարավային մուտքի բարավորին, 1 տող.

ՅԻՒՇԼԱՅՏԼԱԿ Է ՍԼՈՒԻՐԻԲ ԽԱՉՍ ՍԱՐԳՍԻՆ:

134*. Ա. ՀՈՒՓՍԻՄԵ ԵԿԵՂԵՑԻ. հյուսիսային մուտքի բարավորին, 9 տող.

ՇՆՈՐՀԻՒՆ ԱՅ / ԵՒ ՕԺԱՆԴԱԿՈՒ/ԹԵԱՍԻԲ
ԱՌԱՏԱԶԵՈՆ / ԱՐԴԵԱՆՑ ԲԱՐԵՊԱՇՏ/ՕՆ
ԺՈՂՈՎՐԴՈՑՍ / ՀՅՈՒՄ ԳԵՂՁ, ՇԻՆԵՑԱԻ
ԱԾԸՆԿԱԼ ՏԱ/ՃԱՐ ՅԱՆՈՒՆ ՍՐԲԼՈՅՆ
ՀՈՒԲ/ՍԻՄԵԱՅ, ՅԱՄԻ ՏՈՆ 1861:

Հրատ. Գեորգեանց, 182:

58 ՀԺՊ, հ. V, Հայաստանը 1801-1807 թվականներին, Երևան, 1974, էջ 170:

59 Նույն տեղում, էջ 189:

ՋՐԱՌԱՏ

Գյուղամիջուկ կա 7-րդ դարի խաչածն եկեղեցու ավերակ, որից մնացել են հյուսիսային խաչաթևի կլոր մասը (բազմանիստ) և հիմնապատերը: Արևմտյան պատի հյուսիսային մասը կիսովին կանգուն է: Այդ պատի հյուսիսային մասում, երեսպատման մի քարի վրա քանդակված են ուռուցիկ խաչեր: Դրանց ներքևի մի մեծ քարի վրա մնացել է 3 տողից շատ մաշված արձանագրություն:

Եկեղեցին կոչվում է Ս. Մինաս:

135. Ս. ՄԻՆԱՍ ԵԿԵՂԵՑԻ. արևմտյան պատի հյուսիսային կողմում, երեք խաչանշանների տակ, 3 տող.

Ռ:ՉԾԳ:ԵՍՍՏԵՓԱՆՈՍ
ՔԱՀԱՆԱՍԱԾՐԻԶԻԱԶՍ
ԻՆՁԵԱՄՈՒՄՆՈՅԻՄՈՂ

Թվինյ :2ԾԳ (1304), ԵՍ՝ ՍՏԵՓԱՆՈՍ / ՔԱՀԱՆԱՅ,
ԱՐԱՄՐԻ ԶԽԱԶՍ / ԻՆՁ ԵՒ ԱՄՈՒՄՆՈՅ ԻՄՈՅ:

Ծանոթ. Ս. Բարխուդարյանը թվականի միավորը կարդացել է Դ, մասամբ եղծված լինելու պատճառով չի կարդացել քահանայի անունը:

ՄԱՐՄԱՇԵՆ⁶⁰

Հայկական ճարտարապետության Անիի դպրոցի լավագույն կառույցներից Մարմաշենի վանքը գտնվում է ՀՀ Շիրակի մարզի Վահրամաբերդ գյուղից 2 կմ հարավ-արևմուտք, Ախուրյան գետի ձախ ափին: Արել արք. Մխիթարյանցի նկարագրմամբ. «Մարմաշեն անուանեալ հոյակապ եկեղեցին, շինեալ յափն Ախուրեան գետոյ ի Շիրակ, ի Վահրամայ Պահլաւունուոյ, յընդարձակ ծորամիջին, ի տափարակ վայրի ի հիւսիսոյ արևմտից մերձ ի շրջապատ լերինսն Տայոց գաւառի...»⁶¹: Բուն համալիրն, ըստ էության, հիմնադրել է իշխանաց-իշխան (980-1020) և Հայոց սպարապետ (1020-1045) Վահրամ Պահլավունին, որն ըստ գլխավոր տաճարի հարավային պատի ընդարձակ արձանագրության՝ 988-1029 թթ. կառուցել է Կաթողիկե եկեղեցին և այլ շինություններ ու վանքին նվիրել գյուղեր, այգիներ, Անիում տներ ու կրպակներ⁶² (արձ. 136):

Մարմաշենի վանքն եղել է Պահլավունիների տոհմական տապանատունը: Դվինի ճակատամարտում՝ 1045 թ. զոհված Վահրամ Պահլավունին հանգչում է Կաթողիկե եկեղեցու արևմտյան կողմում երբեմնի գոյություն ունեցած գավթում: XIX դ. սպարապետի գերեզմանին ուղղանկյուն օրորոցածն նոր տապանաքար է դրվել:

XI դ. սելջուկ-թուրքերի արշավանքներից վանքն ավերվել է, իսկ Կաթողիկե եկեղեցին վերածվել բերդի: Միայն XIII դ. առաջին կեսին, ըստ եկեղեցու հարավային պատի արձանագրության՝ Ջաքարյան իշխանները կարողանում են Պահլավունիներին վերադարձնել իրենց հայրենի կալվածքներն ու Մարմաշենի վանքը: Այս շրջանում Վահրամ Պահլավունու թոռներ Գրիգոր արքեպիսկոպոսն ու Ղարիբ իշխանը նորոգում են վանքն ու միաբանություն հաստատում. վերջիններս ևս թաղված են գավթ-տապանատանը: Այս համեմատաբար խաղաղ շրջանը, սակայն, երկար չի տևում. թաթար-մոնղոլների արշավանքների ժամանակ ևս վանքն ամայանում է ու լքվում: Վանքի պատմության հետագա դարերի մասին տեղեկությունները կցկտուր են: Հայտնի է, որ XIX դ. 30-ական թթ., ռուս-թուրքական պատերազմից հետո, Կարսից գաղթած մի խումբ հայեր այստեղ բնակություն են հաստատում, իսկ նույն դարավերջին Մկրտիչ Ա Վանեցի Խրիմյան կաթողիկոսը (1892-1907) վանքում բարենորոգչական աշխատանքներ է ծավալում⁶³:

Մարմաշենի վանքի հուշարձանախումբը բաղկացած է հետևյալ կառույցներից.

Կաթողիկե եկեղեցի կամ գլխավոր տաճար. Ինչպես արդեն նշվեց, վանքի առաջին ու գլխավոր շինությունն է՝ կառուցված Վահրամ Պահլավունու կողմից: Եկեղեցու կառուցման ժամանակահատվածը Սամուել Անեցին սահմանում է Հայոց ՆԼԵ-ՆԽԳ, այսինքն՝ 986 – 994 թթ. միջակայքում. «Սկիզբն շինուածոյ մեծանուն եւ վայելչաշէն զարմանակերտ եւ հոյակապ ուխտին Մարմաշինոյ ի քրիստոսասէր իշխանաց իշխանէն Վահրամայ, որ էր թոռն Ապուղամրի, սկսեալ ի ՆԼԵ (986) ամէն եւ աւարտեալ ի ՆԽԳ (994), որ լինի Ը (8) ամ»⁶⁴: Շինարարական վիճագրում եկեղեցու հիմնարկման թվականը կարդալով ՆԼԵ (986) (իրականում՝ ՆԼԵ - 988 - իմբ.), իսկ ավարտը՝ ՆՀԸ (1029)՝ Թ.Թորամանյանը

60 Մեզ անհայտ պատճառով Մարմաշենի վանքի և մերձակայքի վիճագրերը տեղ չեն գտել Ս.Բարխուդարյանի ձեռագիր ժողովածուում, դրանք առկա չեն նաև դաշտային օրագրում:

61 Արել արքեպիսկոպոս Մխիթարեանց, Երկերի ժողովածու, էջ 89:

62 Մ. Հասրաթյան, Մարմաշենի վանք, «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան, էջ 709:

63 Նույն տեղում:

64 Սամուել Անեցի եւ շարունակողներ, ժամանակագրութիւն. Աղամից մինչեւ 1776 թ., աշխատ. Կ. Մաթեոսյանի, Երևան, 2014, էջ 179:

կարծում է, որ. «...շինությունը պարբերաբար ընդհատված է եղել, որ այդքան ուշ վերջացել է, եթե ոչ այդքան երկար տևելու չափ մեծ չէ շենքը»⁶⁵: Հնագետ Հ. Եղիազարյանը հավանական է համարում, որ Անեցու հիշատակած թվականներին կառուցվել է Կաթողիկեն, իսկ վիմագրում վկայված տարեթվերը (988-1029) վերաբերում են միաժամանակ կառուցված մի քանի շինություններին, որ են՝ հյուսիսային եկեղեցին ու Կաթողիկեն արևմուտքից կից գավիթը⁶⁶:

Կաթողիկե եկեղեցին երկու զույգ որմնամույթերով գմբեթավոր դահլիճ է, ընդ որում՝ գմբեթը շենքի արտաքին ծավալում գրավում է կենտրոնական դիրք: Եկեղեցու ներսի որմնամույթերը մշակված են որմնախրձերով, Ավագ խորանը՝ որմնախորշերով (նման Անիի ճարտարապետությանը), իսկ արտաքուստ՝ «հայկական խորշեր»-ով: 12 նիստանի գմբեթը պսակված է հովանոցածև վեղարով՝ զարդարված փոքր ճակտոններով միմյանց հետ կապված կիսասյուների փնջերով: Ենթադրվում է, թե այս եկեղեցին ևս Տրդատ ճարտարապետի ձեռակերտն է: XIX դ. մի որոշ ժամանակ կառույցը եղել է իբրև ծխական եկեղեցի, իսկ 1923 թվականից դադարել է գործել: 1988 թ. դեկտեմբերի 7-ի երկրաշարժից մեծ ճաքեր են գոյացել եկեղեցու հատկապես հարավային որմին ու գմբեթին:

Հյուսիսային եկեղեցի. Կառուցված է Կաթողիկե եկեղեցու հյուսիսային պատին զուգահեռ և իր ճարտարապետական ու քանդակային հարդարանքի լուծումներով Կաթողիկեի առավել փոքրաչափ ընդօրինակությունն է: Կառուցված է, հավանաբար, նույն ժամանակաշրջանում, այսինքն՝ դարձյալ Վահրամ Պահլավունու նախաձեռնությամբ: Եկեղեցին կիսով չափ քանդվել է 1883 թ. երկրաշարժից:

Կենտրոնագմբեթ փոքր եկեղեցի. Գտնվում է Կաթողիկեի հարավային կողմում: Եկեղեցին ներքուստ խաչածև, անկյուններում ավանդատներով կենտրոնագմբեթ կառույց է՝ հարազատ XI-XII դդ.:

Գավիթ. Կից է եղել Կաթողիկե եկեղեցու արևմտյան պատին: Ներկայումս պահպանվել են միայն պատերի ստորին շարերն ու սյուների խարիսխները: Կառուցված պետք է լինի դարձյալ Վահրամ Պահլավունու օրոք՝ XI դ., քառասյուն կենտրոնակազմ գավիթների հորինվածքով: Գլխավոր տաճարի արևմտյան պատին այսօր էլ տեսանելի են երբեմնի կից գավթի կրաշաղախի հետքերը:

Կլոր հատակագծով քառախորան եկեղեցի. Համալիրի հարավարևմտյան կողմում՝ 1954-1956 թթ. հնագիտական պեղումների ընթացքում բացվել են կլոր հատակագծով, չորս ավանդատներով քառախորան գմբեթավոր եկեղեցու մնացորդները: Պահպանվել են կլոր գետնախարիսխը և պատերի ստորին երկու-երեք շարերը: Ինչպես նկատում է Մ. Հասրաթյանը, եկեղեցին իր հորինվածքով նման է Խժկոնքի վանքի Ս. Սարգիս եկեղեցուն (XI դ.)⁶⁷: Տեսակետ կա, թե «զվարթնոցատիպ» այս եկեղեցին վանքի վաղագույն կառույցն է և թվագրվում է VI-VII դդ., այսինքն՝ վանքի հիմնադրումը պետք է կապել ոչ թե Պահլավունիների, այլ Կամսարական տոհմի իշխանների անվան հետ, որոնց սեփականությունն էր կազմում նաև Շիրակը⁶⁸:

Պամբարանանման շենք. Վերոնշյալ հնագիտական պեղումների ընթացքում, կլոր եկեղեցու և գավթի միջնամասում բացվել են նաև փոքր չափերով կառույցի ավերակները: Միակ մուտքը արևմտյան կողմից է: Ենթադրվում է, թե այն ևս ժամանակակից է գլխավոր եկեղեցուն ու գավթին և թեպետ ներսում գերեզմանաքարեր չեն պահպանվել, սակայն պետք է որ Պահլավունյաց տոհմին պատկանած դամբարան եղած լինի:

Հուշարձանախմբի արևելյան կողմում, ինչպես նաև հյուսիսային կողմի բարձունքի վրա տարածվում է գերեզմանոցը:

65 Թ. Թորամանյան, Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, հ. Բ, էջ 282:

66 Հ. Եղիազարյան, Մարմաշենի վանքը և նրա վիմագրությունները, «Էջմիածին», 1957, Ե., էջ 36:

67 Մ. Հասրաթյան, Մարմաշենի վանք, էջ 709:

68 Հ. Եղիազարյան, Մարմաշենի վանքը և նրա վիմագրությունները, էջ 37:

Պարիսպ. Ինչպես Թ. Թորամանյանն է նկատում, Վահրամաշեն Կաթողիկեն և վանքային բոլոր հաստատությունները շրջափակված են եղել XI դ. ոչ ուշ կառուցված ընդարձակ պարսպով, որի. «...միայն գետեզերքի մասն է մնացել, մնացած մասերը միանգամայն անհայտացել են զանազան նոր շինությունների պատճառով...»⁶⁹:

Փոքր կամ Վերին վանք. Գտնվում է համալիրից հյուսիս, բլրի վրա, որտեղ պահպանվել են խաչածն գմբեթավոր եկեղեցու (VII դ.) հյուսիսային պատն ու շրջակա գերեզմանոցը: Այստեղ են թաղված Վահրամ Պահլավունու կին Սոփիա տիկինը, նրանց Ապուղամր որդու կինը, ճարտարապետ Շնավորիկը և այլք: Նշված եկեղեցու վաղմիջնադարյան կառույց լինելու փաստը ևս հիմք է տալիս կարծելու, որ Մարմաշենի համալիրը ավելի վաղ պատմություն ունի, պարզապես զարգացում ու ծաղկում է ապրել Պահլավունիների օրոք:

Մարմաշենի վանքից պրակում տեղ է գտել 31 արձանագրություն. դրանցից 28-ը նախկինում հրատարակվել են հիմնականում Արել Մխիթարյանցի (7 արձ.), Ղևոնդ Ալիշանի (8 արձ.), Կարապետ Բասմաջյանի (13 արձ.), Մելքիսեդեկ Գևորգյանցի (10 արձ.), Հովսեփ Օրբելու (16 արձ.) և այլոց համապատասխան աշխատություններում:

1988 թ. վանքի 1000-ամյա տարելիցի կապակցությամբ «Հուշարձան» տարեգրքի խմբագրությունը նպատակահարմար գտավ հրապարակել վանքի վիմագրերը, թվով 17՝ «քաղված Հ. Օրբելու հրատարակությունից և ի նորո ստուգված բնագրերով»⁷⁰:

Համակառույցի վիմագրերը ներկայացված են Հ. Օրբելու վերծանությունների հիմամբ և նրա կարծառուտ ծանոթագրություններով:

136. ԳԼԽԱՎՈՐ ՏԱՃԱՐ. հարավային պատին, արտաքուստ, 18 տող.

ՃՆՈՐՀԻՆ ԱՅԵՍՎԱՀՐԱՍԻՇԻԱՆԱՅԻՇԻԱՆԵԱԹԴԱՏԴԱՏՐԻԿՈՐԴԻԳՐԻԳՐԻԻՇԻԱՆԻՎԱՅՈՅՍԵԾԱՅԻՅԵՂԵ
ՊԱՀԱՊԻՆԻԵԻՉԱՐՄԻՅՍՐԲՈՅՆԴՐԻԳՐԻՎԱՅՈՅԼՈՒՍԱՊՐՉՈՐՅԱՆԱԳՍԵՔՆՈՒՍՈՒՅՆ ՎԻՍԱԴԻՅՈՒՍՈՒՐԻՉ
ՏԻԵՉԵՐԱԿԱՆՈՒՄՍՄՆՐՄԱՇԵՆ ՍԿՍԵԱՄԻՆԷԹՈՒԱԿԱՆԻՆՎԱՅՈՅ ՅՈՒՈՒՍՄՄԲԱՄԱՈՐԴԻՈՅԱՇՈՅՆՆՈՅ
ԹԱԳԱՊՐԻՍԻՆՉԵԻԻԱՄԱՆԱԿՍՅՈՎԱՆԻՍԻՈՐԴԻՈՅԳԱԳԱՀԱՅՈՅ ՇԱՀԱՆՇԱՀԻԱՆԻՍՄԱՍԴՆՈՅՇԻՆՈՒՐԻՍԻԵԻՍԴ
ՊԱՐԱՐԻԵԻԹՈՒԱԿԱՆՍՀԱՅՈՅՆՆԷԻԿԱՄԱՐԵՅԱՔՍԵԾՎՆԻԵԻԿ ԱՉՈՒՄԾԱԻՔԵՍԵԻՍԱՅՐԻՄՇՈՒՇԻԿՎԱՅՈՅ
ՏԻՎՆԱՅՏԻԿԲԵԻԲԱՐՔԻՄԱՍԱԿԻՇԻԱՆ ԱՅԻՇԻԱՆՈՐՆԱԿԱՄ ԱԿԵՅԱԻԹՈՒՐՔԱՅ ՊԱՐԱՉՄԵԻՍԻՍԱՐԻՍ
ՀԱՅՈՅ ՄԱՐՉՊԱՆԵԻՄԱՆՈՒՄՆՎԱՄՉԵ ՈՐՔԵԱՔԱՍԵՆԱՅՆՏԱՄՔԵԻՏՈՒՍԻՎԱՄԱՐԻՍՔՏԵՐԱՅՄԵՐՈՅՆ
ՀԱՄԱԿԵԱԼՎԵՐԱՄԱՆՍՀԱՅՈՅԱՇԻԱՄ ՈՒՅԵԱՄՔԵԻՄՐԵԱՄՔՄԵՐ ԵՒՈՐԴԻՈՅՄԵՐՈՅ ԵԻՊՆՉՈՅ ԱՈՒՍՈՐ
ԹԵԱՄՔԵԻՍԵՆ ԱՅՆՀԱՐԻՔԻՆԴԵԱՔՉԻ ԱՄԱՊՈՒՄՆԱՇՈՒՍԵԻՉԱՍՏԱՄՈՒՄՆԵԿԵԴԵՅԵԱՅ ՇԻՆԵՅԱՔԵԻՍԵԼ
ԲԱՉՈՒՄԵԿԵԴԵՅԻՍԵԻՎԱՆՈՐԱՅՍՐԱՅՅՉՏԵՂԻՅԱՄՍԵԱՆՍՄԵՐՈՅԱՈՒԵԼԴԱՄՈՒՎՍԵԾԱՅՈՅԱՔԵԻՍԵՅ ՈՒՅԱՔ
ԱՄԵՆ ԱՅՆ ԳՈՅԻՔԵՐԱՄՔԵԻՄՇՈՒՍԵՐԱՔԱՔԻՍԱՔԵՂԱԵԻՍԱՐԱՍԳԱՆՉԱԳԻՆԱՉՔԱՐԱՄԱԻԳԵԴԵՉԻՍՐԱՐ
ԱՆԱՉԳՈՒՄՆԵԻՉ ԴՈՐՄԱՅՆԱՉԱՐԱՔԵՉԱՉԱՄԱՅՍՄԱՆԵՆԻՉԵՉԱՅՆՆԻՅԱԻՇԱԿԱՆԻՅԳԻՔԵԻՉՎԱՅՈՅ
ԻՊՈՒՅԱՇՈՒՍԱՐԱՎԻԱՅԳԻՎԱՐԲՈՅԴԱՇՈՒՍԵՐԿԵԽԵԱՅԳԻՎԱՆԱՅԳԻՍՐԵՆԻՍԳԻՔԻՅԱՆԻՍԵՐԵԻԿ
ՆԻԵԻՉԱՐԱՐԵՅԱՔՉՍԱՍԵՆԱՅՆԿԱՉԱՈՒՄԻՔԻՅՈՒՍԱՎԱՅԱԻՍԵՆՆՅՍԵՉԵՆՈՐԴԻՈՅՄԵՐՈՅԵԻՍԱՐԳԵՅԱՔԻՉԵՆՆԻՎ
ԵՐԵՍԻԱԻՍՈՐՉԱՆԻՅ ԱՔՈՐԴԵՅԱՍՈՍԹԵՆԵՄՆ ՈՐԻՆՈՐԴԻԱՅԵԱԼԵԿՈՒՄՐԵՆՀԱՄՈՅՄԱՆԸԿԱԵԱՄԵՐԻՉԱՈՒՄՐԱՐ
ՐԱՅՄԻՈՒՄՍԱՐԻՆՉՔԱՈՍՈՒՄՔԱՔԱՆԻՍՄԱՆՄԻՆՉԵԻԳԱՈՒՍՆԻՔԻ ԱԴԵԹԵՆՔԻՍԵՐՈՅԱՅԵՄԱՅԱՔՈՐՉՄԵՐՉՈՒՍԻՔ
ՈՒՄՍԱՐԱՎԱՍԵՅԱՆԵԿՎԱՅՈՒՄՎԵՐՄԱՅԻՍԵՐԱՐՎԵՐՄԵՆՆԻՅՆ
ՀԱՍՏԱՐՈՒՄՊՆՆԵՆՉԱՄԻՏԱՅԵՐԱՐՎԵՐՄԵՆՆԻՅՆ

69 Թ. Թորամանյան, Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, հ. Բ, էջ 283:
70 Մարմաշեն-1000, «Հուշարձան» տարեգիրք, Բ, Երևան, 1993, էջ 160-163:

ՇՆՈՐՀԻՆ ԱՅ, ԵՄ ՎԱՅՐԱՄ ԻՇԽԱՆԱՑ ԻՇԽԱՆ ԵՒ ԱՆԹԻՊԱՏ ՊԱՏՐԻԿ, ՈՐԴԻ ԳՐԻԳՈՐԻ, ԻՇԽԱՆԻ ՀԱՅՈՑ ՄԵԾԱՑ Ի ՑԵՂԷ / ՊԱՅԼԱԴՈՒՆԻ ԵՒ Ի ԶԱՐՄԻՑ ՍՐԲՈՅՆ ԳՐԻԳՈՐԻ ՀԱՅՈՑ ԼՈՒՍԱԴՈՐՉԻ, ՈՐ ՅԱՂԱԳՍ Ի ՔՍ ՅՈՒՄՈՅՆ ՀԻՄՆԱԴՐԵՑԻ ԶՍՈՒՐԲ ԵՒ Զ/ՏԻԵԶԵՐԱԿԱՆ ՈՒՆՏՍ ՄԱՐՄԱՇԷՆ ՍԿՍԵԱԼ Ի ՆԼԷ (988) ԹՈՒԿԱՆԻՆ ՀԱՅՈՑ, ՅԱԴՈՒՐՍ ՍՄԲԱՏԱ ՈՐԴԻՈՅ ԱՇՈՏՈՅ ՀԱՅՈՑ / ԹԱԳԱԴՈՐԻ ՄԻՆՉԵՒ Ի ԺԱՄԱՆԱԿՍ ՅՈՎԱՆԻՍԻ, ՈՐԴԻՈՅ ԳԱԳԿԱ՝ ՀԱՅՈՑ ՇԱՀԱՆՇԱՀԻ ԱՌՆ ԻՄԱՍՏՆՈՅ, ՇԻՆՈՐԻ ԵՒ ԽԱՂԱՂԱՐԱՐԻ ԵՒ Ի ԹՈՒԿԱՆՍ ՀԱՅՈՑ ՆՂԸ (1029): ԵՒ ԿԱՏԱՐԵՑԱՔ ՄԵԾ ԶԱՆԻՒ ԵՒ ԲԱԶՈՒՄ ԾԱԽԻՒՔ ԵՍ ԵՒ ՄԱՅՐ ԻՄ ՇՈՒՇԻԿ ՀԱՅՈՑ / ՏԻԿՆԱՑ ՏԻԿԻՆ, ԵՒ ԵՂԲԱՐՔԻՄ ՎԱՍԱԿ ԻՇԽԱՆԱՑ ԻՇԽԱՆ, ՈՐ ՆԱՀԱՏԱԿԵՑԱԿ Ի ԹՈՒՐՔԱՑ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԵՒ ԱԲԼԽԱՐԻՒՒՄ / ՀԱՅՈՑ ՄԱՐԶՊԱՆ ԵՒ ՄԱՆՈՒԿՆ ՀԱՄԶԷ, ՈՐՔ ԷԱՔ ԱՄԵՆԱՅՆ ՏԱՄԲ ԵՒ ՏՈՀՄԻՒ ՀԱԴԱՏԱՐԻՄՔ ՏԵՐԱՆՑ ՄԵՐՈՑ ԵՒ ՆԱՀԱՏԱԿԵԱԼ Ի ՎԵՐԱՎՅՅ ՏԱՆՍ ՀԱՅՈՑ ԱՇԽԱՏՈՒԹԵԱՄԲ ԵՒ ԱՐԵԱՄԲ ՄԵՐ ԵՒ ՈՐԴԻՈՅ ՄԵՐՈՑ ԵՒ ԳԱՆՉՈՒՑ ԱՌԱՏՈՒ/ԹԵԱՄԲ ԵՒ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀՆԱՐԻՒՔ ԽՆԴՐԵԱՔ ԶԽԱՂԱՂՈՒԹՒԻՆՅՆ ԱՇԽԱՐՀԻՍ ԵՒ ԶՀԱՍՏԱՏՈՒԹՒԻՆՅՆ ԵԿԵՂԵՑԱՑ: ՇԻՆԵՑԱՔ ԵՒ ԱՅԼ / ԲԱԶՈՒՄ ԵԿԵՂԵՑԻՍ ԵՒ ՎԱՆՈՐԱՅՍ, ԲԱՅՑ ԶՏԵՂԻ ՀԱՆԳՍՏԵԱՆՍ ՄԵՐՈՅ ԱՌԱԿԵԼ ՊԱՏՈՒՈՎ ՄԵԾԱՑՈՒՑԱՔ ԵՒ ԼԻԱՑՈՒՑԱՔ / ԱՄԵՆԱՅՆ ԳՈՅԻՒՔ ԼԵՐԱՄԲՔ ԵՒ ԴԱՇՏԱԿՔ ԱԲԱՆԴԵՑԱՔ Ի ՍԱ ԳԵՂՍ ԵՒ ԱԳԱՐԱԿՍ ԳԱՆՉԱԳԻՆՍ ԶԲԱԳԱՐԱՆԻ ԳԵՂ ԵՒ ԶԻՐ ԱԳԱՐ/ԱԿՆ ԶԳՈԳԻՍՆ ԵՒ ԶՊՈՐՏԱՆԳՆ, ԶԱՐԱԳԷԾ ԵՒ ԶԱԶԱՏԱՎՅՅ, ԶԱՍՄԱՆԷՍՆ ԵՒ ԶԵԶՆԿԱՅՆ, Ի ՅԱԿՇԱԿԱՆԻ ԱՅԳԻՔ ԵՒ :Գ: ԶԱՂԱՑ ԵՒ :Բ: ԶԱՂԱՑ/ Ի ԴՈՂՍ, Ի ՅԱՇՏԱՐԱԿԻ ԱՅԳԻ, Ի ԿԱՐԲՈՅ ԴԱՇՏԻ ԱՅԳԻ, Ի ՍԵՐԿԵԼԷԻ ԱՅԳԻ, Ի ՎԺԱՆ ԱՅԳԻ, Ի ՄՐԵՆԻ ԱՅԳԻՔ, Ի ՅԱՆԻ ՏՆԵՐ ԵՒ ԿՂՊԱԿԱ/ ՆԻ ԵՒ ԶԱՐԴԱՐԵՑԱՔ ԶՍԱ ԱՄԵՆԱՅՆ ԿԱԶՄՈՒԹՒԵԱՄԵՅ Ի ՅԻՇԱՏԱԿ ՅԱԿՏԵՆԻՑ ՄԵԶ ԵՒ ՈՐԴԻՈՅ ՄԵՐՈՅ ԵՒ ԿԱՐԳԵՑԱՔ Ի ԶԵՌՆ ՄԲ ՀԱԻՐ / ԵՐԵՄԻԱԿ ԵՒ ՈՐ ԶԿՆԻ ՅԱԶՈՐԴԵՑԱԿ ՍՈՍԹԵՆԷՍ ՆՈՐԻՆ ՈՐԴԻԱՑԵԱԼ ԵՒ ՓՈԽԱՐԷՆ ՀԱՏՈՒՑՄԱՆ ԸՆԿԱԼԵԱԼ ՄԵՐ Ի ԺԱՌԱՆԳԱԴՈ/ ՐԱՑ ՄԲՈՒՆՏԻՍ ՏԱՐԻՆ :Զ: ՔԱՌԱՍՈՒՆՔ ԱՆԽԱՓԱՆ ՄԻՆՉԵՒ Ի ԳԱԼՈՒՍՏՆ ՔԻ, ԱՐԴ ԵԹԵ ՈՔ Ի ՄԵՐՈՅ ԿԱՄ ՅԱԿՏԱՐԱՑ ԱԿԱԳ, ՈՐ ԶՄԵՐ ԶՏՈՒՐՍ Ի ՄԲ / ՈՒՆՏԷՍ ՊԱԿԱՍԵՑԱՆԷ ԿԱՄ ՀԱՅՐ, ՈՐ ԶՄԵՐ ԺԱՄՍ ԽԱՓԱՆԷ ԻՆՆՔՆ ՈՐՈՇԵԱԼ ԼԻՑԻ ԻՂ ՔԷ ԵՒ ԴԱՏՈՂ ՆՈՐԱ ՍԱՏԱՆԱ ԼԻՑԻ ԵՒ ՄԻ ՏԵՍՑԷ ՆԱ ԶՓԱՌՍ ԱՅ, ԻՍԿ ՈՐՔ / ՀԱՍՏԱՏՈՒՆ ՊԱՀԵՆ ԶԱԿԱՆԴՍ ՄԵՐ ԱԻՐՀՆԵԱԼ ԵՂԻՑԻՆ:

Չրատ. Մխիթարյանց, Տեղագրութիւն, 92, Ալիշան, Շիրակ, 148,
Գեորգեանց, 133-134, Բասմաջյան, ՀԱԱԲՍ, 193-196,
Եղիազարյան, «Էջմիածին», 1957, Ե, 41-42, Орбели, Маршакен, 442.

Ծանոթ. 8-րդ տողում, ՄԵՐ-ից հետո ազատ տեղ, 12-րդ տողում, ԶԱՅՍՄԱՆԷՍ-ի տառերը մյուսներից մանր են:

Աղբյուրագիտական հույժ կարևորություն ունեցող շինարարական-նվիրատվական արձանագրությունը նախ և առաջ ուշագրավ է այն առումով, որ հստակ սահմանում է Վահրամ Պահլավունու նախաձեռնությամբ գլխավոր եկեղեցու, ապա վանքի մյուս եկեղեցիների կառուցման ժամանակահատվածը, այն է՝ հիմնադրումն սկսվել է Հայոց ՆԼԷ (988) թվականին և ավարտին հասել Հայոց ՆՂԸ (1029) թվին: Համալիրի բարգավաճ ու աշխույժ վանական կյանքի մասին են վկայում վիմագրում պահպանված «գանձագին» այգիների (Օշականից, Դողսից, Աշտարակից, Կարբիից, Վժանից (ներկայիս՝ Ուջան), Սերկվիից, Մրենից), ագարակների, ջաղացների, տներ-կուղպակների ավանդման փաստի առնչությամբ հիշատակությունները: Գրչագիրն արտատպված է Օրբելու հրատարակությունից:

ԱՄԵՆԱՅԼՆ ՍՏ/ԱՑՈՒԾԱԲ ԵՒ ԼԻՑԻ ՀՐԱՄԱՆԱԲ ՄԻՈՅ ԱՌԱՋՆՈՐԴԻ: ՄԻՆՉ ԱՅՍ ԱՌ ԱՅՍՉԱՓ ԿԱՏԱՐԵՑԱԲ ԱՌ ԺԱՄԱՅՆ ԳԵՂԵՑԿԱԳԵՂ ԵՂԲԱՅՐՆ ԻՄ ԽԱՐԻՓ / ՄԱԳԻՍՏՐՈՍՆ ԳՈՎԵԱԼՆ ՅԱՄԵՆԱՅՆ ԼԵՁՈՒԱՑ ՄԱՐՏԻՐՈՍԱՑԱԲ Ի ՊԱՏԵՐԱՋՄԻ ԱՆՄԻՐՈՒՄՆԱՑ ԵՒ ՄԻԱՅՆ ՄՆԱՑԻ ԵՄ ԳՐԻԳՈՐ, ԵՂԿԵԼԻ ԵՒ ԶՐԿԵԱԼ Ի ՆՄԱՆԷ / ԶՄԱՐՄԻՆ ՆՈՐԱ ԲԵՐԵԱԼ ԹԱՂԵՑԱԲ ԱՌ ԴՐԱՆ ՍՐԲՈՅ ԿԱԹՈՂԻԿԵՒՍ, ՄԵՐՉ ԱՌ ՆՇԽԱՐՍ ...ՍՈՒՆ ՄԵՐՈՅ ՎԱՐՉԱՄԱ ԻՇԽԱՆԻ ԵՒ ՓՈԽԱՐԷՆ ՀԱՏՈՒՍՅԵՆ ՍՊ/ԱՍԱԽՈՐՔ ՍՈՐԱ ԸՆԴ ՄԵՐՈՅ ԱՐԴԵԱՆՑՍ, ԶՈՐ ԱՐԱՐԱՔ ԶԿԱԹՈՂԻԿԵՒՍ ԶԱԲԱԳ ԽՈՐԱՆԻՆ ՊԱՐՏԱՐԱԳՄՆ՝ ՅԱՆՈՒՆ ՆԱՀԱՏԱԿԻՆ ԲԻՒ ԽԱՐՓԻՆ ԿԱՏԱՐԵԼ ՅԱՄԵՆԱՅՆ ԱԲՐ Ի ՍԿՁԲՐԱՆԷ ՏԱՐՈՅՆ ՄԻՆՉԵՒ ՑԿԱՏԱՐՈՒՄՆ ՏԱՐՈՒԱՅՆ ՅԱՅՍՄՅԵՏԷ ՄԻՆՉ Ի ԾԱԳՈՒՄՆ ՈՐԴՈՅՆ ԱՅ, ՈՐ ՈՔ ԽԱՓԱՆԷ ԿԱՄ ՇՈՐԹԵԼ ԶԱՆԱՅ ԸՆՉԻՑ ԵԿ/ԵՂԵՑՈՅՍ ՈՐՈՇԵՍՑԻ Ի ՓԱՌԱՑՆ ԱՅ ԵՒ ԶՐԿԵՍՑԻ Ի ՄՇՏՆՋԵՆԱԿԱՆ ԿԵՆԱՑՆ, ԿԱՏԱՐԻՉՔ ԳՐԵԼՈՑՍ ԱԻՐՅՆԵՍՑԻՆ ՅԱՅ ԵՒ Ի ՍՐԲՈՅ ՆՈՐԱՅ ՈԳԻ ԵՒ ՄԱՐՄԻՆ:

Հրատ. Մխիթարյանց, Տեղագրութիւն, 93-94, Ալիշան, Շիրակ, 150-151, Գեորգեանց, 134-136, Բասմաջյան, ՀԱԱԲՄ, 199-202, Եղիազարյան, «Էջմիածին», 1957, 42- 43, Орбели, Мармашен, 443.

Ծանոթ. 5-րդ տողում ՋԱՂԱՑԱՆԻ բառից առաջ եղծված է մեկ տառ, 14-րդ տողում ԱՄԵՆԱՅՆ բառից առաջ քարին փոսիկ է արված, 20-րդ տողում ՏԱՐՈՅՆ-ում ջնջված են (стесены) ԻՍ տառերը:

Բավական ընդարձակ այս արձանագրությունը ևս կարևոր աղբյուրագիտական տեղեկություններ է հաղորդում ժամանակի սոցիալ-տնտեսական ու եկեղեցական կյանքի մասին: Այն նախ փաստում է գլխավոր եկեղեցու նորոգումը 1225թ., Ապուղամր Մագիստրոսի որդու՝ Գրիգոր արքեպիսկոպոսի, Խարիփի, Վահրամ Պահլավունու թոռների նախաձեռնությամբ: Դարերի ընթացքում օտարների վայրագություններից վանքը, ի մասնավորի՝ Կաթողիկե եկեղեցին բազմաթիվ վնասներ էր կրել ու անմխիթար վիճակում հայտնվել: Սրանով էր պայմանավորված նորոգչական աշխատանքների նախաձեռնումը, որի արդյունքում ոչ միայն բազում նվիրաբերումներ են արվում վանքին, այլև այն պայծառացնում են ոսկյա ու արծաթյա եկեղեցական սպասքով, աստվածաշնչյան գրքերով և այլ սրբություններով: Տեղեկանում ենք նաև, որ պատերազմում նահատակված Խարիփի նշխարներն անփոփոխվել են վանքում. «մերձ ի դրան Սրբոյ Կաթողիկէիս»՝ Վահրամ Պահլավունու շիրմին կից:

138. ԳԼԽԱՎՈՐ ՏԱԵԱՐ. հարավային պատին, արտաքուստ, 14 տող.

ՃՆՈՐԿԻՔՆԱՅԵՍՄ	ԱՐԻԱՄԱԿԻՑԱՑԵԻՎԱՅՈՑՈՎ
ԳՈՒԿԻՊՈՒՄԱՐՄԵՇ	ԻՆՍԵՆԻՔԵՐԻ ՄԱՃԵՌՈՒՄԳԱԳ
ԿԱՏԱՅՈՑ ԱՐՔԱՅԻՈ	ՐԵՏՈՒՋՎԱՐՈՒՄԻՄԲԵԻՏԻԵՉԵ
ՐԱԿԱՆՈՒՄՍՄԱՐՄ	ԱՀԵՆԱՌԱՀՆՈՐԴՈՒԹՅԱԻ
ՍՈՍԹԵՆԻՍԻՎԱՄՆ	ԳԱԳԿԱԽՊԱԳՈՅՆՆԵՆԱՑՈՒ
ՂՈՒԹԵՆԵԿԱՍԱՅ	ԻՆԻՄՅԱՆԿԱՆԵԻՎԱՐՈՒՑՈՒ
ՄՆԲԱՐԻՇԿԱՎԱԽՍ	ՐԲՈՑՍՉՍԵԱՆԵԿԵՂՑԻՆՉ
ՄԲԵՐՈՒՄԻՔՄԻՊ	ԱՄԱՐԿԱՉՎԱՐԻՆՈՂՅՆ
ԿԱՆԱՅԻՆԻՄՅԱՆԿ	ԱՆՆՄԻՆՉԵԻԳԱՌՍՄԿԻՒ
ԱԴԵՌԵՆՐԻՄԵՇՄ	ԵՇՍՅԿԱՓՈՐՈՒՄՅՈՒՎԱՅՈՑ
ԿԱՏԱՅՈՑՈՒՅՍԳՈ	ՅՍՎԿԱԿԱԵՉՎԱԳԵԻՆՉՈՎ
ՐՈՒՄԻՑԱՅ	ՍՈՒՄԵՄԿԱՆԵԻՆՔՈՒՆԵՆԻԿԵՆԱՅՆԱՅ
ԵՊՈՐԱԿԱՆԵՅԻՆԵՆՔԻԵԽԵՆ	ՐԵՍՅԵՉՓԱՌՄԱՆԱՅ
ԻՍԿՈՐԿԱՐՄԱՐՄԱՔ	ԵՆՉԱՄԱՊՄԵՆԱԿՆԱԼԵՅՑԻՆ

ՇՆՈՐՀԻՒՆ $\overline{ԱՅ}$, ԵՍ ՄԱՐԻԱՍ ԱՓԽԱԶԱՅ ԵՒ ՀԱՅՈՑ ԹԱԳՈՒՀԻ,
 ԴՈՒՍՏՐ ՄԵԾԻՆ ՍԵՆԻՔԵՐԻՄԱ ԵՒ ԹՈՌՆ ԳԱԳ/ԿԱ ՀԱՅՈՑ
 ԱՐՔԱՅԻ, ՈՐ ԵՏՈՒ ՋՏԱՐՈՒՄ Ի $\overline{ՄԲ}$ ԵՒ Ի ՏԻԵԶԵ/ՐԱԿԱՆ
 ՈՒԽՏՍ ՄԱՐԻՄԱՇԷՆ, ԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹԼԵԱՄԴ ՀԱԻՐ / ՍՈՍԹԵՆԻՍԻ
 ՎԱՍՆ ԳԱԳԿԱ ԻՄ ՊԱՊՈՅՆ ՄԵՂԱՑ ԹՈՂՈՒԹԵԱՆ ԵՒ
 ԿԱՏԱՅԻՆ ԻՄ ՀԱՆԿԱՆՆ ԵՒ ՀԱՏՈՒՑՈՒ/ՄՆ ԲԱՐԻ
 ԸՆԿԱԼԱ Ի ՍՐԲՈՑՍ ՋՍԵԱՆՆ ԵԿԵՂԵՆՑԻՆ $\overline{Ջ/ՄԲ}$ ՊԵՏՐՈՍ
 Ի $\overline{ՔՍ}$ ՊԱՏԱՐԱԳԱԲ ՋՏԱՐԻՆ ՈՂՋՈՅՆ / ԿԱՏԱՅԻՆ ԻՄ
 ՀԱՆԿԱՆՆ ՄԻՆՉԵՒ Ի ԳԱԼՈՒՍՏՆ $\overline{ՔԻ}$: / ԱՐԴ, ԵԹԵ ՈՔ Ի
 ՄԵԾԱՄԵԾԱՑ ԿԱՍ Ի ՓՈՔՈՒՆՑ Ի ՀԱՅՈՑ / ԿԱՍ Ի
 ՎՐԱՑ, ՈՐ ԱՅՍ ԳՐՈՅՍ ՀԱԿԱՌԱԿՅ ԿԱ ԵՒ ՋԻՄ ԳԵԻՂՆ
 ՋՏԱՐՈՒՄ Ի ՅԱՅՍ ՈՒԽՏԵՍ ՀԱՆԷ ԻՆՔՆ ԵԼՑԷ Ի
 ԿԵՆԱՑՆ $\overline{ԱՅ}$ ԵՒ ՊԱՐՏԱԿԱՆ ԼԻՑԻ ԱՐԵԱՆՆ $\overline{ՔԻ}$ ԵՒ ՄԻ՝ ՏԵՍՑԷ
 ՋՓԱՌՄՆ $\overline{ԱՅ}$, / ԻՍԿ ՈՐ ՀԱՍՏԱՏՈՒՆ ՊԱՀԵՆ ՋԱԲԱՆԴՍ
 ՄԵՐ ԱԻՐՀՆԵԱԼ ԵՂԻՑԻՆ:

Հրատ. Մխիթարյանց, Տեղագրութիւն, 93, Ալիշան, Շիրակ, 149-150,
 Գեորգեանց, 134, Բասմաջյան, ՀԱԱԲՍ, 197-198,
 Եղիազարյան, «Էջմիածին», 1957, Ե, 42, Орбели, Мармашен, 444.

139. ԳԼԽԱՎՈՐ ՏԱԾԱՐ. հյուսիսային ավանդատան մուտքի վերևում, ներքուստ, 7 տող.

□ ԸՐԳՐԻԳՈՐԵՂԲԱԻՐՈՐԴԻՆՍԱՐԳՍԻԵՄՉԻԶԻՄՄԲ
 ՆՇԱՆՍԻՄԲՈՒԽՍ ՄԱՐՄԱՇԻՆԻԵՒ ՓՈԽԱՐԷՆԿԱՐ
 ՈՒՑՄԱՆՋՎԱՐԴԵԻԱՐԻՆ ՔԱՌԱ ՍՈԻՆ ՔՆԵԻԶԻԱԶ
 ԻՆՈՒԹԱԻՐԷՔՆՄԻՆՉԵՍԿԵՆԴ ԱՆԻ ԵՄՄՍԱՐԳՍԻ
 ԵԻՅ ԵՐԻՄՎԱԽ ՃԱՆԻՆԻՆ ՋԵԹԵՈՔԱՌԱՋՆՈՐԴ
 ՈՐԼԻՆԻԽԱՓԱՆ ԷՆՋՈՎԵԱԼԵՂԻՑԻ Ի ՍԿՆՍԱՐԻԶ
 ԳՐՈՅԴԱԻՐՆԵԱԼԵՂԻՑԻՆ

ԵՍՂ ՏՐ ԳՐԻԳՈՐ, ԵՂԲԱԻՐՈՐԴԻ ՏՆ ՍԱՐԳՍԻ ԵՏՈՒ ՋԻՄ
 $\overline{ՄԲ}$ / ՆՇԱՆՍ Ի $\overline{ՄԲ}$ ՈՒԽՏՍ ՄԱՐՄԱՇԻՆԻ ԵՒ ՓՈԽԱՐԷՆ
 ՀԱՏ/ՈՒՑՄԱՆ ՋՎԱՐԴԵԻԱՐԻՆ ՔԱՌԱՍՈՒՆՔՆ ԵՒ ՋԽԱԶ/ԻՆ
 ՈՒԹԱԻՐԷՔՆ ՄԻՆՉ ԵՍ ԿԵՆԴԱՆԻ ԵՍ ՏՆ ՍԱՐԳՍԻ / ԵՒ ՅԵՏ
 ԻՄ ՎԱԽՃԱՆԻՆ՝ ԻՆՉ, ԵՒ ԵԹԵ ՈՔ ԱՌԱՋՆՈՐԴ / ՈՐ ԼԻՆԻ
 ԽԱՓԱՆԷ ՆՋՈՎԵԱԼ ԵՂԻՑԻ, ԻՍԿ ԿԱՍՏԱՐԻԶ / ԳՐՈՅԴ
 ԱԻՐՀՆԵԱԼ ԵՂԻՑԻՆ:

Հրատ. Մխիթարյանց, Տեղագրութիւն, 95,
 Ալիշան, Շիրակ, 151, Գեորգեանց, 136,
 Բասմաջյան, ՀԱԱԲՍ, 207-208,
 Орбели, Мармашен, 445.

Ծանոթ. Օրբելու հրատարակության մեջ չորրորդ տողի սկզբում վրիպվել է նախորդ ձևաձևին բառի ԻՆ
 մասնիկը:

140. **ԳԼԽԱՎՈՐ ՏԱԾԱՐ**. արևմտյան պատին, մուտքի հյուսիսային հատվածում, ագուցված փոքր խաչքարի տակ, 1 տող.

⊗ ԱՌԻ : Ն ՏԵՄԱՄԱՌԵԿԱՆԳՆԵՑԻ

† **ԹՈՒԻՆՅ :ՆՅ: (1021), ԵՄՄԱՏԱԹԵ, ԿԱՆԳՆԵՑԻ:**

Չրատ. Մխիթարյանց, Տեղագրութիւն, 91, Գեորգեանց, 132, Բասմաջյան, ՀԱԱԲՄ, 193, Եղիազարյան, «Էջմիածին», 1957, Ե, 36:

Ծանոթ. Մ. Գևորգյանցը թվականը կարդացել է **ՆՅԵ (1026)**, իսկ անձնանունը՝ **ՄԱԹԵՈՍ: Գ. Եղիազարյանը** վերծանել է. «**Թուխ ՆՅԵ (1026), ես Մատաթես կանգնեցի**»:

141. **ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ**. ուղղանկյուն սալ, գավթում, 3 տող.

**ԱՅՍ ՀԱՆԳԻՍՏ Է ԱՊՈՒՂԱՄՐԻ
ՈՐԴՈՅ ՄԱՔԻՍՏ/ՐՈՍԻ:**

Չրատ. Մխիթարյանց, Տեղագրութիւն, 91, Ալիշան, Շիրակ, 149, Գեորգեանց, 132, Բասմաջյան, ՀԱԱԲՄ, 206-207, Орбели, Мармашен, 445.

Ծանոթ. Կ. Բասմաջյանն այս տապանաքարը չի տեսել. տեքստը վերցրել է Մխիթարյանցից:

142. **ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ**. ուղղանկյուն սալ, գավթում, 2 տող.

ԱՅՍ ՀԱՆԳԻՍՏԻ ... / ՈՐԴՈՅ ԱՊՈՒՂԱՄ[Մ]ՐԻ:

Չրատ. Մխիթարյանց, Տեղագրութիւն, 91, Ալիշան, Շիրակ, 149, Գեորգեանց, 132, Բասմաջյան, ՀԱԱԲՄ, 206, Орбели, Мармашен, 445.

Ծանոթ. Կ. Բասմաջյանն այս տապանաքարը նույնպես չի նկատել. տեքստը վերցրել է Մխիթարյանցից, որը վերծանել է այսպես. «Այս է հանգիստ Ղա[րիփ]իս, որդւոյ Ապուղամրի»: Նույնն է նաև Մելքիսեդեկ Գևորգյանցի մոտ: Մենք ևս այս և վերոնշյալ տապանագրերը տեղում չգտանք:

143. **ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ**. ուղղանկյուն սալ, գավթում, 3 տող.

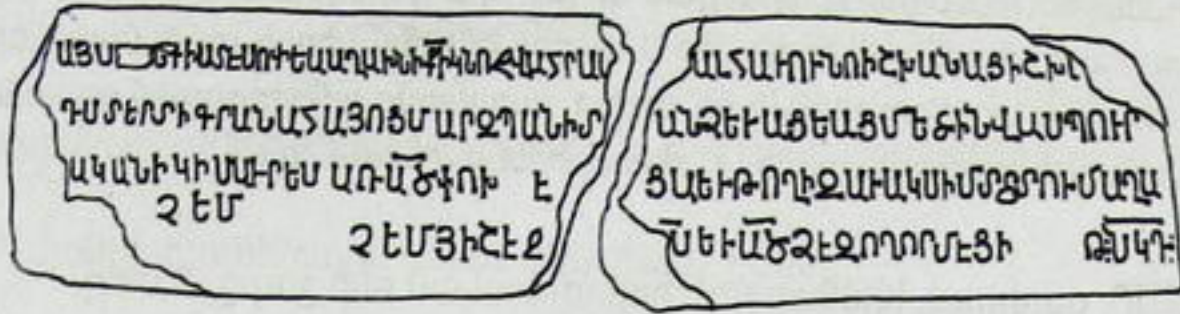
**ԱՅՍ ՀԱՆԳԻՍՏԷՆԼՈՒ
ԽԱԹՈՒՆԻՆԴՈՒՍՏՐԹԱ
ԼԱՅԻ :ԹՎՉՂԱ**

**ԱՅՍ ՀԱՆԳԻՍՏԻ Է ՆԼՈՒ/ԽԱԹՈՒՆԻՆ
ԴՈՒՍՏՐ ԹԱ/ԼԱՅԻ, ԹՎԻՆՅ :ՉՂԱ: (1342):**

Չրատ. Ալիշան, Շիրակ, 149, Գեորգեանց, 132, Բասմաջյան, ՀԱԱԲՄ, 207, Орбели, Мармашен, 445.

Ծանոթ. Մ. Գևորգյանցը Նլուխաթունի հայրանունը կարդացել է **ԹՈՉԱՅ: Բասմաջյանը** երկրորդ տողում վերծանել է «**դստեր**»:

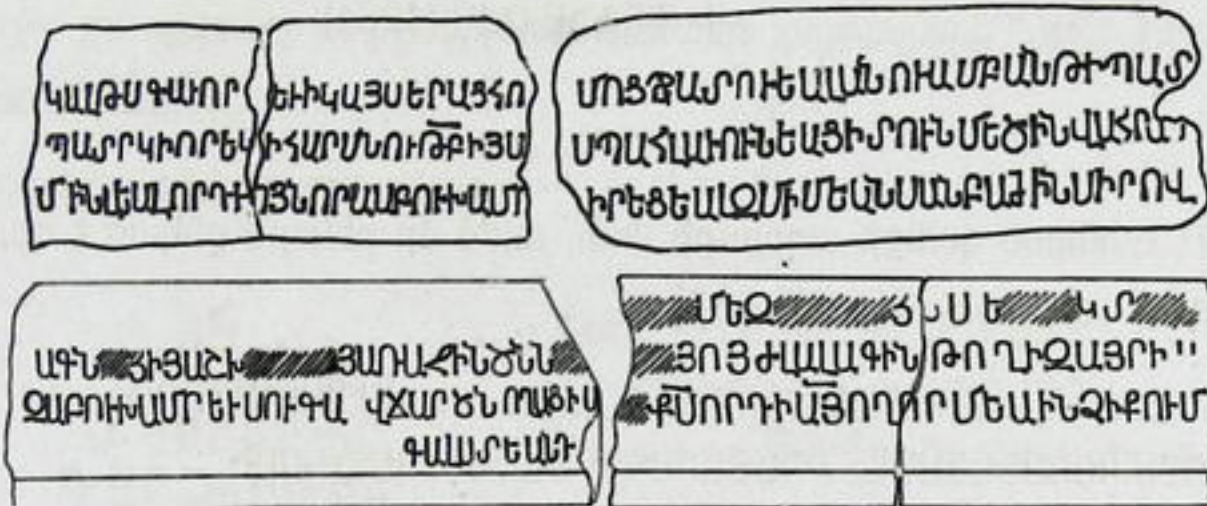
144. **ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ**. Երկլանջ, գլխավոր տաճարի հարավարևելյան կողմում, հարավային նիստին, 4 տող.

ԱՅՍ ԻՅԱՆԳԻՍՏ Է ՍՈՓԵԱ ԱՂԱԽՆԻ ՔԻ, ԿՆՈՋ ՎԱՅՐԱՄՍԱ ՊՆԱԼՅԱԲՈՒՆՈ ԻՇԽԱՆԱՑ ԻՇԽԱՆԻ / ԴՍՏԵՐ ՏԻԳՐԱՆԱՅՅ ՅԱՅՈՑ ՄԱՐԶՊԱՆԻ ՏՆ ԱՆՁԵԲԱՑԵԱՑ ՄԵԾԻՆ ՎԱՍՊՈՒՐ/ԱԿԱՆԻ, ԿԻՍԱԲԵԱ ԱՌ ԱԾ ՓՈԽԵՑԱ ԵՒ ԹՈՂԻ ԶԱԲԱԿՍ ԻՍ ՏՐՏՈՒՄ, ԱՂԱ/[ՉԵՄ]ՉԵՄ ՅԻՇԵԼՍՅԱԻՔ ԶԻՍ ԵՒ ԱԾ ՁԵՁ ՈՂՈՐՄԵՑԻ, ԹԼՈՒԻՆՅ ՆԿԴ (1015):

Հրատ. Մխիթարյանց, Տեղագրութիւն, 91, Ալիշան, Շիրակ, 149, Գեորգեանց, 132, Բասմաջյան, ՀԱԱԲՄ, 192-193, Եղիազարյան, «Էջմիածին», 1957, Ե, 43, Орбели, Мармашен, 445.

145. **ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ**. Երկլանջ, գլխավոր տաճարի հարավարևելյան կողմում, նախորդի մոտ, հյուսիսային նիստին 4, հարավային նիստին՝ նույնքան տող.

..... ԻՆՔՆԱ/ԿԱԼ ԹԱԳԱԲՈՐԻՒՒ ԵՒ Ի ԿԱՅՍԵՐԱՑ ԶՈՒՈՂՍՈՑ, ՊԱՏՈՒԵԱԼ ԱՆՈՒԱՄԲ ԱՆԹՊԱՍ / ՊԱՏՐԿԻ, ՈՐ ԵԿԻ ՅԱՐՄՆՈՒԹԵԱՍՅԱ Ի ՅԱՐԶԳՆՍ ՊԱՂԼԱԲՈՒՆԵԱՑ Ի ՏՈՒՆ ՄԵԾԻՆ ՎԱՅՐԱՄՍԱ/ՄԻՆ ԼԵԱԼ ՈՐԴԻՈՅ ՆՈՐԱ ԱԲՈՒԿԱՄՐ: ԻՍԻՐԵՑԵԱԼ ԶՄԻՄԵԱՆՍ ԱՆԲԱԺԻՆ ՍԻՐՈՎ

..... ՄԵՁ... ՍԵ... ԿԻՍԱԲԵԱ/ԵՆԱ ԳՆԱՅԻ ՅԱՇԽԱՐՀԵՍՆ ՅԱՌԱՋԻՆ ԾՆՆԻԴԵԱՆ ԵՒ ՅՈՅԺ ԼԱԼԱԳԻՆ ԹՈՂԻ ԶԱՅՐ ԻՄՆ / ԶԱԲՈՒԿԱՄՐ ԵՒ ՍՈՒԳ ԱՆՆԿԵԱՐ ԾՆՈՂԱՑ ԻՄՆՈՑՆ ՔՍ ՈՐԴԻ ԱՅ ՈՂՈՐՄԵԱ ԻՆՁ Ի ՔՈՒՄ / ԳԱԼՍՏԵԱՆԴ:

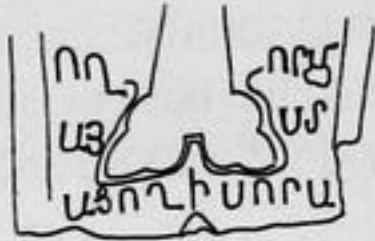
Հրատ. Орбели Мармашен, 446.

Ծանոթ. Տապանաքարի երկու նիստերի սկզբնատողերը եղծված են: Քարի՝ եռատված լինելու պատճառով անհարթություններ կան նաև մնացած տողերում: Հստակ է, որ նմանապես Վահրամ Պահլավունու որդի Ապուղամրի (Աբուխամր) կինն է, որը կյանքից հեռացել է վաղաժամ՝ սուգ ու կսկիծ թողնելով ամուսնու և ծնողների սրտում:

Թ. Թորամանյանը 1924 թ. սեպտեմբեր ամսին այցելելով Մարմաշենի վանք, իր նոթերում անդրադառնալով վերոհիշյալ երկու տապանաքարերին, գրում է. «գյուղացի ծերերի պատմելով այս գյուղից (նկատի

ունի ներկայիս Վահրամաբերդ գյուղը – իսմբ.) են տարեր Վահրամաշեն կաթողիկեն կանգնված գյուղը Վահրամի և իր կնոջ Սուփիայի տապանաքարերը: Պատմական այս արժեքավոր տապանաքարերը մնում են Վահրամաշեն կաթողիկեի արևելյան կողմի հին գերեզմանատան մեջ, բոլորովին անխնամ, փչացման և կորստյան ենթակա վիճակի մեջ և արդեն ինչպես կերևի լուսանկարներից, կտորատվել և մաշվել են թե՛ բնության ազդեցության, և թե՛ տգետ մարդկանց անհոգության պատճառով»⁷¹: Դատելով այս հաղորդումից՝ սույն տապանաքարերը, թերևս, իրենց տեղում չեն:

146. ԿԱՄԱՐԻ ՔԱՐ. գավթում, հիմնախաչի հորիզոնական թևի շուրջ, 3 տող.

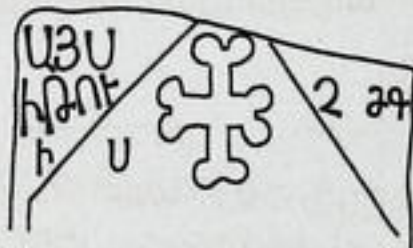

ՈՂՈՐՍԼԵՅ/ԱՅ ՍՏ/ԱՑՈՐԻ ՍՈՐԼԱ՛:

Չրատ. Орбели, Мармашен, 446.

Ծանոթ. Խոսքը, թերևս, խաչքարի պատվիրատուի մասին է, որի համար Աստուծոց ողորմություն է հայցվում:

147. ԿԱՄԱՐԻ ՔԱՐ. գավթում, խաչապատկերի վերին անկյուններում, 3 տող.

ԱՅՍ
Ի ԹՈՒ/ԻՍ ԶԺԳ (1264):

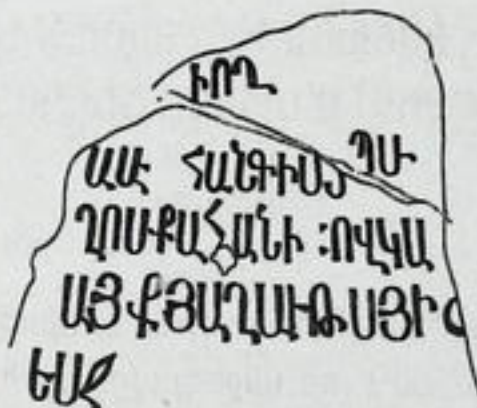
Չրատ. Орбели, Мармашен, 446.

148. ՇԻՆԱՔԱՐ. գտնված վանքի աղբյուրի մոտ, այժմ մի բեկորն ընկած է գավթի հարավային պատի տակ, 5 տող.

.....ԻՍՊԱՍԱՆ/ԻՈՐՔ
ՍՐԲՈՅՍ ԻՆՈՍՏԱՑԱՆՆ... / ՊԱՏԱՐԱԳ Ի ՏԱԻՆԻ ՊԵՏՐՈՍԻ
ԵՒ ՊԻՄԻՐՈՍԻ... / ՍՈՄԱԻՍ :Ա: ԳՈՐԳԱ, :Ա: ՇԱՅԻՆ, :Ա:
ԳՐԻԳՈՐՈ, ԿԱՏԱՐԻՉՔՐ / ԼԱԻՐՅԵԻՆ ԱՅ ԵՒ ԽԱՓԱՆՈՂՆ ԴԱՏԻ Ի ՔԷԼ:

Չրատ. Орбели, Мармашен, 448.

149. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյուն սալ, վանքի հյուսիսային գերեզմանոցում, 4 տող.

Ի ՈՂ (1241) /
ԱՅՍ Ե ԶԱՆԳԻՍՏ ՊԱԻ/ՂՈՍ
ՔԱՅԱՆԱՅԻ, ՈՎ ԿԱՐԴ/ԱՅՔ
ՅԱՂԱԹՍ ՅԻՇ/ԵՍՁԻԲ]:

Չրատ. Орбели, Мармашен, 448.

Ծանոթ. Գ. Օրբելու հրատարակության մեջ թվականը բացակայում է: Տապանագիրը վերջում անավարտ է մնում կամ փորագրիչը պարզապես չի շարունակել:

71 Թ.Թորամանյան, Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, հ. Բ, էջ 282:

150. **ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ**. ուղղանկյուն սալ, վանքի հյուսիսային գերեզմանոցում, 3 տող.

ՋՍԱՐԳԻՍ / ՔԱՅՐԱՆԱ
ՅԻՇԵԱ / Ի ՏՐ:

Հրատ. Орбели, Мармашен, 448.

Ծանոթ. Այս տապանագիրը մեզ չհաջողվեց գտնել, ուստի վկայակոչում ենք ըստ նախորդ հրատարակչի:

151. **ԽԱՉՔԱՐ**. վանքի հյուսիսային գերեզմանոցում, 1 տող.

ԶԼ ԱԻՈՐ ԻԾԻԱՐԳԵՍ ՅԻՇԵՑ ԶՆԱԻՈՐԻԿ՝ ՔԱՐԳՈՐԾՍ ՅԻՇԵՑԻՔ Ի ՔՍԻ:

Հրատ. Եղիազարյան, «Էջմիածին», 1957, է, 43, Орбели, Мармашен, 448.

Ծանոթ. Ե տառերը փոքրատառ են (строчные):

152. **ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ**. հյուսիսային եկեղեցու արևմտյան մուտքի առաջ, 3 տող.

ՄՐ ԱԹ ՈՂՈՐՄԵ ԱՅ
ՄԱՄՔԻՆ ԱՅՃՈԳՈՆ
ՏՐ ԱԾ ՈՂՈՐՄԵԱՅ / ՄԱՄՔԻՆԱՅ ՀՈԳՈՆ:

Հրատ. Աշ. Մանուչարյան, ԵՊՄԺ, 7, 91:

Ծանոթ. Մանուչարյանը երկրորդ բառը կարդացել է Ս(ՈՒՐ)Բ:

Աշ. Մանուչարյանը վերը նշված հոդվածում հրատարակել է գլխավոր տաճարի ներսում պահվող արձանագրակիր շինաքարերի բեկորների հատվածային վկայագրերը, որոնք ներառել ենք պրակում: Գրչագրերը նրանն են:

153. **ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԲԵԿՈՐ**. 5 տող.

ԻՆ ԱՅԵՍԹ
ՆԵՍԻՄԲՅԵ
ԴԱՐՁԵԼԿԵՐԱ
ՉԻՍ ՉԹՈՒ՝ՅՍԵԻ
ՀԱՅՐԾԿՏ ՉԼԵՆ ՇԻ

ԻՇՆՈՐԴԻԻՆ ԱՅ, ԵՍ ԹՈՒՄԱՅՍ
ԵԿԻ ՋՍՈՒՐԲ ՈՒՆՏՍ ՄԱՐՄԱՇԵՆ
ԵԻ / ՏԵՍԻ ՄԲ ՅԵԿԵՂԵՑԻՍ ԱԿԵՐԱԿ /
ԴԱՐՁԵԼԱՅ, ԿԵՐԱՆՈՐՈԳԵՑԻ ՋԱՅՆ
ՅԻՇԱՏԱԿ / ՋԻՍ՝ ՋԹՈՒՄԱՅՍ ԵԻ / ԴԱԻՐՆԵԱՑԻ
ՀԱՅՐ ՄԿՐՈՅԻՉՅ՝ ՋԱՄԵՅՆ ՇԻՆՈՂՍԻ:

Հրատ. Աշ. Մանուչարյան, ԵՊՄԺ, 7, 88-89:

154. **ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԲԵԿՈՐ**. 3 տող.

ԱՄԳՆԵՑԻՉԱՅ
ՃԱԽՍԻԵՑԻ
ՀԱՌՍԼԵ

...ԿԱՆԳՆԵՑԻ ՋԱՅԻՍ... / ...ԾԱԽՍ ՄԵԾԻԱԻ
ԻԵ ՓՐԿԵԱ ԱՆԱՂԱՌՍ ԱՐԵՐԴ ԴԱՏԱՍՏԱՆԵԻ:

Հրատ. Աշ. Մանուչարյան, ԵՊՄԺ, 7, 89:

155. **ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԲԵԿՈՐ**. 2 տող.

ՏԱԾԻՆՍ
ՆՈՐՔՉԳ

...ԴԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆՍ ... / ՆՈՐՔ ՋԳ...:

Հրատ. Աշ. Մանուչարյան, ԵՊՄԺ, 7, 90:

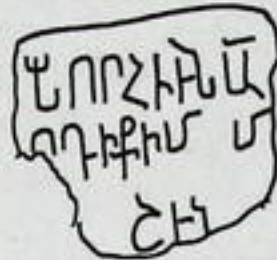
156. ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԲԵԿՈՐ, 2 տող.

...ԻԿՆԱՐԻՉՔՆ ԱԻՐՅԻՆ ԱՅԻ...
...Ի ԹՈՒԻԱԿԱՆԻՍ ԴԱՅՈՑԻ...:

Չրատ. Աշ. Մանուչարյան, ՇՊՄԺ, 7, 90:

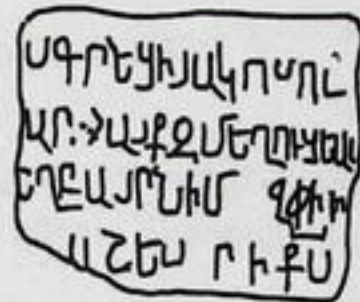
157. ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԲԵԿՈՐ. 3 տող.

ՇՆՈՐՅԻՆ ԱՅԻ... / ...ԻԵՍ ...ԵՒ ՈՂՈՂԻՔ ԻՍ
...Ս... / ՇԻՆԻԵՑԱՔԻ:

Չրատ. Աշ. Մանուչարյան, ՇՊՄԺ, 7, 90:

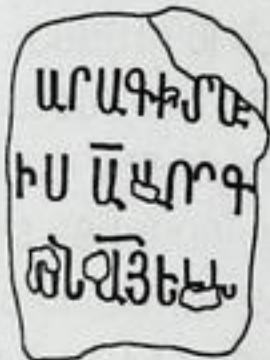
158. ՍՐԲԱՏԱՇ ՔԱՐԱԲԵԿՈՐ, 4 տող, անկանոն տառաձևերով.

ԻԱՅԻՍ ԳՐԵՑԻ ՅԱԿՈՒԲԻՍ, ՈՂՐՔ Կ/ԱՐՈՂԱՅՔ,
ՋՍԵՂՈՒՑԵԱԼ / ԵՂԲԱՅՐՆ ԻՍ ԻՋՔԱՂ
ՓԻԼԻ/ՂԵ ՅԻՇԵՍԻՋԻՔԻ Ի ՔՍ:

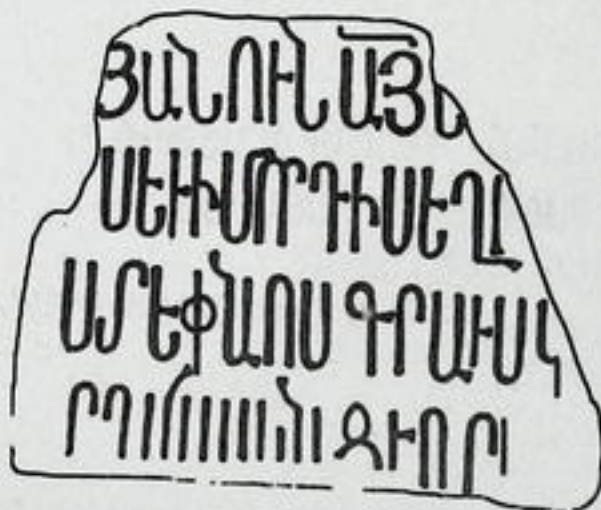
Չրատ. Աշ. Մանուչարյան, ՇՊՄԺ, 7, 90:

159*. ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԲԵԿՈՐ. 3 տող.

...ԻՊԱՏՆԱՐԱԳ Ի ՏԱԻՆԻ... / ...ԻՍ ԱՎ
ՈՐ Գ... / ...Ն ԱՅ ԵՒ ԽՈՍՏԱՑԱՆ...:

160. ՇԻՆԱՔԱՐ. Գլխավոր տառարի ներսում, գտնվել է պեղումների ժամանակ, 4 տող.

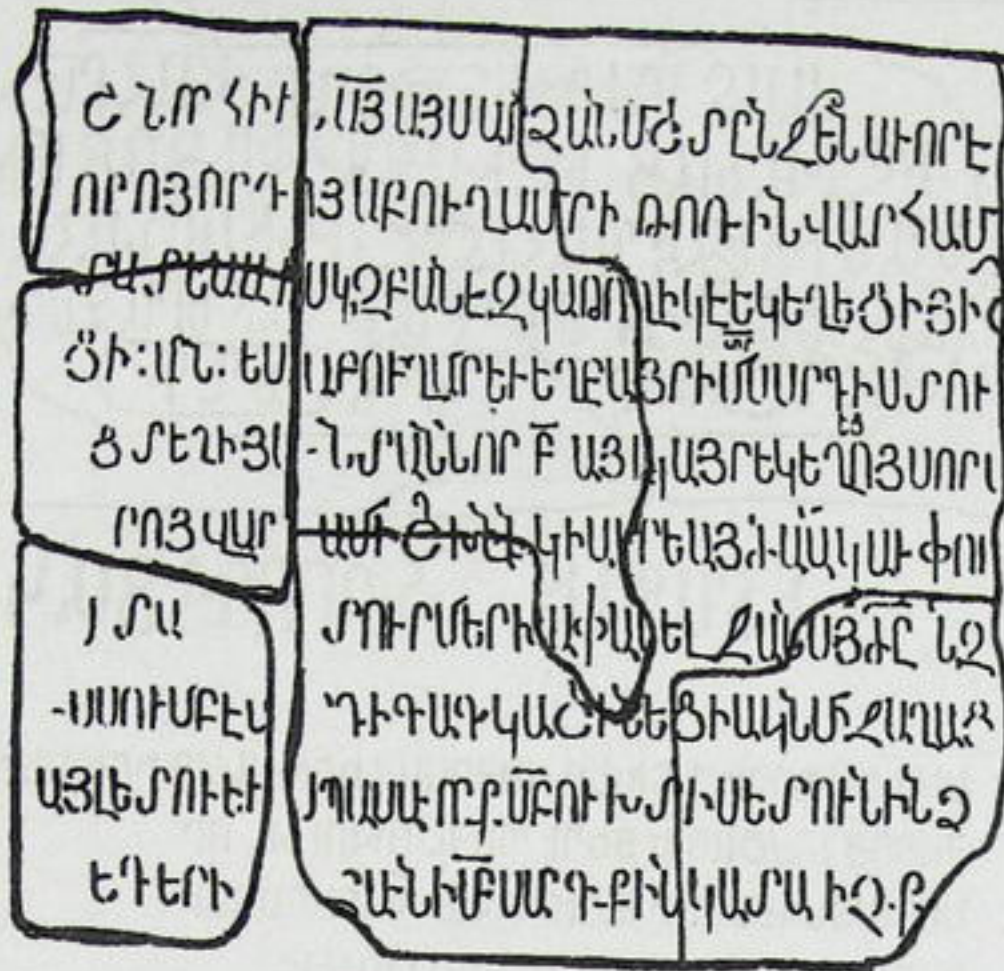

ՅԱՆՈՒՆ ԱՅԻ ԻԵՍՍԻՍԵՆ... / ԻՐԻՍ ԵՒ ԻՍ
ՈՐԴԻՍ ԵՂԲԱԻ... ՍԲԻ / ՍՏԵՓԱՆՈՍ
ԳՐԱԲԱԿԱՆ... / ...Տ ԺԱՄԱՆԱԿ ԱՆՑԵԼ ԻԵՐ ԵՒ... /
ԻԿԵՍ ՏԿԱՔ ԵՒ ՍՊԱՍԱԻՈՐՔՍ ԽՈՍՏԱՑԱՆ
ՊԱՏԱՆ/ՐԱԳ ՅԱԲԱԳ ԲԵՄԻՆ՝ Ի ՏԱԻՆԻ ՍԲԻ /
ԻՍԻՍԵՆՆԻ :Ա: ՋԱՐԳՐԿԱՆ, ՈԿ ՋԱՅՍ / ԴԱՅՐ,
ՄԱՍՆ ԵՒ ԲԱԺԻՆ ՋՈՒԴԱՅԻՆ ԱՌՑԵԼ:

Չրատ. Բասմաջյան, ԴԱԱԲՄ, 208:
Орбели, Мармашен, 448.

Ծանոթ. Արձանագրության պակասավոր մասերը լրացրել ենք Կ. Բասմաջյանի վերծանությունից: Գ. Օրբելին հրատարակել է այս վիճակի ընդգրկող շինաքարերից միայն մեկին պահպանված հատվածը:

ՇԻՆԱՔԱՐ. ագուցված գլխավոր տաճարի արևմտյան պարսպապատին, երկու կտորից, (այժմ կոտրատված, տաճարի ներսում), իրար շարունակություն կազմող երեք արձանագրություն, 10 տող.

161. ՇՆՈՐԻԻՆՆՆ $\bar{u}\bar{z}$ ԱՅՍ ԱՐՁԱՆ ՄՇՏԸՆՁԵՆԱԻՈՐ Է ԳՐԻԳՈՐՈՅ՝ ՈՐՈՅ ԱԲՈՒՂԱՄՐԻ, ԹՈՌԻՆ ՎԱՐՉԱՄԱ, ՈՐ ՉԱՍՆ/ՏԱՏԵԱԼ Է Ի ՍԿՁԲԱՆԷ ԿԱԹՈՂԻԿԷ ԵԿԵՂԵՑԻ ՅԻՇԵՍՆ/ՑԻ. ԱՄԵՆ:

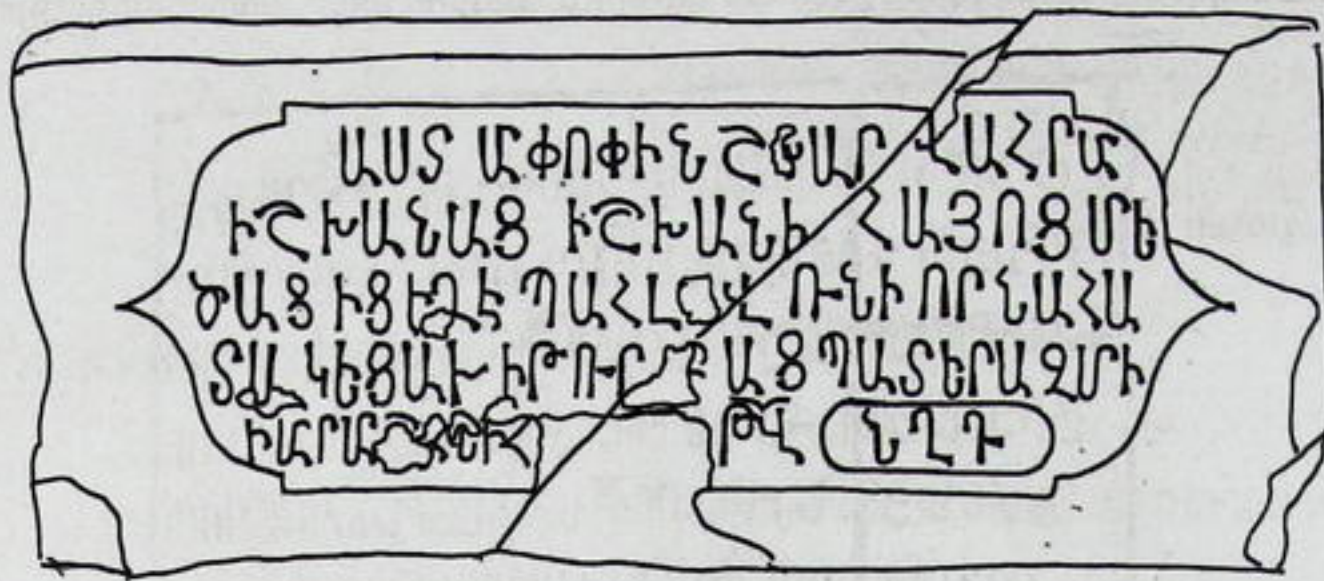
162. ԵՍ՝ ԱԲՈՒՂԱՄՐ ԵՒ ԵՂԲԱՅՐ ԻՄ ՏՐ՝ ՍԱՐԳԻՍ, ՏՈՒՄԱՔՂ... / ...Ց ՏԵՂԻ ՅՆԱՅՆ ՏԱՆՆ, ՈՐ :Բ: ԱՅԼ ԿԱՅՐ ԵԿԵՂԵՑՈՅՍ, ՈՐ... / ՄԵՆՈՅ ՎԱՐՉՂԱՍ ԻՇԽԱՆԻՆ ԿԻՍՂԱԻՐԵԱՅ ԺԱՍՂԱՆՂԱԿԱՒ ՓՈՒԽԵՑԱԻ... / ՄԱՂ...ՏՈՒՐ ՄԵՐ ԽԱՓԱՆԵԼ ՁԱՆԱ :ՅԺԸ: (318) ՆՁՆՈՎԵԱԼ ԵՂԻՑԻՂ:

163. ԻՇՆՍ՝ ՍՈՒՄԲԷՍ, ԻՈՐԻԴԻ ԳԱԳԿԱ, ՇԻՆԵՑԻ ԱԿՆ ՄԻ ՋԱՂԱՑ ԻՇՒ ԱՐԴԻՒՆՔՂ / ԱՅԼ ԵՏՈՒ ԵՒ ՍՊԱՍԱԻՈՐՔ ՄԲ ՈՒՏԻՍ ԵՏՈՒՆ ԻՆՁ Ի:Ա: ՊԱՏԱՐԱԳՂ... / ...ԵՂԵՐԻ Ի Ի ՏՂԱԲԻՒ ՄԲ ՍԱՐԳՂՍՂ[Ք]ԻՆ: ԿԱՏԱՐԻՉՔ ԻԱԻՐՆԻՆ ՅԱՅՂ:

Պրատ. Բասմաջյան, ՉԱԱԲՍ, 205-206,
Орбели, Мармашен, 447.

Ծանոթ. Կ. Բասմաջյանն արձանագրության երրորդ մասն առանձին է հիշատակում, որի վերջին տողում կարդում է «:Բ: :Ա: գերին ի տաւնի...»: Գրչագիրը վերցված է Օրբելու հրատարակությունից: Գրչագրի վերջին տողի սկզբում առկա է ԵՂԵՐԻ տառակապակցությունը, ինչը բացակայում է Օրբելու վերձանության մեջ, սակայն նշված է Բասմաջյանի մոտ՝ «Ա. գերին»: Վերջինս վկայագրերը թվագրում է մոտավորապես 1220-ական թթ.:

164. **ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ**. գլխավոր տաճարի մուտքի ձախ կողմում, հարավային նիստին, 5 տող.

ԻՏԱՊԱՆ ՆՈՐՈԳԵՑԱԿ

ԱՍՏ ԱՄՓՈՓԻ ՆՇԽԱՐ ՎԱՅՐԱՍ / ԻՇԽԱՆԱՑ ԻՇԽԱՆԻ
 ՀԱՅՈՑ ՄԵ/ԾԱՑ Ի ՑԵՂԷ ՊԱՅԼԻՄԿՈՒՆԻ, ՈՐ
 ՆԱՅԱՍԱԿԵՑԱԻ Ի ԹՈՒՐԻՔԱՑ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ /
 Ի ՄԱՐՄԱՐՇԷՆԻ, ԹՎԻՆՆ ՆՂԴ (1045):

հյուսիսային նիստին, 1 տող.

Ի ՏԱՊԱՆ ՆՈՐՈԳԵՑԱԿ:

Չրատ. Գեորգեանց, 138, Орбели, Мармашен, 449.

Ծանոթ. Չնայած նրան, որ տապանաքարին Չայոց ՆՂԴ. (1045) թվականն է, այդուհանդերձ քարի ծևն ու տառերի հնագրական առանձնահատկությունները հուշում են, որ այն հարազատ է, թերևս, XIX դարին, այսինքն՝ հաշվի են առել ննջեցյալ Վահրամ Պաղիլավունու նշանավոր ու պատմական անձ լինելու հանգամանքը և նոր տապանաքար են կանգնեցրել. այդ մասին է վկայում նաև քարի հյուսիսային նիստի միատող արձանագրությունը, ինչը հենց փաստում է տեղում եղած կոթողի նորոգման մասին: Վերջին մեկ տողը բացակայում է Օրբելու հրատարակությունում:

165. **ԱՐՉԱՆԱԳԻՐ ՔԱՐ**. գտնված 1903 թ. պեղումների ընթացքում, 7 տող.

... ԱՔ ՄԲ ԿԱԹՈՂԻԿԷՒ... /
 ՄԵՐ ՀԱՅՐՆ :ՃԺԵ: (115) ՂԱՐՇԵԿԱՆՆ...
 ...ԱՑԵԼ ՄԵՔ ԶՂԱՊԱԼՆ ԵՒ ՄԲ ԿԱԹՈՂԻԿԷՒ...
 ...ՏԱՑ ՆԱ ՅԱՄԵՆԱՅՆ ԱՄԻ :Գ: ԱԻՐ ԴՊԱՏԱՐԱԳՂ...
 ...ՅԱԿՈՒԻՆ, :Ա: ԱԻՐՆ՝ ԵՂԲԷՐ ԻՐԻՑՈՅ... Բ
 ԴՎՂ ԿՏԱԿՍ ԽԱՓԱՆԷ, ՆՁՈՎԵԼ ԵՂԻՑԻ :ՅԺԸ:-ԻՑՆ (318)Ղ...
 ...ՑԷ ԵՒ ՀԱՍՏԱՏՈՒՆ ՊԱՅՈՂՔՆ ԱԻՐՅՆԻՆ...:

Չրատ. Բասմաջյան, ՀԱԱԲՍ, 209:

Ծանոթ. 3. Օրբելին, ինչպես և մենք այս և հաջորդ վիճագրերը, տեղում չենք նկատել, ուստի ներկայացնում ենք 4. Բասմաջյանի վերծանությունները:

166. ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԲԵԿՈՐ. 6 տող.

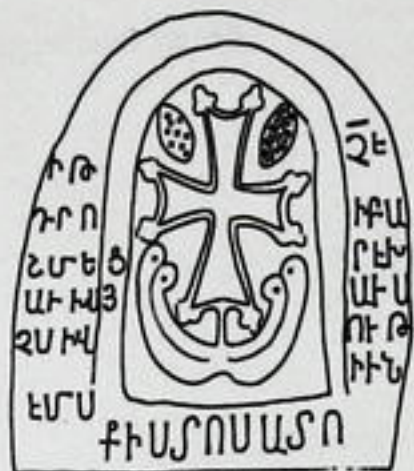
...ԱՆԻՐ...
ԿՈՍԻ ԵՍ ԱԲ...
...ԻՐԻՑ ԵՂԷ... [ՊԱՏԱՐ]
ԱԳՍ Ի ՔՍ...
...[ԻՄՈՑ ԵՒ Ե...
...ԱՐՍՁ...

Հրատ. Բասմաշյան, ՀԱԱԲՄ, 210:

ՄԱՐՄԱՇԵՆ – ԽԱՉԻ ՉՈՐ

Մարմաշենից մոտ 3 կմ հարավ, Խաչի ձոր տեղավայրում հսկայական ժայռաբեկորների վրա քանդակվել են խաչեր, որոնցից 4-ն արձանագրված են:

167. ԺԱՅՈՒՐԵԿՈՐ ԽԱՉԱՆՇԱՆՈՎ. հիմնախաչի շուրջը, 7 տող.

Ի ԹՎԻՆՅ ՉԷ (1258) / ԴՐՈՇՄԵՑԱԻ ԽԱՅՉՍ
Ի ՎԷՄՍ / Ի ԲԱՐԷԽԱՄԻՍՈՒԹԻԻՆ
ՔՐՈՅԻՍՏՈՍԱՏՈՒԻ ՐԻ՛:

Հրատ. Աշ. Մանուչարյան, ՇՊՄԺ, 8, 54:

Ծանոթ. Բավական ուշագրավ է արտահայտման ձևը՝ ԴՐՈՇՄԵՑԱԻ ԽԱՅՉՍ Ի ՎԷՄՍ, ինչը ճշտորեն բնորոշում է հուշարձանի կերպը: Ա. Մանուչարյանը այս և հաջորդ վիմագրի թվականը կարդացել է ՉԼ:

168. ԺԱՅՈՒՐԵԿՈՐ ԽԱՉԱՆՇԱՆՈՎ. հիմնախաչի շուրջը, 5 տող.

Ի ԹՎԻՆՅ ՉԷ (1258) / ՏՐ ԱԾ /
ՈՂՈՐՄ/ԵԱ ՊԱՅՈՒՆՆ/Ս:

Հրատ. Աշ. Մանուչարյան, ՇՊՄԺ, 8, 54:

Ծանոթ. Թեական է անձնանվան վերծանությունը:

169. ԺԱՅՈՒՐԵԿՈՐ ԽԱՉԱՆՇԱՆՈՎ. հիմնախաչի վերին ձախ մասում, 1 տող.

Ո Ղ Ը

ԹՎԻՆՅ ՈՂԸ (1249):

Հրատ. Աշ. Մանուչարյան, ՇՊՄԺ, 8, 55:

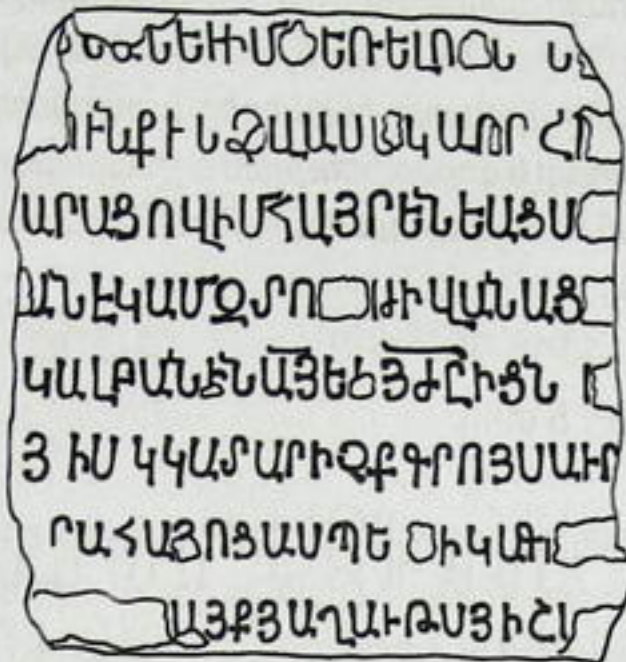
170*. ԺԱՅՈՒՐԵԿՈՐ ԽԱՉԱՆՇԱՆՈՎ. հիմնախաչի վերին ձախ անկյունում, 2 տող.

ՉԺԴ (1265) / ԹՈՒԻՒՆՅ:

ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԽԱՉԻ ՁՈՐԻ ՆՈՐԱԲԱՑ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՏԱՐԱԾՔԻՑ

171. ԱՐՁԱՆԱԳՐՎԱԾ ՇԻՆԱՔԱՐ. 8 տող.

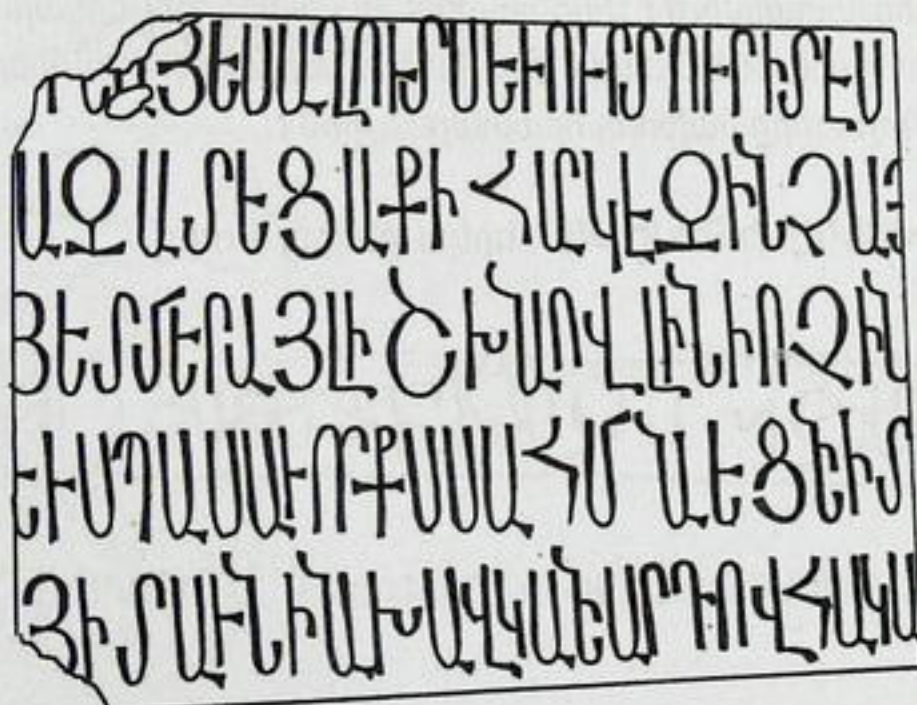

- ...ԵՒ Ի ՍԵՌԵԼՈՒՑԻՆ ...
- ...ՈՒՆՔ ԻՆՁ՝ ՎԱՍԱԿԱ, ՈՐ Շ...
- ...ԱՐԱՑ, ՈՎ ԻՄ ՀԱՅՐԵՆԵԱՑԱ...
- ...[Հ]ԱՆԵ ԿԱՍ ՁՏՈ...ԹԻ ՎԱՆԱՑ...
- ...ԿԱԼ ԲԱՆԻՆ ԱՅ ԵՒԻ :ՅԺԸ:-ԻՑՆ (318)...
- ...Յ ԻՍԿ ԿԱՏԱՐԻՉՔ ԳՐՈՅՍ ԱԻՐ[Հ]ՆԻՆ]...
- ...ՐԱ ՀԱՅՈՑ ԱՍՊԵՐՏԻ ԿԱԼՆԵՂԵՑԻՆ]...
- ...[ԿԱՐԴՆԱՅՔ ՅԱՂԱԻԹՍ ՅԻՇԵՑԵՔ]....:

Հրատ. Աշ. Մանուչարյան, ՇՊՄԺ, 8, 57:

Ծանոթ. Աշ. Մանուչարյանը առաջին տողում ԻՍ դերանունից հետո վերծանել է [ՎՃՈՒԵԼՈՅՆ, ՇԻՆԵՑԻ]: Երկրորդ տողի վերջում ՈՐ-ից հետո ՀԱԼԼԱԼ ՎԱՍՏԱԿԱԻ: Կարծում ենք, որ նրա կարդացած Հ-ն համեմատելով առաջին տողի վերջի և վերջին տողի ՅԻՇԵՑԵՔ-ի Շ տառերի հետ և համադրելով երրորդ և յոթերորդ տողերում պարզորոշ կարդացվող Հ տառերին, այստեղ անկասկած գործ ունենք Շ տառի հետ, որով դժվար է վերականգնել ՀԱԼԼԱԼ բառը:

172*. ԱՐՁԱՆԱԳՐՎԱԾ ՇԻՆԱՔԱՐ. 5 տող.

ԻԿԱՍԱԻՆ՝ ԱՅ, ԵՍ՝ ԱՂՈՒՏՍ ԵՒ ՈՒՐՏՈՒՐԻՏԵՍ... ԱԶԱՏԵՑԱՔ /
 Ի ՀԱՐԿԷ ԶԻՆՉ ԱՅ... / ՅԵՏ ՄԵՐ ԱՅԼ ԻՇԽԱՆ ՈՎ ԼԻՆԻ
 ՈՉ ԻՆ... / ԵՒ ՄՊԱՍԱԻՈՐՔՍ ՍԱՀՄԱՆԵՑԻՆ Ի ՏՄԱՐԻՆ՝... /
 Յ Ի ՏԱԻՆԻ ՆԱԽԱՎԿԱԻՆ. ԱՐԴ ՈՎ ՀԱՎԱՐՈՎԿ ԿԱ՛...:

Ծանոթ. Ուրտուրիտա, թերևս ոչ հայի անունը այլուստ հիշված է միայն Մրենի երկու արձանագրություններում՝ Ուրտուրիտա և Ուտուրտա ձևերով: Նա Անիի նշանավոր կառավարիչ սինոպ Սահմադինի ամուսինն է: Նա կողակցի հետ գնել է Մրենը, ազատել հարկերից և բազմաթիվ նվիրատվություններ կատարել: Նկատառելով անվան եզակիությունը և գործունեության աշխարհագրական մերձակայությունը, կարծում ենք, որ Տիրաշենի Ուրտուրիտան Մրենի համանուն տիկինն է, ըստ այդմ էլ վիճագիրը կարելի է թվագրել 1270-1280-ական թվականներով:

173. ԱՐՁԱՆԱԳՐՎԱԾ ՇԻՆԱՔԱՐ. 5 տող.

ԱՍՏԻՄԻԱ ԿԻՉԵԼԻՍ ԵՒ ՆՈՒՆԱՆ...
 ԱՍՏԻՄԻԱ ԿԻՉԵԼԻՍ ԵՒ ՆՈՒՆԱՆ...
 ԱՍՏԻՄԻԱ ԿԻՉԵԼԻՍ ԵՒ ՆՈՒՆԱՆ...
 ԱՍՏԻՄԻԱ ԿԻՉԵԼԻՍ ԵՒ ՆՈՒՆԱՆ...
 ԱՍՏԻՄԻԱ ԿԻՉԵԼԻՍ ԵՒ ՆՈՒՆԱՆ...

...ԱԾԵՐ ՄԽԱՐԿՐԶԵԼ, ԹՈՌՆ ... / ԴԱՄԻՐՍՊԱՍՆԱԼԱՐ
 ԶԱՔԱՐԻԱԻ ԵՒ ՇԱՀԸՆՇԱՀԻ ՈՐԴԻՒ՛... / ԴՏՈՒՔ ՀԱԼԱԼ ԻՆՉՔՍ,
 ՈՐ ԻՍ ՀԱՅՐՆ ԻԻԱՆԷ ԳԱՆՁԱԳԻՆ ԱՐԱՐ ԵՒ ... / ԴՇԱՂՆՇԱՀԻ
 ՈՂՈՐՍՈՒԹԼԵԱՅԲՆ ՇԻՆԵՑԻ ԵՒ ԶԳՄԻԹԻ... / ...ԵՒ Ե...ԵՐ...ՈՒ ՄԲ ԱԾ:

Հրատ. Գր. Աղանյան, ՇՊՄԺ, 3, 33:

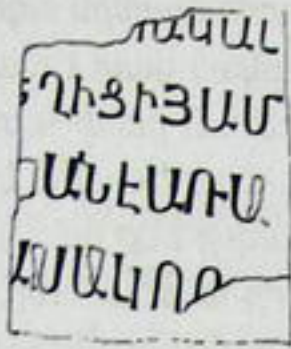
Ծանոթ. Քարն այսօր գտնվում է Շիրակի երկրագիտական թանգարանում: Վիճագիրը տառաձևերով բավական նման է նախորդին, կարծում ենք ժամանակամերձ է, հնարավոր է, որ փորագրված է նույն գրչի կողմից: Մխարկրծելը Ջաքարե ամիրսպասալարի որդի Շահնշահի վեց որդիներից մեկն է, ամուսինը Սահկանաբերդի մեծ իշխան Սադուն Արծրունու դուստր Վանենիի, չնայած նախորդ հրատարակիչը գտնում է, որ այստեղ «հիշատակվում է Ջաքարյանների մխարկրծել-երկայնաբազուկ վրացական տոհմանունը»: Գործել է XIII դարի 50-60-ական թթ., խոշոր նվիրատվություններ է կատարել Սանահինի և Հաղբատի վանքերին: Գրչագիրը նախորդ հրատարակչինն է:

174*. ԽԱՉՔԱՐԻ ՊԱՏՎԱՆԴԱՆԻ ՔԻՎԻ ՔԱՐ. երկու բեկոր, 1 տող.

ՎՐԻՆՈՒՉԻ ॥ ՉԱՎԱՆԴԱՆԻ ՔԻՎԻ ՔԱՐ ॥ ԽՂՈՐՍ

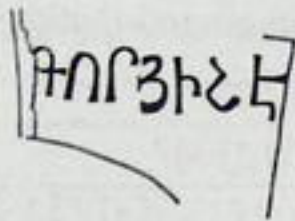
...ՆՐԻՆՈՎ ԶԻԱԶՍ ԻՎԱՆԿԼՆԵՍ... ..ՈՂՈՐՍ...:

175*. ԱՐՁԱՆԱԳՐՎԱԾ ՇԻՆԱՔԱՐ. 4 տող.

«ԱՇԽԱՐՅԱԿԱԼՈՒԹԵԱՆ»... / «ԵՂԻՑԻ ՅԱՄԵՆԱՅՆ» ...
 ...ԱՆԷ ԱՌԱ... / ...ԱՍԱԿՈ...:

176. ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԴԵԿՈՐԻ ՔԱՐ. 1 տող.

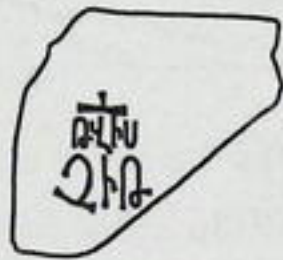

ԳՐԻՂՊՈՐ ՅԻՇԷ:

Չրատ. Աշ. Մանուչարյան, ԵՊՄԺ, 8, 56:

Ծանոթ. Կարծում ենք, որ սա քարգործ վարպետի կամ ճարտարապետի անուն է: Նախորդ հրատարակիչը վերծանել է ... Գ ՈՐ ՅԻՆԷ, վերջին չորս տառը թեական համարելով «ՅԻՆՈՒՆՔ բառի սեռական հոլովի խոսակցական ձև», գտնելով, որ ՅԻՆՈՒՆՔԸ «Ձատկից մինչև Գոգեգալուստ եղած յիսուն օրուայ միջոցն է» (Չր. Աճառյան, Հայերեն արձատական բառարան, հ. Գ, Եր., 1977, էջ 398):

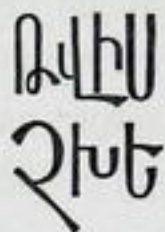
177. ԱՐՁԱՆԱԳՐՎԱԾ ՇԻՆԱՔԱՐ. 2 տող.

ԹՎԻՍ / ՉԻԹ (1280):

Չրատ. Աշ. Մանուչարյան, ԵՊՄԺ, 8, 55:

178. ԱՐՁԱՆԱԳՐՎԱԾ ՇԻՆԱՔԱՐ. 2 տող.

ԹՎԻՍ / ՉԻՇԷ (1296):

Չրատ. Աշ. Մանուչարյան, ԵՊՄԺ, 8, 56:

179*. ԿՈԹՈՂԻ ՊԱՏՎԱՆԴԱՆ. գտնվում է Վահրամաբերդ գյուղից մոտ 2 կմ հարավ-արևելք, արտի մեջ, հավասարաթև խաչի վերին անկյուններում, 3 տող.

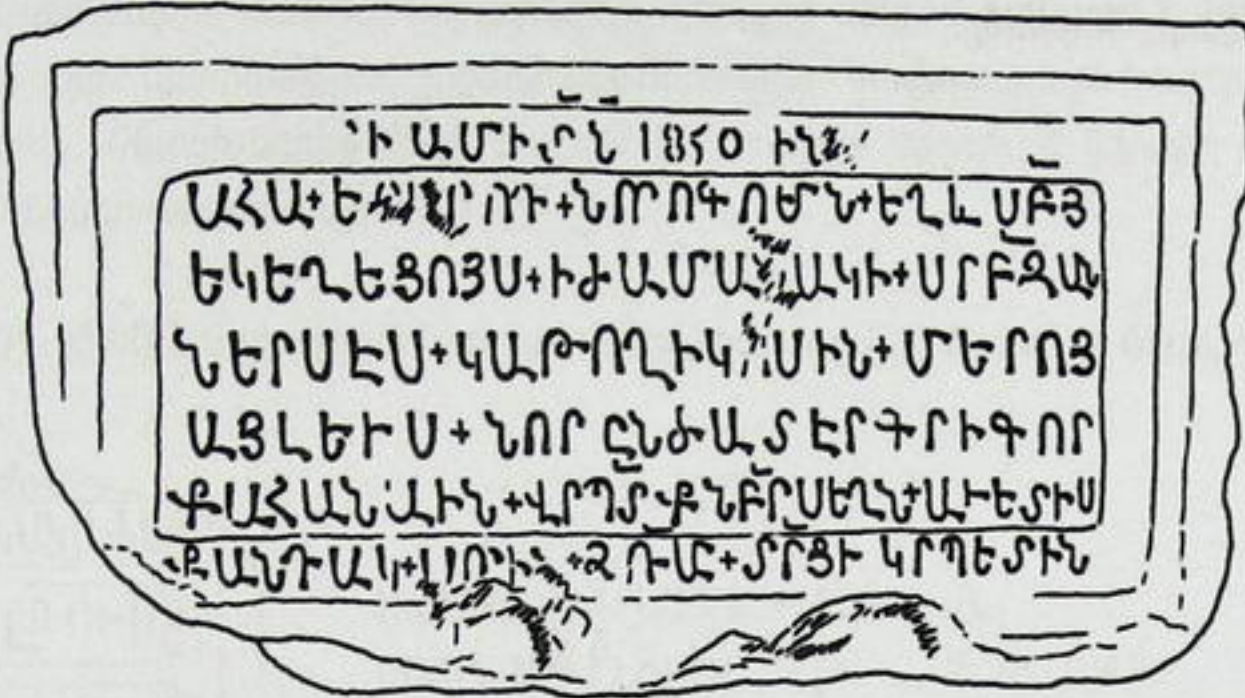
† ՏԻՐԻԿ / ՉԽԱԶՍ / ՉԱՅՍ ԻԿԱՆԻԿ/ՆԵՑԻՆ...
 ՏԻԿՈ...

Ծանոթ. Կոթողի շրջակայքում առկա են խաչքարերի և 5-6 պատվանդան: Դատելով խաչապատկերի ձևից և կոթողի ագուցման փոսորակի չափերից (0,37x0,43x0,18մ)՝ պատվանդանին ագուցված է եղել քառանիստ կոթող: Պատվանդանի չափերն են՝ 0,70x0,80x0,80մ: Բավական վատ է պահպանվել վիճազրի աջ հատվածը, ըստ այդմ էլ վերծանությունը թեական է: Վերջին ՏԻԿՈ բառի 4 տառի առաջին ուղղահայացի վերին մասում առկա է Ն տառի վերին փոքր ստեղծը, որը հնար է տալիս կարդալու նաև ՏԻԿՆՈ կամ ՏԻՆԿՈ, իսկ միգուցե Տիրիկի հոլովված ՏԻՐԿՈ ձևը: Հնարավոր ենք գտնում վկայագիրը կարդալ. ՏԻՐԻԿ. ՋԻԱՉՍ ՋԱՅՍ ԿԱՆԿՆԵՑԻ ՏԻՐԿՈ (կամ ՏԻԿՆՈ): Տիրիկ անձնանունը, որն ըստ Հր. Աճառյանի՝ ծագել է «տէր» բառից, որից նաև Տիրակ, Տիրուկ, հայոց մեջ հանդիպում է չորրորդ դարից, հայտնի են այդանուն Բասենի եպիսկոպոսը (370-373), Բագրևանդի եպիսկոպոսը (548-557), 768 թ. Պարտավի եկեղեցական ժողովի մասնակից Աղվանից իշխան Բարոնի որդին: Եվս մեկ Տիրիկ, որը 1427 թ. մի Հայսմավուրք է ընդօրինակել Գուգարքի Ընկուզագոմ վանքում (Հր. Աճառյան, ՀԱԲ, հ. Ե, էջ 167):

ՄԱՅԻՍՅԱՆ

Նախկինում Օրթաքիլիսա, ներկայիս Մայիսյան գյուղը գտնվում է Գյումրի քաղաքից 6 կմ հեռավորության վրա: Գյուղի մեջ է VII դ. «Տիրանավոր» խաչաձև հատակագծով գմբեթավոր եկեղեցին, որը վերջերս է նորոգվել: Եկեղեցու հարավարևելյան կողմում տարածվում է XIX-XX դդ. գերեզմանոցը:

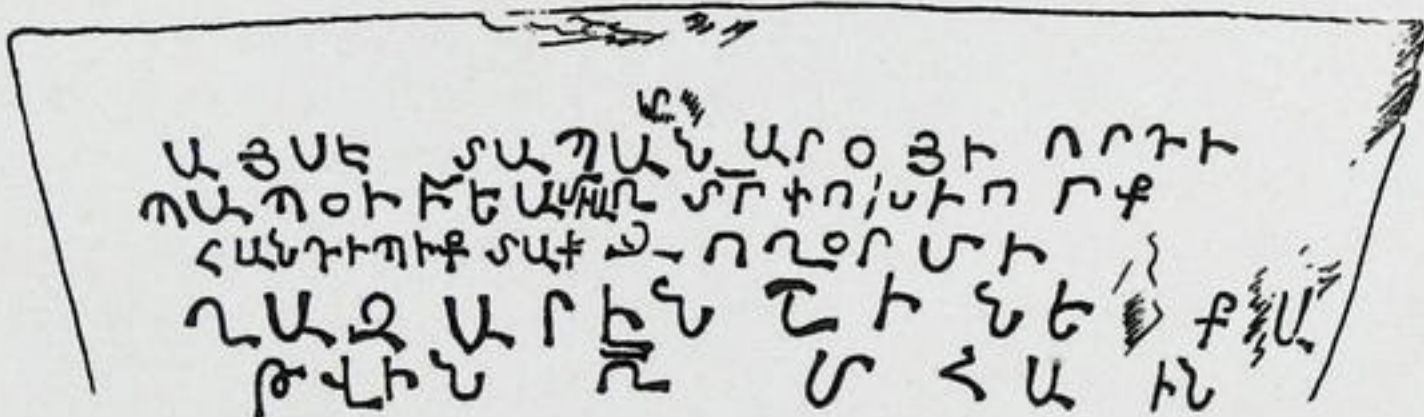
180*. «ՏԻՐԱՆԱՎՈՐ» ԵԿԵՂԵՑԻ. ներսում, հյուսիսային պատին հեմած ուղղանկյուն սալին, 7 տող.

Ի ԱՄԻ ՏՆ 1850-ԻՆ / ԱՅԱ ԵՐԿՈՐՈՐՈՂՆՈՐՈԳՈՒՄՆ ԵՂԵԻ ՄԲՅ / ԵԿԵՂԵՑՈՅՍ Ի
ԺԱՄԱՆՆԱԿԻ ՍՐԲԱՅԱՆ / ՆԵՐՍԵՍ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ ՄԵՐՈՅ / ԱՅԼԵԻՍ ՆՈՐԸՆԾԱ
ՏԵՐ ԳՐԻԳՈՐ / ՔԱՅԱՆԱԻՆ, ԿԱՅՐԱՅԱՅՈՒՄԵՆՔԱՆ ԲԱՅՐԱՅԵՂՆ, ԱԻԵՏԻՍ / ՔԱՆԴԱԿ
ՍՈՐԻՆՆ ԶԵՆՈՒՄԱՅՐ ՏԻՅՈՒՄԱՅՐՈՅ ԿԱՅՐԱՅՈՒՄԵՏԻՆ:

Ծանոթ. Վիմագրի համաձայն՝ եկեղեցին երկրորդ անգամ նորոգվել է դեռևս 1850-ին, Ներսես Ե Աշտարակեցի կաթողիկոսի և եկեղեցու նորընծա (նորոծյալ) քահանա տեր Գրիգորի օրոք: Արձանագրության գրիչը կամ քանդակողն, ըստ էության, տիրացու Կարապետն է: Ուշագրավ է նաև վիմագրում բառանջատումը փոքր խաչանշաններով արտահայտելու ձևը:

181*. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. հարավային գերեզմանոցում, ուղղանկյուն օրորոցաձև, հարավային միստին, 5 տող.

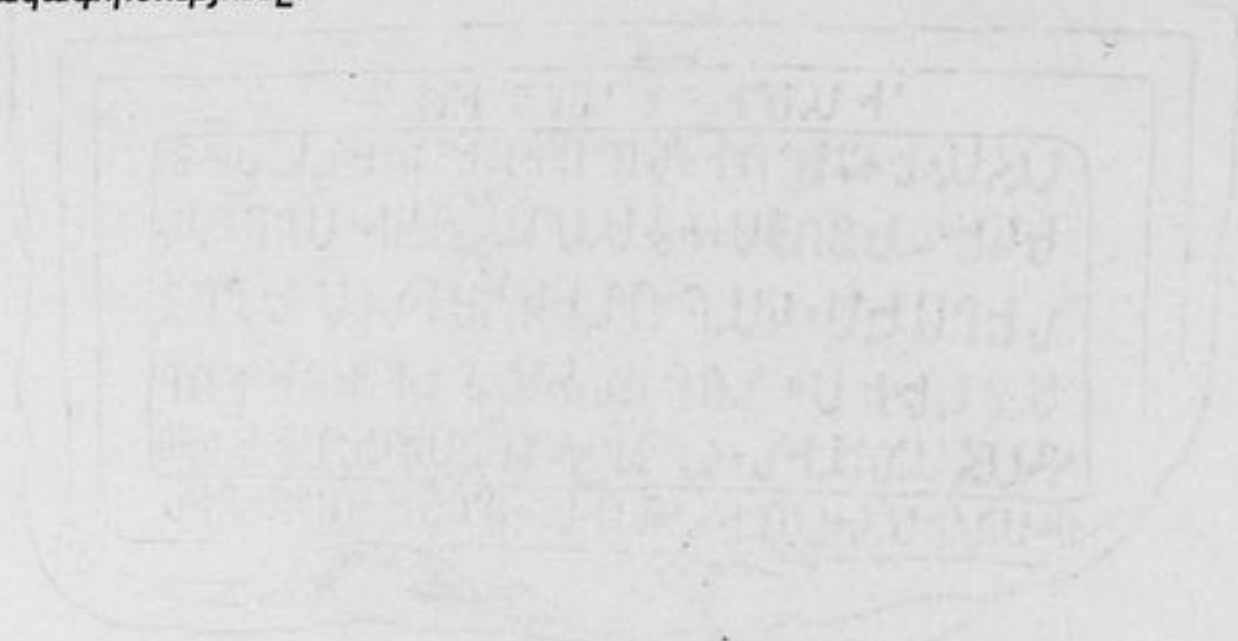
ԱՅՍ Ե ՏԱՊԱՆ ԱՐՕՅԻ ՈՐԴԻ / ՊԱՊՕՅԻ, ԻԵ (25) ԱՄԻ ԱՌ ՏՐ ՓՈՒՄԻ, ՈՐՔ /
ՀԱՆԴԻՊԻՔ ՏԱՔ ԶՈՂՕՐՄԻ / ՂԱԶԱՐԻՆ ՇԻՆԵՐՑՆ ԲԱՎՐՆ / ԹՎԻՆ ՈՄՅԱ (1822) ԻՆ:

Ծանոթ. Ննջեցյալը Արոյի որդի Պապոն է, որը կյանքից հեռացել է վաղաժամ՝ 25 տարեկան հասակում: Ղազարն, ըստ էության, քարգործ վարպետն է:

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԻՋՆԱԳՈՒՑԵԱԼ ՏԻՐԱՅՈՒ ԿԱՐԱՊԵՏ ՀԱՄԲԱՐ/ԵՄԱՆԱՂ ԷՐ ԱՐՅԵՍ

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԻՋՆԱԳՈՒՑԵԱԼ ՏԻՐԱՅՈՒ ԿԱՐԱՊԵՏ ՀԱՄԲԱՐ/ԵՄԱՆԱՂ ԷՐ ԱՐՅԵՍ:

Ծանոթ. Տապանագիրն առաջին հայացքից անավարտ է: Տիրացու Կարապետը, թերևս 7^{րդ} 180 վիմագրում վկայված համանուն քանդակագործն է, ըստ այդմ պարզվում է նաև Կարապետի տիրապետած արհեստը, որն է՝ քանդակագործությունը:

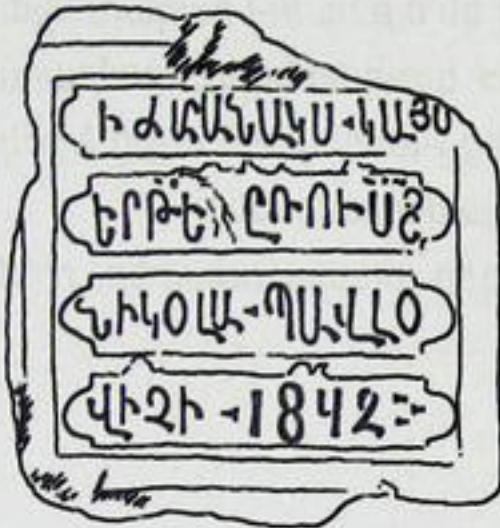

Քեթի

Ժամանակակից Քեթի գյուղը հիմնադրվել է 1829թ. և սկզբնապես կոչվել Մեծ Քեթի: Գյուղի վաղագույն հուշարձաններն են մ.թ.ա. III-II հազարամյակների «Սղնախ» ամրոցը, «Հորներ», «Կրաքարի սար» բնակատեղիներն ու դամբարանադաշտերը: Այստեղ է գտնվում նաև մ.թ.ա. X-IV դդ. «Զորանոց» ամրոցը: Միջնադարյան հուշարձաններից գյուղում պահպանվել են տարբեր դարաշրջանների եկեղեցիների և մատուռների մնացորդներ ու գերեզմանոցներ:

Գյուղում կան բազմաթիվ մատուռ-սրբատեղեր, որոնցից մեկում գտնվում է վաղմիջնադարյան քառանիստ կոթողի երկու պատվանդան՝ շրջանի մեջ ներառված հավասարաթև խաչերով ու բուսական զարդաքանդակներով: Բնակիչներից մեկի բակում կառուցված մատուռի մուտքի մոտ է գտնվում ռուսաց Նիկոլայ I կայսեր անվանակիր մի քար:

183*. ԱՐՁԱՆԱԳԻՐ ՔԱՐ. Սահակյան Գևորգի բակում կառուցված մատուռի մուտքի դիմաց, 4 տող.

Ի ԺԱՄԱՆԱԿՍ ԿԱՅՍ/ԵՐԼՈՒԹԵԼԱՆՅ
ԸՌՈՒՄԼԱՅՆ / ՆԻԿՕԼԱ ՊԱՎԼՕ/ՎԻՉԻ, 1842:

Ծանոթ. Գյուղի V դ. եկեղեցին վերակառուցվել է 1842թ.՝ ռուսաց Նիկոլայ I կայսեր օրոք: Վիմագիրն, ըստ էության, այս իրողության քարեղեն ապացույցն է:

ԲԱՆԴԻՎԱՆ

Գյուղից արևմուտք՝ Ախուրյանի ափին, ընդարձակ ժայռաբլրի վրա, հին Բանդիվան գյուղատեղն է, որը նստած է եղել հին ավերակների վրա: Ամբողջ բլուրը, մի քանի հեկտար հարթ գագաթով, հնագույն բերդատեղի և ավան է եղել: Լավ են պահպանվել բերդի հյուսիսային մուտքի որոշ հատվածները՝ շարված մեծամեծ կոփածո քարերով և բրգավոր: Դրանք մի քանի դարաշրջան են ցույց տալիս՝ վաղ ֆեոդալիզմից սկսած մինչև 17-18-րդ դդ.: Ներսում կան երկու եկեղեցիների հիմնապատեր՝ անտաշ քարերով, մեկի մոտ առկա են ժայռաբեկորից խաչքար և տափակ գերեզմանաքարեր 19-րդ դարի, մեկը՝ 1864 թ. հոգևորականի: Մնում են բազմաթիվ հին ու նոր տնատեղիների և ձիթհանքների ավերակներ: Բերդի մուտքից կանոնավոր ճանապարհ է մտնում, որը ներսում նախ երկուսի, ապա ավելի ճյուղավորվում է: Չորամիջից կտրուկ ճանապարհ է տանում Ամասիա, որը հենց հին ճանապարհն է:

Նախկինում Բանդեվան, Բանդիվան Փոքր, Պենտեվան, Բանդիվան Վերին անուններով հայտնի ներկայիս Բանդիվան գյուղը գտնվում է Ամասիայի տարածաշրջանում՝ Ախուրյան գետի ձախ ափին: Գյուղը հարուստ է վաղ հնագիտական հուշարձաններով. պահպանվել են մ.թ.ա. III-I հազարամյակների ամրոցների ու բնակատեղիի մնացորդները, «Ներքին Բանդիվան» գյուղատեղին, դամբարանադաշտն ու Թագավորական կամուրջը: Միջնադարյան հուշարձաններից Բանդիվանն աչքի է ընկնում քառանիստ կոթողներով, որոնցից մեկին առկա է Քրիստոսի խաչելության տեսարանը:

Ամրոցներից մեկի տարածքում պահպանվել են XIX դ. արձանագիր տապանաքարեր, որոնցից 2-ը ներառեցինք պրակում.

184*. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցածն, հարավային նիստին, 5 տող.

ՍԿԻՍՊՆԵՂԻ ՀԻՄՆԱՐԿՈՒԹԻԿՆՆ ԱՅՍ ԳԻՒՂԻ
1837 ԹՎՈՒՆ ԵՒ ՀԻՄՆԱՐԿՈՂՔՆԵԻՆ ՏԵՂԵԱՅՐ
ԵՐՄԵԱՅ :ՆԻԿՕԼԱ :ԱԴԱՄ :ՏԻԿՐԱՆ ԵՒ ՅԱԿՈԲ ԴԱ
ԻԹԵԱՆ ԴԱԻԹ ԵԱՆՑ ԵՒ ԵՂԵՆ ԴԻՆԳԻԻԼ ԻՍԵՆՐ
ԲԱՆԴԻՎԱՆ

ՍԿԻՍՊՆ ԵՂԵՂԻ ՀԻՄՆԱՐԿՈՒԹԻԿՆՆ ԱՅՍ ԳԻՒՂԻ / 1837 ԹՎՈՒՆ ԵՒ ՀԻՄՆԱՐԿՈՂՔՆ
ԵԻՆ 5 ԵՂԻԲՈՒՅՐ / ԵՂԵՆՄԵԱՅ, ՆԻԿՕԼԱ, ԱԴԱՄ, ՏԻԿՐԱՆ ԵՒ ՅԱԿՈԲ ԴԱԻԹԵԱՆ ԴԱԻԹԵԱՆՑ
ԵՒ Է ԱՆՈՒՆ ԳԻՒՂԻՍ ԵՆՈՐ / ԲԱՆԴԻՎԱՆ:

Ծանոթ. Վիճագիրը յուրօրինակ է այնքանով, որ տապանաքարին փորագրված լինելով հանդերձ տեղեկություններ է հաղորդում գյուղի հիմնադրման ժամանակի ու այն նախածեռնող հինգ եղբայրների մասին:

185*. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ. ուղղանկյունաձև, վրան հովվապետական գավազան, 13 տող.

1874 ԱՄԻ, 4 ՓԵՏՐ/ՎԱՐԻՒ Ի / ԱՐՁԱՆ ՄԱՅՈՒ ԴԸՆԼԻ
ՏԻ ՏՐ ԶԱՍ/ԲԱՐՁՈՒՄԻ ԳՐ/ԻԳՈՐԵԱՆԻ / ՏԵՂԵՄԱԻՆ
ԼԵՐ ՍԱ ԻԼ/ԽԻՆԱՊՅԻ, Ի ԿԵՍ/ՕՐԵԱՅ ԻԻՐ ԶԱ/ՍԱԿԻ
ԱՅՍՍ ԱՇԽԱՐ/ԷՍ Ի ՏՐ ՓՈՂԻ:

Ծանոթ. Չափաժող տապանագրից պարզվում է, որ տեր Չամբարձուն Գրիգորյանը ծագումով Ալեքսանդրապոլի գավառի Իլխինապ (Իլխիար, Իլխիարի) գյուղից է, որը ներկայիս Ախուրյանի տարածաշրջանի Այգաբաց գյուղն է (Տեղանունների բառարան, 2, էջ 514-515): Ննջեցյալը կյանքից հեռացել է վաղաժամ:

ՄՈՒՍԱՅԵԼՅԱՆ (Աշոցք)

Գյուղը հարուստ է հուշարժաններով: Հյուսիսային եզրին՝ բլրալանջին, տարածվում է XVIII–XIX դդ. գերեզմանոցը՝ տարածն տապանաքարերով: Գյուղի կենտրոնում կանգնած է 1894 թ. կառուցված Ս. Տրդատ եկեղեցին:

186*. Ս. ՏՐԴԱՏ ԵԿԵՂԵՑԻ. հարավային պատին, արտաքուստ, 5 տող.

Ի 1894 ՄԵԿԵՂԵՑԻ ԵԿԵՂԵՑԻ
ՇՐԹԱԴ ՄԲԵԿԵՂԵՑԻ ՄԻԳԻԻ ՀԵՐԹԻ-
ԵՆՆՈՒՆ-ԵԱՐԴԵԱՄԵՇԵՂ ՈՒՆԺՈՂՈՒ

ՕՏՎԵՑԱԻ ԸՆԴ ՎԱՐԴԱՊԵՏԵ / 1895 ԱՄԻ:

Ի 1894 ԱՄԻ ՎԱՐԴԱՊԵՏԵ ԱՆՈՒՆ / ՏՐԹԱԴ
ՄԲ ԵԿԵՂԵՑԻՍ Ի ԳԻՐԱՆ ԲՕՂԻ/ԵՆՆՈՒՆ Ե
ԱՐԴԵԱՄԲՆՆ ՏԵՂՈՒՆ ԺՈՂՈՎԱՐԴԻ /
ՕՏՎԵՑԱԻ ԸՆԴ ՎԱՐԴԱՊԵՏԵ / 1895 ԱՄԻ:

187*. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. օրորոցածն, հարավային նիստին, 4 տող.

1887 ՏԱՊԱՆ ՀԱՆԳՈՒՑ/ԵԱԼ
ՆՕՐԱՀԱՐՍ ՍԱՆԱՄ / ՄՆՕԵԱՆ,
ՕՎ ՈՐ ԸՆԴԵՐՑԻ / ՏԱՑԵ ՈՂՈՐՄԻ:

1887, ՏԱՊԱՆ ՀԱՆԳՈՒՑ/ԵԱԼ
ՆՕՐԱՀԱՐՍ ՍԱՆԱՄ / ՄՆՕԵԱՆ,
ՕՎ ՈՐ ԸՆԴԵՐՑԻ / ՏԱՑԵ ՈՂՈՐՄԻ:

ՀԱՐԹԱՇԵՆ

Գյուղի տարածքում առկա են պատմամշակութային երեք հուշարձան. երկու XVII-XVIII դդ. գերեզմանոց, որոնցում թաղումներ են կատարվել նաև հետագայում և XIX դ. եկեղեցի գյուղի մեջ: XIX դ. տապանաքարերից մի քանիսն արձանագիր են, որոնցից մեկը ներառեցինք պրակում:

188*. **ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ**. օրորոցածև, հյուսիսային և հարավային նիստերին, 4-ական տող.

ԽԱՆՈՒՄ ԱՂԱԽԻՆՆ ԵՄ Ե ՍԴԱՐԱԲԱՂԴ
ԼՈՒԿ ԵՒ ԱՆՁԱՅՆ ԿԱՄ ՄԱՍ ԵՍ ԱՍԴ
ԸՆԴ ՔՍԱՆ ԵՒ ԵՐԿՈՒ ԱՄԱՑ ԴԵՌ ԹԵՐԻ
ՄԱՅ ՁԻՍ ՅԱՅՍ ՏԱՊԱՆ ԲԱՆԴԱՐԳԵԱՑ ԳԵՐԻ

ՉԷՐ ՀԱՍԵԱԼ ՀՈՒՆԵՒ ԿԵՆԱՑ ՄՅԱՅՏՂՄՈՒՏ ԿԵՆՑԱՂ
ՓՈՒԹՈՎ ԺԱՄԱՆԵԱՑ ԻՆՁ ՄԱՀՈՒՆ ՄԱՆԳՄԵՂ (ՄԱՆԳԱՂՄՆ)
ԵՐԱՏ ԱՆԽՆԱՅ ՁԻՄ ՏԸՀԱՍ ԾԱՂԿԻԿ
ԳՈՒՆԱԹԱՓ ԱՐԱՐ ՁԻՄ ՎԱՐԴ ԳԵՂԵՑԻԿ

ԽԱՆՈՒՄ ԱՂԱԽԻՆՆ ԵՄ ԵՍ ՍԴԱՐԱԲԱՂԴ
ԼՈՒԿ ԵՒ ԱՆՁԱՅՆ ԿԱՄ ՄԱՍ ԵՍ ԱՍԴ
ԸՆԴ ՔՍԱՆ ԵՒ ԵՐԿՈՒ ԱՄԱՑ ԴԵՌ ԹԵՐԻ
ՄԱՅ ՁԻՍ ՅԱՅՍ ՏԱՊԱՆ ԲԱՆԴԱՐԳԵԱՑ ԳԵՐԻ:

ՉԷՐ ՀԱՍԵԱԼ ՀՈՒՆԵՒ ԿԵՆԱՑ ՄՅԱՅՏ ՏՂՄՈՒՏ ԿԵՆՑԱՂ
ՓՈՒԹՈՎ ԺԱՄԱՆԵԱՑ ԻՆՁ ՄԱՀՈՒՆ ՄԱՆԳՄԵՂ (ՄԱՆԳԱՂՄՆ)
ԵՐԱՏ ԱՆԽՆԱՅ ՁԻՄ ՏԸՀԱՍ ԾԱՂԿԻԿ
ԳՈՒՆԱԹԱՓ ԱՐԱՐ ՁԻՄ ՎԱՐԴ ԳԵՂԵՑԻԿ:

ՋՈՒՅԳԱՂԲՅՈՒՐ ԳՅՈՒՂԱՏԵՂ

Գյուղական գերեզմանոցում առկա են XIX-XX դդ. բազմաթիվ տապանաքարեր, հիմնականում արձանագրված, որոնցից երկուսը, չնայած XIX դարի են, նպատակահարմար գտանք զետեղել պրակում:

189*. **ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ**. օրորոցածև, հարավային նիստին, 6 տող.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆՆ ՇԸՆՂՈՐԱԼԻ ԵՒ ԲԱՐԵՊԱՇՏԻ / ՉՈՒՐԸՆԿԱԼ
ՆԱԽՇՔԱՐ ԹԵԼՈՒԻ ԳԱՍՊԱՐՆ, ՍԱ Է ԶԿԻՆՆ ԱՓԱՐԻ /
ԱՄԻՐԵԱՆՑ, ՍԱ ԲԱՐԻ / ՎԱՐՈՒՔ ԷԱՆՑ ԶԱՇԽԱՐՅՍ,
40 ԱՄ ՓՈԽԵՑԱԻ Ի / ՔՍ 1892 ԱՄԻ, Ի 20-Ն ՄԱՅԻՄԻ,
ՈՎ ԸՆԹԵՌՆԱՆՈՅՔ / ԱՍԱՍՑԷ ԱՅՍՍ ՏԱՊԱՆԻՍ ԱԾ ՈՂՈՐՄԻ:

Ծանոթ. Նախշքարը պետք է ընկալել «թելի, գործվածքի ներկարար» իմաստով:

190*. **ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ**. օրորոցածև, հարավային նիստին, 4 տող.

ԱՅՍԷ ՆԱՊԱՆՆ ՅՈՂԱՆԵՍԻ
ԱԲԿԱՐԵԱՆՑ ՈՐ ԷՐ ԴԸՊԻՐ / ԵՍ
ՉԱՆԳԵԱԻ 1896 ԱՄԻ, 11 / ՆՈՒԻՄԲՐԻ
ՆՈՒ ԻՄԲՐԻ

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆՆ ՅՈՂԱՆԵՍԻ /
ԱԲԿԱՐԵԱՆՑ, ՈՐ ԷՐ ԴԸՊԻՐ / ԵՍ
ՉԱՆԳԵԱԻ 1896 ԱՄԻ, 11 / ՆՈՒԻՄԲՐԻ:

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ԱՂՅՈՒՍԱԿ՝ ՀԱՏՈՐՈՒՄ ԸՆԴԳՐԿՎԱԾ ՎԻՍԱԳՐԵՐԻ*

ՀՊ	Բնակավայրը, հուշարձանը, արձանագրության տեղը	Ժամանակը	Բնույթը
3	Երեբույքի տաճար, հյ. մույթ, ներ.	Ն-951	շինարարական
12	Հայկաձոր, Կարմիր վ., հվ. պատ, արտ.	ՆԼԴ-985	շինարարական
136	Մարմաշեն, Գլխավոր տաճար, հվ. պատ, արտ.	ՆԼԷ-ՆՀԸ 988-1029	շինարարական- նվիրատվական
13	Հայկաձոր, Կարմիր վ., հվ. պատ, արտ.	X դ.	արևի ժամացույց
179	Վահրամաբերդ, կոթողի պատվանդան	X դ.	հիշատակագրություն
11	Չիթհանքով, արձանագիր քար	X-XI դդ.	հիշատակագրություն
33	Պեմզաշեն, Առաքելոց եկ.	X-XI դդ.	վարպետանշաններ
34	Պեմզաշեն, Մակարավանք, հվ. ավանդատուն	ՆԾ-1001	շինարարական
126	Նոր Կյանք, Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկ., հյ. պատ, արտ.	ՆԾ-1001	կանոնախրավական
129	Նոր Կյանք, Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկ., հյ. պատ, արտ.	ՆԾԸ-1009	շինարարական
127	Նոր Կյանք, Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկ., հյ. պատ, արտ.	ՆԾԹ-1010	կանոնախրավական
128	Նոր Կյանք, Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկ., հյ. պատ, արտ.	ՆԾԹ-1010	կանոնախրավական
130	Նոր Կյանք, Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկ., հյ. պատ, արտ.	ՆԿ-1011	նվիրատվական
144	Մարմաշեն, աե. գերեզմանոց	ՆԿԴ-1015	տապանագիր
140	Մարմաշեն, Գլխավոր տաճար, ամ. պատ, արտ., խաչքար	ՆՀ-1021	հիշատակագրություն
4	Երեբույքի տաճար, հվ. պատ, արտ.	ՆՀԷ-1028	կանոնախրավական
5	Երեբույքի տաճար, հվ. պատ, արտ.	ՆՀԷ-1028	հիշատակագրություն
39	Պեմզաշեն, Ջորավորաց եկ., խաչքարի պատվանդան	ՆՁԵ-1036	նվիրատվական
164	Մարմաշեն, գավիթ	ՆՂԴ-1045	տապանագիր
6	Երեբույքի տաճար, հյ. պատ, ներ.	XI դ.	հիշատակագրություն
7	Երեբույքի տաճար, հվ. պատ, արտ.	XI դ.	հիշատակագրություն

* Աղյուսակը կազմելիս կիրառվել են հետևյալ համառոտագրությունները. ամ – արևմտյան, աե – արևելյան, հվ – հարավային, հյ – հյուսիսային, արտ. – արտաքուստ, ներ. – ներքուստ, եկ. – եկեղեցի, վ. – վանք, բար. – բարավոր, եղծ. – եղծված: Չպահպանված արձանագրությունների կարգային համարներին աստղանիշ է դրված:

8	Երեբույքի տաճար, հյ. պատ, ներ.	XI դ.	հիշատակագրություն
131	Նոր Կյանք, Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկ., աե. պատ, արտ.	XI դ.	հիշատակագրություն
14	Հայկաձոր, Կարմիր վ., հվ. պատ, արտ.	XI-XII դդ.	հիշատակագրություն
15	Հայկաձոր, Կարմիր վ., ամ. պատ, արտ.	XI-XII դդ.	արձանագիր բեկոր
112	Լմբատավանք, Ս. Ստեփանոս եկ., թմբուկի հվ-ամ. նիստ, արտ.	ՈԼ-1181	թվագիր
87	Հառիճավանք, գերեզմանոց	ՈԼԵ-1186	տապանագիր
82	Հառիճավանք, գերեզմանոց	ՈԼԸ-1189	տապանագիր
26	Հոգեվանք, գերեզմանոց	ՈԽ-1191	տապանագիր
102	Լմբատավանք, Ս. Ստեփանոս եկ., գմբեթի ամ. հիմքին, արտ.	ՈԽ-1191	նվիրատվական
42	Հառիճավանք, Ս. Գրիգոր եկ., հվ. պատ, արտ.	ՈԽԱ-1192	նվիրատվական
119	Լմբատավանք, եկ. ամ. շինության պատին, խաչքարի բեկոր	ՈԽԴ-1195	հիշատակագրություն
43	Հառիճավանք, Ս. Գրիգոր եկ., հվ. պատ, արտ.	ՈԽԵ-1196	նվիրատվական
44	Հառիճավանք, Ս. Գրիգոր եկ., հվ. պատ, արտ.	ՈԽԵ-1196	նվիրատվական
41	Հառիճավանք, Ս. Գրիգոր եկ., հվ. պատ, արտ.	XII դ.	շինարարական
50	Հառիճավանք, Ս. Աստվածածին եկ., հյ. պատ, արտ.	ՈԾ-1201	շինարարական- նվիրատվական
106	Լմբատավանք, Ս. Ստեփանոս եկ., աե. պատ, արտ.	ՈԾ-1201	նվիրատվական
40	Պեմզաշեն, աե. գերեզմանոց	ՈԾԱ-1202	տապանագիր
16	Հոգեվանք, Ս. Կարապետ եկ., հյ. պատ., արտ.	ՈԾԴ-1205	նվիրատվական
54	Հառիճավանք, Ս. Աստվածածին եկ., ամ. պատ, գավթի մեջ	ՈԿԳ-1214	նվիրատվական- կանոնադրական
83	Հառիճավանք, գերեզմանոց	ՈԿԳ-1214	տապանագիր
38	Պեմզաշեն, Ջորավորաց եկ., հյ. պատ, արտ.	ՈԿԵ-1216	նվիրատվական
92	Հառիճավանք, գերեզմանոցի եկ., բեկորներ	ՈԿԵ-1216	նվիրատվական
103	Լմբատավանք, Ս. Ստեփանոս եկ., հյ. պատ, արտ.	ՈԿԵ-1216	նվիրատվական
61	Հառիճավանք, գավթի հյ. պատ, ներ.	ՈՅ-1221	կանոնադրական
98	Արթիկ, Ս. Գևորգ եկ., ամ. խաչաթև, արտ.	ՈՅԱ-1222	կանոնադրական
67	Հառիճավանք, գավթի հյ. պատ, ներ.	ՈՅԳ-1224	նվիրատվական

120	Լմբատավանք, գերեզմանոց, խաչքար	ՈՅԳ-1224	հիշատակագրություն
137	Մարմաշեն, Գլխավոր տաճար, հյ. պատ, արտ.	ՈՅԴ-1225	շինարարական- նվիրատվական
64	Հառիճավանք, գավթի հյ. պատ, ներ.	ՈՉԴ-1235	նվիրատվական
68	Հառիճավանք, գավթի հյ. պատ, ներ.	ՈՉԴ-1235	նվիրատվական
72	Հառիճավանք, գավթի աե. պատ, ներ., որմնանկարի ծեփին	ՈՉԴ-1235	հիշատակագրություն
149	Մարմաշեն, հյ. գերեզմանոց	ՈՂ-1241	տապանագիր
117	Լմբատավանք, Ս. Ստեփանոս եկ., ավագ խորան, ներ., որմնանկարի ծեփին	ՈՂԱ-1242	նվիրատվական
169	Խաչի ձոր, խաչադրոշմ ժայռաբեկոր	ՈՂԸ-1249	թվագիր
35	Պենճաշեն, Մակարավանք, ամ. պատ, բար.	Չ-1251	նվիրատվական
114	Լմբատավանք, Ս. Ստեփանոս եկ., թմբուկի հյ-ամ. նիստ, արտ.	Չ-1251	նվիրատվական
84	Հառիճավանք, գերեզմանոց	ՉԷ-1258	տապանագիր
167	Խաչի ձոր, խաչադրոշմ ժայռաբեկոր	ՉԷ-1258	հիշատակագրություն
168	Խաչի ձոր, խաչադրոշմ ժայռաբեկոր	ՉԷ-1258	հիշատակագրություն
96	Արթիկ, Ս. Աստվածածին եկ., հվ. պատ, արտ.	ՉԺ-1261	նվիրատվական
147	Մարմաշեն, գավիթ	ՉԺԳ-1264	թվագիր
170	Խաչի ձոր, խաչադրոշմ ժայռաբեկոր	ՉԺԴ-1265	թվագիր
94	Հառիճավանք, գերեզմանոցի եկ., բեկոր	ՉԻԸ-1279	թվագիր
177	Խաչի ձորի եկ., բեկոր	ՉԻԹ-1280	թվագիր
97	Արթիկ, Ս. Գևորգ եկ., ամ. պատ, արտ.	ՉԽԲ-1293	հիշատակագրություն
178	Խաչի ձորի եկ., բեկոր	ՉԽԵ-1296	թվագիր
69	Հառիճավանք, գավթի հյ. պատ, ներ.	XIII դ.	նվիրատվական
65	Հառիճավանք, գավթի հյ. պատ, ներ.	XIII դ.	նվիրատվական
66	Հառիճավանք, գավթի հյ. պատ, ներ.	XIII դ.	նվիրատվական
62	Հառիճավանք, գավթի աե. պատ, ներ.	XIII դ.	նվիրատվական
63	Հառիճավանք, գավթի աե. պատ, ներ.	XIII դ.	նվիրատվական
55	Հառիճավանք, Ս. Աստվածածին եկ., հյ. ավանդատուն	XIII դ.	նվիրատվական
51	Հառիճավանք, Ս. Աստվածածին եկ., ամ. պատ, գավթի մեջ	XIII դ.	շինարարական
52	Հառիճավանք, Ս. Աստվածածին եկ., հվ. և աե. պատերի քիվին, արտ.	XIII դ.	հիշատակագրություն

53	Հառիճավանք, Ս. Աստվածածին եկ., հվ. պատ, արտ.	XIII դ.	արևի ժամացույց
45	Հառիճավանք, Ս. Գրիգոր եկ., աե. պատ, արտ.	XIII դ.	նվիրատվական
46	Հառիճավանք, Ս. Գրիգոր եկ., աճ. պատ, արտ.	XIII դ.	շինարարական- նվիրատվական
48	Հառիճավանք, Ս. Գրիգոր եկ., հվ. պատ, արտ.	XIII դ.	նվիրատվական
49	Հառիճավանք, Ս. Գրիգոր եկ., հվ. պատ, արտ.	XIII դ.	անվան փակագիր
17	Հոգեվանք, Ս. Կարապետ եկ., աե. պատ., արտ.	XIII դ.	հիշատակագրություն, եղծ.
18	Հոգեվանք, Ս. Կարապետ եկ., աե. պատ., արտ.	XIII դ.	նվիրատվական
19	Հոգեվանք, Ս. Կարապետ եկ., աե. պատ., արտ.	XIII դ.	նվիրատվական
20	Հոգեվանք, Ս. Կարապետ եկ., աե. պատ., արտ.	XIII դ.	նվիրատվական
21	Հոգեվանք, Ս. Կարապետ եկ., արձանագիր քար, եկ. ներսում	XIII դ.	նվիրատվական
22	Հոգեվանք, Ս. Կարապետ եկ., արձանագիր քար, եկ. ներսում	XIII դ.	նվիրատվական
28	Սարակապ, Ս. Աստվածածին եկ., հվ. պատ., արտ.	XIII դ.	կանոնահրավական
29	Սարակապ, Ս. Աստվածածին եկ., հվ. պատ., արտ.	XIII դ.	հիշատակագրություն
30	Բարձրաշեն, Ս. Աստվածածին եկ., հյ. պատ., արտ.	XIII դ.	կանոնահրավական
32	Պեմզաշեն, Առաքելոց եկ., խաչքար	XIII դ.	հիշատակագրություն
36*	Պեմզաշեն, Մակարավանք, աե. պատ, արտ.	XIII դ.	շինարարական
37	Պեմզաշեն, Մակարավանք, հվ. պատ, արտ.	XIII դ.	արևի ժամացույց
58	Հառիճավանք, Ս. Աստվածածին եկ., հվ. պատ, արտ.	XIII դ.	արձանագրության հատված
59	Հառիճավանք, Ս. Աստվածածին եկ., հվ. պատ, արտ.	XIII դ.	արձանագրության հատված
60	Հառիճավանք, գավթի աե. պատ, ներ.	XIII դ.	շինարարական
71	Հառիճավանք, գավթի աե. պատ, ներ.	XIII դ.	շինարարական
77	Հառիճավանքի բակ, բեկորներ	XIII դ.	հիշատակագրություն
78	Հառիճավանքի բակ, պսակի քար	XIII դ.	արձանագրության հատված

79*	Հառիճավանքի թանգարան, բեկոր	XIII դ.	արձանագրության հատված
80*	Հառիճավանքի թանգարան, բեկոր	XIII դ.	արձանագրության հատված
85	Հառիճավանք, գերեզմանոց, խաչքար	XIII դ.	հիշատակագրություն
86	Հառիճավանք, գերեզմանոց	XIII դ.	տապանագիր
93	Հառիճավանք, գերեզմանոցի եկ., բեկոր	XIII դ.	նվիրատվական
95	Արթիկ, Ս. Աստվածածին եկ, ամ. պատ., բար.	XIII դ.	կանոնադրական
99	Արթիկ, Ս. Գևորգ, ան. պատ, արտ.	XIII դ.	անավարտ արձանագրության
100	Արթիկ, Ս. Գևորգ, հվ. պատ, արտ.	XIII դ.	հիշատակագրություն
101	Արթիկ, Ս. Գևորգ, ավագ խորան, ներ.	XIII դ.	հիշատակագրություն
104	Լմբատավանք, Ս. Ստեփանոս եկ., հյ. պատ, արտ.	XIII դ.	հիշատակագրություն
105	Լմբատավանք, Ս. Ստեփանոս եկ., հյ. պատ, արտ.	XIII դ.	նվիրատվական
107	Լմբատավանք, Ս. Ստեփանոս եկ., ան. պատ, արտ.	XIII դ.	նվիրատվական
108	Լմբատավանք, Ս. Ստեփանոս եկ., ամ. պատ, արտ.	XIII դ.	շինարարական-նվիրատվական
110	Լմբատավանք, Ս. Ստեփանոս եկ., ան. պատ, արտ.	XIII դ.	նվիրատվական
109	Լմբատավանք, Ս. Ստեփանոս եկ., հյ. պատ, ներ.	XIII դ.	նվիրատվական
111	Լմբատավանք, Ս. Ստեփանոս եկ., թմբուկի հվ-ամ. նիստ, արտ.	XIII դ.	նվիրատվական
113	Լմբատավանք, Ս. Ստեփանոս եկ., թմբուկի հվ-ամ. նիստ, արտ.	XIII դ.	հիշատակագրություն
115	Լմբատավանք, Ս. Ստեփանոս եկ., ան. պատ, արտ.	XIII դ.	նվիրատվական
116	Լմբատավանք, Ս. Ստեփանոս եկ., գմբեթի հիմք, հվ-ան նիստ, արտ.	XIII դ.	անավարտ արձանագրություն
121	Լմբատավանք, գերեզմանոց	XIII դ.	տապանագիր
122	Լմբատավանք, գերեզմանոց	XIII դ.	տապանագիր
123	Լմբատավանք, գերեզմանոց	XIII դ.	տապանագիր
124	Լմբատավանք, գերեզմանոց	XIII դ.	տապանագիր
138	Մարմաշեն, Գլխավոր տաճար, հվ. պատ, արտ.	XIII դ.	նվիրատվական
139	Մարմաշեն, Գլխավոր տաճար, հյ. ավանդատուն	XIII դ.	նվիրատվական
141*	Մարմաշեն, գավիթ	XIII դ.	տապանագիր

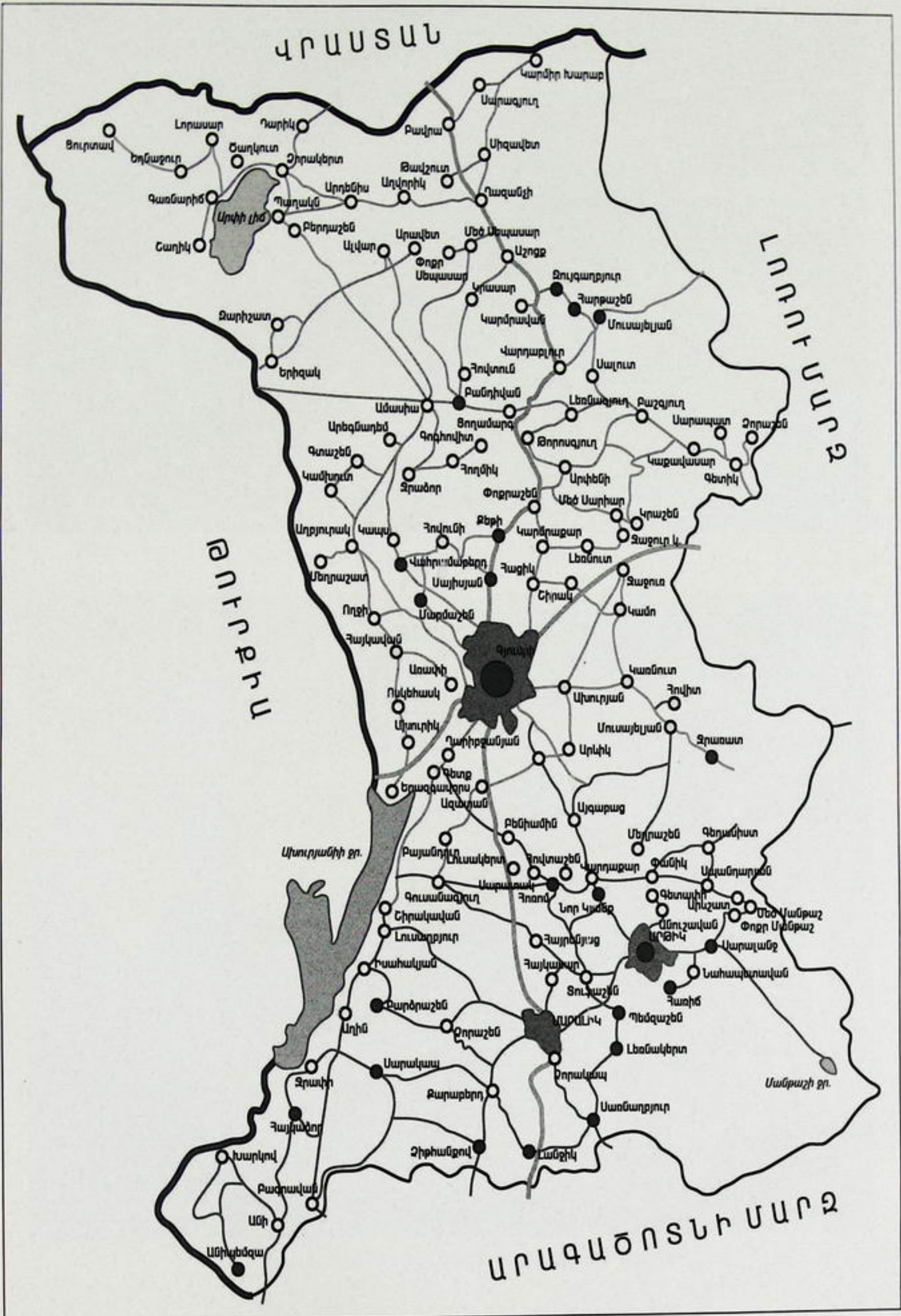
142*	Մարմաշեն, գավիթ	XIII դ.	տապանագիր
145	Մարմաշեն, աե. գերեզմանոց	XIII դ.	տապանագիր
146	Մարմաշեն, գավիթ	XIII դ.	հիշատակագրություն
148	Մարմաշեն, գավիթ, բեկոր	XIII դ.	նվիրատվական
150*	Մարմաշեն, հյ. գերեզմանոց	XIII դ.	տապանագիր
151	Մարմաշեն, հյ. գերեզմանոց, խաչքար	XIII դ.	հիշատակագրություն
152	Մարմաշեն, հյ. եկ. դիմաց	XIII դ.	տապանագիր
153	Մարմաշեն, Գլխավոր տաճարի մեջ, բեկոր	XIII դ.	շինարարական
154	Մարմաշեն, Գլխավոր տաճարի մեջ, բեկոր	XIII դ.	արձանագրության հատված
155	Մարմաշեն, Գլխավոր տաճարի մեջ, բեկոր	XIII դ.	արձանագրության հատված
156	Մարմաշեն, Գլխավոր տաճարի մեջ, բեկոր	XIII դ.	արձանագրության հատված
157	Մարմաշեն, Գլխավոր տաճարի մեջ, բեկոր	XIII դ.	շինարարական
158	Մարմաշեն, Գլխավոր տաճարի մեջ, բեկոր	XIII դ.	հիշատակագրություն
159	Մարմաշեն, Գլխավոր տաճարի մեջ, բեկոր	XIII դ.	արձանագրության հատված
160	Մարմաշեն, Գլխավոր տաճարի մեջ, բեկոր	XIII դ.	նվիրատվական
161	Մարմաշեն, Գլխավոր տաճարի մեջ, բեկոր	XIII դ.	հիշատակագրություն
162	Մարմաշեն, Գլխավոր տաճարի մեջ, բեկոր	XIII դ.	նվիրատվական
163	Մարմաշեն, Գլխավոր տաճարի մեջ, բեկոր	XIII դ.	շինարարական-նվիրատվական
165*	Մարմաշեն, արձանագիր քարաբեկոր	XIII դ.	նվիրատվական
166*	Մարմաշեն, արձանագիր քարաբեկոր	XIII դ.	արձանագրության հատված
171	Խաչի ծորի եկ., արձանագիր քար	XIII դ.	նվիրատվական*
172	Խաչի ծորի եկ., արձանագիր քար	XIII դ.	կանոնադրական
173	Խաչի ծորի եկ., արձանագիր քար (ներկայումս՝ Գյումրիի Երկրագիտական թանգարանում)	XIII դ.	շինարարական-նվիրատվական
174	Խաչի ծորի եկ., խաչքարի պատվանդանի բեկորներ	XIII դ.	հիշատակագրություն
175	Խաչի ծորի եկ., բեկոր	XIII դ.	արձանագրության հատված
176	Խաչի ծորի եկ., բեկոր	XIII դ.	հիշատակագրություն
135	Ջրառատ, Ս. Մինաս եկ., առ. պատ, արտ.	ՉԾԳ-1304	հիշատակագրություն

70	Հառիճավանք, գավթի աե. պատ, ներ.	ՉՉԳ-1334	նվիրատվական
143	Մարմաշեն, գավիթ	ՉՂԱ-1342	տապանագիր
9	Լանջիկ, «Ձարիաթ» սրբատեղ	XV-XVI դդ.	տապանագիր
10	Լանջիկ, «Ձարիաթ» սրբատեղ	XV-XVI դդ.	տապանագիր
31	Լեռնակերտ, Ս. Հովհաննու Կարապետ եկ., հյ. պատ, արտ.	XV-XVI դդ.	հիշատակագրություն
75	Հառիճավանք, գավթի հվ. պատ, արտ.	XV-XVI դդ.	հիշատակագրություն
118	Լմբատավանք, Ս. Ստեփանոս եկ., հվ. պատ, արտ.	XV-XVI դդ.	հիշատակագրություն
47	Հառիճավանք, Ս. Գրիգոր եկ., ամ. պատ, արտ.	ՌԾԴ-1605	նվիրատվական
125	Սարալանջ, գերեզմանոց	ՌՃԻԲ-1673	տապանագիր
57	Հառիճավանք, Ս. Աստվածածին եկ., հյ. պատ, արտ.	XVII դ.	հիշատակագրություն
181	Մայիսյան, հին գերեզմանոց	ՌՄՅԱ-1822	տապանագիր
88	Հառիճավանք, գերեզմանոց	ՌՄՅԹ-1830	տապանագիր
73	Հառիճավանք, գավթի աե. պատ, ներ.	ՌՄՉԵ-1836	հիշատակագրություն
184	Բանդիվան, ամրոցի ներքին գերեզմանոց	ՌՄՉԶ-1837	տապանագիր- հիշատակագրություն
183	Քեթի, մատուռ, արձանագիր քար	ՌՄՂԱ-1842	հիշատակագրություն
89	Հառիճավանք, գերեզմանոց	ՌՄՂԶ-1847	տապանագիր
180	Մայիսյան, «Տիրանավոր» եկ., արձանագիր քար	ՌՄՂԹ-1850	շինարարական
1	Ս. Աստվածածին «Յոթ Վերք» եկ., աե. պատ, արտ.	ՌՅԱ-1852	հիշատակագրություն
56	Հառիճավանք, Ս. Աստվածածին եկ., աե. պատ, արտ.	ՌՅԵ-1858	հիշատակագրություն
2	Գյուլբրիի Ս. Նշան եկ., հյ. պատ, արտ.	ՌՅԸ-ՌՅԺԳ 1859-1864	շինարարական
134	Հոռոմ, Ս. Հռիփսիմե եկ., հյ. պատ, արտ.	ՌՅԺ-1861	շինարարական
81	Հառիճավանք, վանատան հվ. պատին ագուցված խաչքար	ՌՅԺԱ-1862	թվագիր
185	Բանդիվան, ամրոցի ներքին գերեզմանոց	ՌՅԻԳ-1874	տապանագիր
90	Հառիճավանք, գերեզմանոց	ՌՅԻԵ-1876	տապանագիր
91	Հառիճավանք, գերեզմանոց	ՌՅԻԵ-1876	տապանագիր
187	Մուսայեյան, գերեզմանոց	ՌՅԼԵ-1886	տապանագիր
76	Հառիճավանք, զանգակատան ամ. պատ, արտ.	ՌՅԽԱ-1892	շինարարական
189	Զույգաղբյուր, գերեզմանոց	ՌՅԽԱ-1892	տապանագիր
27	Սառնաղբյուր, գյուղի հին կամուրջ	ՌՅԽԳ-1894	շինարարական
186	Մուսայեյան, Ս. Տրդատ եկ., հվ. պատ, արտ.	ՌՅԽԳ-1894	շինարարական

190	Զույգադրյուր, գերեզմանոց	ՌՅԽԵ-1896	տապանագիր
132	Հոռոմ, Ս. Հռիփսիմե եկ., հվ. պատ, ներ.	XIX դ.	հիշատակագրություն
133	Հոռոմ, Ս. Հռիփսիմե եկ., հվ. պատ, արտ.	XIX դ.	հիշատակագրություն
182	Մայիսյան, հին գերեզմանոց	XIX դ.	տապանագիր
188	Հարթաշեն, գերեզմանոց	XIX դ.	տապանագիր
74	Հառիճավանք, գավթի հվ. պատ, արտ.	XIX-XX դդ.	հիշատակագրություն
23	Հոգեվանք, Ս. Կարապետ եկ., հվ. ավանդատուն	ՌՅԿ-1911	հիշատակագրություն
24	Հոգեվանք, Ս. Կարապետ եկ., հվ. ավանդատուն	XX դ.	հիշատակագրություն
25	Հոգեվանք, Ս. Կարապետ եկ., հվ. ավանդատուն	XX դ.	հիշատակագրություն

ԼՈՒՍԱՆԿԱՐՆԵՐ

ՇԻՐԱԿԻ ՄԱՐԶ

Սև շրջանակներով նշված են այն բնակավայրերը, որտեղից պրակուսմ վիճագրեր են ներառվել:

ԳՅՈՒՄՐԻ

Գյումրի քաղաքի Վառդանանց հրապարակը

Ս. Աստվածածին «Յոթ Վերք» եկեղեցին հարավից

Կարգադրութիւն Սահմանադրութեան պատկերաւ Հասանդալապի վանքից յերուեցաւ
 2 Նոյեմբեր
 1830 թուին Հառիճու վանքը Պողոս Ե. վարդապետի ձեռքով 1851 Ներսէս
 Ե. կարապետի հրահանգով այնտեղից տարուեցաւ Եւզիմիա ճիւղորտեղից 1852 Ն
 տեղացիութեան հետ Աղէքսանդրապոլէ ամփոփուեցաւ այժմ Աճաճնի Աւագ եկեղեցու մ
 ոտք մէջ մէկ ճեղքուի իրրեւ բարեխօս և պաշտպան Հաւատացողների Ուստիւմենք
 միջտաղաղակու մէկը Միգաղապի ժառանգութեան Քրիստոսի մայր Այ. Սերոյ

1

ԱՆՈՒՍԱՆԱԿԱՆ
 ՄԻՈՒԹԵԱՆՑ ԶԱՆԻՍԱՓԱՅԷԿԿԻ
 ԱՆՁ ԶԱՆԵԱՐԱՍԱՆԻ ԵՆԱՆ Զ
 ԱՆԱՆ ԶՈՒՆԱՐՉՈՒՆԵ ԵՆԱՆ ԵՄ
 ԶԵՐՈՒՆԵՄ ԶԱՆԱՐԱՍԱՆԻ ԲԻ
 ԱՆՆԱՆՆԱՆ ԶԱՆԱՐԱՍԱՆԻ ԲԻ
 ՏԻՆԱՆՆԱՆ ԶԱՆԱՐԱՍԱՆԻ ԲԻ
 ԵՆԱՆ ԶԱՆԱՐԱՍԱՆԻ ԲԻ 1859 ՄԱ
 ՍԻՆԱՆ ԶԱՆԱՐԱՍԱՆԻ ԲԻ
 ԵՆԱՆ ԶԱՆԱՐԱՍԱՆԻ ԲԻ 1860 ՄԱ

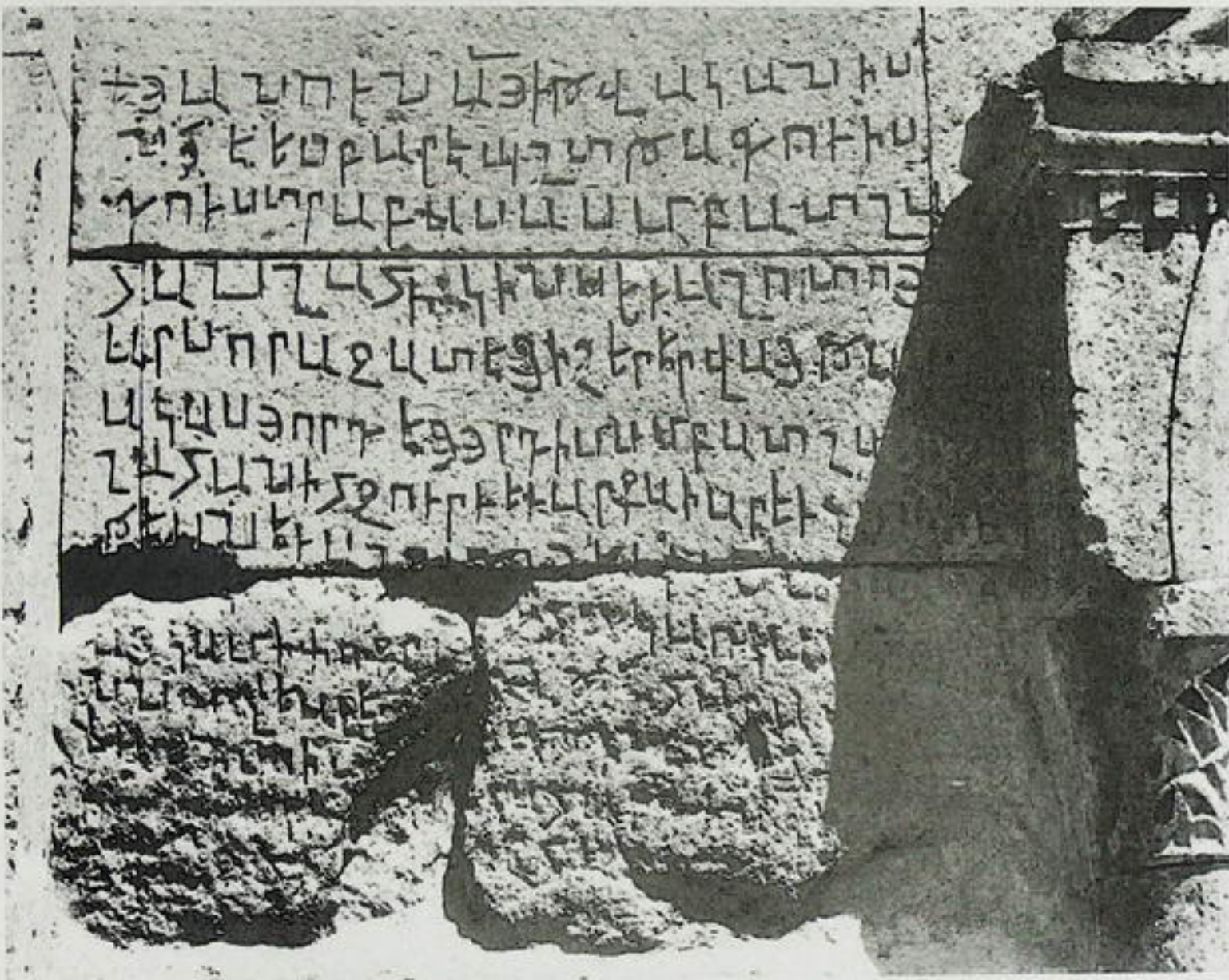
2

ԵՐԵՐՈՒՅՔ

Երերույքի տաճարը հարավ-արևմուտքից

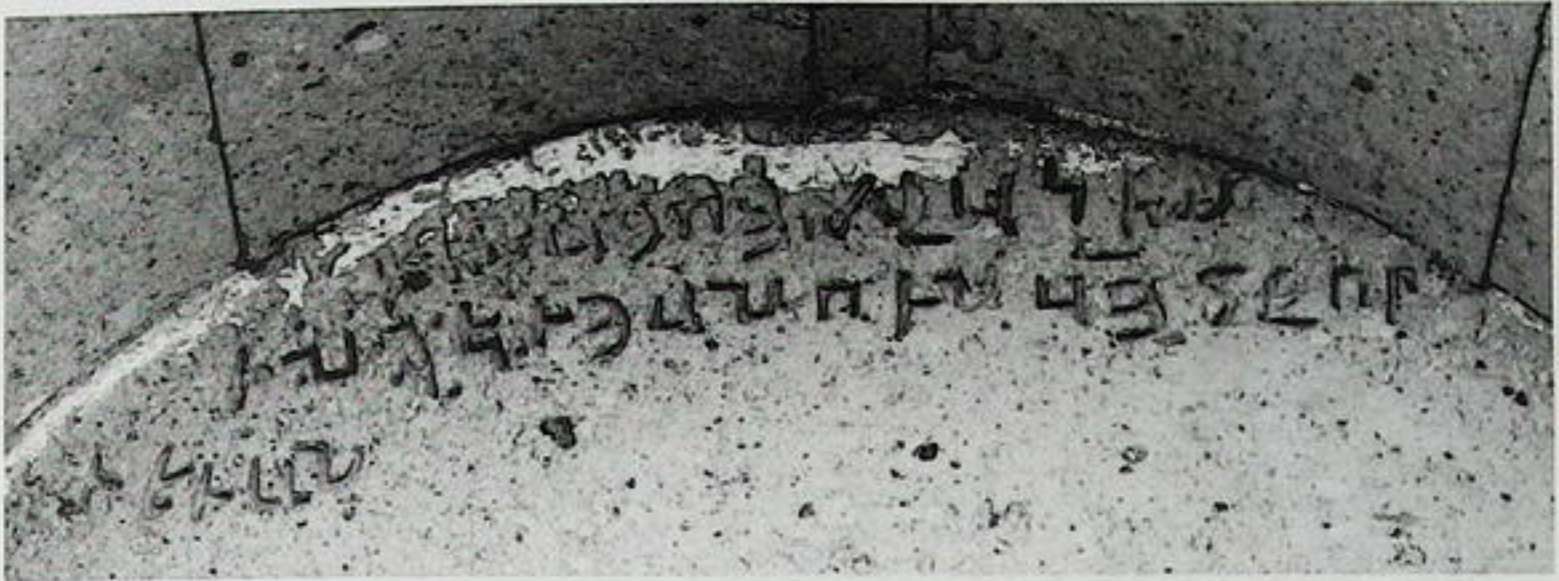

3

8

5

6

7

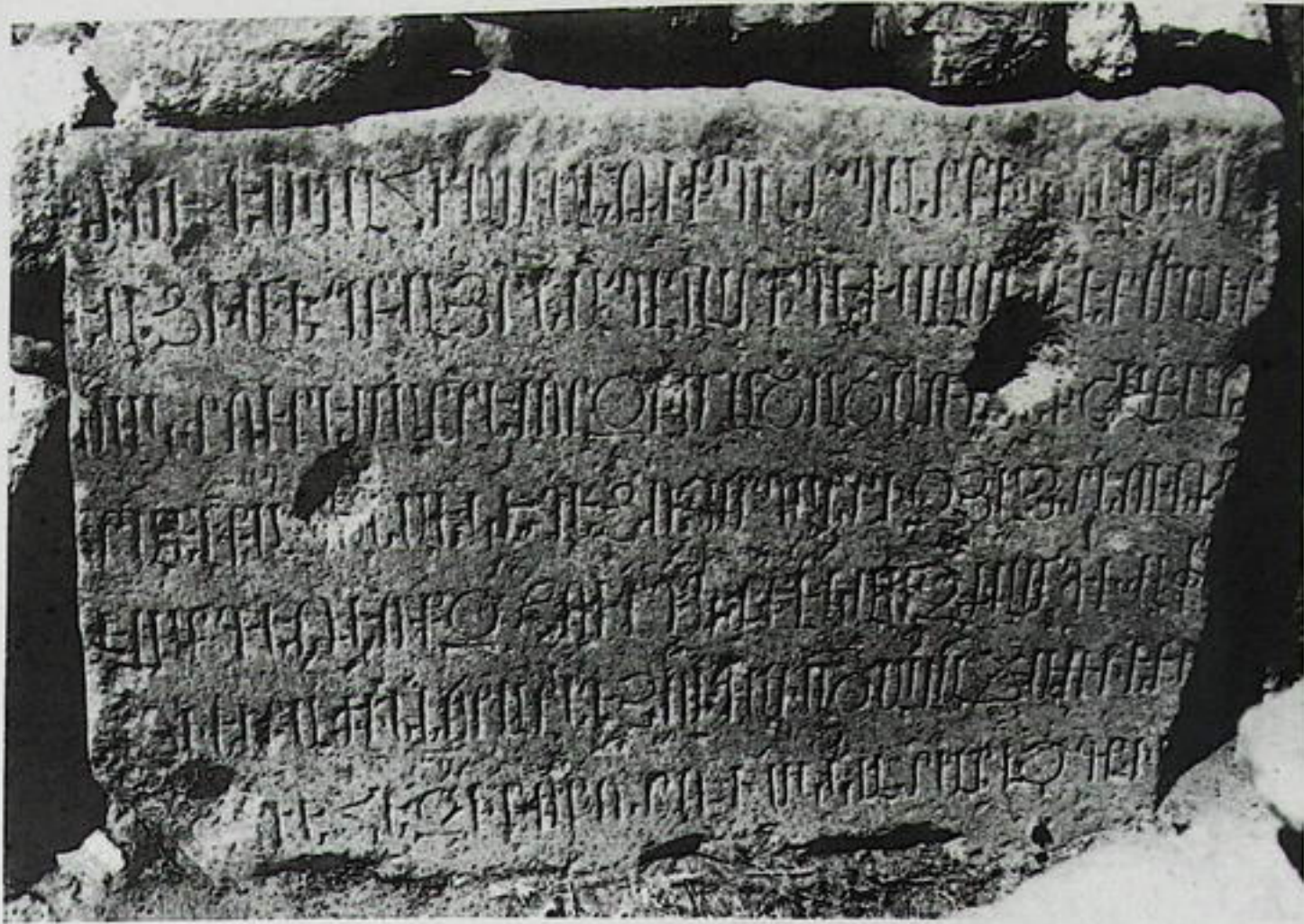

9

10

ՁԻԹՅԱՆՔՈՎ

11

ՀԱՅԿԱԶՈՐ

Հայկաձորի Կարմիր վանքը հարավ-արևելքից

13

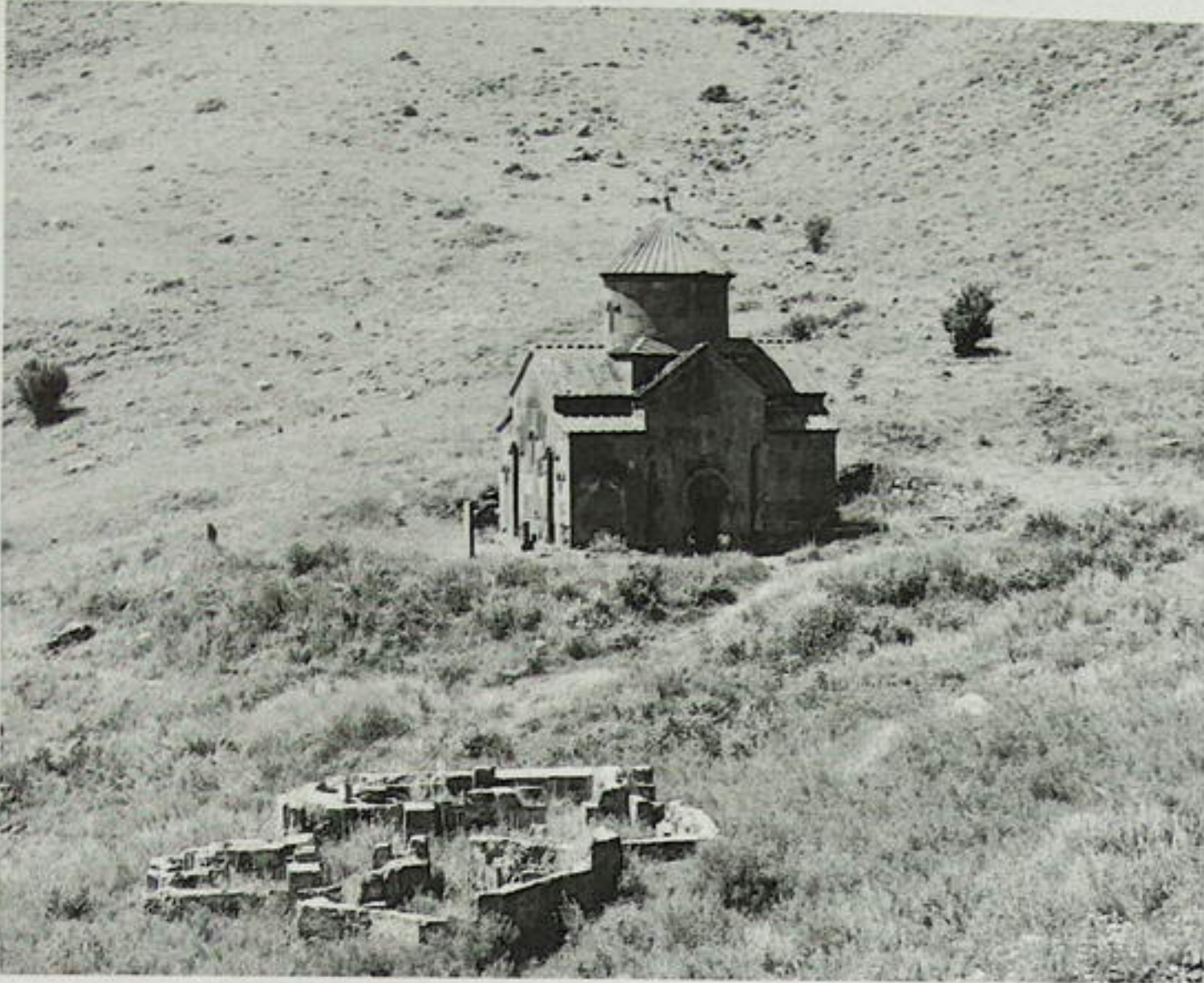

14

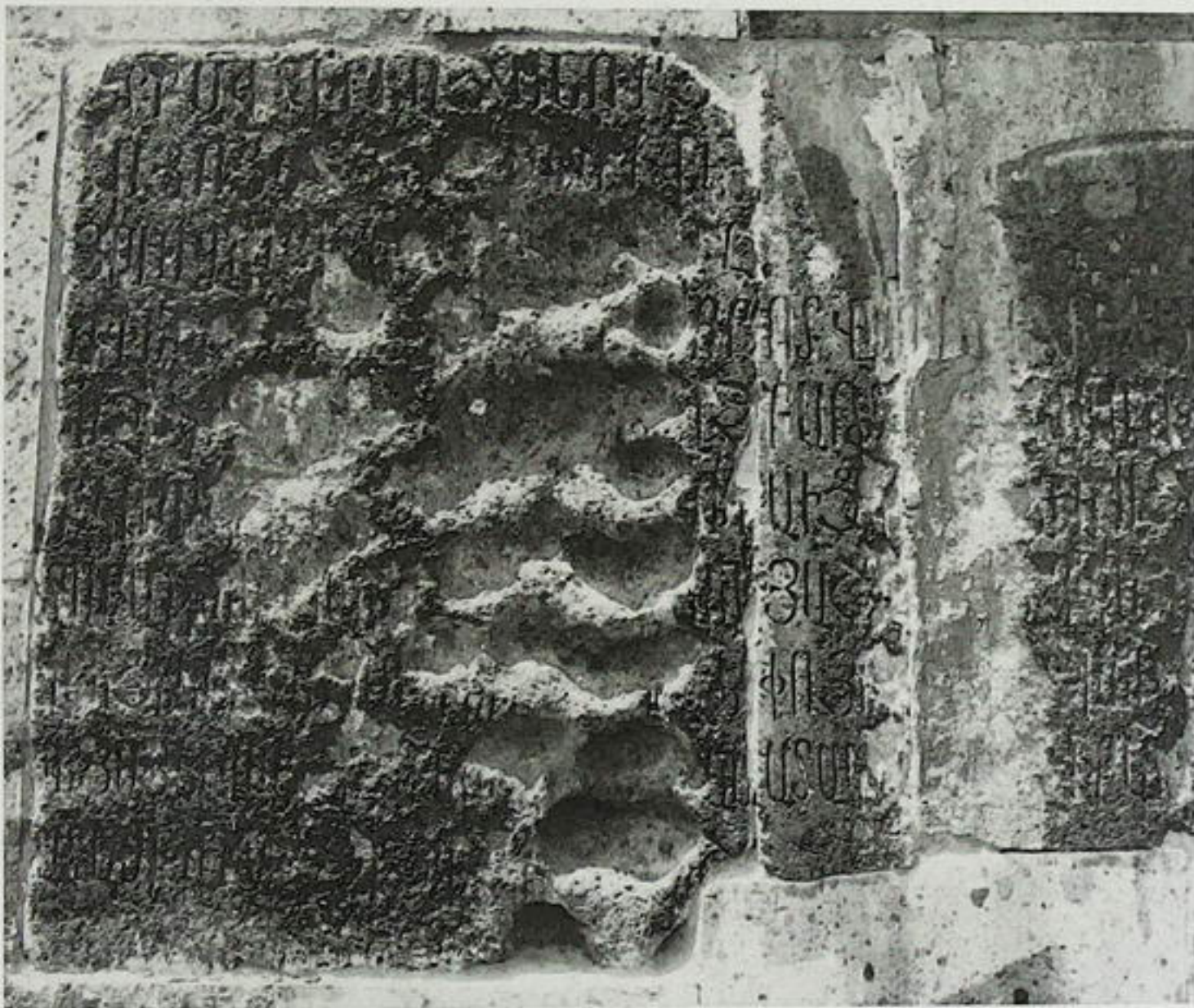

15

ՀՈԳԵՎԱՆՔ

Հոգեվանքի Ս. Կարապետ եկեղեցին հարավ-արևելքից

17

18

16

19

20

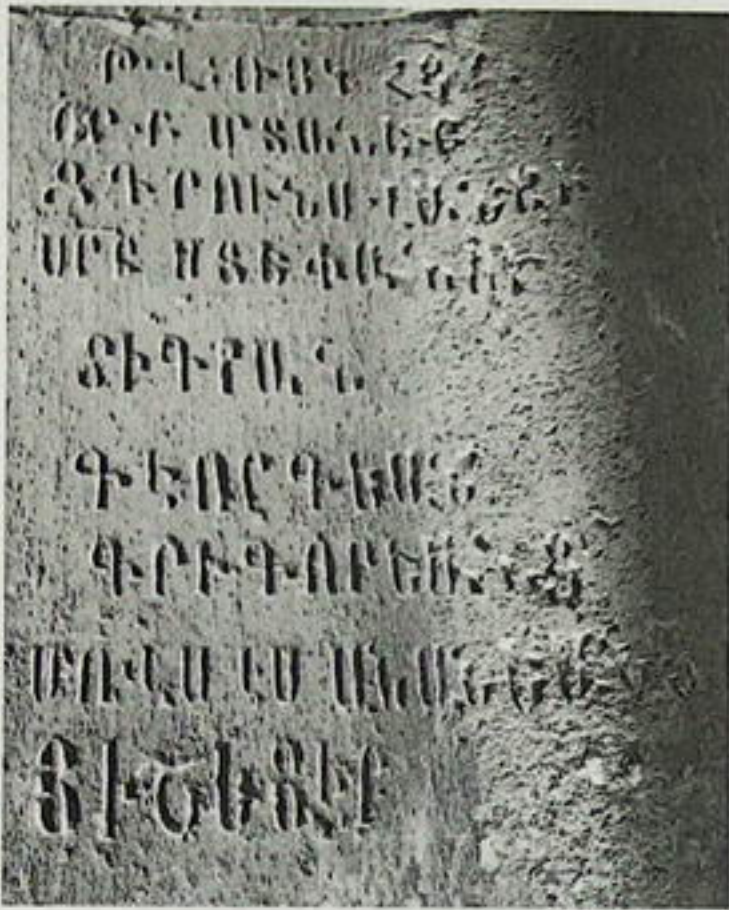
26

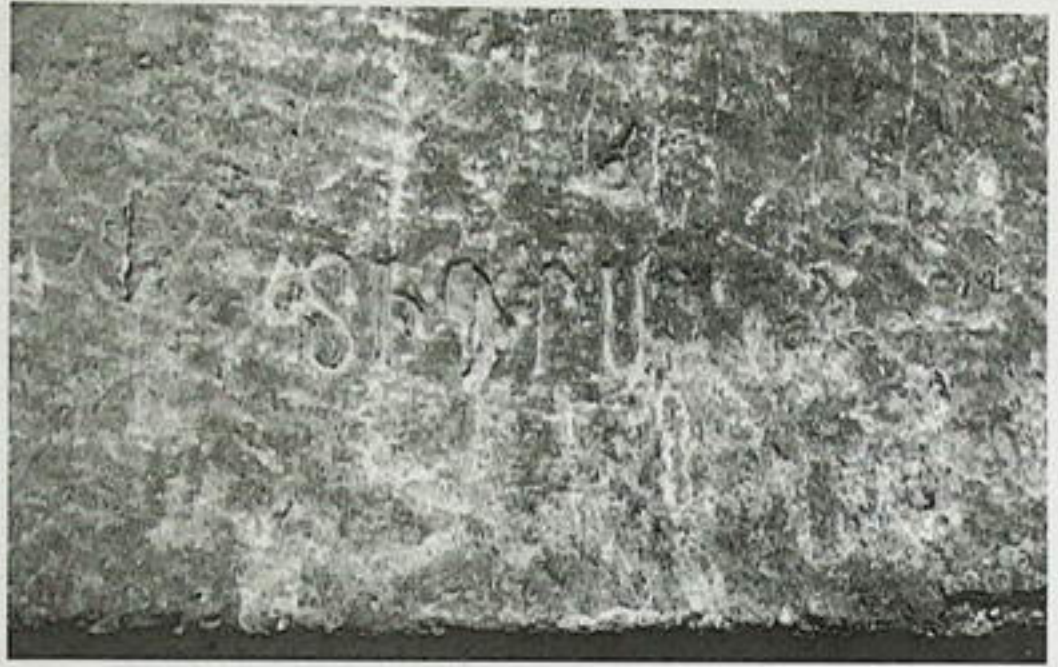
21

22

23

25

24

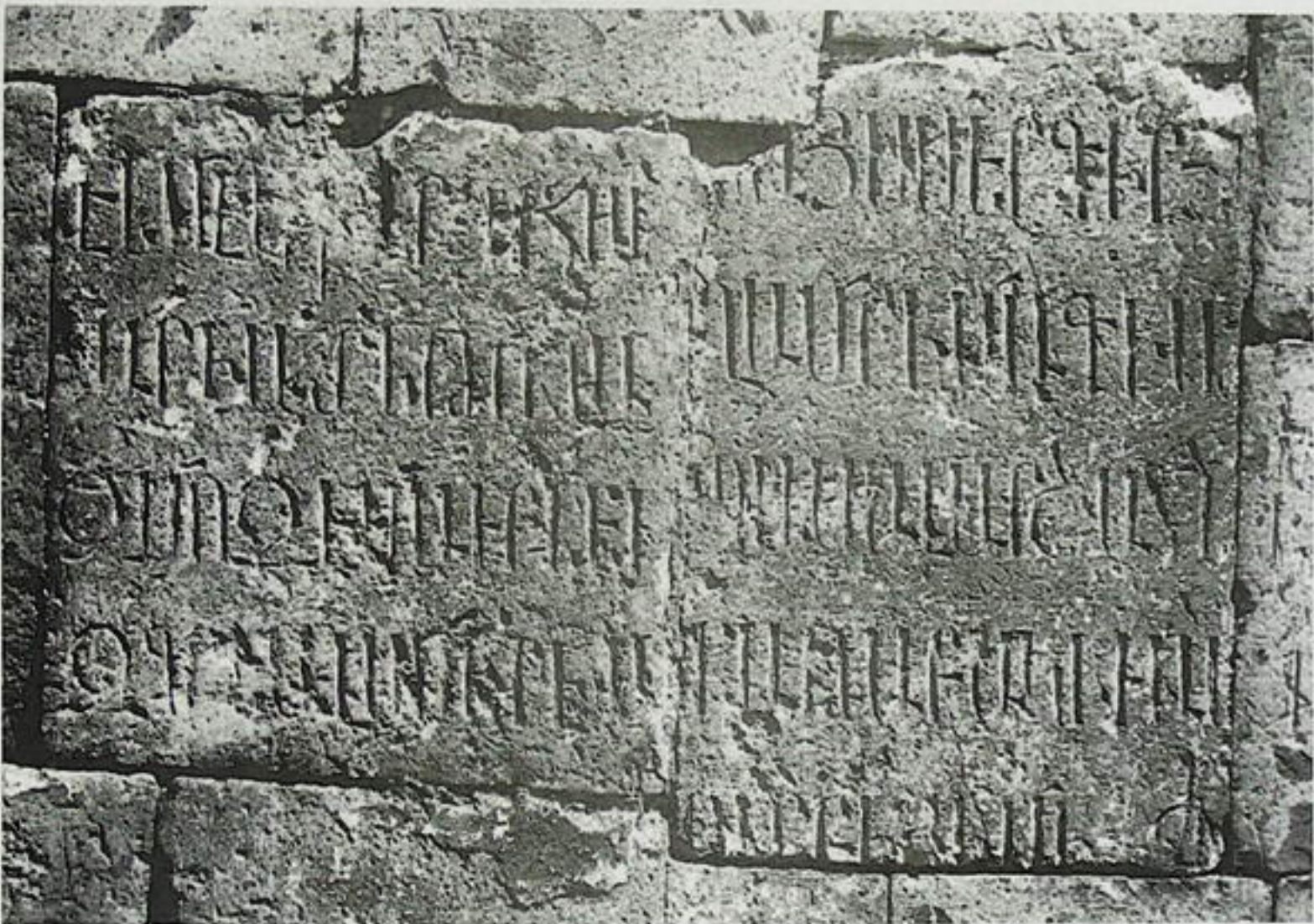

Սառնաղբյուրի գյուղամիջյան կամուրջը, 1894 թ.

Սարակապի Ս. Աստվածածին եկեղեցին արևմուտքից

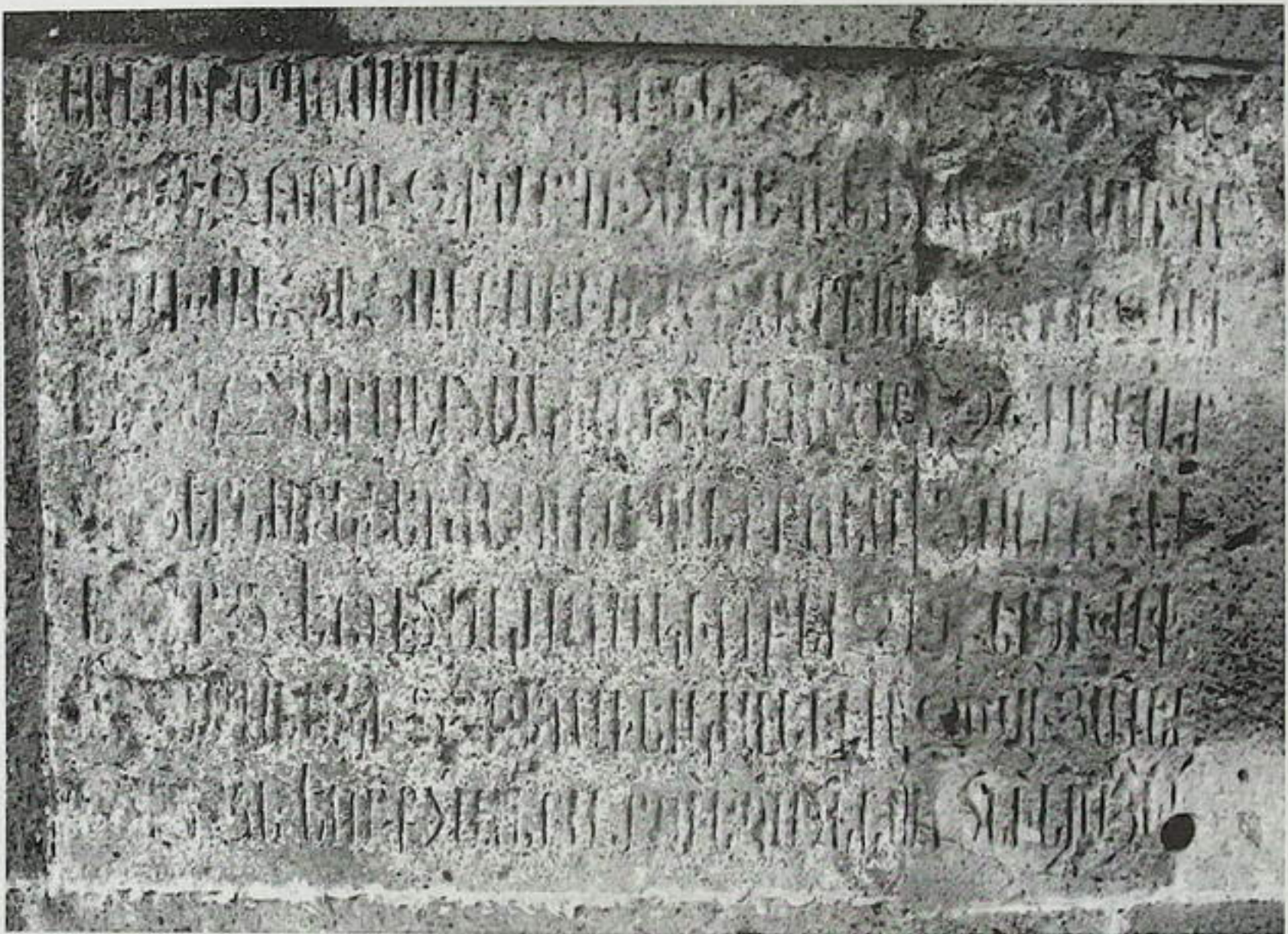

28

29

Բարձրաշենի Ս. Աստվածածին եկեղեցին հյուսիս-արևելքից

ԼԵՌԱԿԵՐՏ

Ս. Հովհաննու Կարապետ եկեղեցին հարավ-արևելքից

ՊԵՄՋԱՇԵՆ

Պեմգաշենի Ս. Առաքելոց եկեղեցին արևմուտքից

Պեմգաշենի Մակարավանքի Ս. Սիոն եկեղեցին հարավ-արևելքից

Պեմգաշենի Ջորավորաց եկեղեցին

32

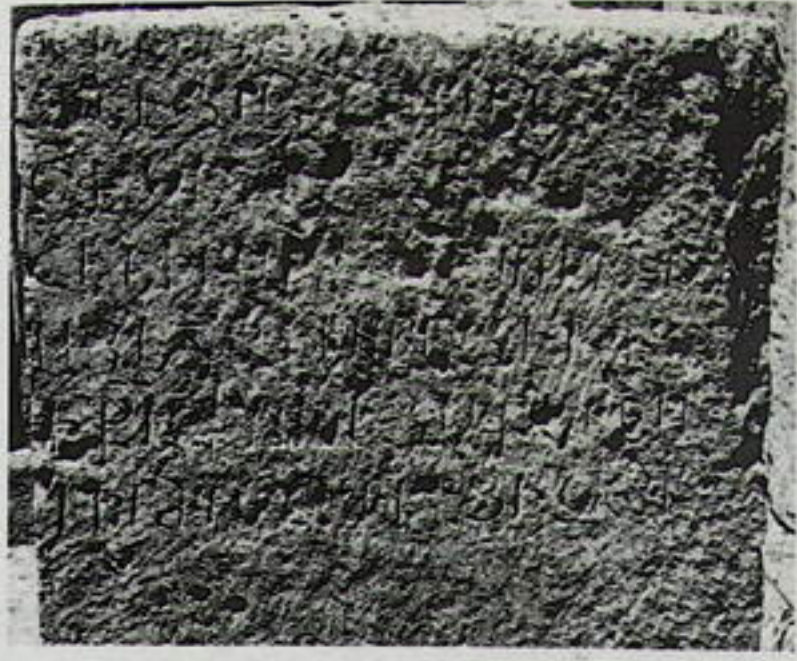
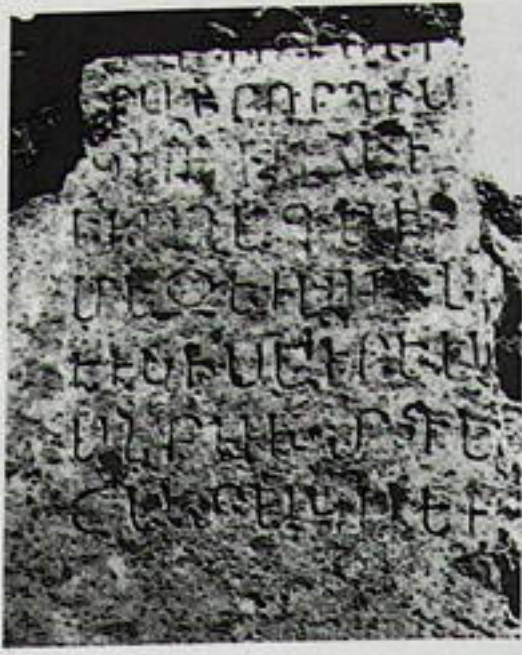

37

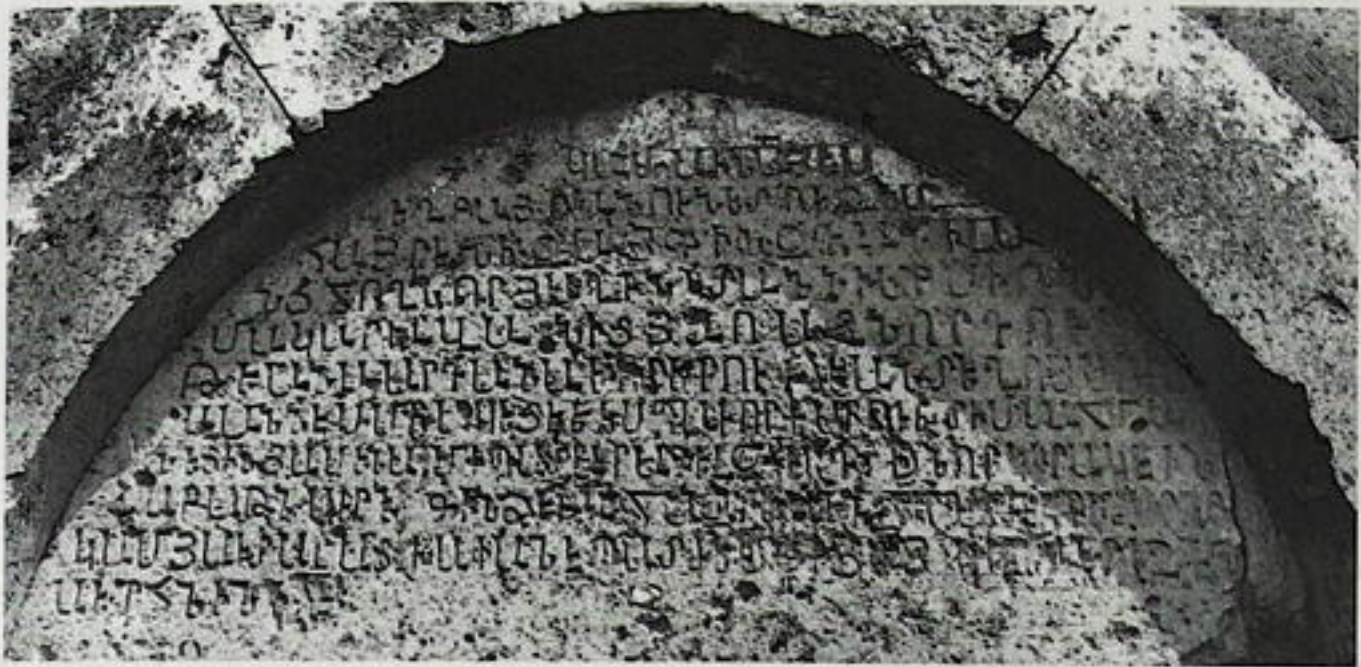

33

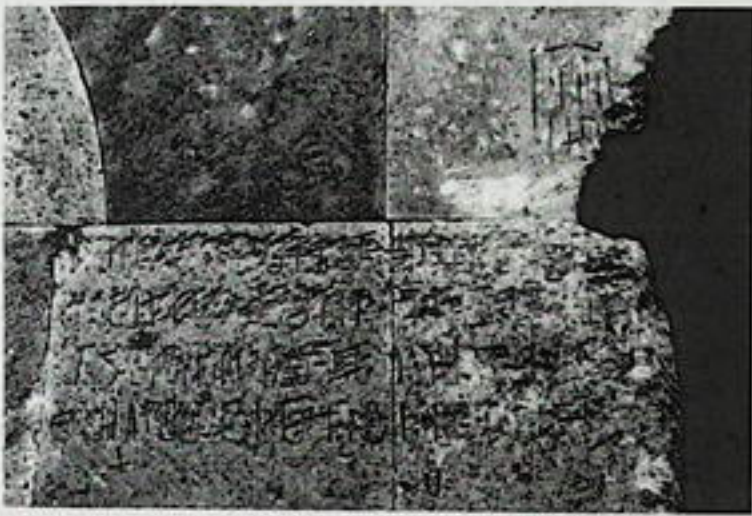

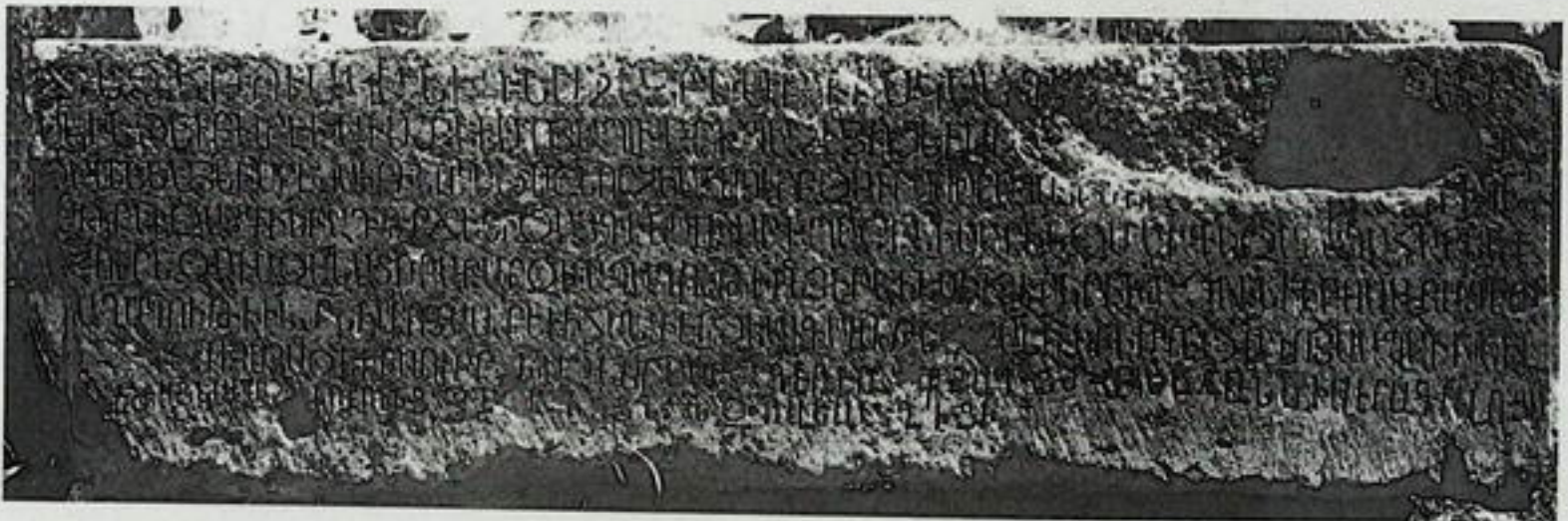
34

35

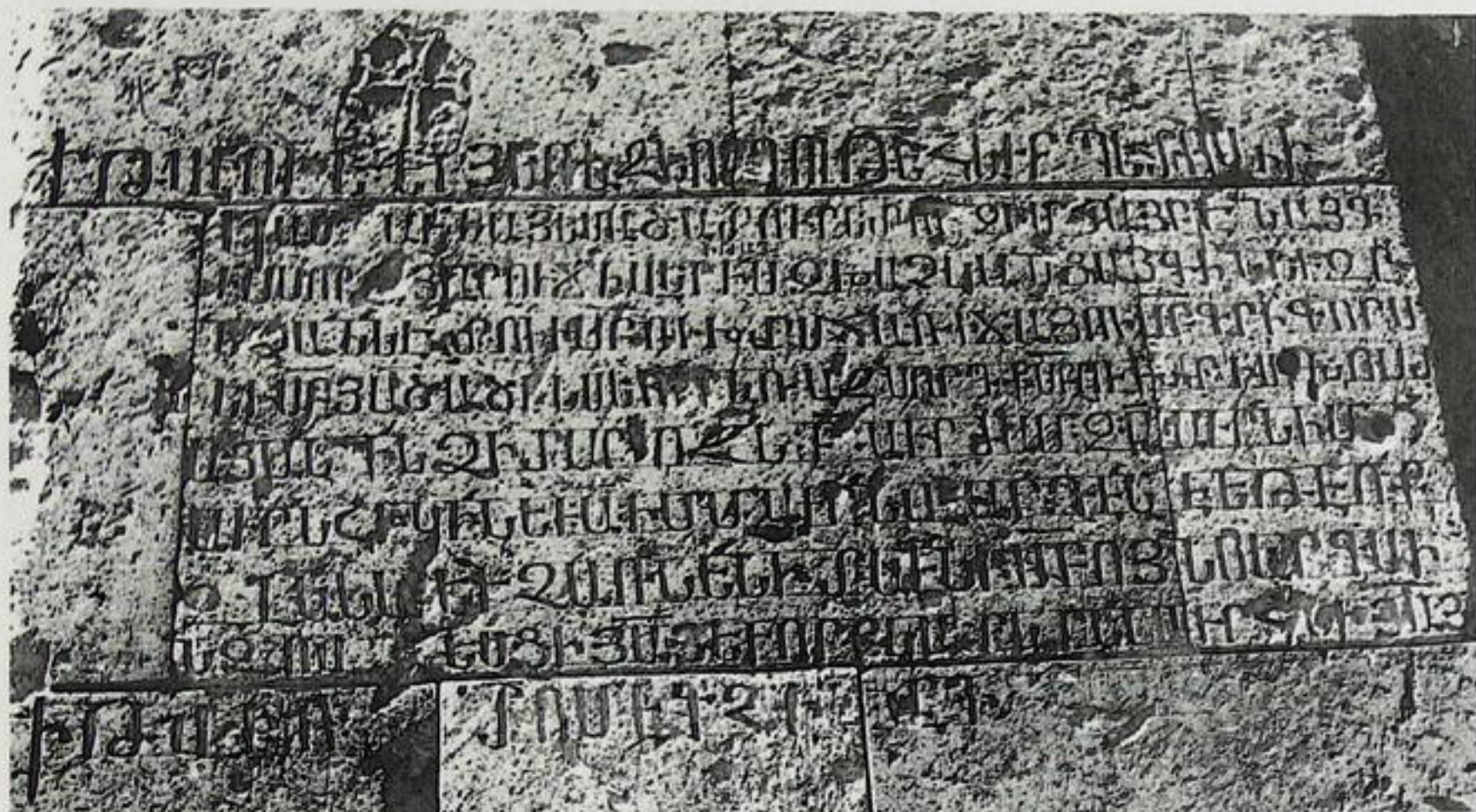
38

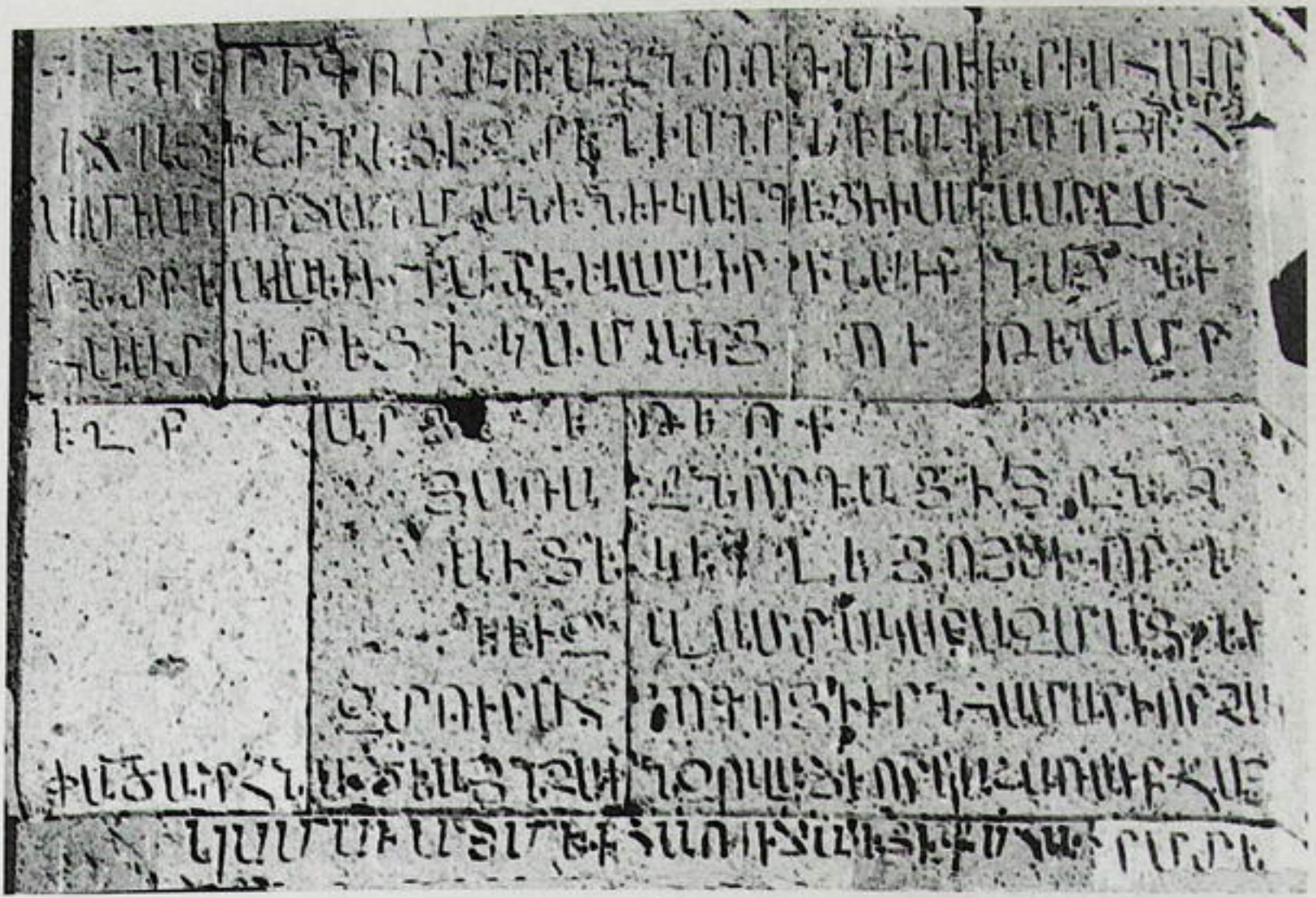

39

Հառիճի վանական համալիրը հյուսիս-արևմուտքից
(լուսանկարը Էդգար Հարությունյանի)

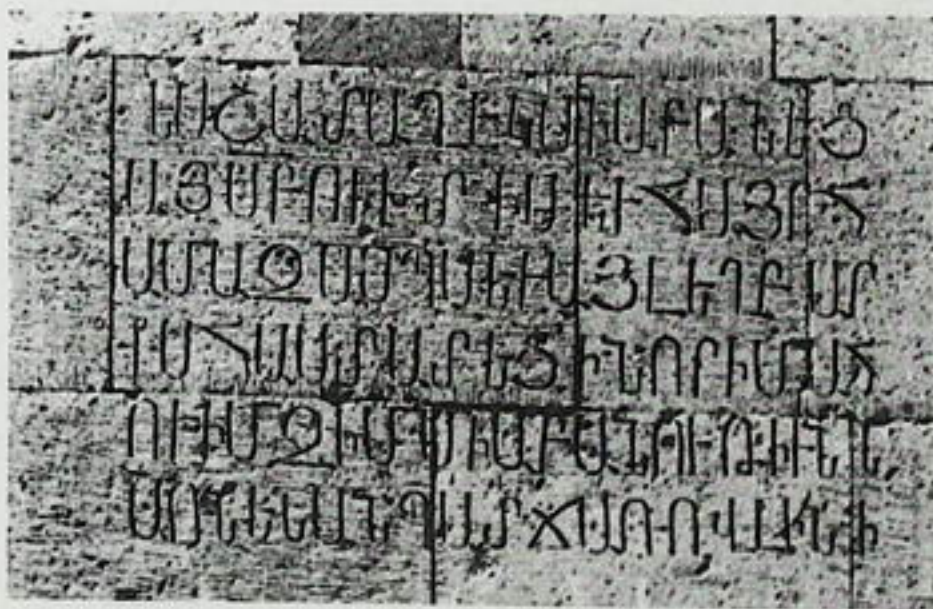

41

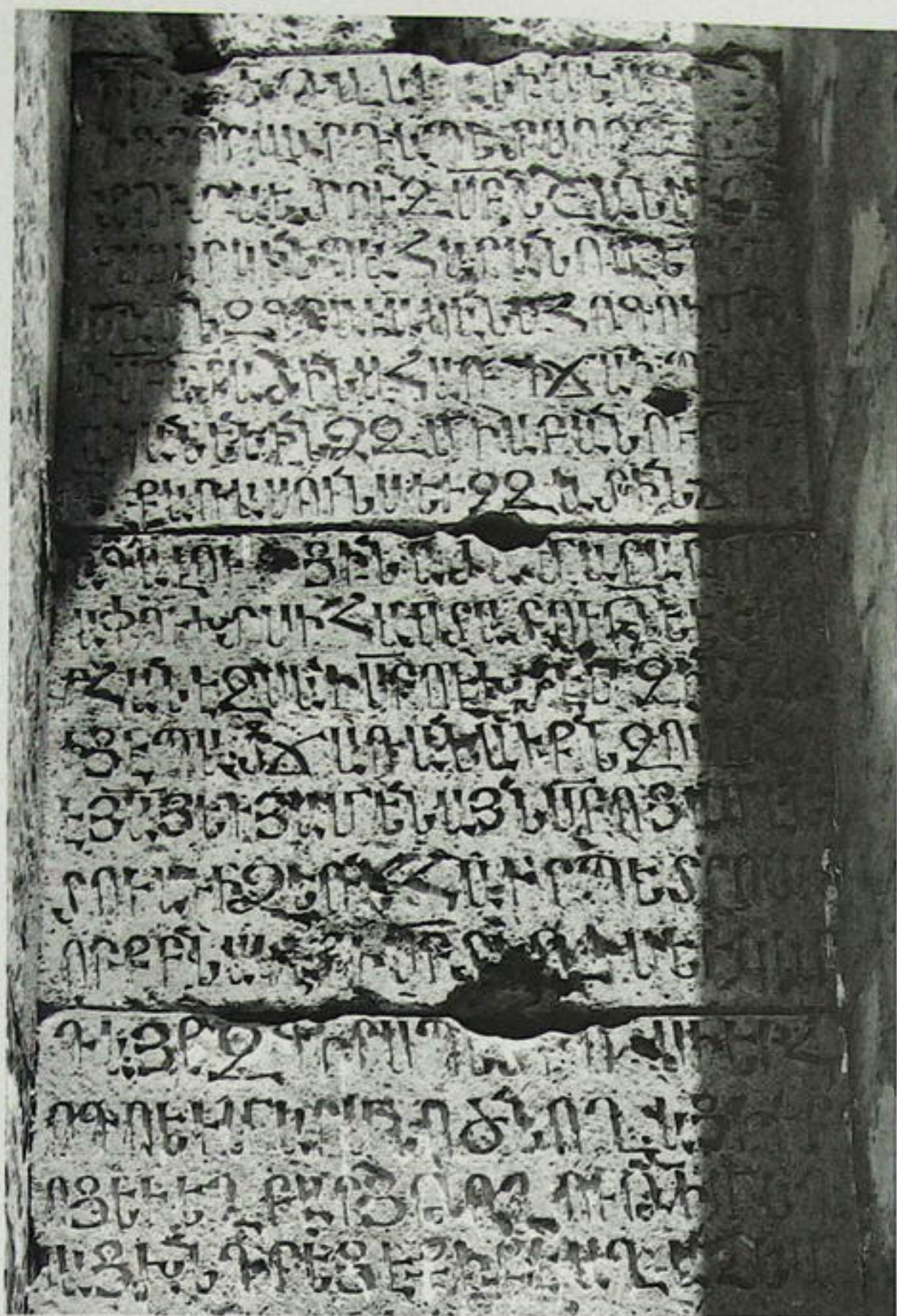
42

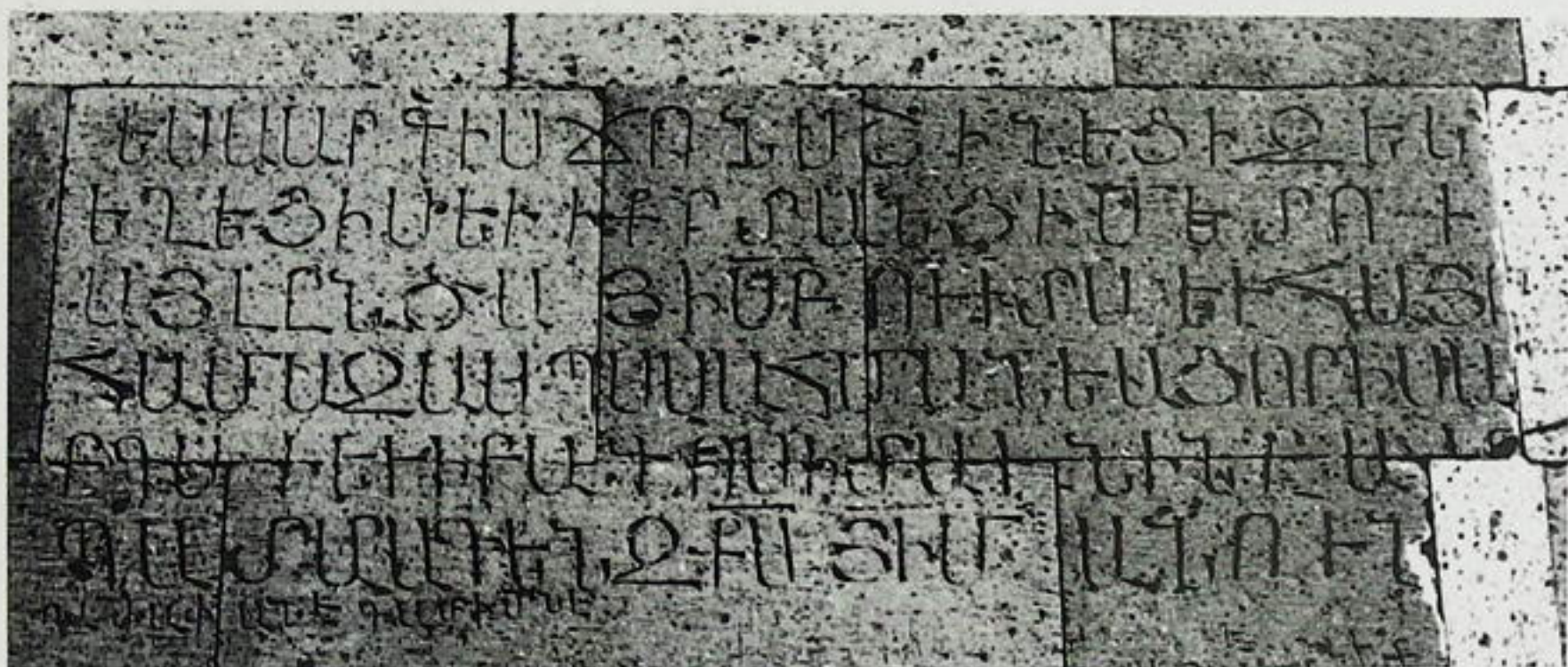
45

49

44

46

47

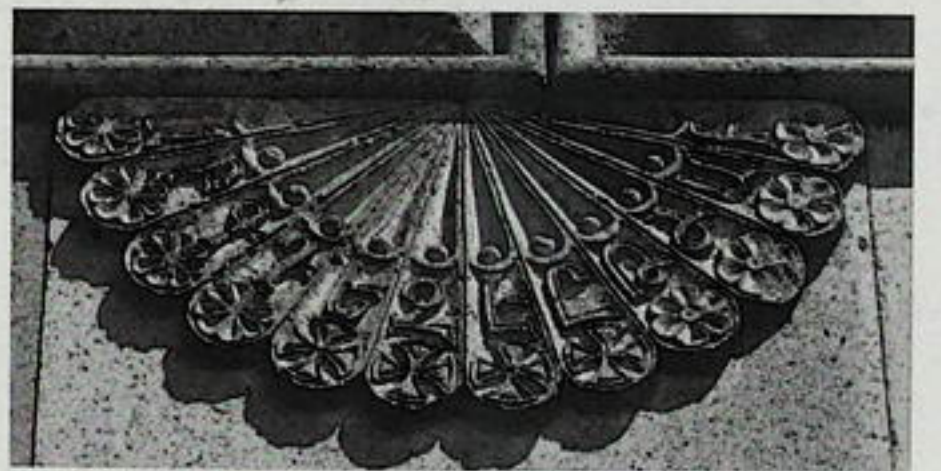
48

51, 54

55

53

50

50 - առաջին մաս

50 - երկրորդ մաս

52

57

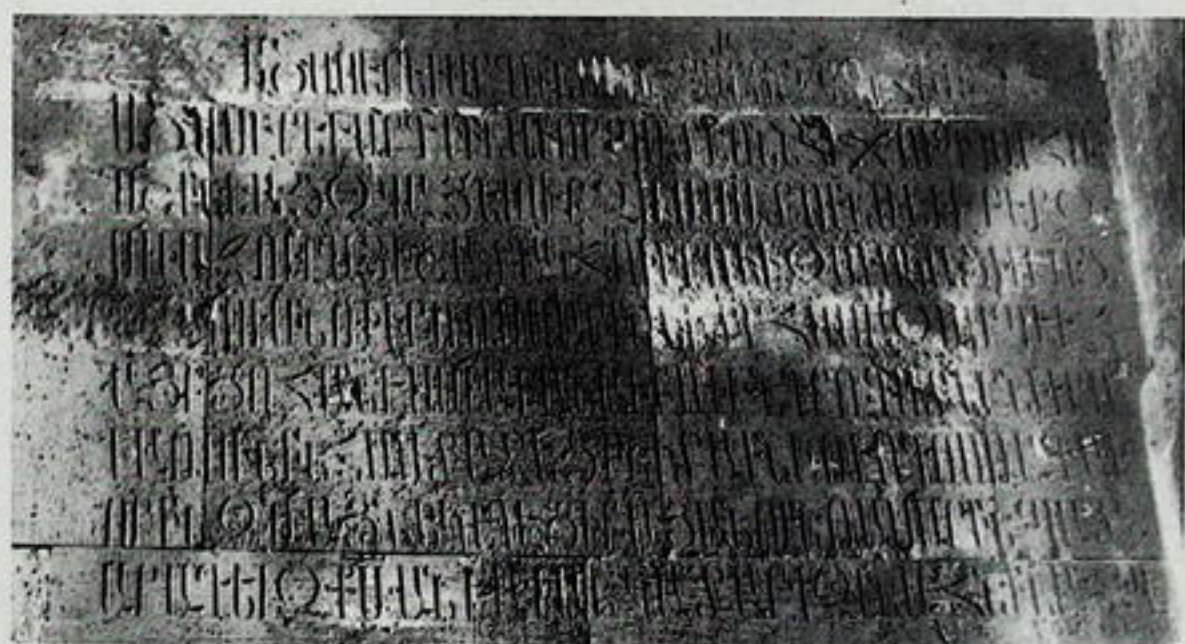
58

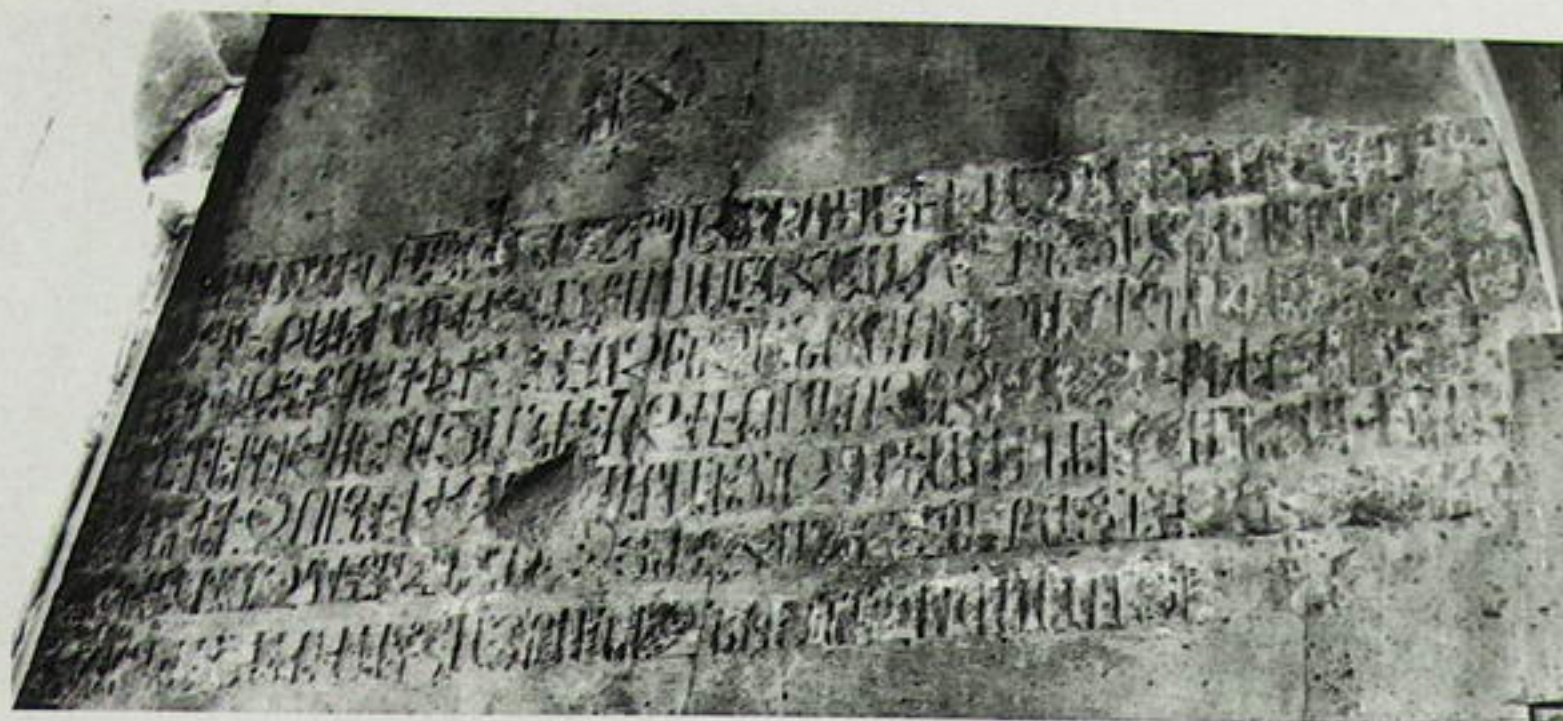
59

56

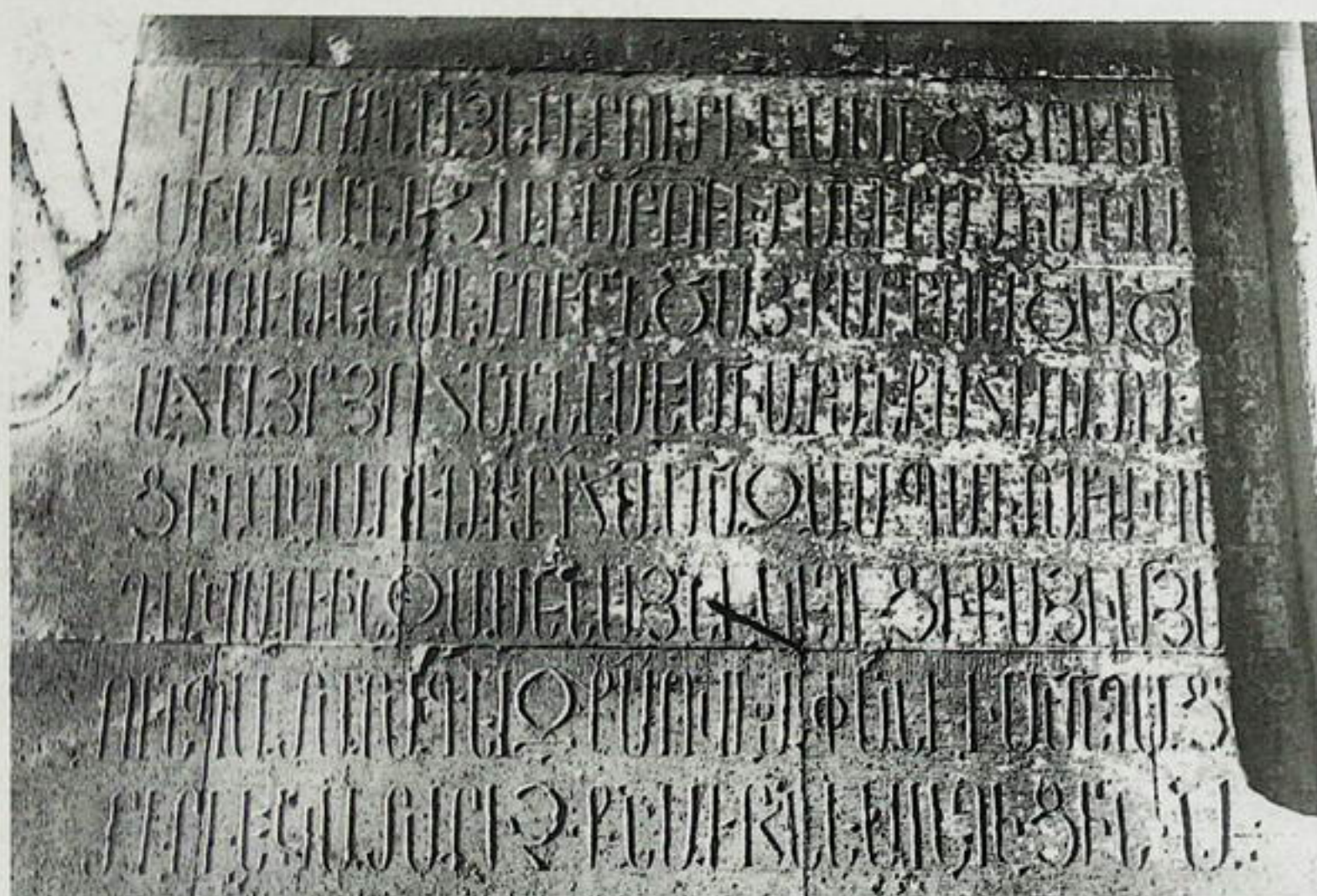
60

61

62

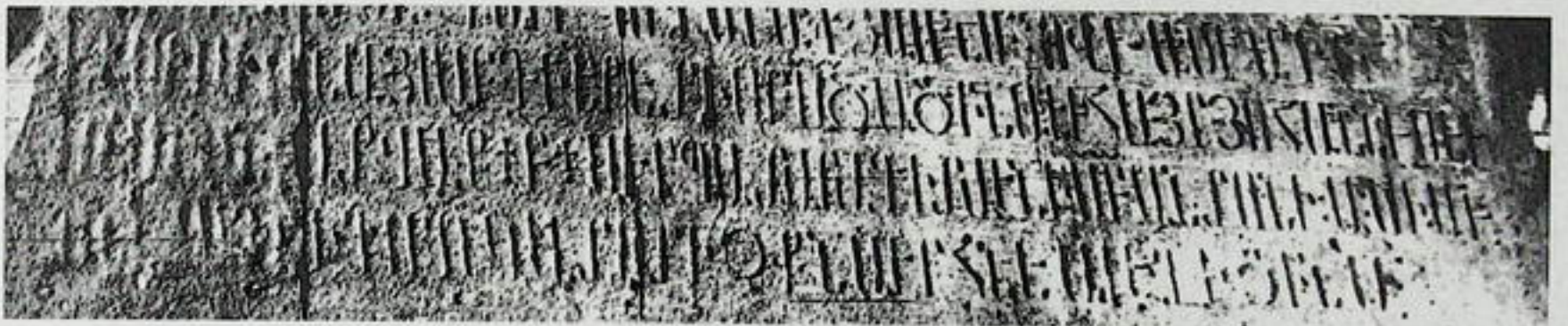
63

64

65

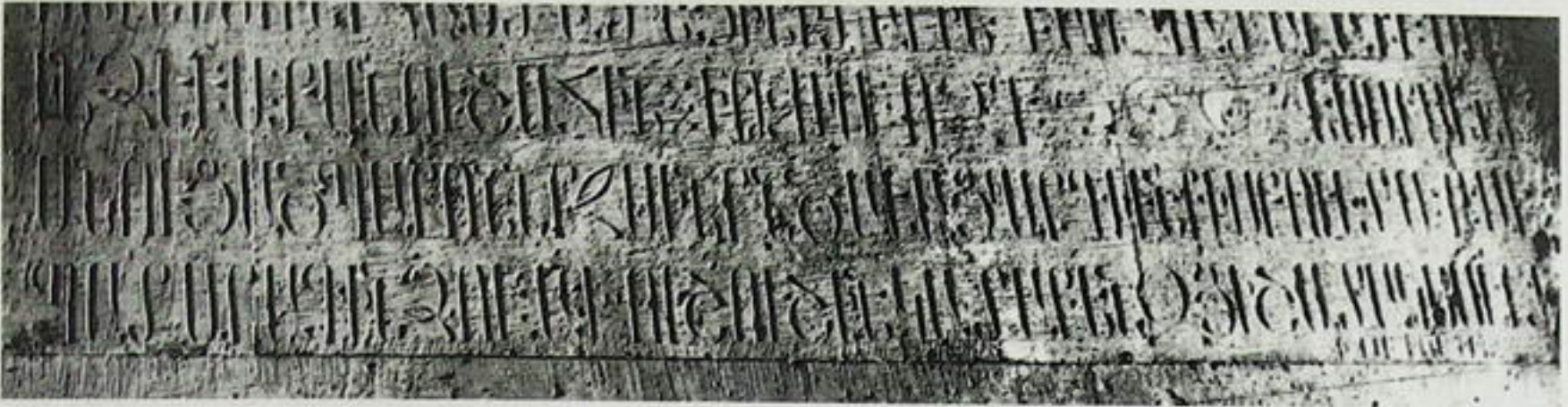
66

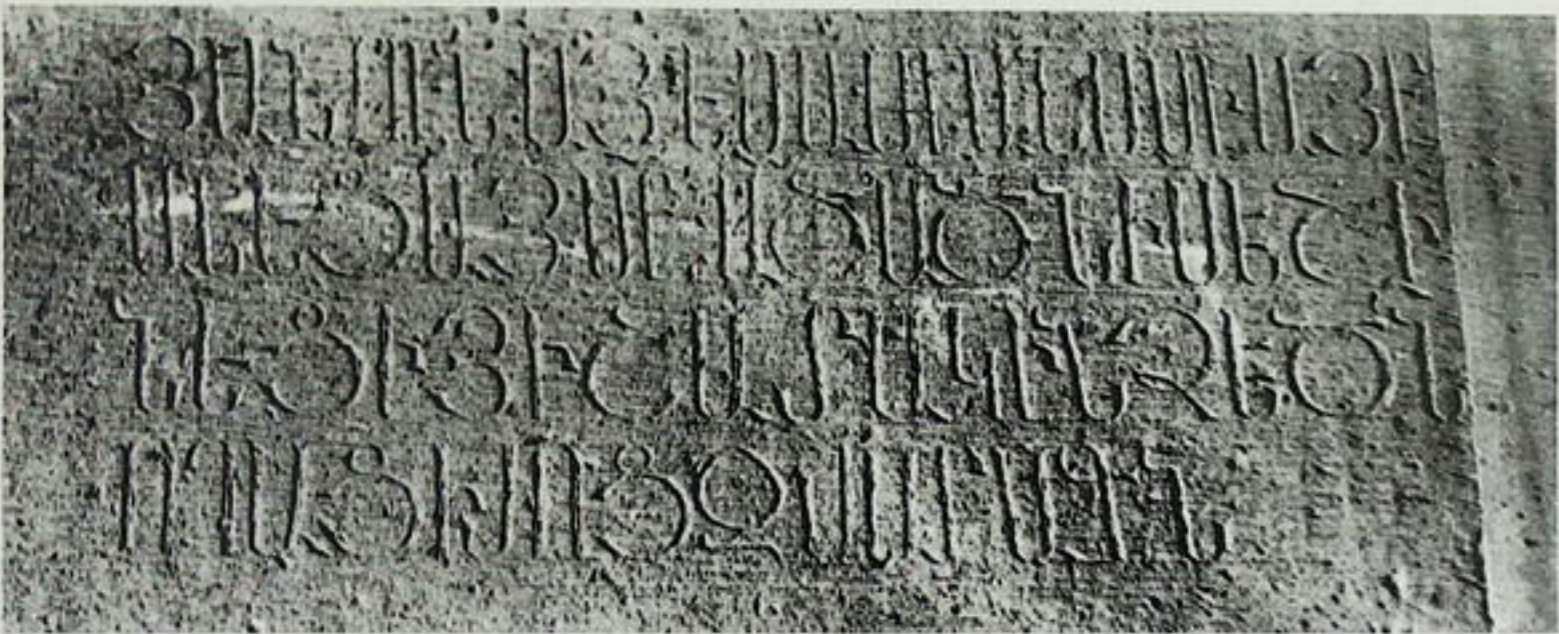
67

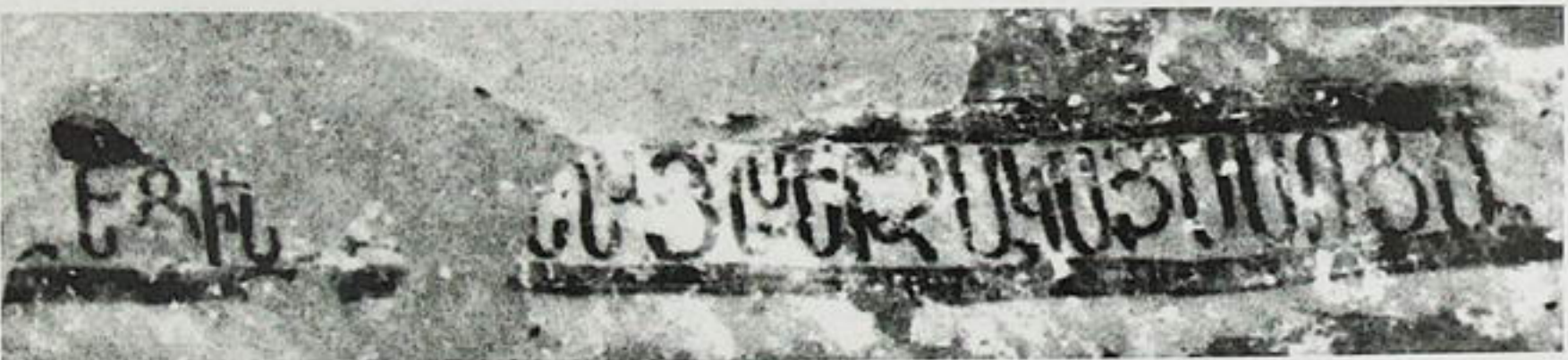
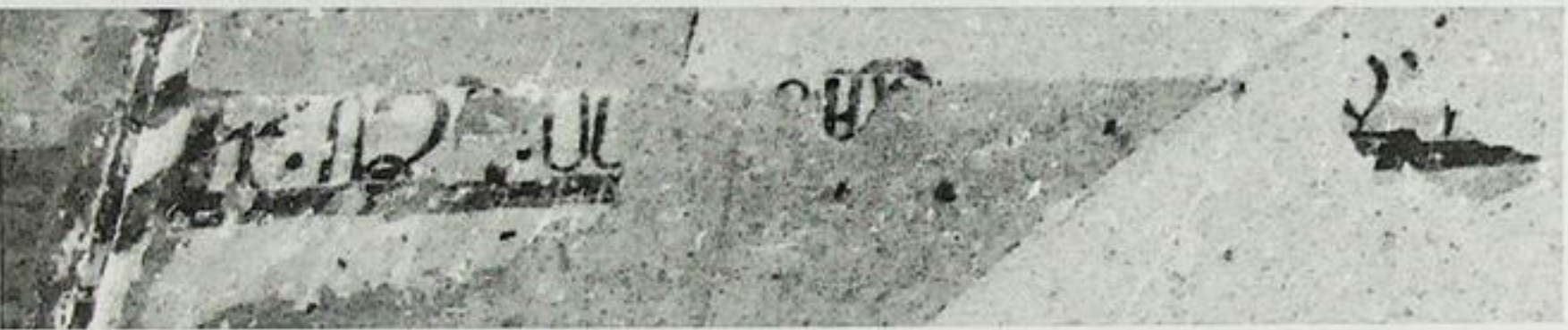
68

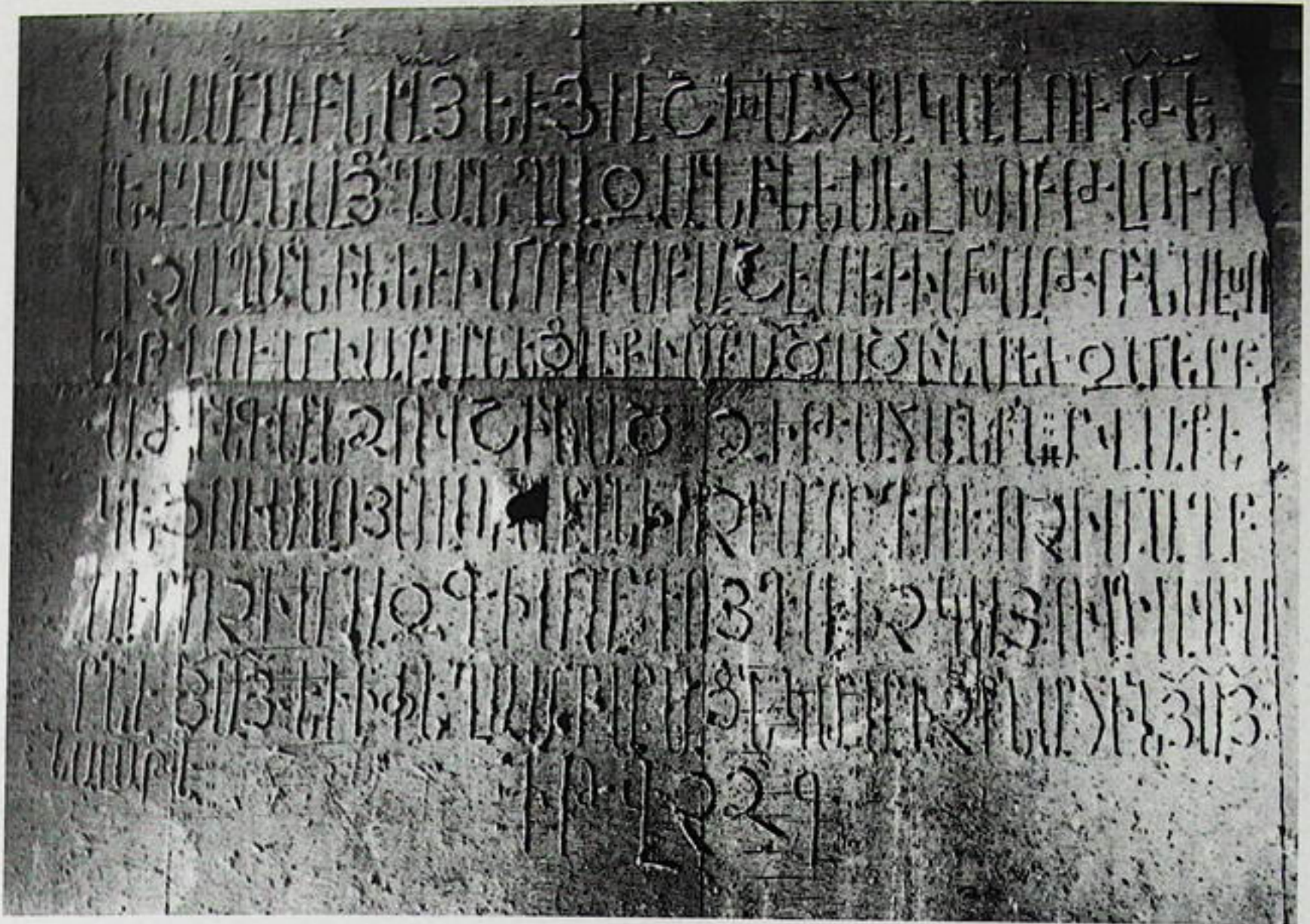
69

71

72

70

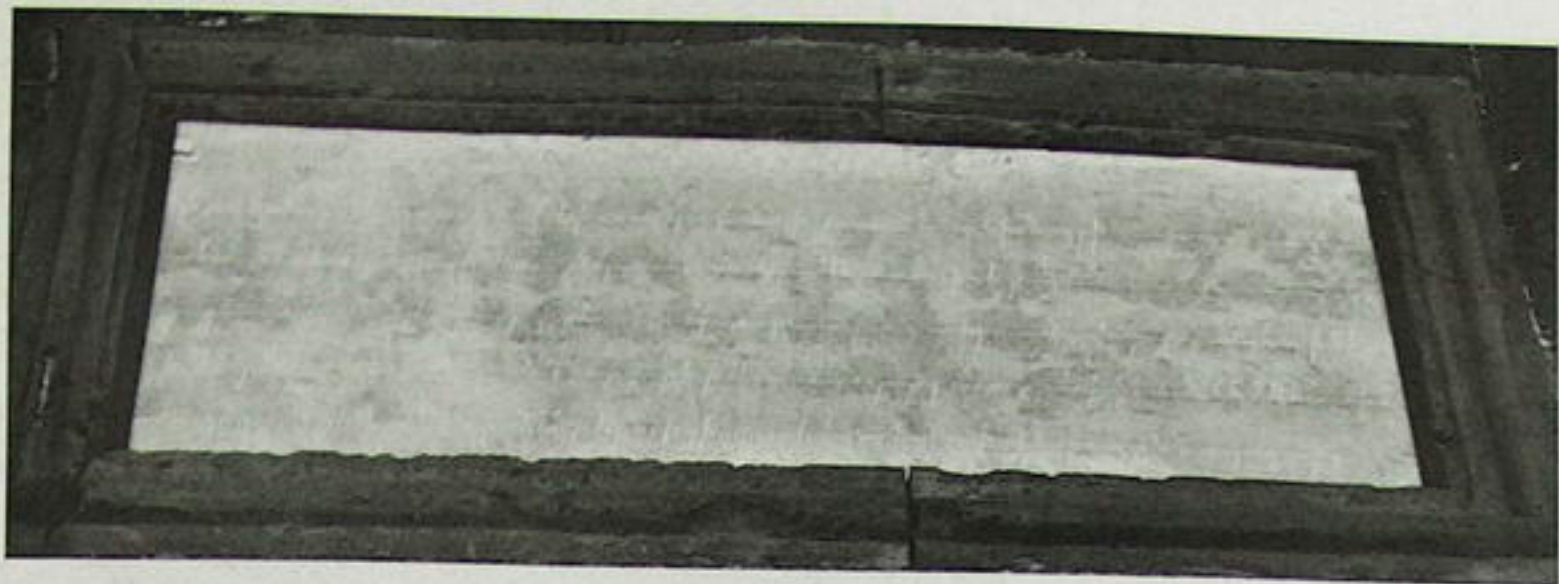
73

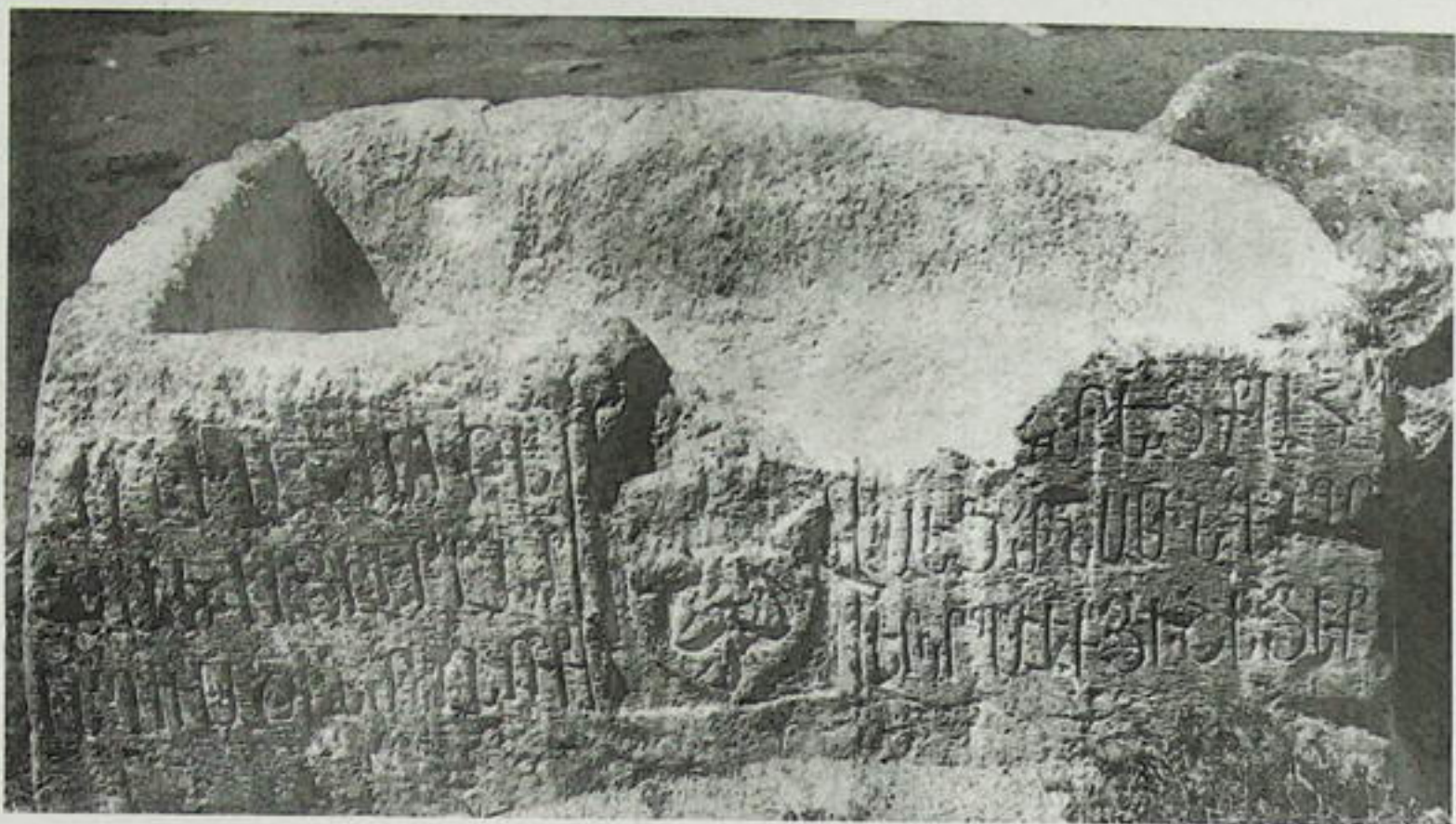
74

75

76

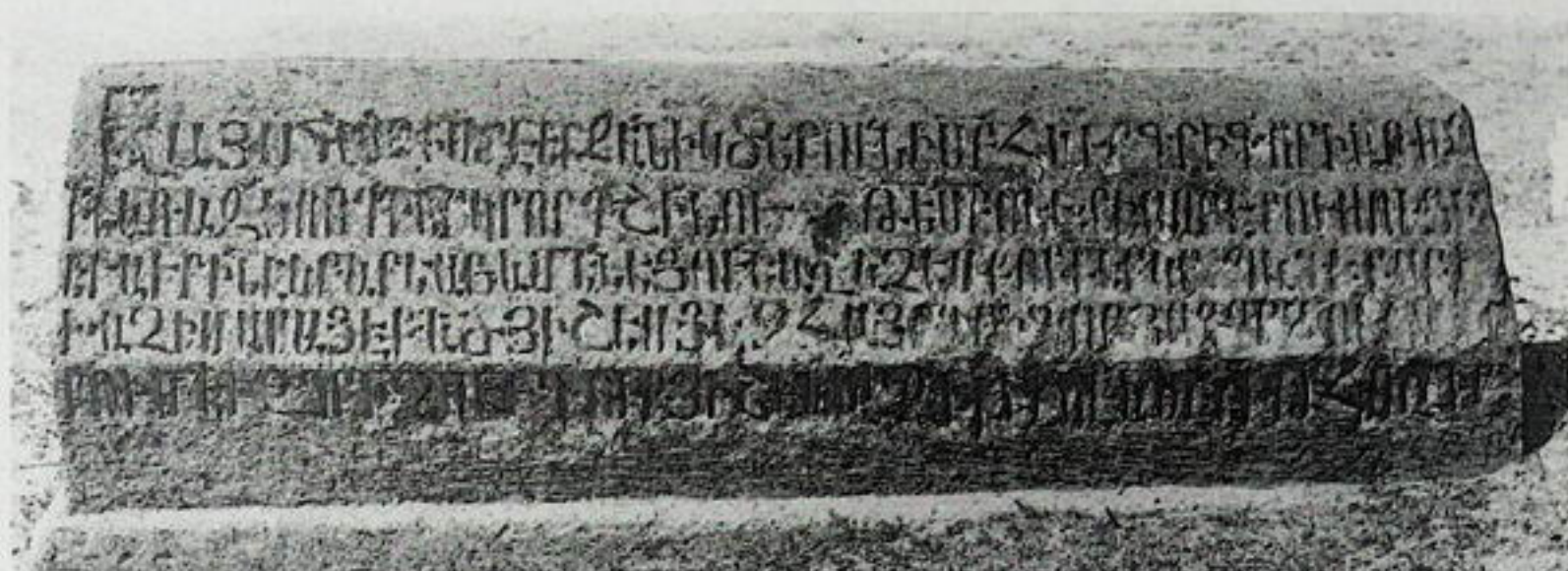
77

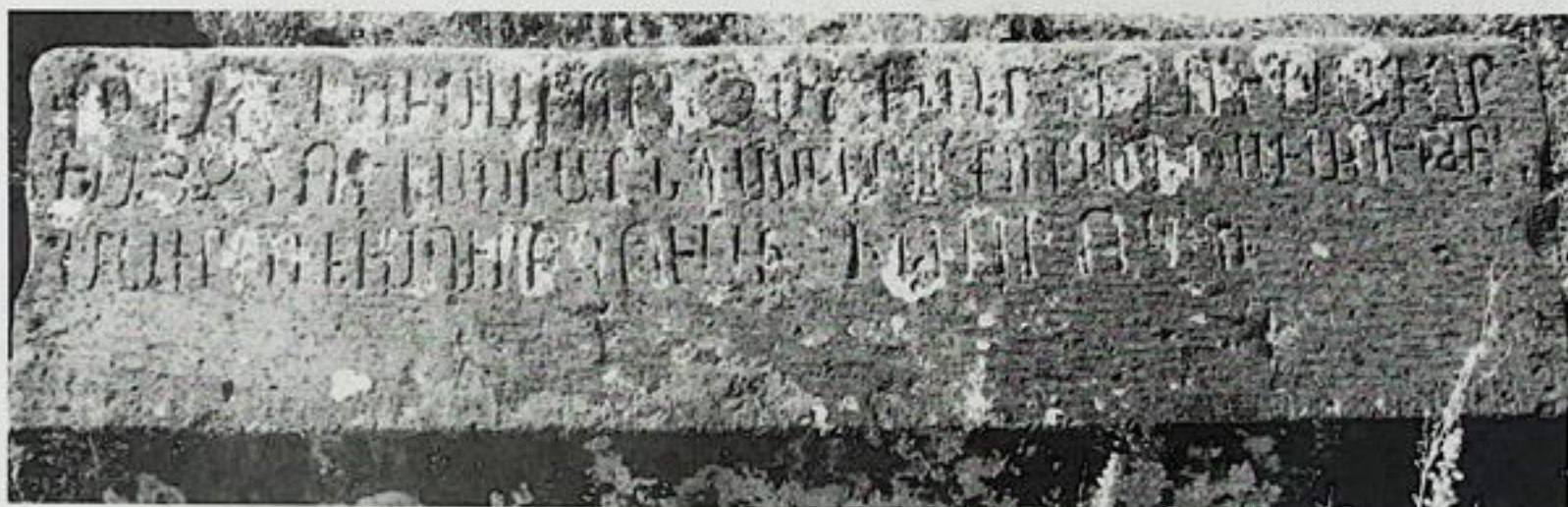
78

81

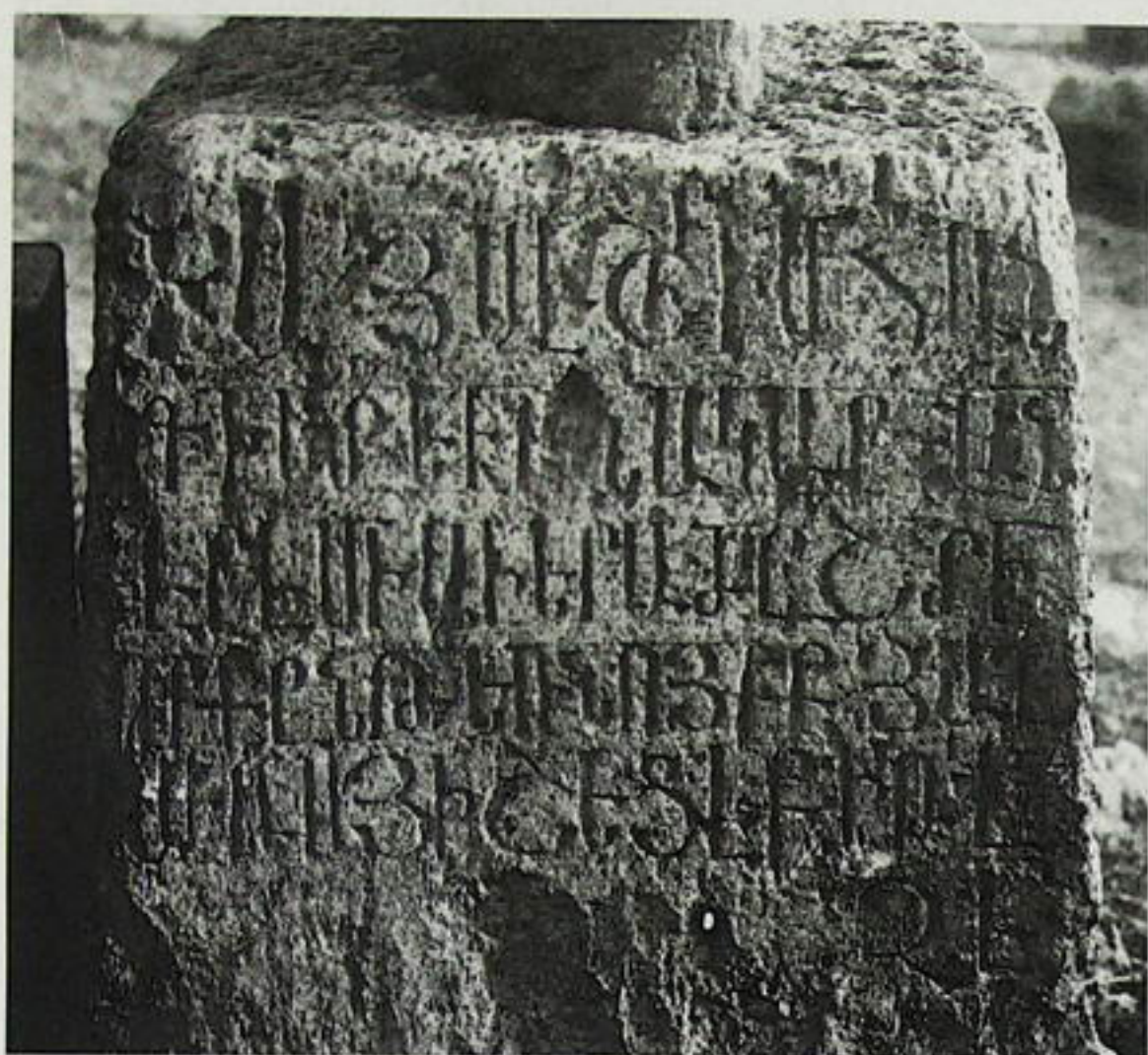
82

83

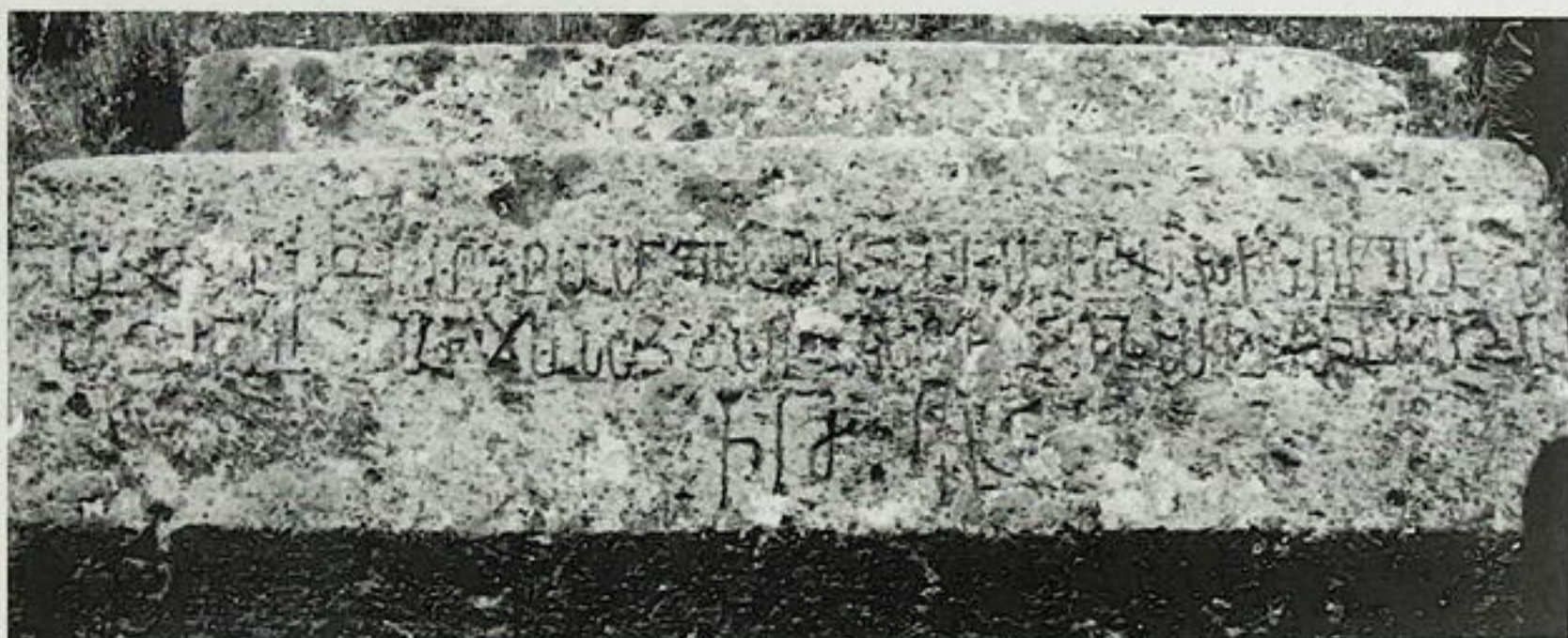
86

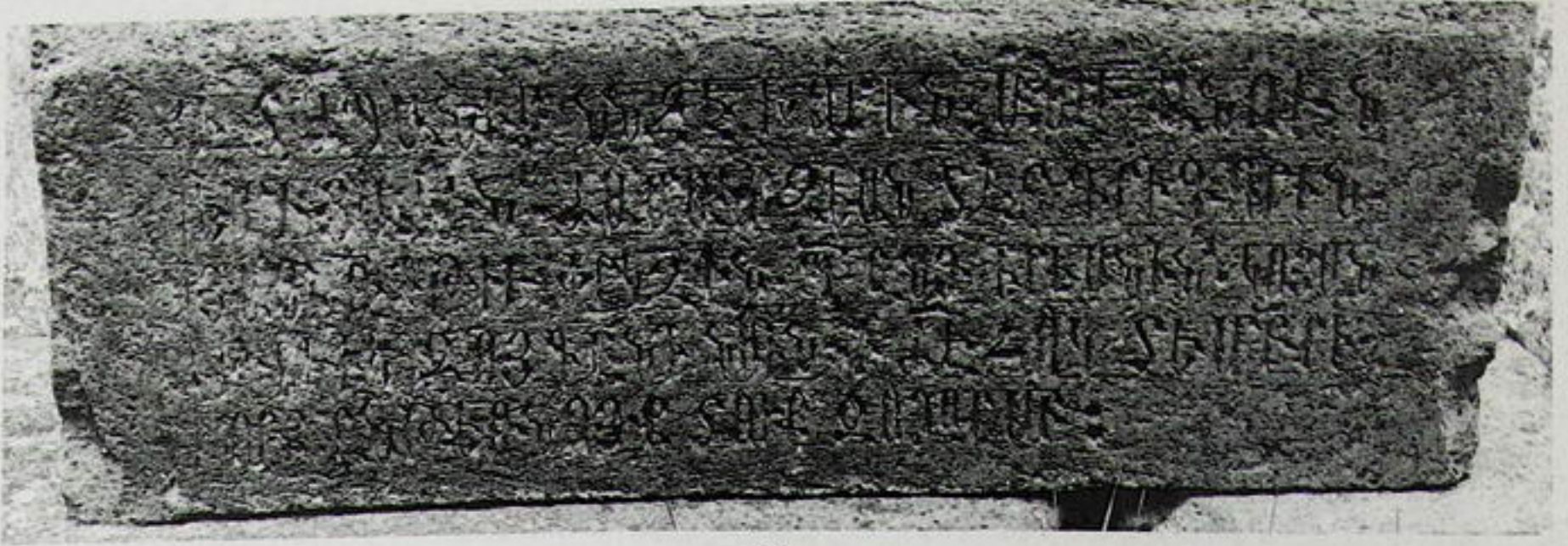
84

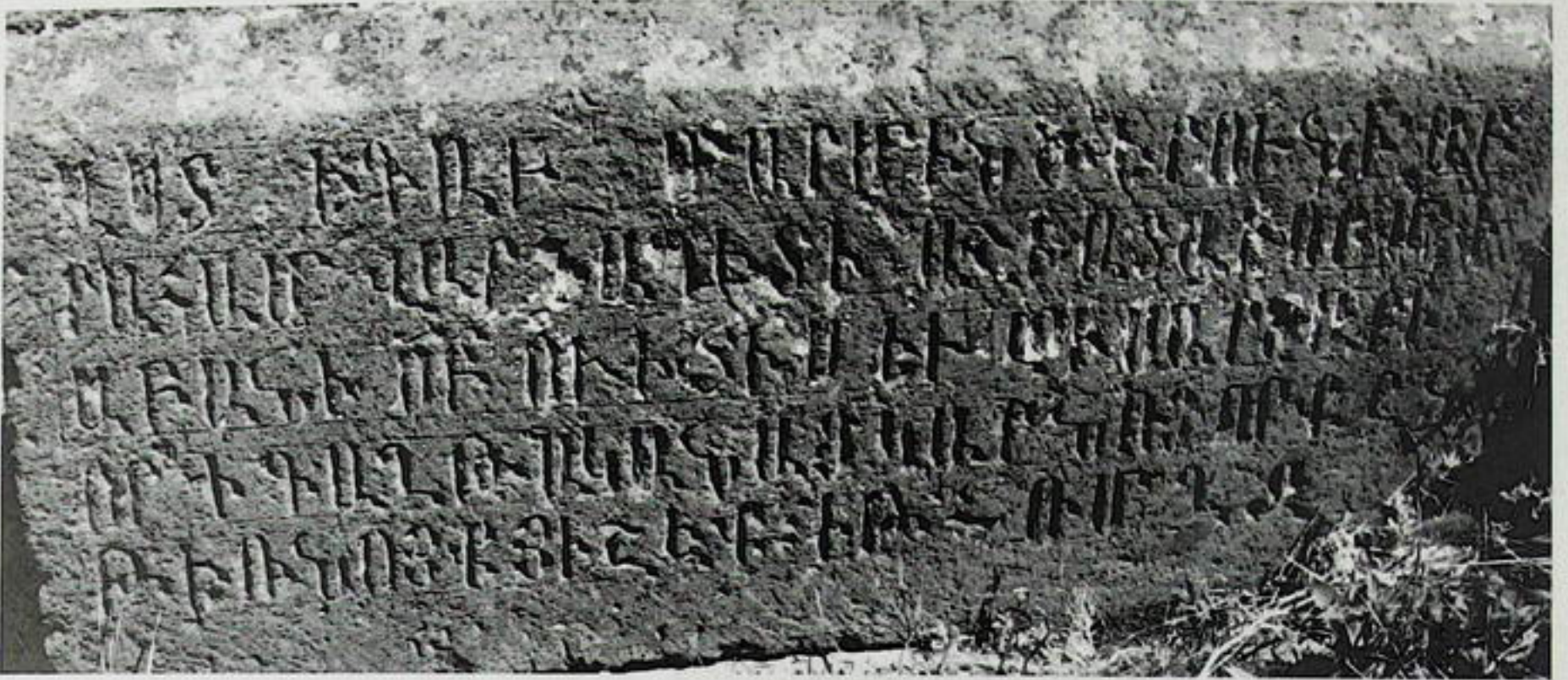
85

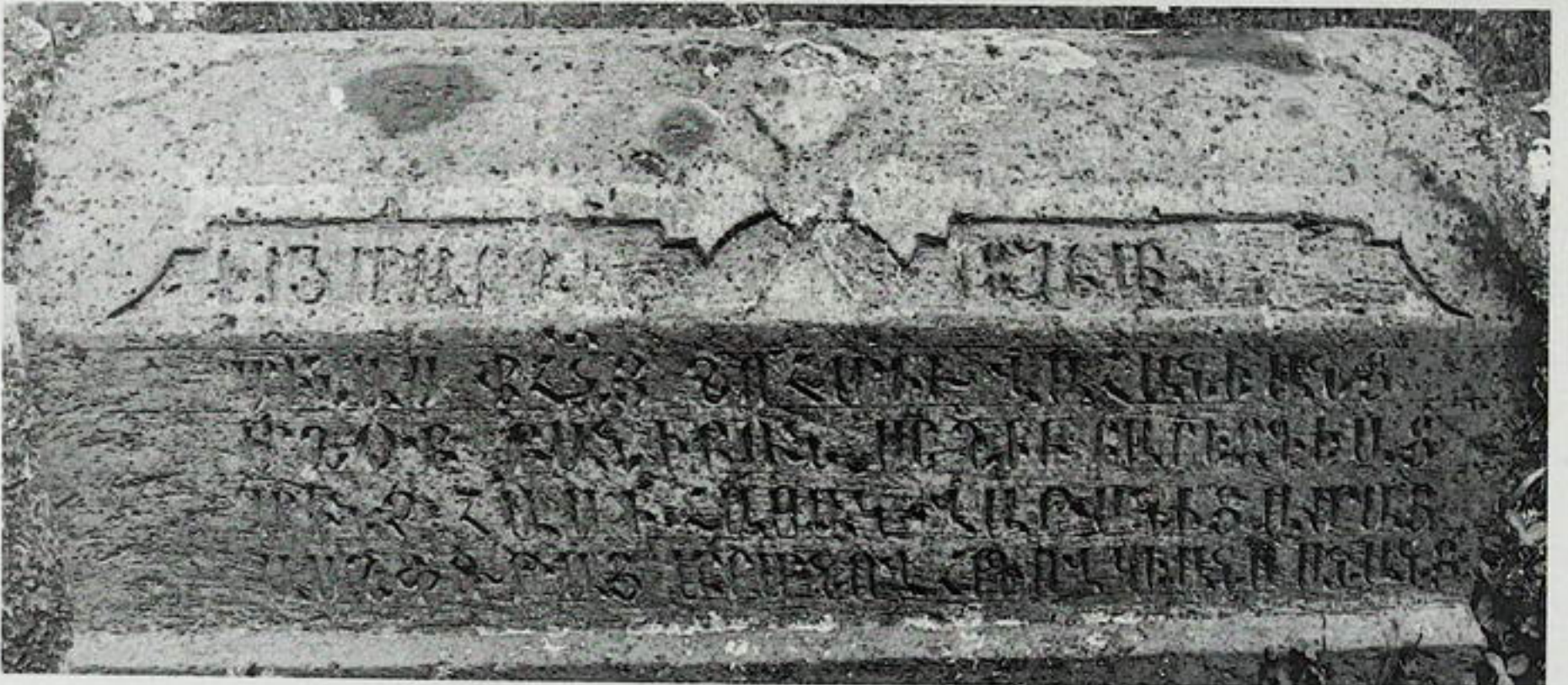
87

88

89

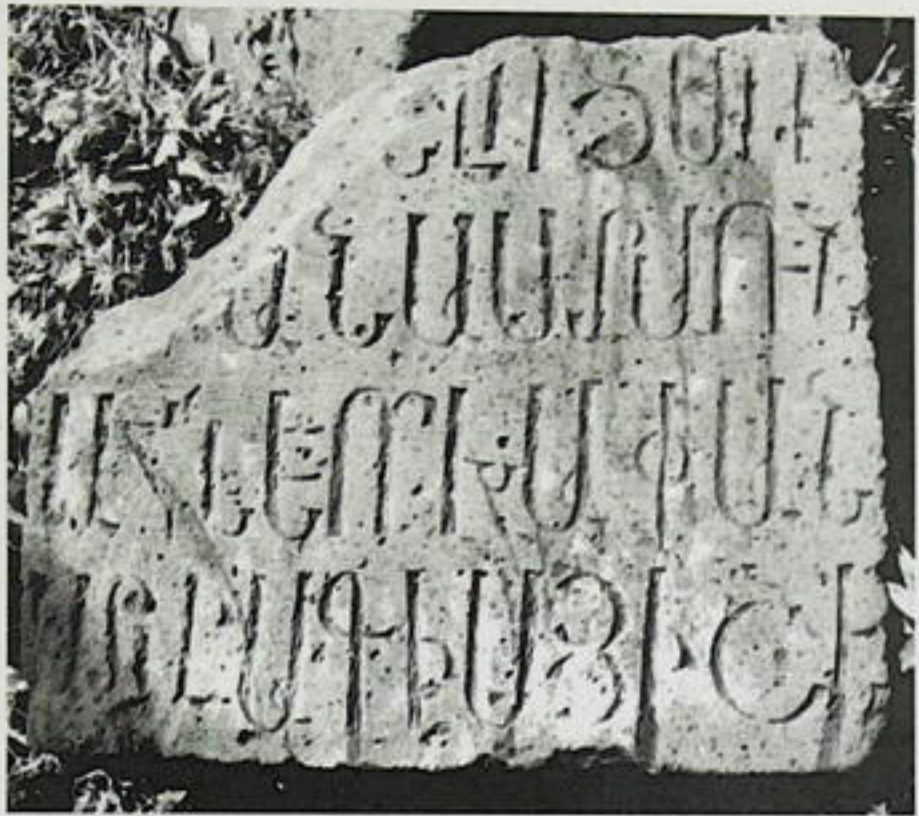
90

91

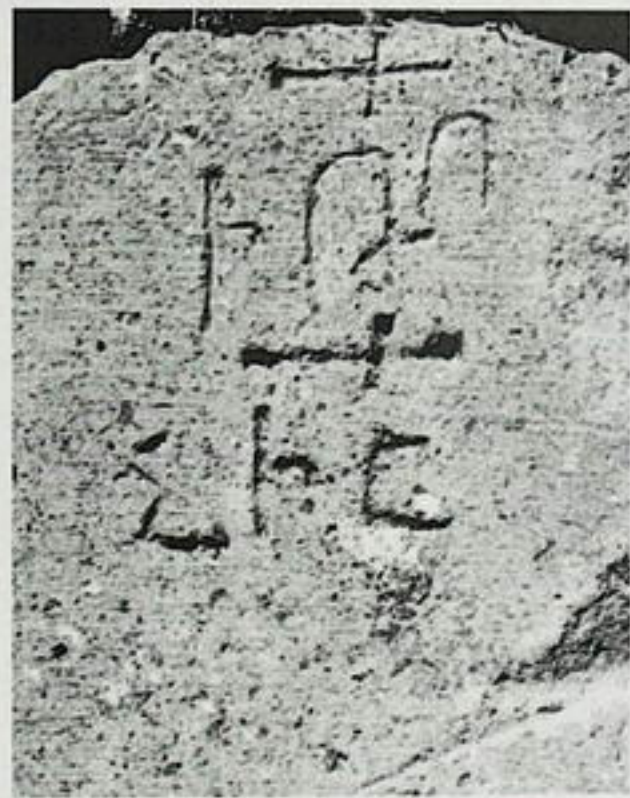
92 ш

92 р

93

94

Արթիկի Ս. Աստվածածին եկեղեցին (V-VI դդ.)

Արթիկի Ս. Գևորգ եկեղեցին (VII դ.)

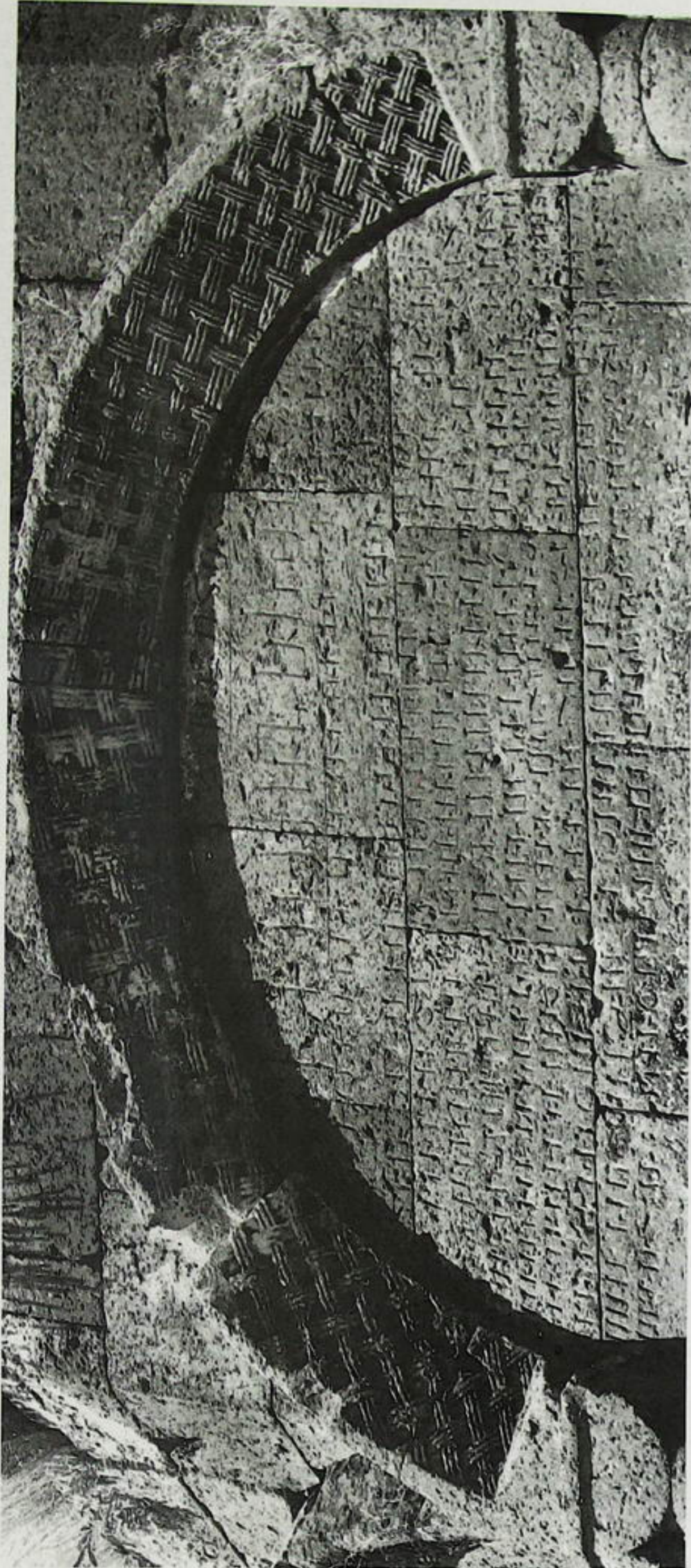

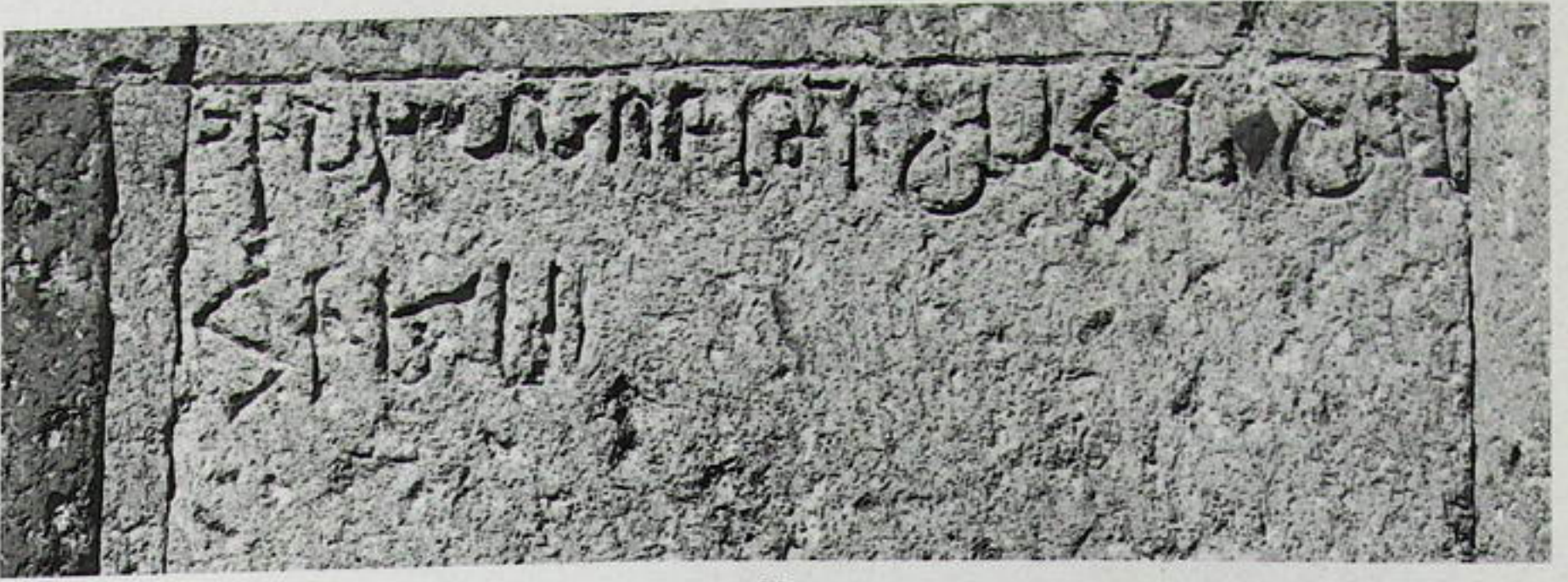
97

96

98

99

100

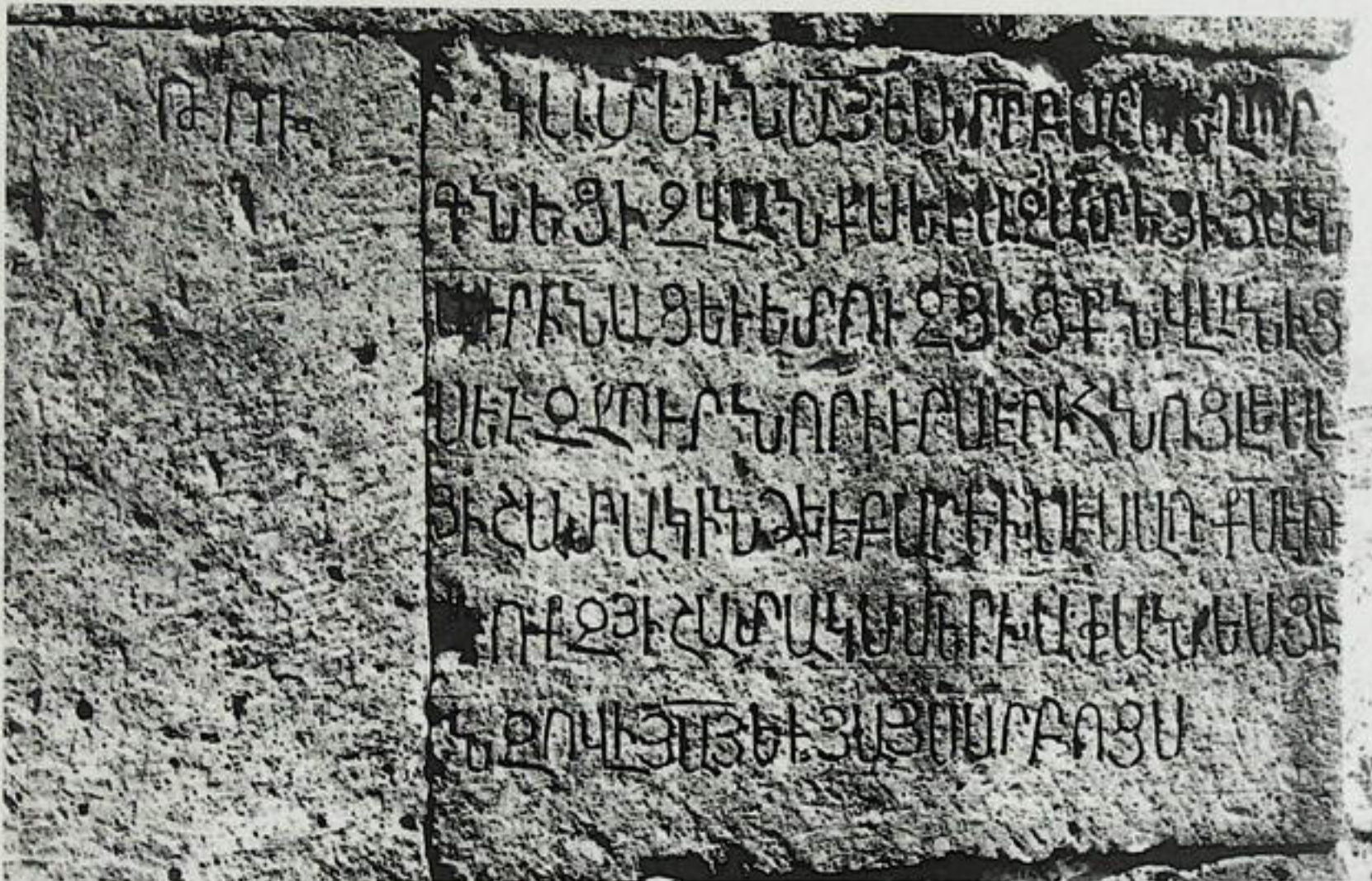

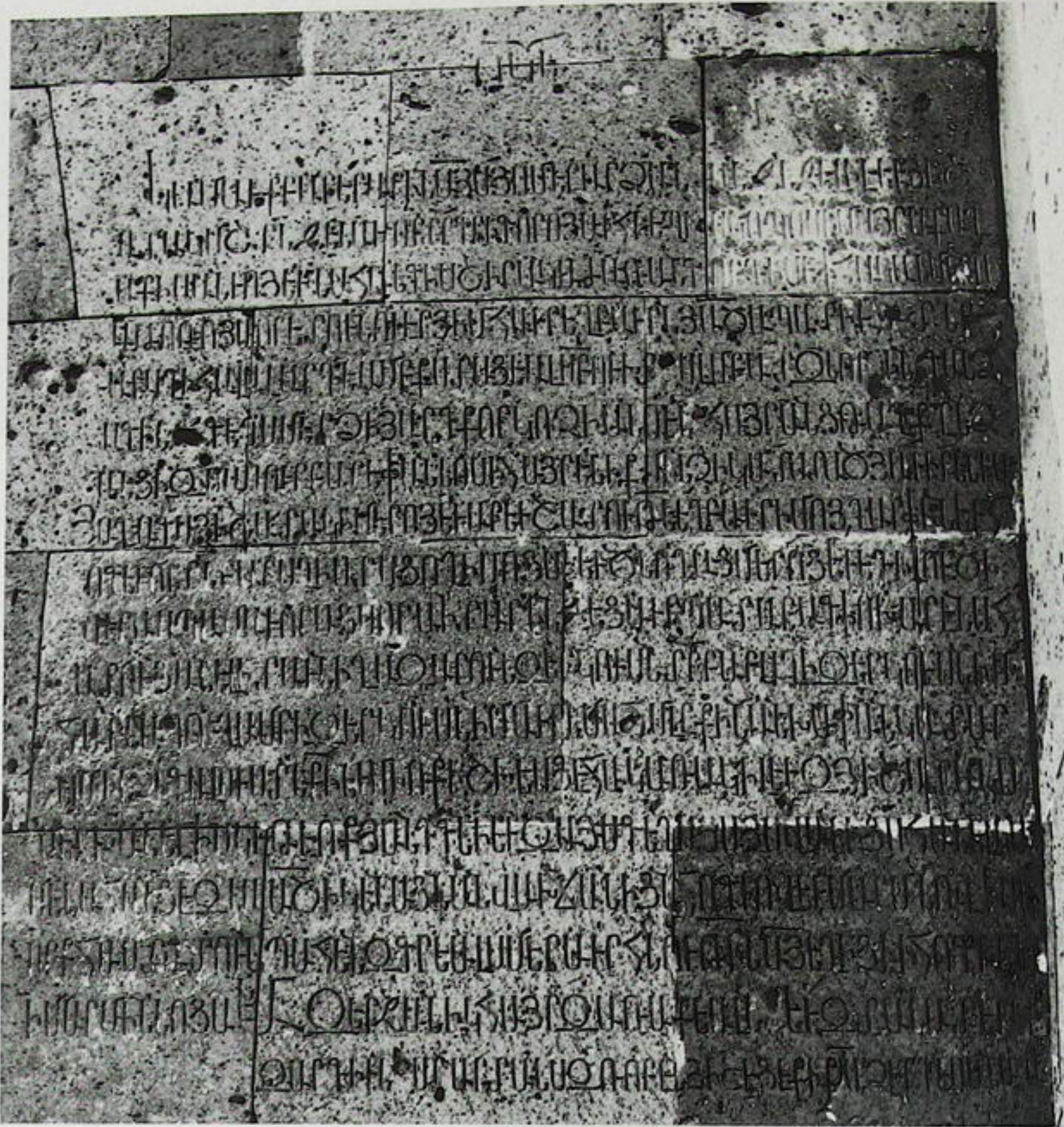
101

ԼՐԲԱՏԱՎԱՆՔ

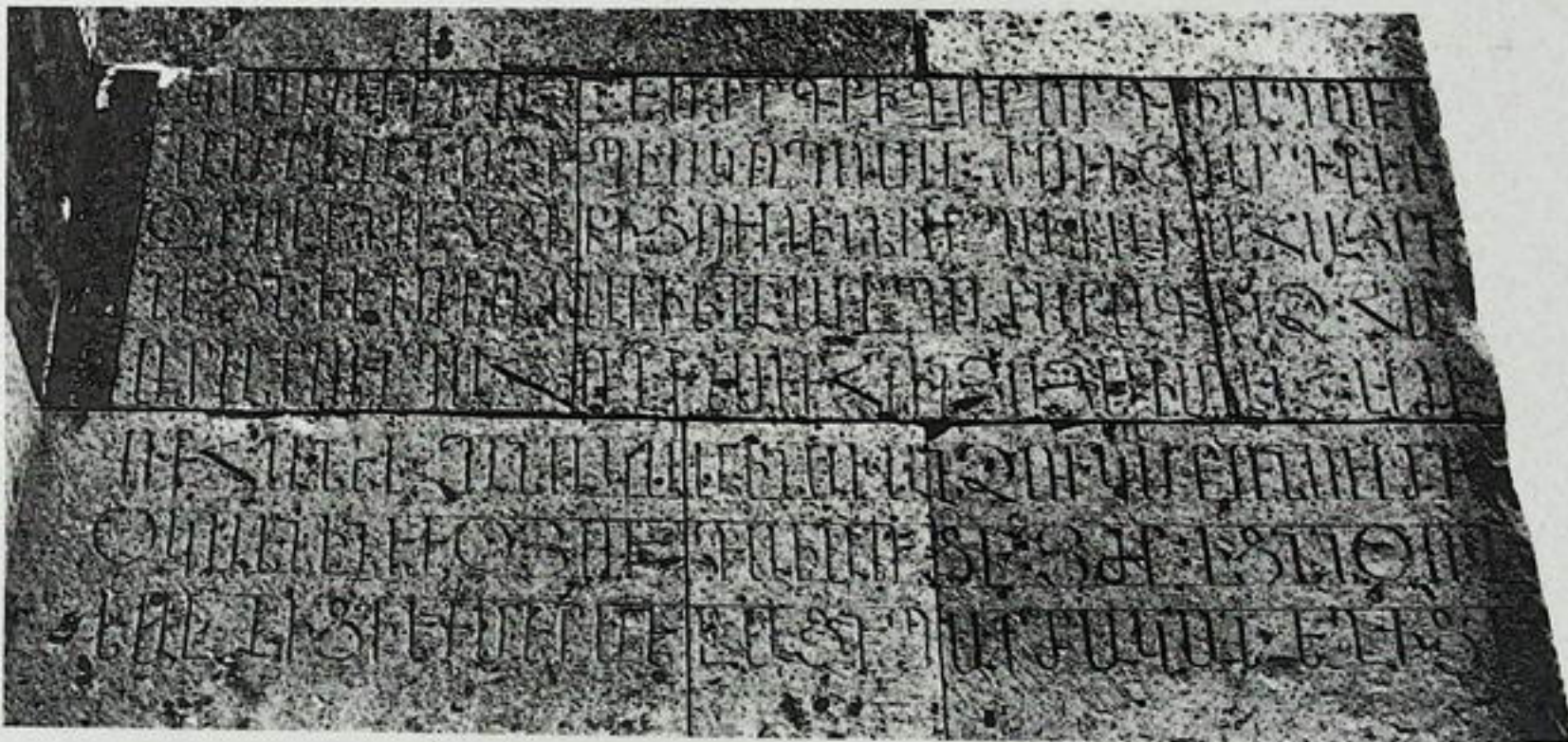

Լճբատավանքի Ս. Ստեփանոս եկեղեցին հյուսիս-արևմուտքից

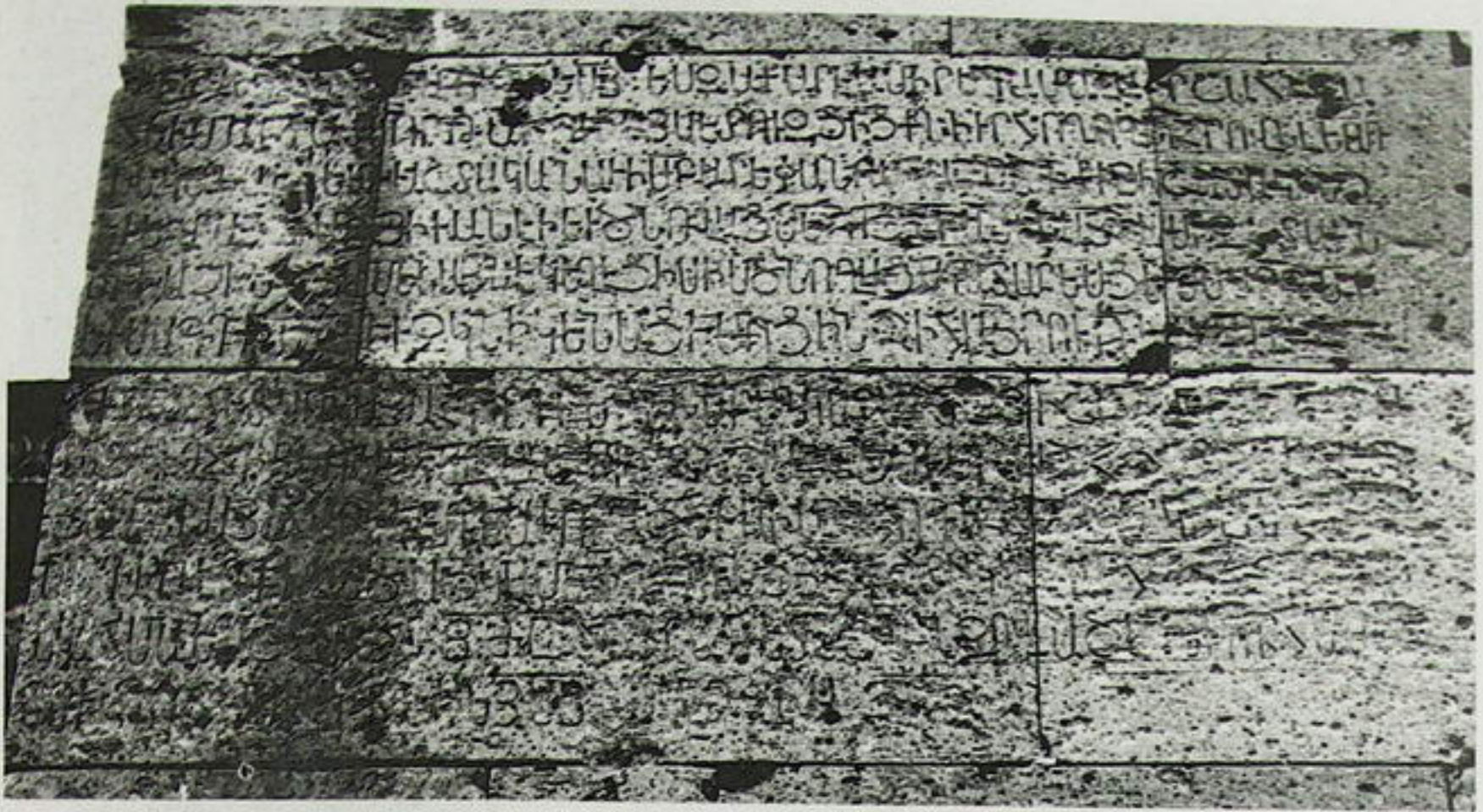

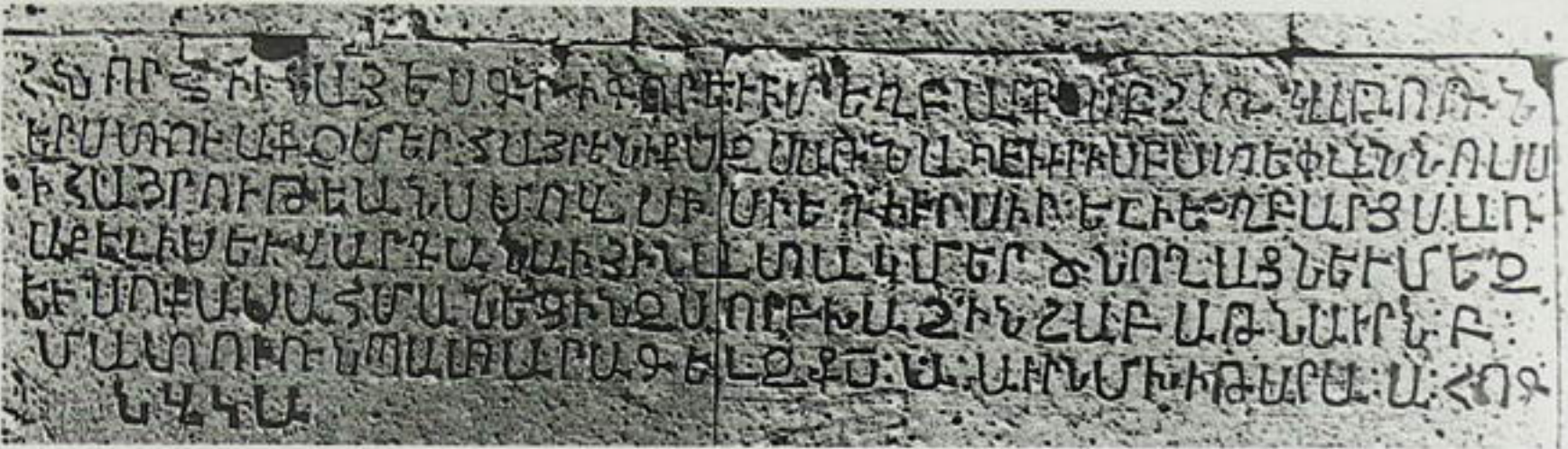
103, 104

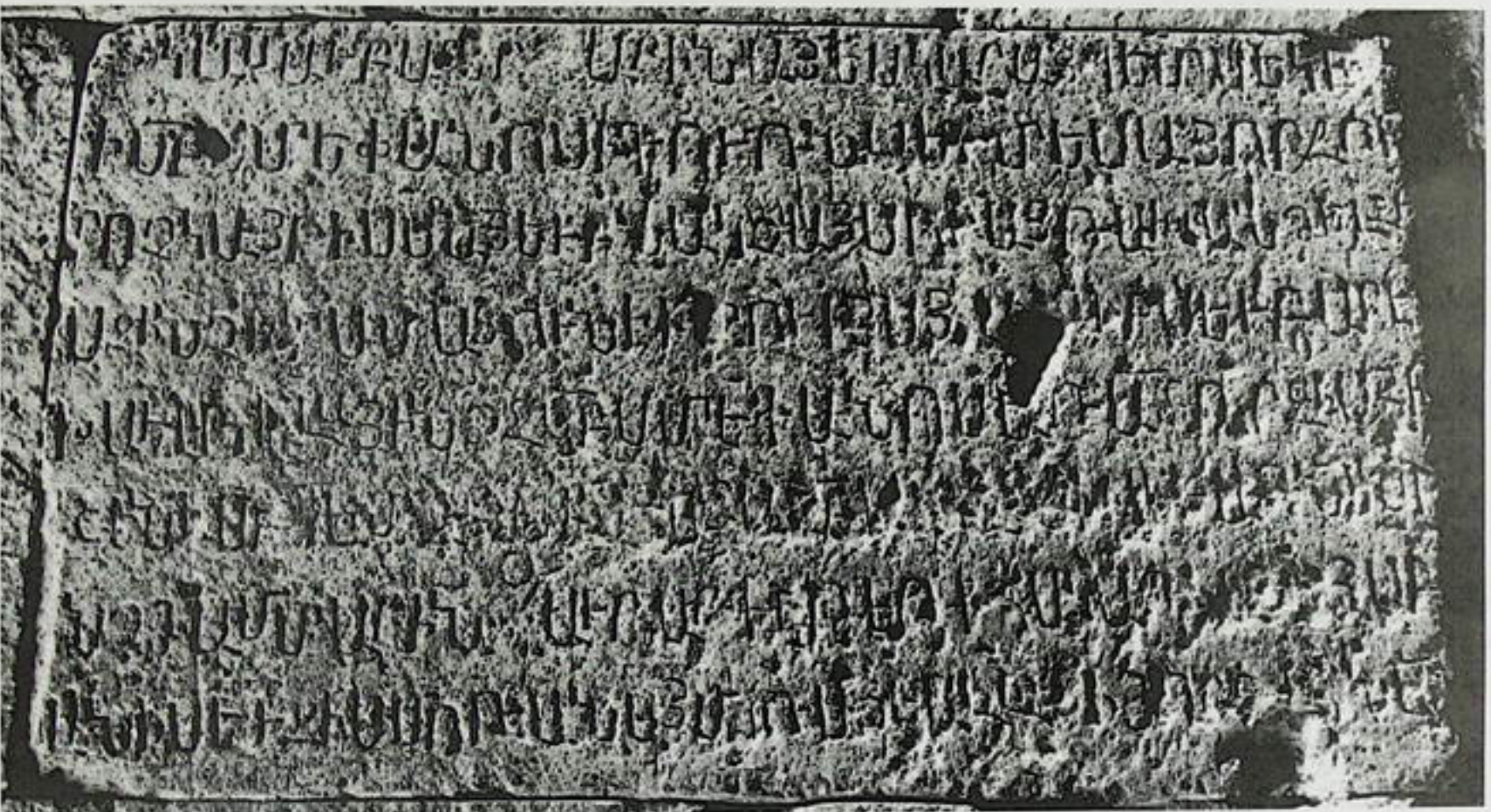
105

106

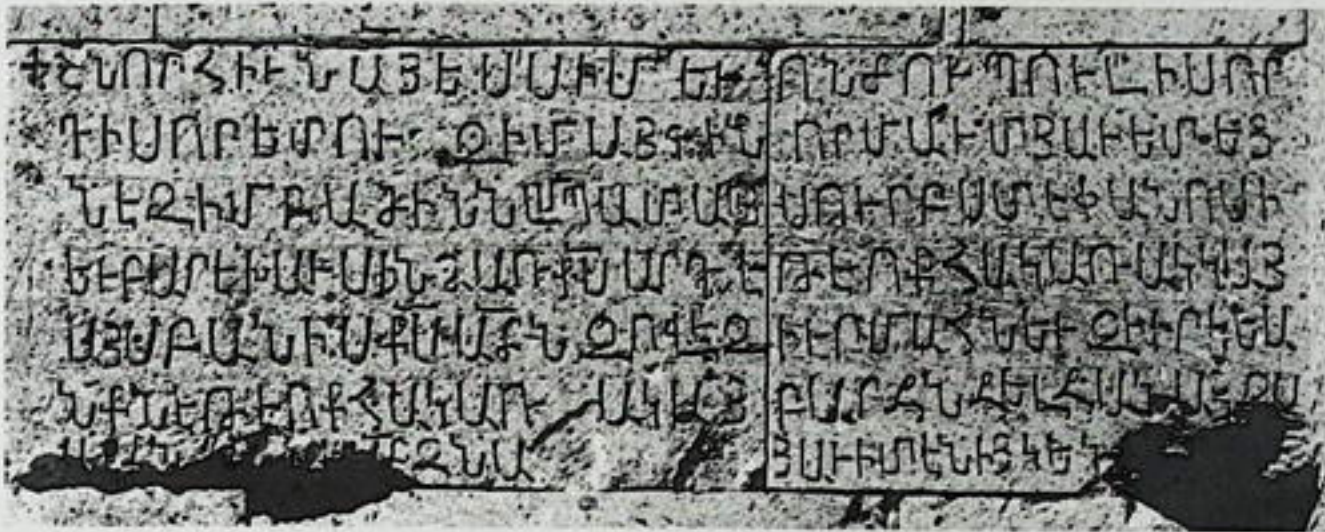
107

109

108

110

111

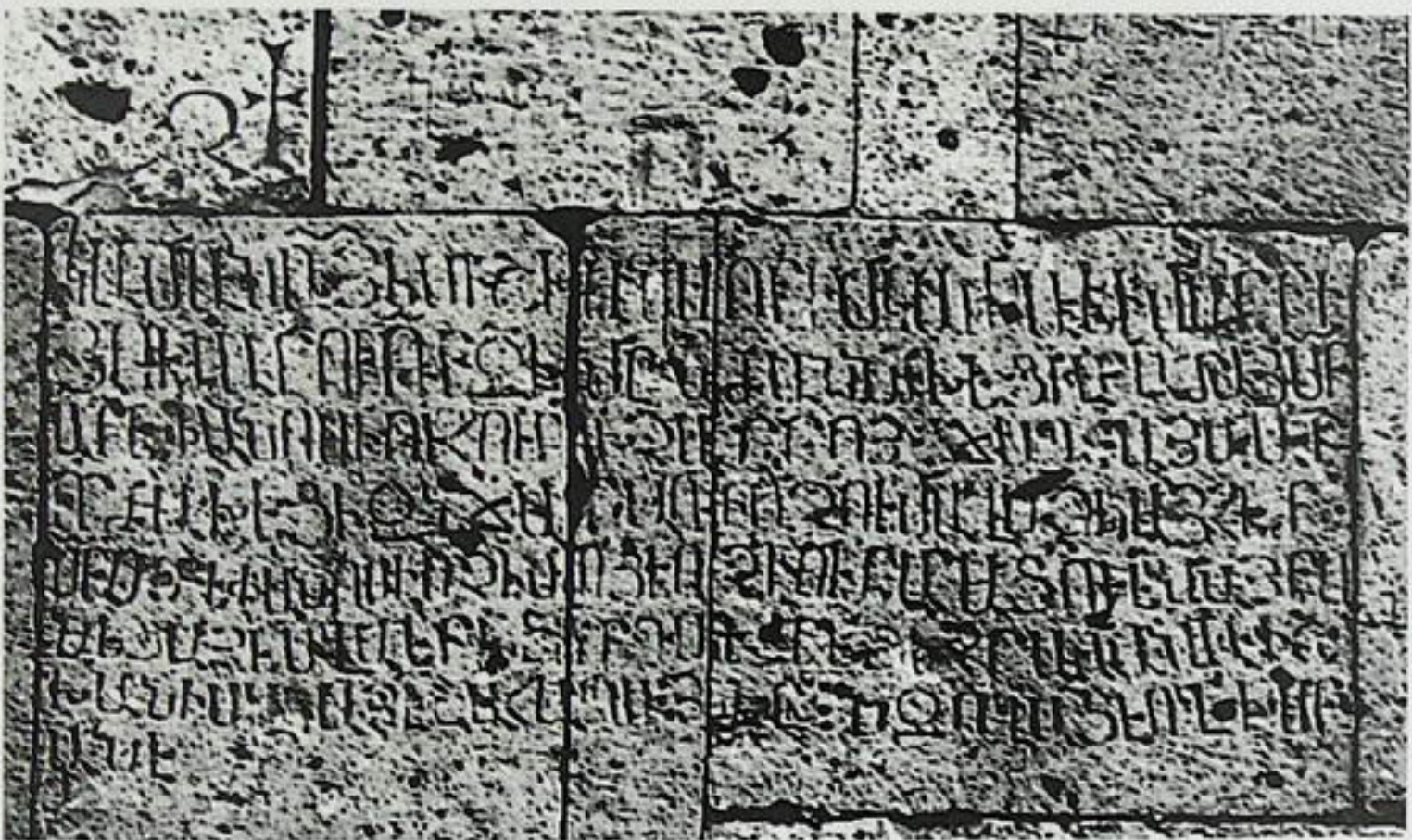
112

116

113

114

115

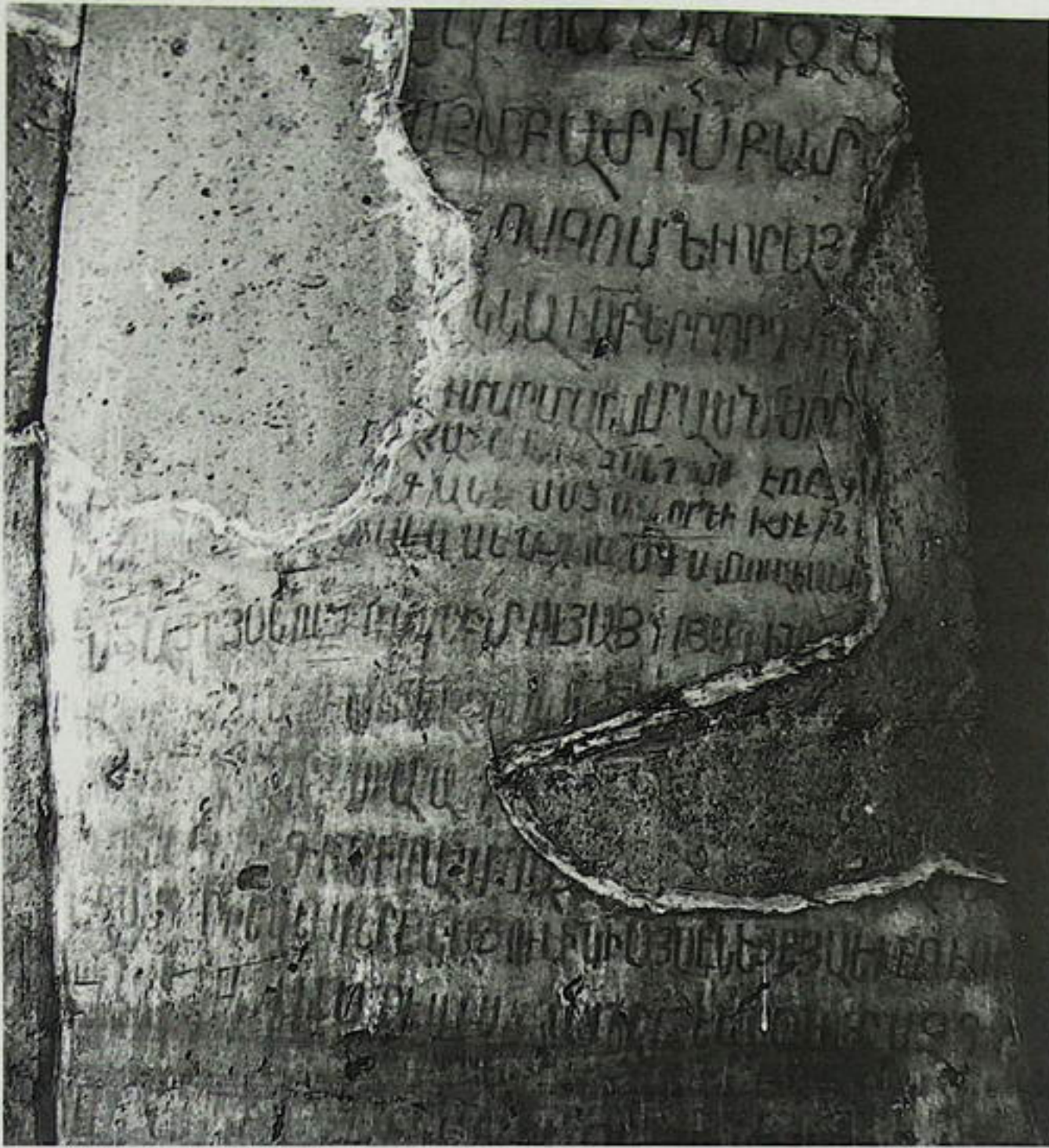
118

119

121

117

120

124

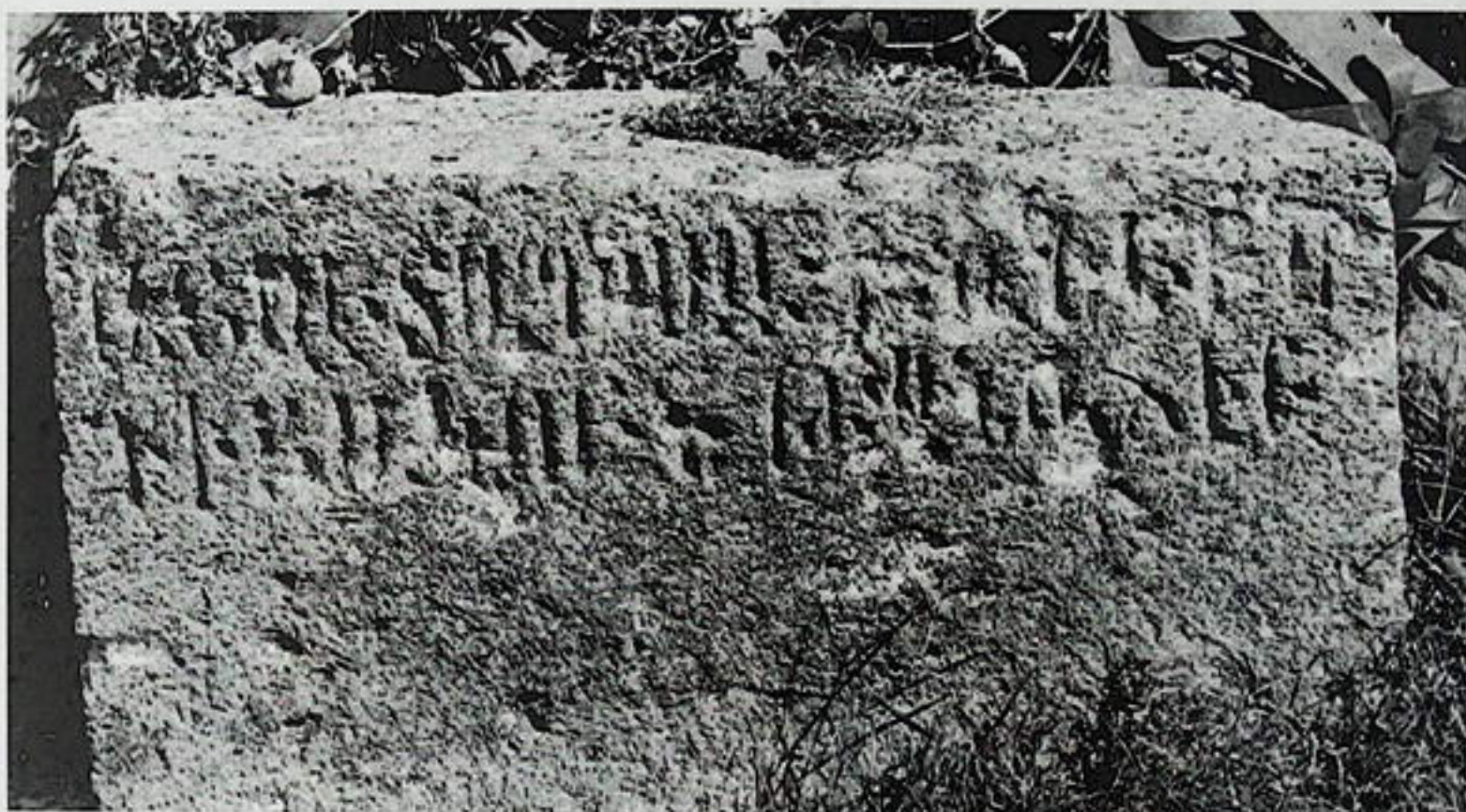

122

123

სარულანა

125

ՆՈՐ ԿՅԱՆՔ

Նոր Կյանք գյուղի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին արևմուտքից

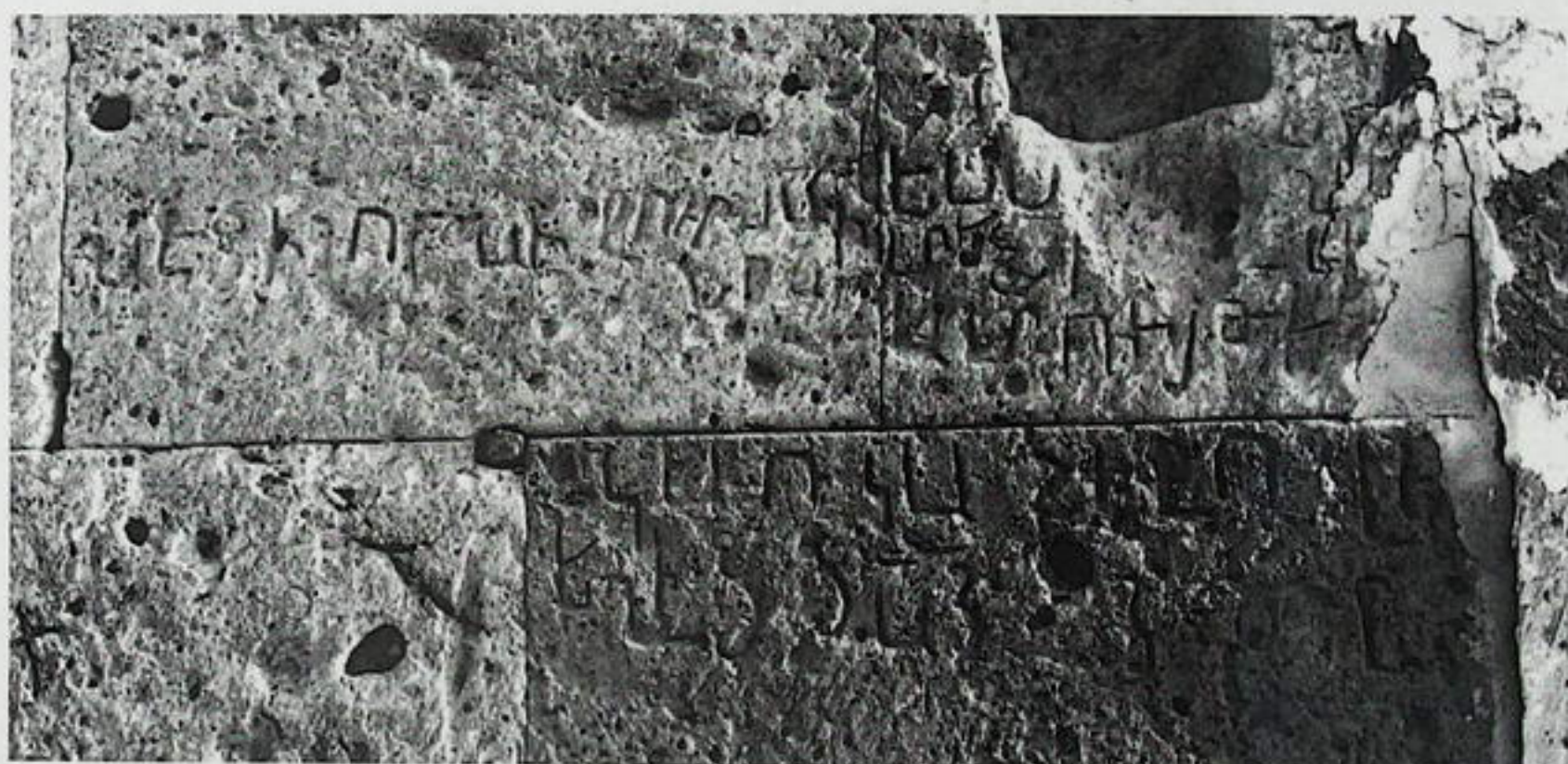

126

128

129

130

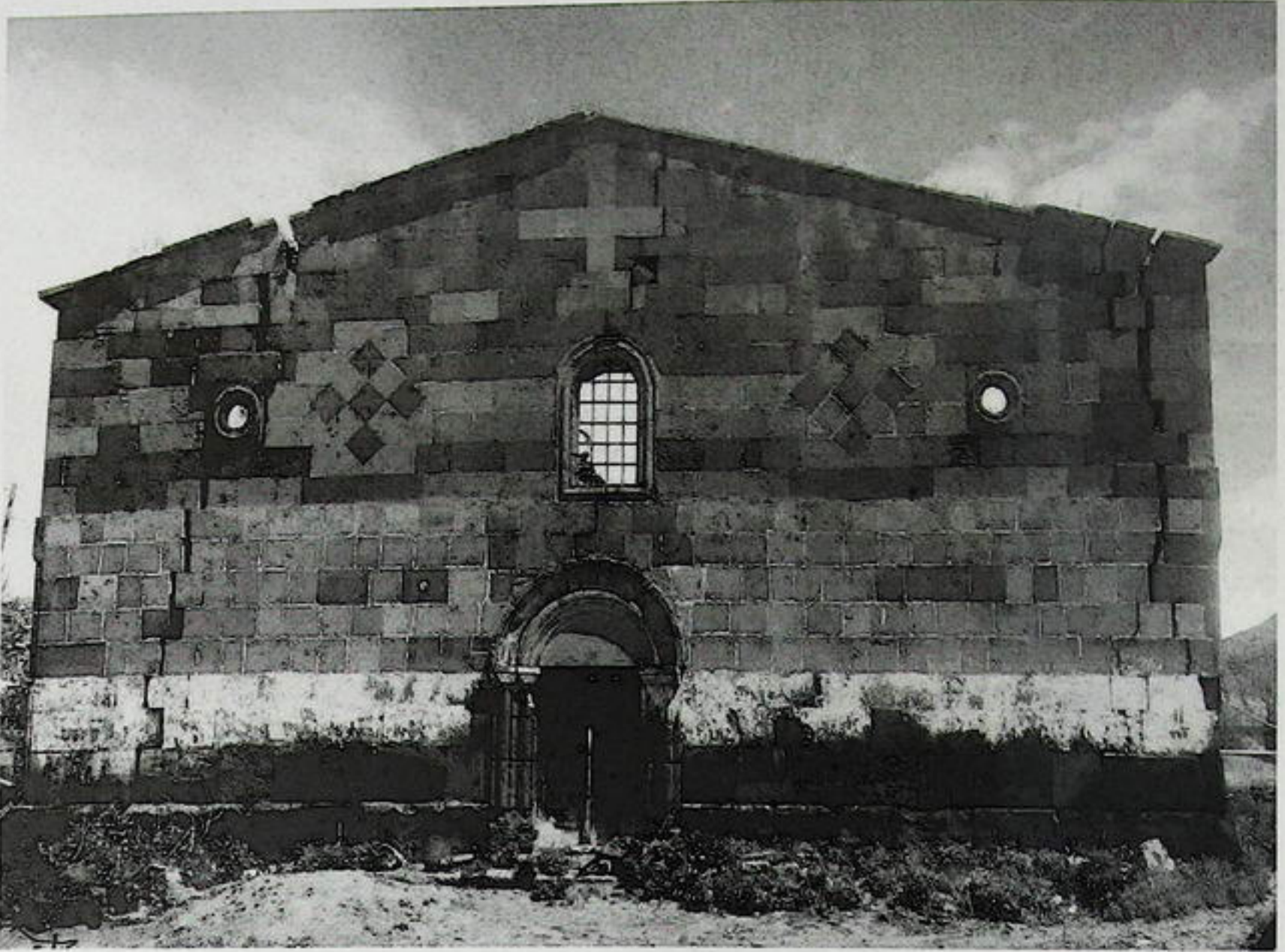
131

131w

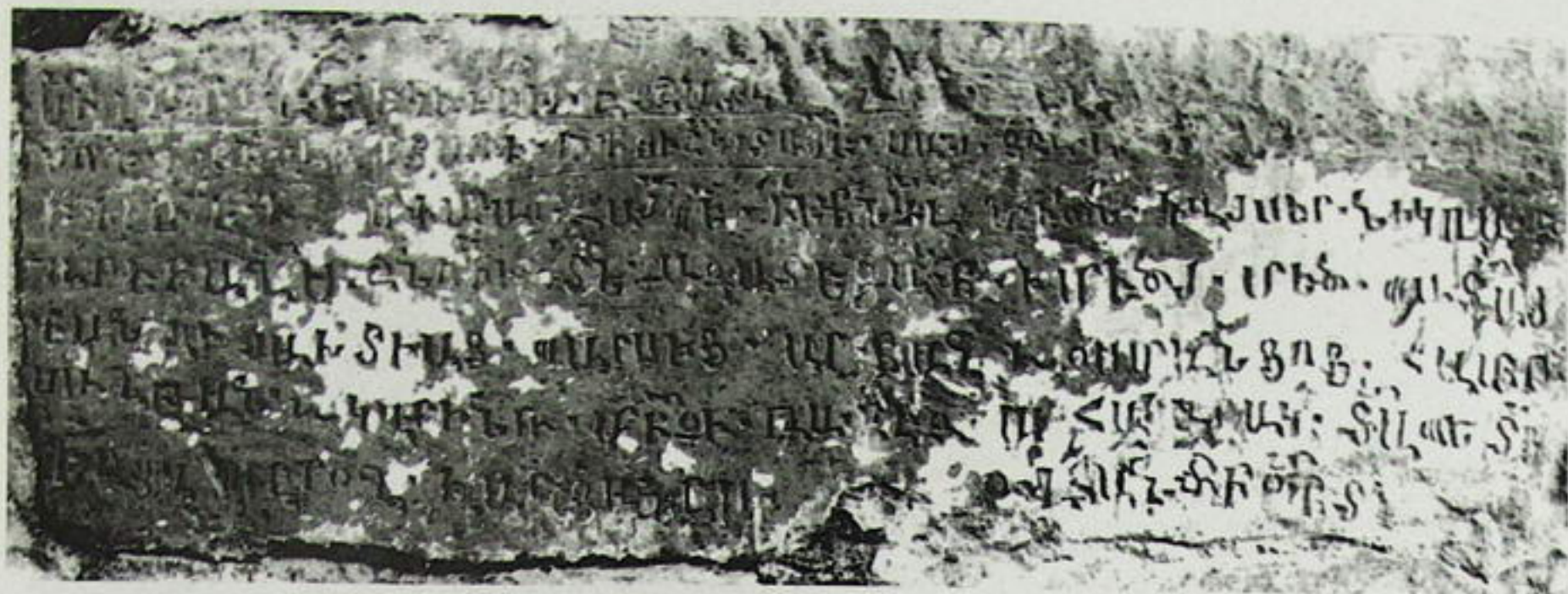

131p

Հորոմի Ս. Հռիփսիմե եկեղեցին արևմուտքից

132

133

ՋՐԱՌԱՏ

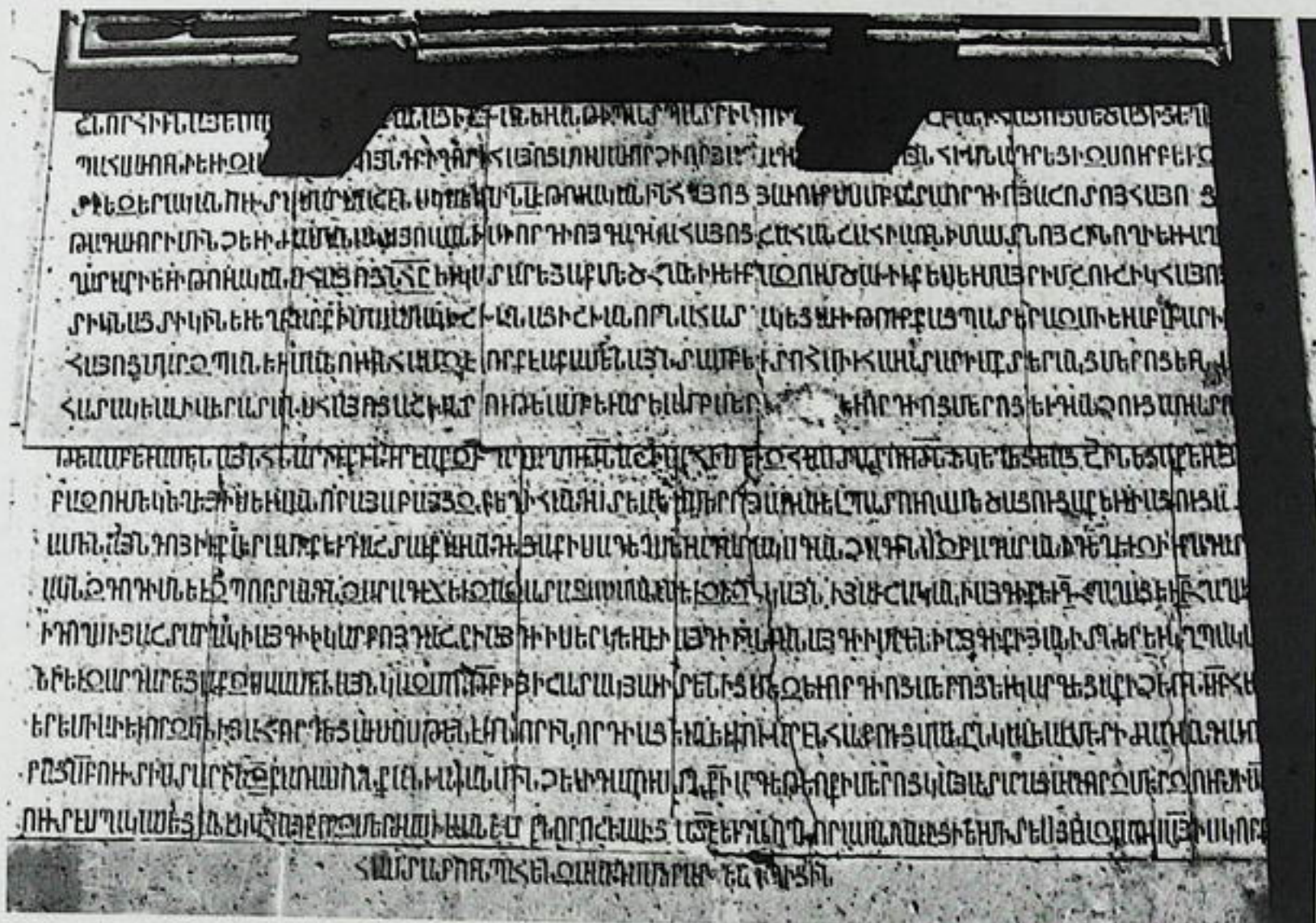

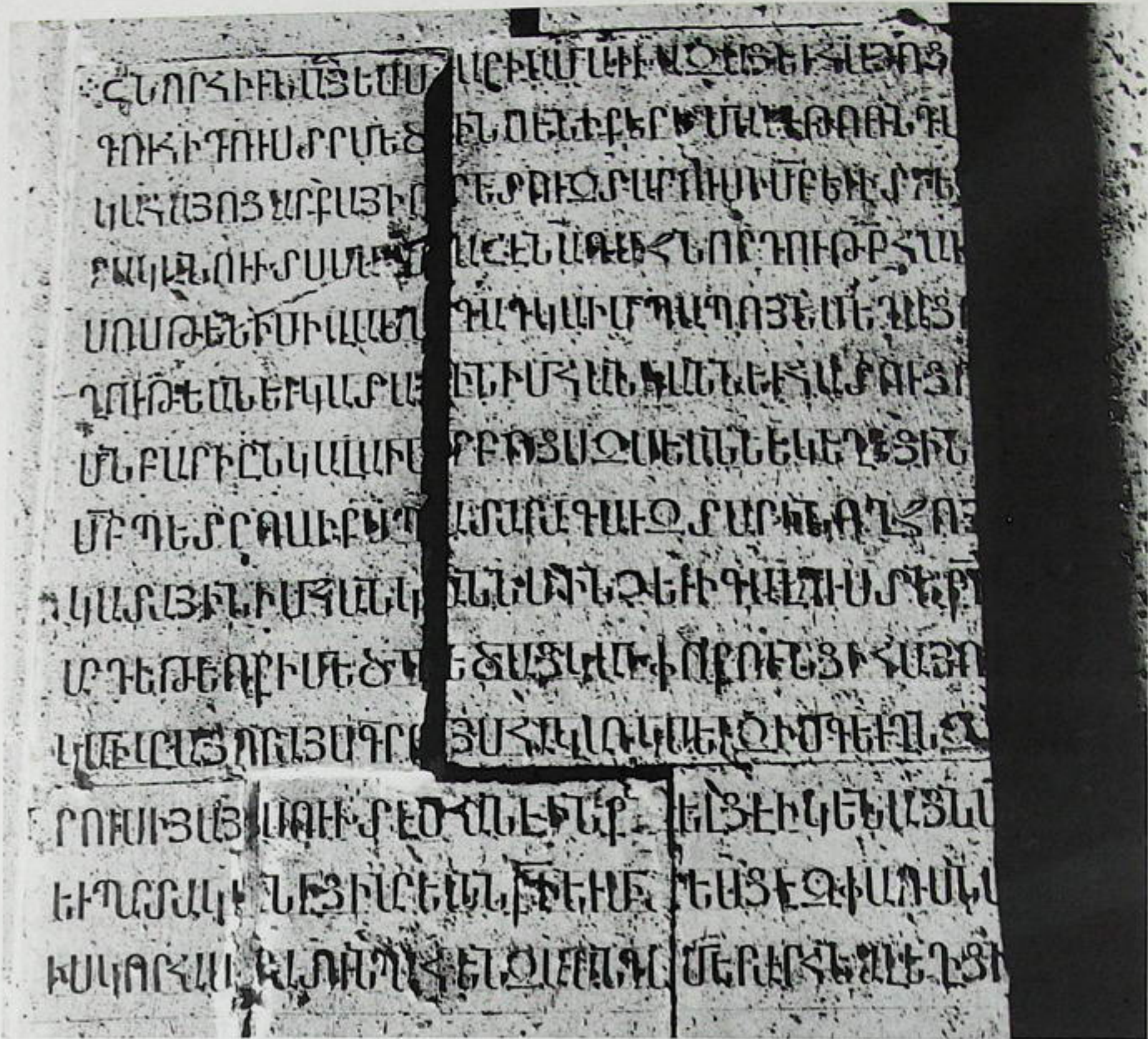
135

ՄԱՐՄԱՇԵՆ

Մարմաշենի վանական համալիրը հարավ-արևելքից

140

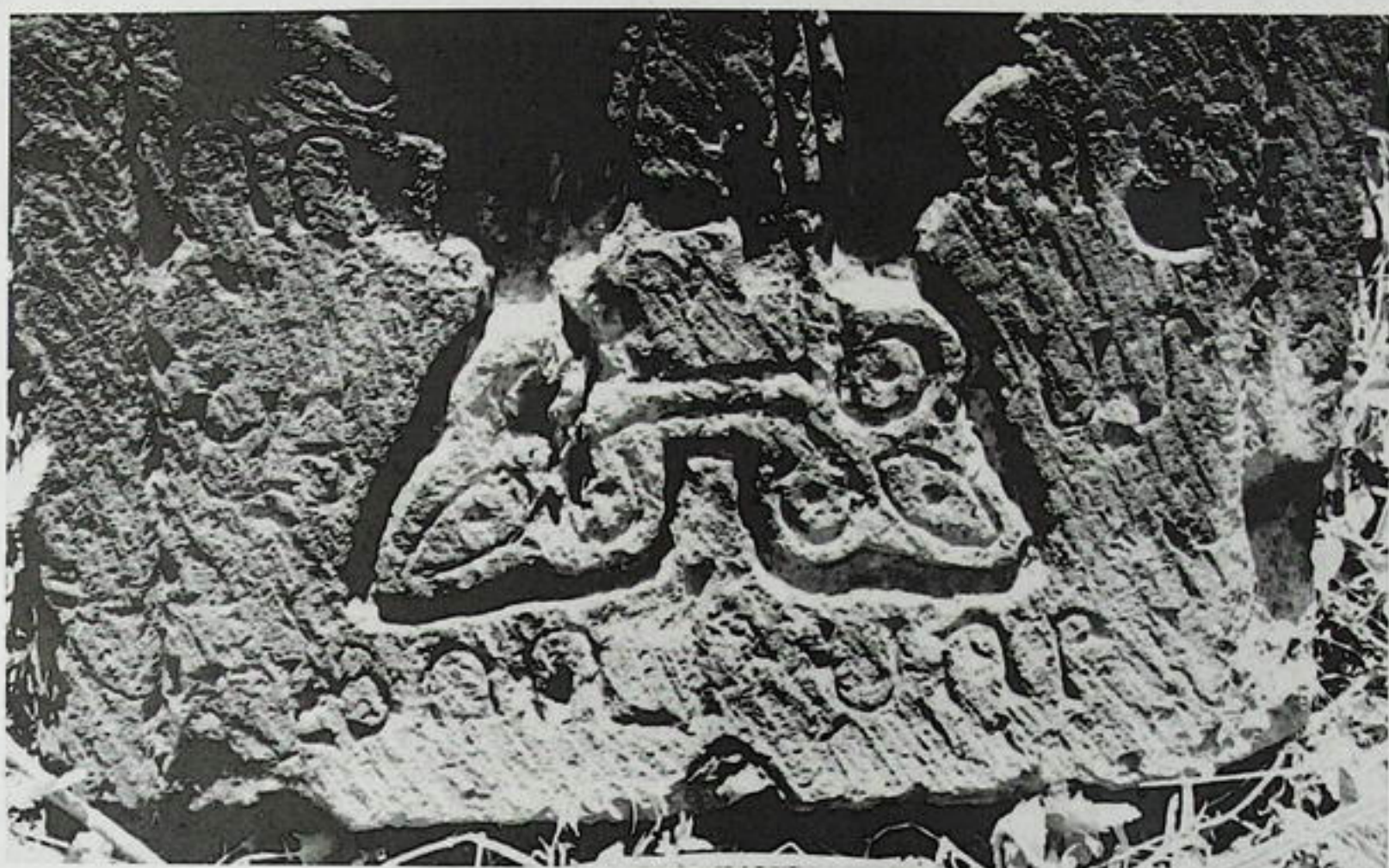
143

144

145 ш,р

146

152

147

149

151

156

159

160

170

167

168

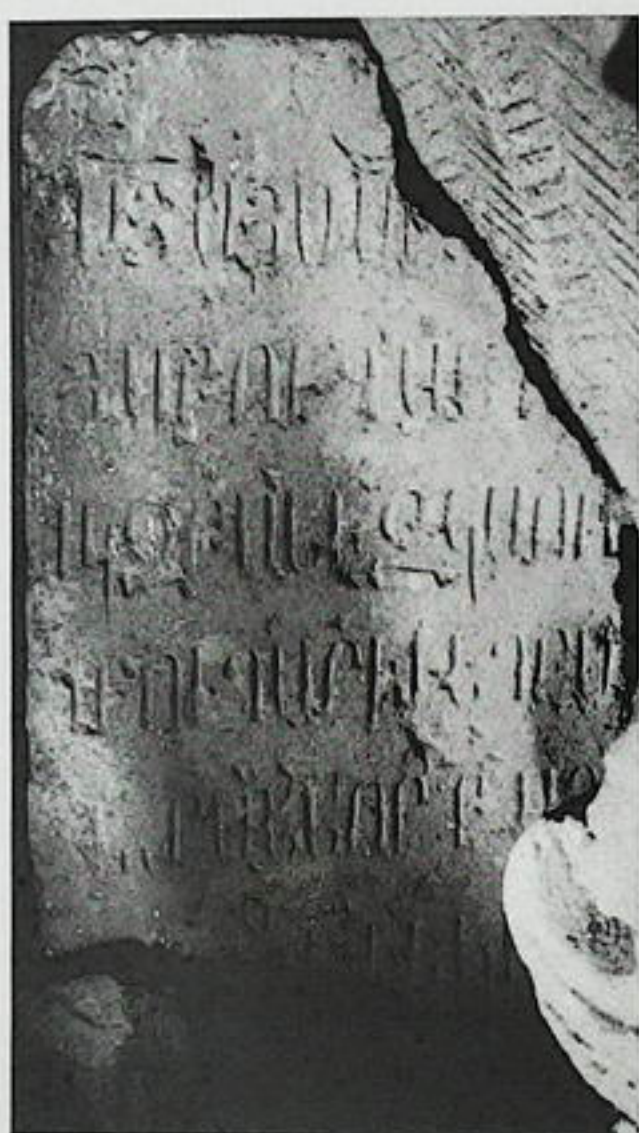
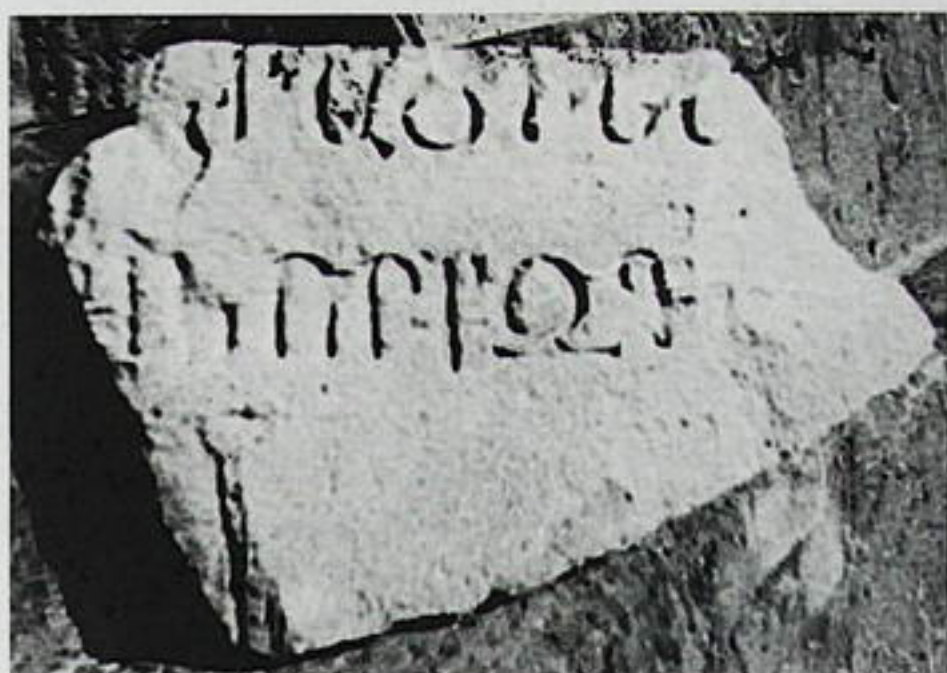
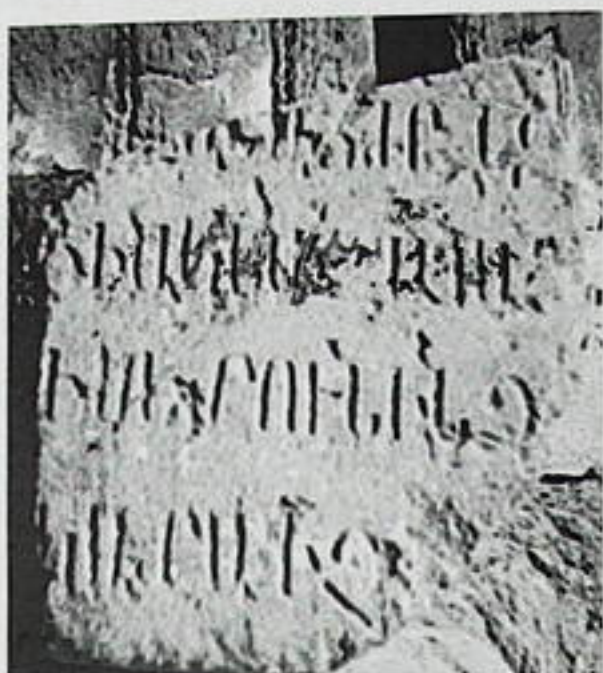
169

178

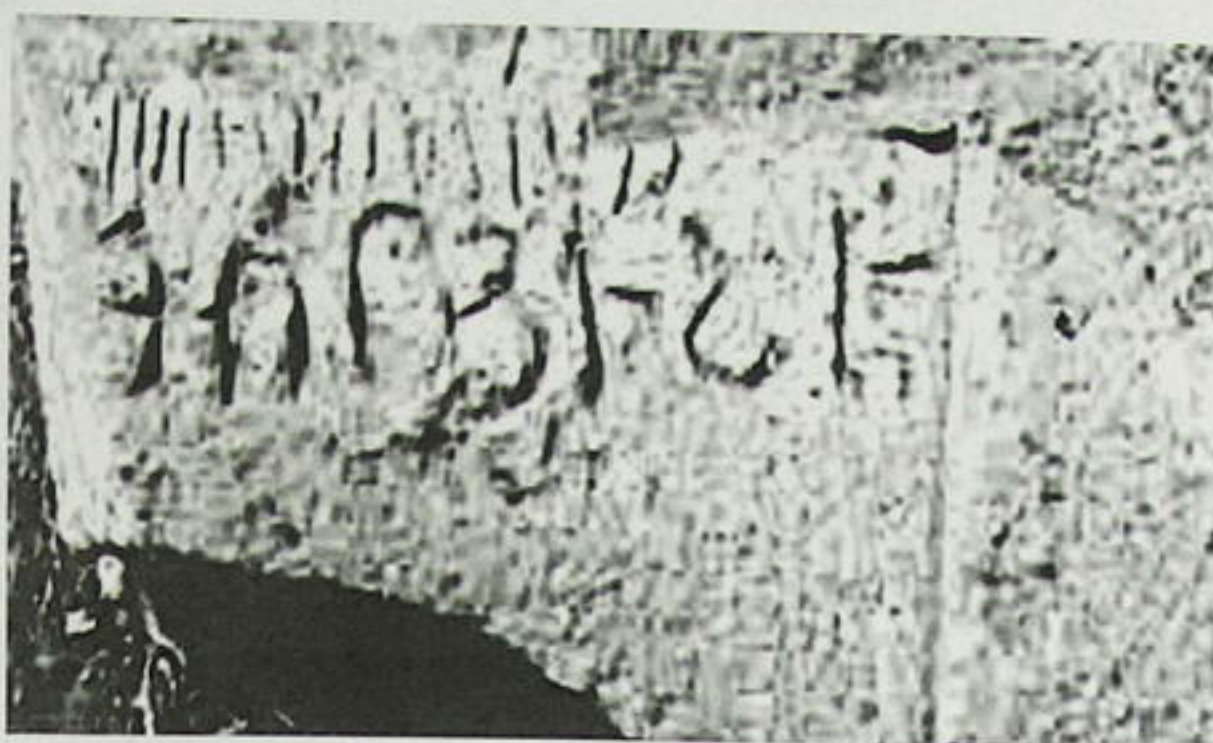
164 ш, р

161-163

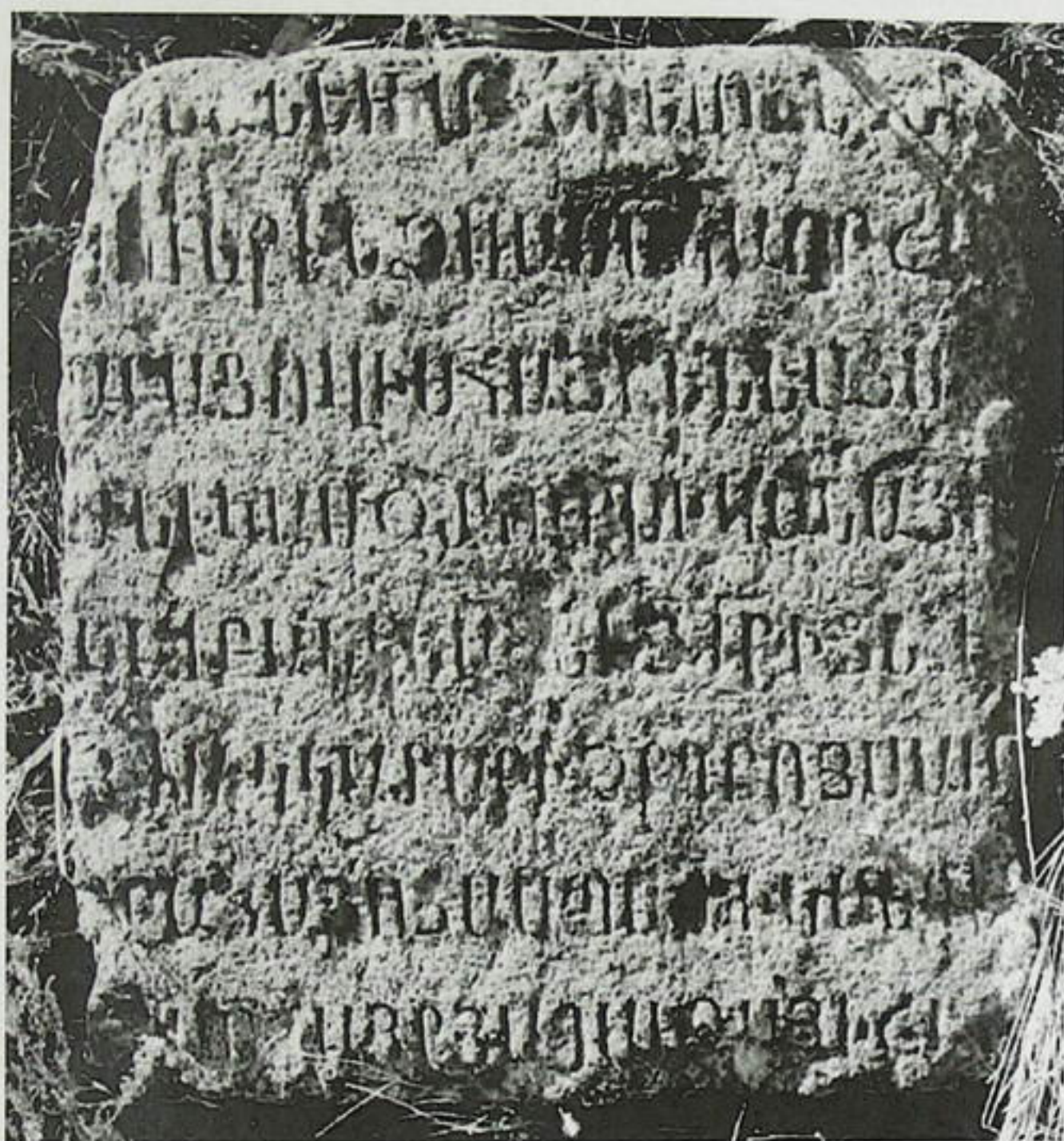

174

175

176

171

172

(լուսանկարը՝ ԱՆԻ Պալատյանի)

173

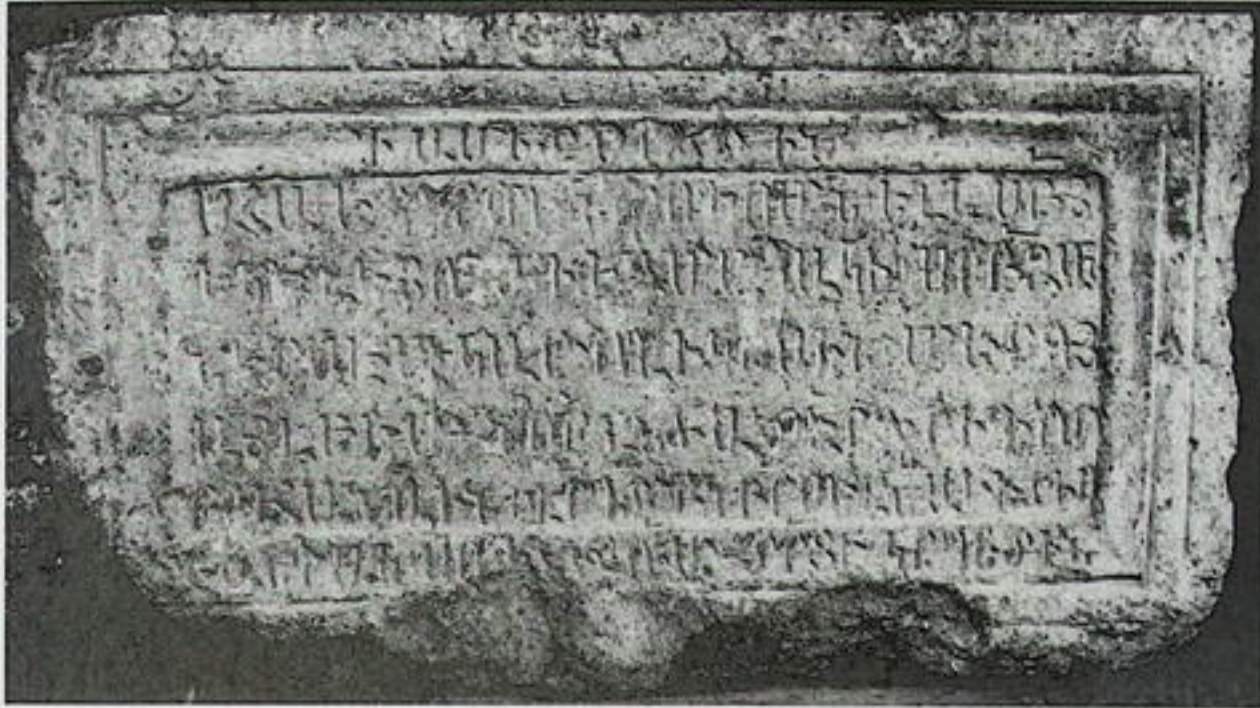
(լուսանկարը՝ Համազասպ Խաչատրյանի)

179

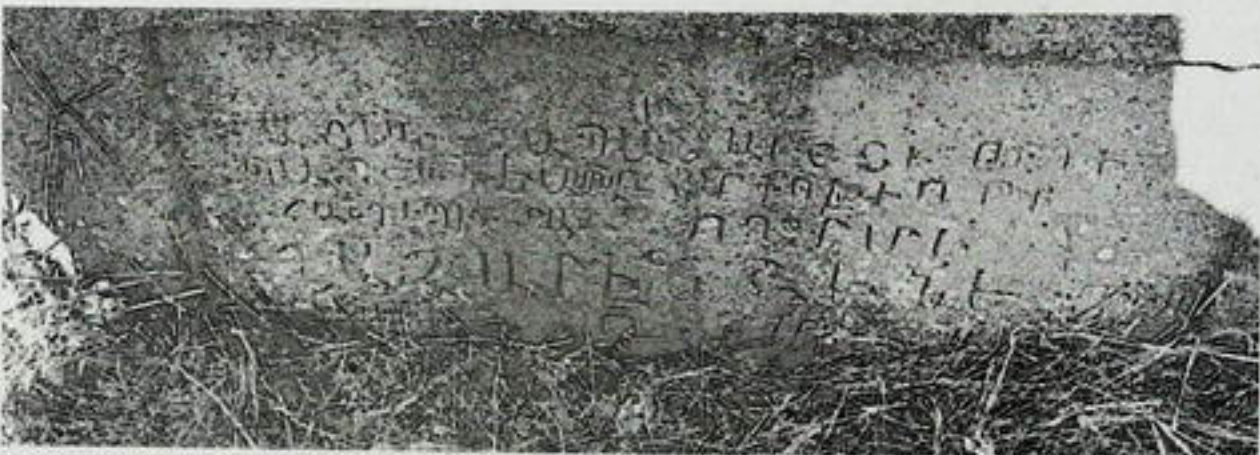
«Տիրանակոր» եկեղեցին հարավից

180

182

181

ՔԵԹԻ

183

ԲԱՆԴԻՎԱՆ

184

185

ՄՈՒՍԱՅԵԼՅԱՆ (Աշոցք)

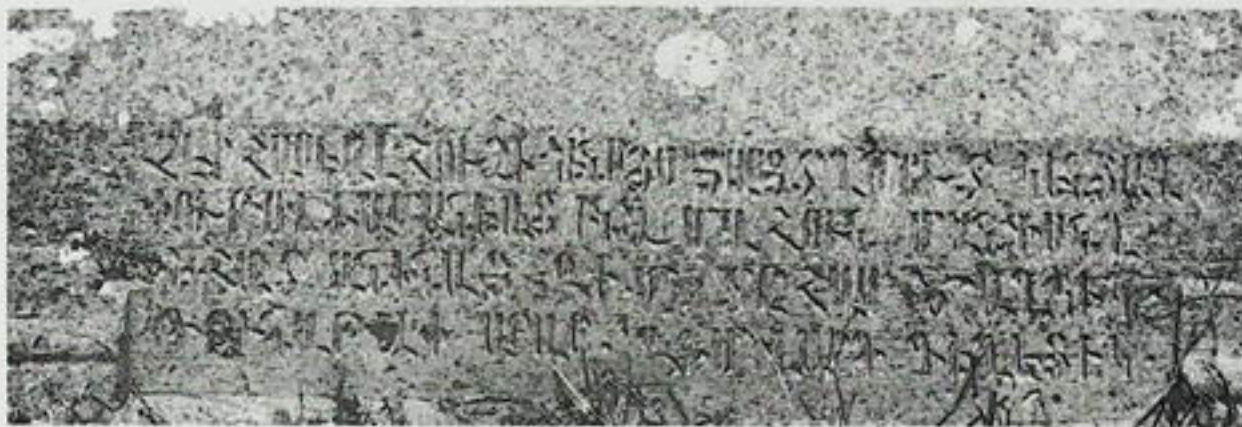

186

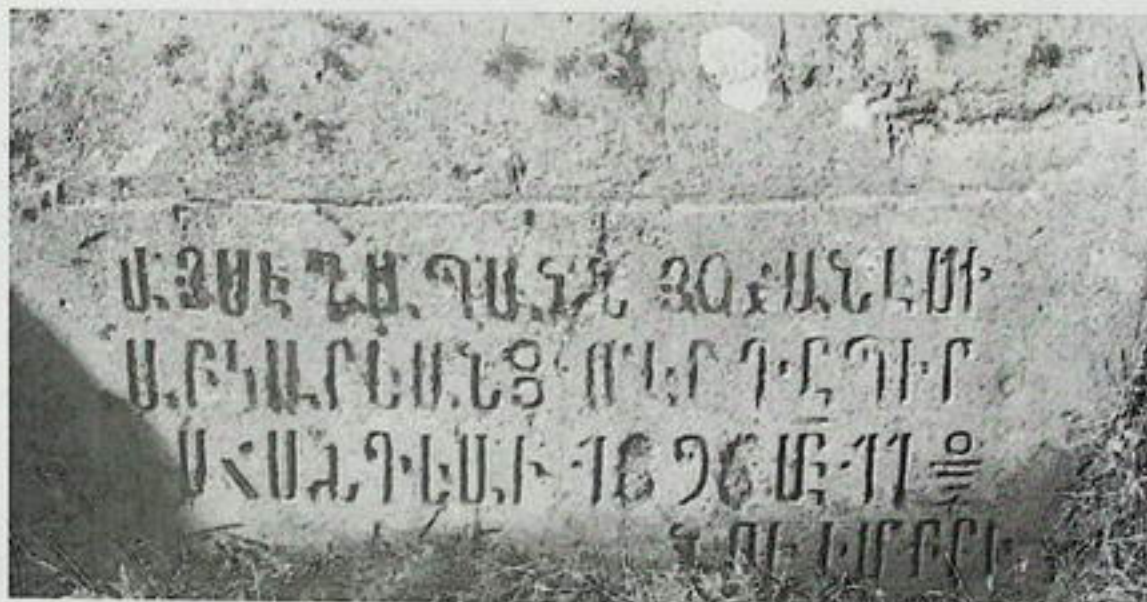
187

ՀԱՐԹԱՇԵՆ

188 (հատված)

ԶՈՒՅԳԱՂԲՅՈՒՐ

190

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Ա

- Աբաս, որի դուստրը Բագրատունյաց Յովհաննես-Սմբատ թագավորի կինն էր, հիշատակված է – 18(4)
- Աբաս, հայր Մոշեղի, հիշատակված է – 18(6)
- Աբդուլ Չամիդ I – 89
- Աբրահամ վարդապետ, լուսարար Հառիճավանքի, ննջեցյալ – 61(89)
- Ադամ – 91
- Ադամ Դաւթեանց, Բանդիվան գյուղի հիմնադիրներից – 114(184)
- Ալեքսանդրիա, Նիկոլայ I կայսեր կինը – 13
- Ալեքսան, հայր Յակոբի, ննջեցյալ – 81(125)
- Ալիշան Ղևոնդ – 9-11, 16, 18, 23, 34, 35, 37, 39-42, 45-55, 59, 69-73, 75-77, 80, 83, 93, 94, 96-99
- Աղա Մահմեդ խան – 38, 39
- Աղայան Ղազարոս – 56
- Աղանյան Գրիգոր – 11, 108
- Աղուտ, ապահարկություն է արել – 107(172)
- Աճառյան Չրաչյա – 11, 43, 61, 109, 110
- Ամատունի Սահակ վարդապետ – 11, 78
- Անտիկյան Թադեոս – 13
- Անտոն, քվերորդի Սահակի, հիշատակված է – 34(34)
- Աշոտ, որդի Սմբատ Շահանշահի – 18(4)
- Աշոտ Գ Ողորմած, Հայոց թագավոր 953-977 թթ. – 84, 94(136)
- Ապլղարիպ, եղբայր Վահրամ Պահլավունու, Հայոց մարզպան, իշխանաց-իշխան, որ բազում նվիրատվություններ է արել Պեմզաշենի Զորավորաց եկեղեցուն – 21(11), 33, 36(39), 94(136)
- Ապուղամր (Աբուխամր) Մագիստրոս, հայր Գրիգոր արքեպիսկոպոսի, հիշատակված է – 29(29), 70(103) (պատարագ է ստացել), 72(105), 93, 95(137), 96, 98(141) (ննջեցյալ), (142), 99(145), 103(161), (162)
- Ապուղամր, Վահրամ Պահլավունու պապը – 91
- Աջապահյան Միքայել եպիսկոպոս – 14
- Առաքեալ (Առաքել), հայր, առաջնորդ Լմբատավանքի հիշատակված է – 71(104), 73(106), (107), 80(123) (ննջեցյալ)
- Առյուծ, որդի Մխիթար ճոնի – 43
- Ասատրյան Կլարա – 7

- Ասլան, միաբանել է Հառիճավանքին և մարագ կառուցել – 55(71)
- Ասլի, երիցակին Տ. Գրիգոր ժամկոչեանի, ննջեցյալ – 61(88)
- Աստուածատուր, նվիրատու Հառիճավանքի – 41(43)
- Ավագյան Սուրեն – 7, 11, 30, 44, 53, 54, 61
- Ավգերյան Մկրտիչ – 12
- Ավետիքյան Գաբրիել – 12
- Արսեն, սնուցած Նրջիսի, նվիրատու Հառիճավանքի – 54(69)
- Արտեան, ամուսին Նուրսիի, նվիրատու Հառիճավանքի – 47(55)
- Արօ, հայր Պապոյի, հիշատակված է – 111(181)
- Աւագ, որդի Զաքարե ամիրսպասալարի, եղբայր Շահնշահի – 45(50), 66(98)
- Աւագտիկին, հիշատակված է Բագնայրի վանքի մի նվիրագրում – 71
- Աւետիս վարդապետ, հիշատակված է – 111(180)
- Աւթախ, վախճանվել է պատերազմի ժամանակ – 60(87), 61
- Աւաման, Լմբատավանքի նվիրատուի (ամուսնը եղծված) հայրը, հիշատակված է – 74(108)
- Ափարի Ամիրեանց, կին նախշքար Գասպարի, հիշատակված է – 118(189)

Բ

- Բագրատունիներ – 9
- Բաղտասար, որդի Խուպասարի, նվիրատու Հառիճավանքի – 52(64)
- Բանուշահ, պատարագ է ստացել – 53(68), 54
- Բաշէ, որդի Էլխութլուի, նվիրատու Հառիճավանքի – 55(70)
- Բասմաջյան Կարապետ – 11, 71, 93, 94, 96-99, 102-105
- Բարխուդարյան Սեդրակ – 7, 8, 11, 16, 23, 24, 30, 31, 34, 44, 50, 55, 57-59, 66, 71-75, 85, 90, 91
- Բարոն, Աղվանից իշխան – 110
- Բարսեղ Ա Անեցի, կաթողիկոս 1105-1113 թթ. – 69
- Բարսեղ ճոն, մատենագիր – 43
- Բարսեղ, նվիրատու Լմբատավանքի – 76(111)
- Բարսեղ վարդապետ, հիշատակված է – 111(180)
- Բարսեղ, տէր, նվիրատու Լմբատավանքի – 69(102), 70(103), 71, 73

Բարսեղյան Հովհաննես – 12
Բեխենց (անունը եղծված), նվիրատու Հոգեվանքի –
27 (21)
Բժշկեանց Մինաս – 11, 45
Բշտիկ (Բշտկանց), Լմբատավանքի նվիրատու Գրիգորի
և նրա եղբայրների պապը, հիշատակված է –
73 (107)
Բուտ (Առաւելեան), (ռուս.) – 9

Գ

Գագիկ Ա Բագրատունի Շահնշահ, Հայոց թագավոր
989-1020 թթ. – 34 (34), 82, 83 (126), 84, 86 (129),
(130), 94 (136), 97 (138)
Գագիկ, հայր Սուրբի, հիշատակված է – 103 (163)
Գագիկ Հառիճեցի (Անտոնյան) – 11, 40-43, 45-49,
51-57, 59-62
Գասպար, թելուի (թելի, գործվածքի) նախշքար, ամուսին
Ափարի Ամիրեանցի, ննջեցյալ – 118 (189)
Գասպար Սողոմոնեան, մեկենաս Սառնաղբյուրի կամրջի
շինարարության – 28 (27)
Գասպարյան Ռուբեն – 7
Գալոգ, հիշատակված է փակագրի ձևով – 44 (49)
Գեորգ, առաջնորդ Հոգեվանքի – 27 (21)
Գեորգեանց Մելքիսեդեկ քահանա – 9, 11, 15, 23, 26, 27,
34-36, 39-43, 45-48, 50-55, 59, 69-73, 75-77, 83,
89, 93, 94, 96-99, 104
Գնդո, հիշատակված է – 57 (77)
Գորգ, պատարագ է ստացել – 100 (148)
Գրիգոր Ա արհիեպիսկոպոս, Անիի առաջնորդ, նորոգող
Մարմաշենի վանքի, նվիրատու Լմբատավանքի –
70 (103), 71, 72 (105), 83, 91, 95, 96 (137),
97 (139), 103 (161)
Գրիգոր, Բշտկա թոռ, նվիրատու Լմբատավանքի –
73 (107)
Գրիգոր իշխան, եղբայր Բարսեղ Անեցու – 69
Գրիգոր ժամկոչեան, տեր, ամուսին Ասլիի, հիշատակված
է – 61 (88)
Գրիգոր Ս. Լուսաւորիչ, հիշատակված է – 19 (7),
94 (136), 95 (137)
Գրիգոր, հայր Նաթելի, հիշատակված է – 78 (116)
Գրիգոր, հայր Վահրամ Պահլավունու, հիշատակված է
– 94 (136)
Գրիգոր, հիշատակված է – 109 (176)
Գրիգոր, որդի Քողայի, միաբանել է Հառիճավանքին
– 44 (48)

Գրիգոր, պատարագ է ստացել – 27 (21)
Գրիգոր, պատարագ է ստացել – 52 (66)
Գրիգոր, պատարագ է ստացել – 100 (148)

Գրիգոր, սնուցած մեծին Սարգսի դուստր Նրջիսի,
նվիրատու Հառիճավանքի – 53 (68)
Գրիգոր, «առաջին» առաջնորդ և վանահայր
Հառիճավանքի – 38, 40 (41), 41 (42), 59 (82)

Գրիգոր վարդապետ, առաջնորդ Հառիճավանքի –
50 (62)
Գրիգոր վարդապետ, որդի Տուտի, նվիրատու
Հառիճավանքի – 42 (44)
Գրիգոր քահանա «Տիրանավոր» եկեղեցու – 111 (180)

Գրիգորյան Գրիգոր – 7
Գրիգորյան Կարեն – 7
Գրիգորյան Վահագն – 68, 84
Գուլազըզ, հայր Մելիքսեթի, հիշատակված է – 24 (14)
Գուրգեն Ա Բագրատունի, Կյուրիկյան թագավոր 966-991
թթ., հիշատակված է – 84 (127)
Գևորգ Դ Կոստանդնուպոլսեցի, կաթողիկոս 1866-1882
թթ. – 39

Դ

Դավիթ Անհողին, Կյուրիկյան թագավոր – 84
Դավիթ անբախտ, գրիչ, հիշատակված է – 34 (34)
Դավիթ, հիշատակված է – 28 (26)
Դեղուն, ամուսին Մկրտիչ քահանայի, նվիրատու Արթիկի
Ս. Աստվածածին եկեղեցու – 65 (95)
Դոնաբեդյան Պատրիկ – 16
Դուրնովո Լիդիա – 68, 69

Ե

Եգանյան Լարիսա – 16
Եզեկիել մարգարե – 68
Եղբայրանուն, նվիրատու Մակարավանքի – 35 (35)
Եղբր (Եղբայր, անձնանուն) իրից (երեց), պատարագ է
ստացել – 104 (165)
Եղիազարյան Հովսեփ – 9, 11, 39-43, 45-49, 51-56,
59-61, 69-73, 75-77, 92, 94, 96, 98, 99, 101
Եսաի, հիշատակված է – 87 (131)
Երեմեայ Դաւթեանց, Բանդիվան գյուղի հիմնադիրներից
– 114 (184)
Երեմիա, հայր սուրբ Մարմաշենի վանքի, հիշատակված
է – 94 (136)
Եփրեմ Ա Չորագեղցի, կաթողիկոս 1809-1830 թթ. – 88
(132), 89
Եւագր, որի որդու այգին գնել է ոմն Մխիթար և
հատկացրել Հառիճավանքին – 53 (67)

Զ

Զարգրկա (Զարգարիկ), պատարագ է ստացել –
102 (160)

Ձաքարե ամիրսպասալար, որդի Սարգսի, եղբայր Իւանէ
աթաբեկի – 31, 38, 39, 45 (50), (51), 66 (98),
72 (106), 73, 74, 108 (173)

Ձաքարյաններ – 9, 11, 54, 67, 91, 108

Է

Էլիսուբլու, որդի Չաղանի, ծիթիան է կառուցել ու նվիրել
Հառիճավանքին – 55 (70)

Էլիսուբլու-խաթուն, ամուսին Էլիսուբլուի, նվիրատու
Հառիճավանքի – 55 (70)

Էրեմիա, երաժիշտ, ննջեցյալ – 59 (84)

Թ

Թալա, հայր Նլուխաթունի, հիշատակված է – 98 (143)

Թամար, ամուսին Վարիամ Հեճուպի, պատարագ է
ստացել – 48 (60)

Թամար, Վրաց թագուհի, հիշատակված է – 45 (50),
66 (98)

Թիերի ժան-Միշել – 10

Թորամանյան Թորոս – 10, 11, 16, 32, 33, 35, 37, 64,
67-69, 75, 82, 91-93, 99, 100

Թումայ, ուխտաւոր և նորոգող Մարմաշենի վանքի –
101 (153)

Ի

Իշխան, որդի Վահրամ Հեճուպի, նվիրատու
Լմբատավանքի – 49, 77 (114)

Իսահակյան Ավետիք – 14

Իւանէ աթաբեկ Ձաքարյան, որդի Սարգսի, եղբայր
Ձաքարե ամիրսպասալարի – 29 (29), 31, 38,
45 (50), 72 (106), 95 (137), 108 (173)

Իւանիկ, հիշատակված է – 84 (128)

Լ

Լալայան Երվանդ – 14

Լևոնյան Ռազմիկ – 7

Խ

Խաթուն, դուստր Վարիամ Հեճուպի, պատարագ է
խնդրել – 48 (60)

Խաթուն, հիշատակված է – 26 (16)

Խաթուն, հիշատակված է – 33 (32)

Խանգաղյան Նորայր – 7

Խանում աղախին, ննջեցյալ – 117 (188)

Խաչատրյան Համազասպ – 16

Խաչատուր (Խաչտուր), խաչքարագործ – 66 (97)

Խաչատուր, հիշատակված է – 77 (114)

Խաչատուր վարդապետ, Հառիճավանքի միաբան –
49 (61)

Խաչիկ Ա Արշարունեցի, կաթողիկոս 973-992 թթ. –
22 (12)

Խարիփ (Ղարիփ) Մագիստրոս, թոռ Վահրամ
Պախլավունու, նորոգող Մարմաշենի վանքի – 95-
96 (137), 98 (142) (ննջեցյալ)

Խութլուխաթուն, Հոռոմոսի վանքին է նվիրել Շաւթա
անունով գյուղը – 83

Խուշուշ, պատարագ է ստացել – 54 (69)

Խուպասար, հայր Սանասարի և Բաղտասարի,
հիշատակված է – 52 (64)

Ծ

Ծուպուլ, հայր Սիմեոնի, հիշատակված է – 26 (16), 76
(110)

Կ

Կամսարականներ – 8, 9, 92

Կայէն – 30 (30), 45 (50), 72 (105)

Կատա, Հայոց թագուհի, ամուսին Գագիկ Ա թագավորի,
հիշատակված է – 97 (138)

Կարայպետ, Լմբատավանքը ապահովել է ջրով –
75 (109)

Կարապետ Համբարեան, տիրացու, քանդակագործ –
111 (180), 112 (182)

Կարապետյան Սամվել – 10

Կիմայթ, պատարագ է ստացել – 52 (64)

Կյուրիկյան թագավորություն – 84

Կոստանյան Հովսեփ – 38, 39

Կուրդինյան Շուշանիկ – 14

Հ

Հազրկան, պատարագ է ստացել – 35 (35)

Հակոբյան Թադևոս – 12

Համազասպ, վանահայր Հառիճավանքի, հիշատակված է
– 42 (45), 43 (46), 48 (60), 51 (63), 52 (64), (65)

Համբարձում Գրիգորեան Իլիսինապցի, տէր, ննջեցյալ
– 115 (185)

Համբարձումյան Գևորգ – 7

Համզէ Մանուկ, եղբայր Վահրամ Պախլավունու,
հիշատակված է – 94 (136)

Համիթ սուլթան, հիշատակված է – 88 (132)

Հայրապետ, հիշատակված է – 79 (118)

Հասան մագիստրոս, որդի Գրիգորի – 69

Հարայպետ քահանա, «աշխատաւոր» Լմբատավանքի,
հիշատակված է – 77 (113)

Հասրաթյան Մուրադ – 91, 92

Հարությունյան Արսեն – 7

Հարությունյան Վարագդատ – 64, 68

Հերապետ, որդի Յագօբի, ննջեցյալ – 62 (91)
Հոգնվկա, պատարագ է ստացել – 73 (107)
Հոռոմ, պատարագ է ստացել – 26 (19)
Հովհաննես աւթախ, հիշատակված է Վանստանի
վիմագրերից մեկում – 61
Հովհաննես, գրիչ – 49
Հովսեփյան Գարեգին – 60

Ղ

Ղազան, Ելղանաց ղան, աշխարհակալ, հիշատակված է
– 55 (70)
Ղազար, քարգործ – 111 (181)
Ղազարյան Արմեն – 10
Ղարիբ իշխան, թոռ Վահրամ Պաիլավունու – 91
Ղարփ, եղբայր Գրիգոր արքեպիսկոպոսի, հիշատակված
է – 70 (103)
Ղահրաման Երկայնաբազուկ Արղութեանց – 15 (2)

Ս

Մաթևոսյան Արտաշես – 50
Մաթևոսյան Կարեն – 10, 50, 68, 69, 79, 91
Մալխասեանց Ստեփան – 11
Մահե ժան-Պիեռ – 10
Մահմըք, ամուսին Ապուղամրի, մայր Գրիգոր
արքեպիսկոպոսի, պատարագ է ստացել – 70 (103)
Մահմուդ II, օսմանյան սուլթան – 89
Մամախաթուն, ամուսին Վաչէի, նվիրատու
Հառիճավանքի – 50 (62)
Մամիկոն, հայր Լմբատավանքի, հիշատակված է –
74 (108)
Մամքին, ննջեցյալ – 101 (152)
Մանասե, գրիչ – 71 (104)
Մանուկյան Գուրգեն – 11
Մանուչարյան Ալեքսանդր – 7, 9, 11, 23, 34-36, 69, 74,
75
Մանուչարյան Աշոտ – 7, 9, 11, 12, 16-19, 101, 102,
106-109
Մառ Նիկողայոս – 10, 12, 17, 18
Մատաթե, խաչքար է կանգնեցրել – 98 (140)
Մարգարե, կազմող – 79 (119)
Մարգարյան Հայրապետ – 38
Մարիամ, թագուհի Հայոց և Ափխազաց, դուստր
Սենեքերիմի, նվիրատու Մարմաշենի վանքի –
97 (138)
Մարտիրոսյան Լևոն – 14
Մելիք ծառա, նվիրատու Հառիճավանքի – 43 (47)
Մելիք-Բախշյան Ստեփան – 12

Մելիքսեթ, տէր, որդի Գուլազըզի – 24 (14)
Մելքոնյան Հուսիկ – 9, 12, 61, 82-88
Միծին, նվիրատու Հոգեվանքի – 26 (16)
Մինաս, հիշատակված է – 57 (77)
Մինաս քահանա Վահանեանց, ննջեցյալ – 62 (90)
Մխարգրծել, որդի Շահնշահի, թոռ Ջաքարե
ամիրսպասալարի – 66 (98), 108 (173)
Մխիթար Անեցի – 38
Մխիթար, խաչքարագործ – 79 (120)
Մխիթար ճոն, հայր Առյուծի – 43
Մխիթար, նվիրատու Հառիճավանքի – 53 (67)
Մխիթար, պատարագ է ստացել – 73 (107)
Մխիթարյաններ – 10
Մխիթարյանց Աբել – 9, 12, 26, 27, 34, 35, 39-43, 45-55,
91, 93, 96-98
Մկրտիչ Ա Վանեցի Խրիմյան, կաթողիկոս 1892-1907 թթ.
– 28 (27), 91
Մկրտիչ Արմեն – 14
Մկրտիչ Էմին – 9, 10
Մկրտիչ, հայր Մարմաշենի վանքի – 101 (153)
Մկրտիչ քահանա, ամուսին Դեղունի, նվիրատու Արթիկի
Ս. Աստվածածին եկեղեցու – 65 (95)
Մկրտչյան Միեր – 14
Մնացականյան Ստեփան – 13
Մոշեղ, որդի Աբասի, հիշատակված է – 18 (6)
Մովսիս, հայր, առաջնորդ Լմբատավանքի – 73 (107), 80
(121), (122) (ննջեցյալ)
Մովսես Անանեանց, հիշատակված է – 27 (23)
Մուրադյան Պարույր – 65

Յ

Յագօբ, հայր Հերապետի, ննջեցյալ – 62 (91)
Յակոբ Ապաչեան. որմնադիր Սառնաղբյուրի կամրջի
– 28 (27)
Յակոբ, արձանագրություն է կազմել – 102 (158)
Յակոբ Դաւթեանց, Բանդիվան գյուղի հիմնադիրներից
– 114 (184)
Յակոբ, որդի Ալեքսանի, ննջեցյալ – 81 (125)
Յակոբ, պատարագ է ստացել – 104 (165)
Յակոբ քահանա, ննջեցյալ – 80 (124)
Յակոբ քահանա, նորոգող Երեբունյքի տաճարի – 17 (3)
Յակովբոս, հայր, նվիրատու Լմբատավանքի – 78 (117)
Յարութին, հիշատակված է – 56 (75)
Յիսուս Քրիստոս – 15, 33, 45 (50), 47 (54), (55), (56),
48 (60), 51 (63), 52 (64), (65), 53 (67), 59 (82), (83),
60 (87), 63 (93), 64, 65 (95), 66 (97), 68, 69 (102),

70 (103), 71 (104), 73 (107), 74 (108), 76 (110), (111), 79 (119), 86 (130), 88 (132), 94 (136), 95 (137), 97 (138), 99 (144), (145), 100 (148), 101 (151), 102 (158), 105 (166), 114

Յոհաննիս, եղբայր Մուսիսի, ննջեցյալ – 80 (121)

Յովանես, որդի Համգի, նվիրատու Ջորավորաց եկեղեցու – 36 (38)

Յովանիս (Հովհաննես-Սմբատ), որդի Գագիկ Ա Շահնշահի, Հայոց թագավոր 1020-1042 թթ., հիշատակված է – 94 (136)

Յովանիս, պատարագ է ստացել – 52 (64)

Յովաննես միակեցի, հիշատակված է – 35 (35)

Յովհաննես վարդապետ, առաջնորդ Հառիճավանքի – 39, 48 (60), 51 (63), 52 (66), 53 (67)

Յովսէփ աւագ քահանա Կոստանեանց, նորոգող Հառիճավանքի – 57 (76)

Յուդա Իսովրացի – 18 (4), 21 (11), 30 (30), 45 (50), 72 (105), 102 (160)

Յօհաննէս Արկարեանց, դպիր, ննջեցյալ – 118 (190)

Լ

Լաթել, դուստր Գրիգորի – 78 (116)

Լալբանդյան Գրիգոր – 12, 65

Լեւոն Ե Աշտարակեցի, կաթողիկոս 1843-1857 թթ. – 14 (1), 111 (180)

Լիկոլայ I Պավլովիչ, Ռուսաց կայսր – 13, 88 (132), 89, 113 (183)

Լիկօլա Դաւթեանց, Բանդիվան գյուղի հիմնադիրներից – 114 (184)

Լլուխաթուն, դուստր Թալայի, ննջեցյալ – 98 (143)

Լվարդ (Լվարթ) – 41

Լրջիս, դուստր Սարգսի, քույր Ջաքարյան եղբայրների, հիշատակված է – 53 (68), 54 (69)

Լուրսթի, ամուսին Արտեւանի, նվիրատու Հառիճավանքի – 47 (55)

Շ

Շահ (Շահի), պատարագ է ստացել – 100 (148)

Շահապ, հրաման «վկայագրող», հիշատակված է – 77 (114)

Շահինյան Արրահան – 7

Շահխաթունյանց Հովհաննես եպիսկոպոս – 9, 12, 16, 18, 41-43, 45, 47, 48, 50-53, 55

Շահնշահ, որդի Ջաքարե ամիրսպասալարի – 45 (50), 66 (98), 67 (99), 78 (117), 79, 95 (137), 108 (173)

Շատաղէկ, միաբանել է Հառիճավանքին – 42 (45)

Շերամ (Գրիգոր Տալան), գուսան – 14

Շիկ (Շիկի), հայր Աստուածատուրի, պատարագ է ստացել – 41 (43)

Շիրազ Հովհաննես – 14

Շնաւորիկ, ճարտարապետ, քարգործ – 93, 101 (151)

Շուշիկ, մայր Վահրամ Պահլավունի անթիւպատ-պատրիկի – 21, 94 (136)

Չ

Չաղան, հայր Էլիսուբուրի, հիշատակված է – 55 (70)

Պ

Պալատյան Անի – 10

Պահլավունիներ – 9, 91-94 (136), 99 (145), 104 (164)

Պայուննս (Պայունանս), որի հիշատակին խաչ է քանդակվել – 106 (168)

Պապքան (Վախրադին), եղբայր Ուքանի (ռուս.) – 9

Պապօ, որդի Արօյի, ննջեցյալ – 111 (181)

Պարսամյան Վարդան – 56

Պաւղոս քահանա, ննջեցյալ – 100 (149)

Պետրոս «ամենագովելի», ննջեցյալ – 60 (86)

Պետրոս Հայկազեան (Հայկազունի), հիշատակված է – 56 (74)

Պետրոս, հայր, Հառիճավանքի առաջնորդ – 41 (42), (43), 42 (44), 47 (54), 49 (61), 50

Պետրոսյան Սարգիս – 14

Պռաւշ, հիշատակված է – 57 (77)

Պօղոս Ջանլաթեան ծայրագոյն վարդապետ – 14 (1)

Ջ

Ջալալյան Ալեքսանդր – 38

Ջալալյանց Սարգիս – 9, 12, 23, 39-42, 45, 47, 51, 52, 54, 69-73, 75-77

Ռ

Ռոբէն, տանատէր եւ արդիւնարար, հիշատակված է – 71 (104)

Ս

Սագղուխտ (Սահակաղուխտ), ամուսին Սարգսի, մայր Ջաքարե ամիրսպասալարի, պատարագ է ստացել – 72 (106)

Սաղուն Արծրունի, Սահկանաբերդի մեծ իշխան – 108

Սահակ, կառուցող Մակարավանքի – 34 (34)

Սահակյան Գևորգ, Քեթիի բնակիչ – 113

Սահմադին, սինոպ, ամուսին Ուրտուրիտայի – 108

Սամէհան, ճարտարապետ Հայկաձորի Ս. Գրիգոր եկեղեցու – 22 (12), 23

Սամուել Անեցի – 91, 92

Սանամ Մնօեան, ննջեցյալ – 116 (187)

Սանասար, որդի Խուպասարի, նվիրատու Հառիճավանքի – 52 (64)

Սարալթա, ամուսին Լմբատավանքի նվիրատուի (ամուսնը եղծված), պատարագ է ստացել – 74 (108)

Սարգիս Ա Սեւանցի, կաթողիկոս 992-1019 թթ. – 34 (34), 82, 83 (126), 84 (127), (128), 85, 86 (129), (130)

Սարգիս, առաջնորդ Չոռոմոսի վանքի – 22 (12), 23

Սարգիս, հայր Ջաքարե ամիրսպասալարի, հիշատակված է – 45 (50), 72 (106) (պատարագ է ստացել), 73

Սարգիս, Ջորավորաց եկեղեցու վանահայր, խաչքար է կանգնեցրել իր և իր տեր Ապխարիպի բարեխոսության համար – 36 (39)

Սարգիս, հայր, հիշատակված է – 36 (38)

Սարգիս, հայր Վաչէի, հիշատակված է – 50 (62)

Սարգիս, հայր Նրջիսի, հիշատակված է – 53 (68)

Սարգիս, հիշատակված է – 24 (15)

Սարգիս, հիշատակված է – 89 (133)

Սարգիս Ծոն, Հառիճավանքում մատուռ է կառուցել և նվիրատվություն արել – 38, 43 (46), 49

Սարգիս, որդի Վահրամ Հեճուպի – 49

Սարգիս, տեր, եղբայր Աբուղամրի, նվիրատու – 103 (162)

Սարգիս քահանա, ննջեցյալ – 101 (150)

Սարգիսյան Ներսես – 9, 10

Սարգսյան Գագիկ Գ. – 7, 61

Սարքիս Նգեցի, հիշատակված է – 48 (57)

Սենիքերիմ, Վասպուրականի թագավոր 990-1021 թթ., հիշատակված է – 97 (138)

Սիմբատ – 19

Սիմեոն, հիշատակված է – 18 (4)

Սիմեոն, նվիրատու Հառիճավանքի – 52 (66)

Սիմեոն, նվիրատու Մարմաշենի վանքի – 102 (160)

Սիմեոն (Սիմեոն), որդի Ծուպուլի, նվիրատու Հոգեվանքի և Լմբատավանքի – 26 (16), 76 (110)

Սմբատ Բ Բագրատունի (Տիեզերակալ), Հայոց թագավոր 977-989 թթ. – 22 (12), 94 (136)

Սմբատ Շահնշահ (Հովհաննես-Սմբատ), Հայոց թագավոր 1020-1042 թթ., որի կինը Երերույքում հարկ է ազատել – 18 (4)

Սմբատ, եղբայր Դավիթ Անհողին թագավորի – 84

Սյուրմեյան Խաչատուր – 12

Սողոմոն, առաջնորդ Չոռոմոսի վանքի – 22 (12), 23

Սոմա, պատարագ է ստացել – 100 (148)

Սոյնիկ, նվիրատու Լմբատավանքի – 78 (115)

Սոսթենես – 49

Սոսթենես, առաջնորդ Մարմաշենի վանքի, հիշատակված է – 94 (136), 97 (138)

Սովիա (Սովեա) տիկին, ամուսին Վահրամ Պահլավունու – 93, 99 (144), 100

Ստեփանոս արք. Խաժակյան, վանահայր Հառիճավանքի – 38

Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկ – 11, 84

Ստեփանոս քահանա, հիշատակված է – 90 (135)

Սումբե, որդի Գագկա, ջաղաց է կառուցել ու նվիրատվություն արել Մարմաշենի վանքին – 103 (163)

Սուքիասյան Կարապետ – 49

Վ

Վաչէ, որդի Սարգսի, ամուսին Մամախաթունի, նվիրատու Հառիճավանքի – 50 (62)

Վահրամ, եկեղեցու մոտ ջուր է բերել – 21 (11)

Վահրամ (Վարհամ) Հեճուպ, կառուցել է Հառիճավանքի գավիթը – 39, 48 (60), 49, 77

Վահրամ Պահլավունի, իշխանաց-իշխան, սպարապետ, կառուցող Մարմաշենի վանքի – 91-94 (136), 95-96 (137), 99 (144), (145), 100, 103 (161), 104 (164) (ննջեցյալ)

Վանենի, դուստր Սադուն Արծրունու – 108

Վասակ, իշխանաց-իշխան, եղբայր Վահրամ Պահլավունու, հիշատակված է – 94 (136)

Վասակ, հիշատակված է – 26 (16)

Վասակ, հիշատակված է – 107 (171)

Վարդ, նվիրատու Հառիճավանքի – 63 (92)

Վարդան, միաբան Լմբատավանքի, հիշատակված է – 73 (107)

Վարդան, առաջնորդ Մակարավանքի – 35 (35), (36)

Վարդան, հայր Հառիճայոյ – 50

Վարդանյան Վրեժ – 14

Վարդէն, մայր Աստուածատուրի, պատարագ է ստացել – 41 (43)

Վլանես (Թրտաշվլանես), խաչքար է կանգնեցրել – 66 (97)

Տ

Տալյան Գրիգոր – տե՛ս գուսան Շերամ

Տամպատ, վախճանվել է պատերազմի ժամանակ – 60 (87), 61

Տեր-Մինասյան Երվանդ – 9, 12, 59, 60, 62

Տեր-Ներսիսյան Սիրարփի – 68

Տեր-Ստեփանյան Արմեն – 12, 16, 39, 69

Տիգրան – տե՛ս Տիգրան Հեպոյեան

Տիգրան Անձեւացի, Հայոց մարզպան, հայր Վահրամ Պահլավունու Սովեա տիկնոջ, հիշատակված է – 99 (144)

Տիգրան Գեորգեան-Գրիգորեանց, հիշատակված է – 27 (23)

Տիգրան Չեպոյեան, հիշատակված է – 28 (24), (25)

Տիգրանյան Արմեն – 14

Տիկրան Դաւթեանց, Բանդիվան գյուղի հիմնադիրներից – 114 (184)

Տիրատուր, հիշատակված է – 79 (118)

Տիրատուր, նվիրատու Չառիճավանքի – 52 (65)

Տիրիկ (Տիրակ, Տիրուկ), խաչքար է կանգնեցրել – 109 (179), 110

Տնկի, հիշատակված է – 57 (77)

Տոմ է վարդապետ, գրիչ – 41

Տրդատ, ճարտարապետ – 92

Տուտ, հայր Գրիգոր վարդապետի, հիշատակված է – 42 (44)

Տուտիկ, նվիրատու Չառիճավանքի – 51 (63)

Ու

Ուրտուրիտա (Ուտուրտա), ապահարկություն է արել – 107 (172), 108

Ուքան (Քարիմադին), եղբայր Պապքանի (ռուս.) – 9

Փ

Փիլիպե, քաջ, եղբայր Յակոբի, հիշատակված է – 102 (158)

Ք

Քալանթար Աշխարհբեկ – 9, 43, 61

Քալանթարյան Արամ – 88

Քյոչկերյան Արմինե – 49

Քյոսեյան Չակոբ – 49

Քյուրտյան Չարություն – 12, 40-48, 50, 52-55

Քոզա, հայր Գրիգորի, հիշատակված է – 44 (48)

Քրիստափոր – 49

Քրիստոսատուր, որի բարեխոսության համար խաչ է քանդակվել – 106 (167)

Քուրդ Մահկանաբերդցի – 73

Օ

Օրբելի Չովսեփ – 8-10, 12, 93, 94, 96-104

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Ա

- Ագարակ, գյուղ Կարսի մարզում – 9
- Ադրիանապոլիս – 89
- Ազատա, ագարակ Բագարանում, որը նվիրաբերվել է Մարմաշենի վանքին – 94 (136), 95 (137) (իբրև հայրենի գյուղ է հիշատակված)
- Ալաման, գյուղ Կարսի մարզում – 9
- Ալաշկերտ, քաղաք Արևմտյան Հայաստանում – 32
- Ալեքսանդրա Ս. եկեղեցի «Ալեքսանդրապոլ» բերդամրոցում – 13
- Ալեքսանդրապոլ (Գյումրի) – 13, 14 (1), 56, 62
- Ալեքսանդրապոլի գավառ – 115
- Ալեքսանդրապոլ (Սև բերդ), բերդ-ամրոց Գյումրիում – 13
- Ախուրյան, գետ ՀՀ-ում – 8, 16, 22, 91, 114
- Ախուրյան, շրջան Հայկ. ԽՍՀ-ում – 8, 115
- Աղվանք – 110
- Աղք, գյուղ Արագածոտնում – 60
- Ամասիա, գյուղ Շիրակում – 7, 114
- Ամասիա, շրջան Հայկ. ԽՍՀ-ում – 7, 8, 114
- Ամենափրկիչ եկեղեցի Գյումրիում – 13
- Այգաբաց, գյուղ Շիրակում – 115
- Այրարատ, նահանգ Մեծ Հայքում – 8, 10, 12
- Անդրկովկաս – 89
- Անի – 9-11, 29, 38, 45 (50), 48, 69, 70 (103), 71, 72 (105), 79, 83, 91, 92, 94 (136) (որտեղից տներ և կուղպակներ են նվիրաբերվել Մարմաշենի վանքին), 108
- Անի, շրջան Հայկ. ԽՍՀ-ում – 8
- Անիի Կաթողիկե Մայր տաճար – 13, 38
- Անիպեմզա, գյուղ Շիրակում – 8, 16
- Աշոցք, շրջան Հայկ. ԽՍՀ-ում – 8, 116
- Աշտարակ, որտեղից այգի է նվիրաբերվել Մարմաշենի վանքին – 94 (136)
- Առաքելոց Ս. եկեղեցի Պենզաշեն գյուղում – 33, 34
- Ասմանես, ագարակ Բագարանում, որը նվիրաբերվել է Մարմաշենի վանքին – 94 (136)
- Աստվածածին Ս. եկեղեցի Արթիկ քաղաքում – 64, 65 (95)
- Աստվածածին Ս. եկեղեցի Բագնայրի վանքում – 71
- Աստվածածին Ս. եկեղեցի Բարձրաշեն գյուղում – 30
- Աստվածածին Ս. եկեղեցի Լանջիկ գյուղում – 20
- Աստվածածին Ս. եկեղեցի (Կաթողիկե) Հառիճավանքում – 38, 39, 41 (43), 42 (44), 43 (47), 44, 45 (50), 46-50 (62), 51 (63), 52 (66), 55 (70), (71)
- Աստվածածին Ս. եկեղեցի Հասանդալա գյուղում – 14
- Աստվածածին Ս. «Յոթ Վերք» եկեղեցի Գյումրիում – 13, 14 (1), 15
- Աստվածածին Ս. եկեղեցի Սարակապ գյուղում – 29
- Արագած, լեռ ՀՀ-ում – 38
- Արագածոտն, մարզ ՀՀ-ում – 8, 16
- Արագեճ, ագարակ Բագարանում, որը նվիրաբերվել է Մարմաշենի վանքին – 94 (136)
- Արաղահար, արհեստանոց, որը շնորհվել է Պենզաշենի Զորավորաց եկեղեցուն – 36 (39)
- Արղբ (թերևս ներկայիս Արթիկն է) – 66 (98), 70 (103), 71, 72 (105)
- Արենաղբիւր, սահմանային տեղավայր – 45 (50)
- Արթիկ – 12, 32, 64, 66, 68, 71, 72, 79
- Արթիկ, շրջան Հայկ. ԽՍՀ-ում – 8, 74
- Արմավիր – 30
- Արջոռառիճ (Արջո-Առիճ) – 9, 43
- Արուճ, գյուղ Արագածոտնում, որտեղից այգիներ է հատկացվել Հառիճավանքին ու Լմբատավանքին – 41 (43), 74 (108), 75
- Արևելյան Շիրակ – տե՛ս Շիրակի մարզ
- Արևմտյան Հայաստան – 56
- Արևմտյան Շիրակ – 7-9
- Ալետեց այգի, որը նվիրաբերվել է Լմբատավանքին – 76 (110)
- Ալշական (Օշական), գյուղ Արագածոտնում, որտեղից այգիներ և ջաղաց են նվիրաբերվել Մարմաշենի վանքին – 94 (136)

Բ

- Բագնայր, վանք Անիի շրջանում – 9-11, 71
- Բագարան, բերդաքաղաք (գյուղ) Ախուրյան և Արաքս գետերի միախառնման շրջանում – 9, 64, 94 (136)
- Բագրևանդ – 110
- Բաղառճի, այգի, որը շնորհվել է Պենզաշենի Զորավորաց եկեղեցուն – 36 (39)
- Բանդիվան (Բանդեվան, Բանդիվան Փոքր, Պենտեվան, Բանդիվան Վերին), գյուղ Շիրակում – 114
- Բասեն – 110
- Բարձրաշեն, գյուղ Շիրակում – 30
- Բյուրական, գյուղ Արագածոտնում – 60
- Բողիեռուլշ (Բոգոլիտուշ), հնում այսպես է կոչվել Աշոցքի շրջանի Մուսայեյան գյուղը – 116 (186)

Գ

- Գայանե Ս. վանք Վաղարշապատում – 13, 57 (76)
- Գանձասար – 14

Գետիկ, բնակավայր, որտեղից ջաղաց է նվիրաբերվել
Հառիճավանքին – 45 (50)

Գլիժոր, թաղամաս Անիում, որտեղից ջաղաց է տրվել
Հառիճավանքին – 45 (50)

Գյուլիստան – 89

Գյումրի – 8, 11, 13-15, 30, 38, 111

Գոգիս, ագարակ Բագարանում, որը նվիրաբերվել է
Մարմաշենի վանքին – 94 (136)

Գոնցեց ծոր, սահմանային տեղավայր – 45 (50)

Գրիգոր Ս. Լուսավորիչ «Գեղցոց ժամ» եկեղեցի
Գյումրիում – 13

Գրիգոր Ս. Լուսավորիչ եկեղեցի Նոր Կյանք գյուղում – 9,
82-85 (128), 86 (130), 87

Գրիգոր Ս. Լուսավորիչ քարայր-ուխտատեղի
Սառնաղբյուր գյուղում – 25

Գրիգոր Ս. եկեղեցի Հայկաձոր գյուղում (Կարմիր վանք)
– 22 (12), 23

Գրիգոր Ս. եկեղեցի Հառիճավանքում – 38-41 (43),
42-44, 49

Գուգարք – 110

Գևորգ Ս. եկեղեցի Արթիկ քաղաքում – 64, 65 (95), 66, 67

Դ

Դանիլանց հող, որը նվիրաբերվել է Մակարավանքին
– 35 (35)

Դիւաղաց, ջաղաց, որը տրվել է Հառիճավանքին –
45 (50)

Դպրեվանք (Կունայրիի եկեղեցի) – 13

Դվին – 91

Դողս, գյուղ ներկայիս Արմավիրի մարզում, որտեղից
ջաղաց է նվիրաբերվել Մարմաշենի վանքին –
94 (136)

Դուան (թերևս Դվինն է), որտեղից գոմ է նվիրաբերվել
Լմբատավանքին – 74 (108), 75

Ե

Եզնկայ, ագարակ Բագարանում, որը նվիրաբերվել է
Մարմաշենի վանքին – 94 (136)

Երերույքի տաճար – 7, 8, 12, 16-19

Երևան (նաև Յերեւան) – 9, 11-13, 30, 32, 38, 45 (50), 49,
50, 53 (67), 57 (76), 61, 64, 68, 69, 88, 89, 91, 93,
109, 110

Զ

Զարիաթ, սրբատեղ Լանջիկ գյուղում – 20

Զորանոց, ամրոց Քեթի գյուղում – 113

Զորավորաց (Զորավոր), եկեղեցի Պեմզաշեն գյուղի մոտ
– 33, 36 (38), (39)

Զույգ խաչ, մատուռ Լեռնակերտ գյուղում – 32

Զույգաղբյուր, գյուղատեղ Շիրակում – 118

Է

Էջմիածին – տե՛ս Վաղարշապատ

Էջմիածին Ս. Մայր տաճար – 12, 14 (1), 16

Էրզրում, նահանգ և գավառ Արևմտյան Հայաստանում –
14

Էրիախի, երկրամաս ուրարտական պետության կազմում
– 8, 13

Ը

Ընկուզագոմ, վանք Գուգարքում – 110

Թ

Թագավորական կամուրջ Բանդիվան գյուղում – 114

Թալին – 45 (50), 64

Թալինի Կաթողիկե տաճար – 64

Թաղք, գյուղ Արթիկի մերձակայքում, որը նվիրաբերվել է
Լմբատավանքին – 70 (103), 71

Թավրեզ (Թավրիզ) – 88 (132), 89

Թիֆլիս – 12

Թուրքիա – 8, 89

Թուրքմենչա – 89

Ի

Իլխինապ (Իլխիաբ, Իլխիաբի), գյուղ Ալեքսանդրապոլի
գավառում, ներկայիս Այգաբաց – 115 (185)

Լ

Լանջիկ, գյուղ Շիրակում – 20

Լեհաստան – 11

Լեմինական – տե՛ս Գյումրի

Լեռնակերտ, գյուղ Շիրակում – 32

Լմբատ, թաղամաս Արթիկ քաղաքում – 68

Լմբատավանք – 7, 9, 11, 26, 39, 64, 68-70 (103), 71,
72 (105), (106), 73 (107), 74 (108), 75 (109), 76
(110), (111), 77 (113), (114), 78 (115), (117), 79, 80

Լոռի, մարզ ՀՀ-ում – 8, 84

Խ

Խաչի ծոր, տեղավայր Մարմաշենից 3 կմ հարավ – 8, 11,
106, 107

Խաչկանց, այգի Արուճում, որը տրվել է Հառիճավանքին
– 41 (43)

Խարիպաշ, այգի, որը նվիրաբերվել է Պեմզաշենի
Զորավորաց եկեղեցուն – 36 (39)

Խժկոնք, վանք Շիրակ գավառում – 9, 92

Խուլպասարեանց այգի, որը հատկացվել է
Հառիճավանքին – 52 (65)

Ծ

Ծաղկոցածոր, թաղամաս Անիում, որտեղից պարտեզ է
հատկացվել Հառիճավանքին – 45 (50)

Ծըմբաքար, գյուղ, որը Գագիկ Ա թագավորը նվիրել է
Նոր Կյանք գյուղի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ
եկեղեցուն – 82, 86 (130)

Ծպնի, գյուղ Կարսի մարզում – 9

Կ

Կաթողիկե (Վահրամաշեն) տաճար Մարմաշենի վանքում
– 91-93, 95-96 (137), 100, 103 (161), 104 (165)

Կարապետ Ս. եկեղեցի Սառնաղբյուր գյուղի մոտ (Հոգեվանք) – 25, 26 (16), 27 (22), 28
 Կարապետ և Ստեփանոս Նախավկա Ս. տաճար Անիպեմզա գյուղում (Երեբունյք) – 16
 Կարբի, գյուղ Արագածոտնում, որտեղից այգի է նվիրաբերվել Մարմաշենի վանքին – 94 (136)
 Կարին – 61 (89), 88 (132), 89
 Կարմիր վանք, Շիրակ գավառում (ռուս.) – 9
 Կարմիր վանք (Ս. Գրիգոր), Հայկաձոր գյուղում – 22, 24
 Կարմիր վանք – տե՛ս Հոգեվանք
 Կարս – 9, 10, 38, 91
 «Կենաց Խաչ», մատուռ Լանջիկ գյուղում – 20
 Կորդա (Կորդոյ), տեղավայր՝ Պեմզաշենի մերձակայքում – 34 (34)
 Կրաքարի սար, բնակատեղի Քեթի գյուղում – 113
 Կումայրի – տե՛ս Գյումրի

Հ

Հաղբատի վանք – 108
 Հայաստան – 8-12, 16, 38, 58, 64
 Հայկաձոր, գյուղ Շիրակում – 9, 22
 Հառիճ, գյուղ Շիրակում – 38, 41-43, 45 (50), 46-55, 81
 Հառիճավանք – 7, 9, 11, 12, 14 (1), 38-40 (41), 41 (43), 42 (44), 45 (50), 48-50, 53 (67), 56, 57 (76), 59, 62, 69, 74, 77
 Հառիճոյ գետ – 45 (50)
 Հասանդալա, գյուղ Էրզրումի նահանգում – 14 (1)
 Հարթաշեն, գյուղ Շիրակում – 117
 Հարություն Ս. եկեղեցի Հառիճի գերեզմանոցում – 39
 Հոգեվանք (Կարմիր վանք), վանք Սառնաղբյուր գյուղի մոտ – 9, 25, 26 (16), 28 (24), 76
 Հոռոմ, գյուղ Շիրակում – 88, 89 (134)
 Հոռոմայր, վանք Լոռիում, Օծուն գյուղի մոտ – 82
 Հոռոմոս, վանք Շիրակ գավառում – 9, 10, 22 (12), 23, 82, 83
 Հովհաննես Ս. եկեղեցի Մաստարայում – 38
 Հովհաննու Կարապետ Ս. եկեղեցի Լեռնակերտ գյուղում – 32
 Հորներ, բնակատեղի Քեթի գյուղում – 113
 Հովսիսիմես Ս. եկեղեցի Հոռոմ գյուղ – 88, 89 (134)

Չ

Չիթհանքով, գյուղ Շիրակում – 21, 29
 Չորագյուղ, գյուղատեղ Սառնաղբյուր գյուղում – 25
 Չորագետ – 84
 Չորագյուղի վանք – տե՛ս Հոգեվանք

Ղ

Ղազար Ս. եկեղեցի Սառնաղբյուր գյուղի մոտ – 25
 Ղըզըլքիլիսա – տե՛ս Հայկաձորի Կարմիր վանք
 Ղոշավանք – տե՛ս Հայկաձորի Կարմիր վանք
 Ղրղիսու վանք, խոնարհված եկեղեցի Չիթհանքով գյուղում – 21, 29

Ղուկասյան, շրջան Հայկ. ԽՍՀ-ում – 7

Ճ

Ճինարին հար, սահմանային տեղավայր – 45 (50)

Մ

Մակարավանք, եկեղեցի Պեմզաշեն գյուղի մոտ – 33-35 (35), 36
 Մահկանաբերդ – 108
 Մահնուղջուղ – տե՛ս Պեմզաշեն
 Մայիսյան, գյուղ Շիրակում – 111
 Մաննուր այգի, որը նվիրաբերվել է Լմբատավանքին – 76 (111)
 Մաստարա, գյուղ Արագածոտնում – 21, 38, 64
 Մարալիկ, քաղաք Շիրակում – 20
 Մարմաշեն, գյուղ Շիրակում – 106
 Մարմաշենի վանք – 7-9, 11, 12, 21, 91, 93, 94 (136), 95 (137), 96, 97 (138), (139), 99-101, 104 (164)
 Մարմետ, քաղաք Արշարունիք գավառում, որը նույնացնում են Երվանդաշատի հետ. այստեղից երկու այգի է նվիրաբերվել Մարմաշենի վանքին – 95 (137)
 Մեծ Հայք – 9
 Մինաս Ս. եկեղեցի Ջրառատ գյուղում – 90
 Մողորիս, գյուղ, որը նվիրաբերվել է Հառիճավանքին – 45 (50)
 Մոսկվա (ռուս.) – 9, 68
 Մրեն, քաղաքատեղի և համանուն տաճար Արշարունիք գավառում – 9, 10, 13, 94 (136) (որտեղից այգիներ են նվիրաբերվել Մարմաշենի վանքին), 108
 Մուշ, քաղաք Արևմտյան Հայաստանում – 32
 Մուսայելյան, գյուղ Շիրակում – 116
 Մուսլուխի (Մուսլուղլու) – տե՛ս Լանջիկ

Ն

Նախիջևան – 89
 Նախճավան, գյուղ Կարսի մարզում – 9
 Ներքին Բանդիվան, գյուղատեղ Բանդիվան գյուղում – 114
 Նշան (Աստվածածին) Ս. եկեղեցի Գյումրիում – 13, 15 (2)
 Նոր Բանդիվան, հնում նաև այսպես է կոչվել Շիրակի Բանդիվան գյուղը – 114 (184)
 Նոր Կյանք, գյուղ Շիրակում – 9, 12, 82, 83
 Նորաշինիկ, վայր, որտեղից այգի է հատկացվել Հառիճավանքին – 52 (64)

Տ

Տամշուղե, ամրոց, բերդաքաղաք պատմական Տաշիր գավառում – 84
 Տենգավիթ, քաղաքատեղի Երևանում – 7
 Շիրակ, գավառ Այրարատում – 8, 9, 11, 12, 23, 29, 37, 41, 42, 45-48, 50-55, 59, 69, 70 (103), 71-73, 75-77, 80, 83, 84, 92, 94, 96-99
 Շիրակ, մարզ ՀՀ-ում – 7-10, 13, 16, 25, 74, 91, 108

Շիրակի երկրագիտական թանգարան - 108
Շիրակի թեմ - 14
Շիրակավան (Երազգավորս), քաղաք պատմական
Շիրակ գավառում - 9
Շոթա, հնուն այսպես է կոչվել Շիրակի Նոր Կյանք գյուղը
- 82, 83 (126), 86 (129)

Պ

Պարսկաստան - 89
Պարտավ - 110
Պենգաշեն, գյուղ Շիրակում - 11, 33, 69
Պորտանգ, ազարակ Բագարանում, որը նվիրաբերվել է
Մարմաշենի վանքին - 94 (136)
Պրովանս - 16

Ջ

Ջրառատ, գյուղ Շիրակում - 90

Ռ

Ռուսաստան - 13, 89

Ս

Սանահին, ավան և համանուն վանք Լոռիում - 12, 108
Սառնաղբյուր, գյուղ Շիրակում - 25, 74
Սառնաղբյուր, գյուղ, որը Բշտկա թոռները նվիրաբերել
են Լնբատավանքին - 73 (107), 74
Սարալանջ, գյուղ Շիրակում - 81
Սարակապ, գյուղ Շիրակում - 29
Սարգիս Ս. եկեղեցի Խծկոնքի վանքում - 92
Սերկելի, լքված գյուղ Արագածոտն գավառում,
որտեղից այգի է նվիրաբերվել Մարմաշենի վանքին
- 94 (136)
Սիոն Ս. եկեղեցի (Մակարավանք) Պենգաշենում -
35 (35)
Սիրակենե (Շիրակ) - 8
Սղնախ, ամրոց Քեթի գյուղում - 113
Սոշան, ննջեցյալ - 37 (40)
Ստեփանոս Ս. եկեղեցի (թերևս Վերին վանքի) - 95 (137),
102 (160)
Ստեփան Ս. վանք (թերևս Հոգեվանքն է) - 27 (23)
Ստեփանոս Ս. եկեղեցի Արթիկ քաղաքում - տե՛ս
Լնբատավանք

Վ

Վահրամաբերդ, գյուղ Շիրակում - 91, 100, 109
Վաղարշապատ - 11, 12, 17, 57 (76)
Վանի թագավորություն - 13
Վանստան, վանք Արարատում - 61
Վասպուրական - 99 (144)
Վենետիկ - 9-11

Վերին կամ Փոքր վանք Մարմաշենից հյուսիս - 93,
95 (137)
Վժան (ներկայիս Ուջան), գյուղ Արագածոտնում,
որտեղից այգի է նվիրաբերվել Մարմաշենի վանքին
- 94 (136)
Վրաստան - 8

Տ

Տաճատագեղ (թերևս ներկայիս Չորաղբյուրն է
Կոտայքում), որտեղից այգի է հատկացվել
Հառիճավանքին - 50 (62)
Տայք - 91
Տաշիր, գավառ պատմական Հայաստանում - 84
Տարուս, գյուղ, որը նվիրաբերվել է Մարմաշենի վանքին
- 97 (138)
Տեկոր, գյուղ և համանուն տաճար Կարսի մարզում - 9,
43
Տիրանավոր, եկեղեցի Մայիսյան գյուղում - 111
Տիրաշեն, գյուղատեղ Մարմաշենից ոչ հեռու - 95 (137),
108
Տրդատ Ս. եկեղեցի Մուսայեյան գյուղում - 116 (186)
Տփղիս - տե՛ս Թիֆլիս

Ց

Ցամաքձոր, սահմանային տեղավայր - 45 (50)
Ցիցք, գյուղ, որը նվիրաբերվել է Լնբատավանքին -
69 (102), 72, 73 (106)

Ու

Ուջան, գյուղ Արագածոտնում - 94

Փ

Փարաքար, գյուղատեղ Լանջիկ գյուղից 1 կմ հարավ -
20
Փարիզ (ֆրանս.) - 10, 11, 68
Փարպի, գյուղ Արագածոտնում, որտեղից այգի է
հատկացվել Հառիճավանքին - 50 (62)
Փոքր Հայք - 9

Ք

Քաթք (Քաթ), գյուղ, որը շնորհվել է Պենգաշենի
Չորավորաց եկեղեցուն - 36 (39), 37
Քաղաքուղաշտ (Վաղարշապատ) - 17 (3)
Քեթի (Մեծ Քեթի), գյուղ Շիրակում - 113

Օ

Օշական, գյուղ Արագածոտնում - 94
Օրթաքիլիսա - տե՛ս Մայիսյան
Օրդուբադ - 89

Ֆ

Ֆրանսիա - 16

ԱՌԱՐԿԱՅԱԿԱՆ ՑԱՆԿ

Տիտղոսներ, պաշտոններ, կոչումներ

- արեղա – 22 (12), 47 (54)
 աթաբակ – 29 (29), 95 (137)
 ակադեմիկոս – 17, 64, 68
 աղախին – 99 (144), 117 (188)
 ամիրա – 66 (98)
 ամիրսպասալար (սպասալար) – 29 (29), 30 (30), 31, 36 (38), 38, 39, 45 (50), (51), 66 (98), 72 (106), 108 (173)
 անթիպատ-պատրիկ – 21 (11), 94 (136), 99 (145)
 աշխարհակալ, աշխարհակալութիւն – 55 (70), 109 (175)
 առաջնորդ, առաջնորդութիւն – 22 (12), 27 (21), 35 (35), 38-40 (41), 41 (43), 43, 44, 49, 50 (62), 51, 52 (64), 59 (82), 71, 73, 74, 80, 96 (137), 97 (138), (139)
 ասպետ – 107 (171)
 ասպիրանտ – 7
 արդիւնարար (երկրագործ, մշակ) – 71 (104)
 արքա – 18 (4), 88 (132), 97 (138)
 արքեպիսկոպոս (արհի) – 12, 69, 70 (103), 71, 72, 83, 91, 95 (137), 96
 աւագերեց – 38
 աւթախ – 61
 բանասեր – 54
 գդակ կարող – 43
 գիտաշխատող (ման՝ ավագ) – 7, 39
 գրիչ – 41, 59 (82), 71 (104), 82, 85, 111
 գրչագրող – 7
 գուսան – 14
 դպիր – 118 (190)
 եպիսկոպոս – 12, 26 (16), 72 (105), 110
 երաժիշտ – 59 (84)
 երեց – 47 (54), 72 (105) (իրիցութիւն), 104 (165), 105 (166)
 երկայնաբազուկ – 15 (2), 108
 թագաւոր, թագաւորութիւն – 22 (12), 34 (34), 48 (60), 66 (98), 82, 83 (126), 84, 94 (136), 99 (145)
 թագուհի, թագուհոց թագուհի – 66 (98), 97 (138)
 իշխան, իշխանութիւն – 39, 49, 67 (99), 69, 73, 77, 91, 94 (136), 96 (137), 103 (162), 107 (172), 108, 110
 իշխանաց-իշխան – 36 (39), 66 (98), 91, 94 (136), 95 (137), 99 (144), 104 (164)
 լուսարար – 61 (89)
 խաչքարագործ – 66, 79
 ծառա (Քրիստոսի) – 43 (47), 47 (55), 52 (65), 66 (98)
 կազմող – 79 (119)
 կաթողիկոս – 14 (1), 28 (27), 34 (34), 82, 86 (129), (130), 89, 111 (180)
 կայսր, կայսրութիւն – 13, 88 (132), 89, 99 (145), 113 (183)
 կաշեգործ – 43
 կնեագ – 15 (2)
 հաճար – 43
 հայագետ – 7, 65
 հայր, հայրութիւն – 36 (38), (39), 41 (42), 42 (45), 43 (46), 47 (54), 48 (60), 49-51 (63), 52 (64-66), 59 (82), 71 (104), 73 (106), (107), 74 (108), 78 (117), 80 (123), 94 (136), 97 (138), 101 (153), 104 (165)
 հայրապետ, հայրապետութիւն – 19 (7), 34 (34), 86 (130), 88 (132)
 հեճուպ (հեջուր) (սենեկապետ, կառավարիչ) – 39, 48 (60), 49, 77
 հնագետ – 9, 16, 39, 82, 92
 հուշարձանագետ – 10
 ձեռնավոր – 18
 ճարտարապետ – 10, 14, 19, 22 (12), 23, 38, 44, 87, 92, 93, 110
 ճոն – 43
 մագիստրոս – 69, 95-96 (137), 98 (141)
 մանդատորթախուցեւ – 45 (50), 66 (98), 72 (106), 95 (137)
 մատենագիր – 38, 43
 մարզպան – 94 (136), 99 (144)
 մեծատուն – 48
 միակեցի – 35 (35), 60 (85)
 մխարգրձեւ (երկայնաբազուկ) – 108
 մորթեգործ – 43
 մուշտակակար – 43
 նախագահ – 38, 39, 57 (76)
 նախշքար (ներկարար) – 118 (189)
 շահանշահ (շահնշահ) – 18 (4), 22 (12), 29 (29), 34 (34), 36 (38), 72 (106), 86 (129), (130), 94 (136)
 որմնադիր (պատշար) – 13, 28 (27)
 պատմաբան – 10, 69, 79
 պատրոն – 30 (30), 31, 48 (60), 95 (137)
 պարոն – 53 (68), 54 (69)
 պրոֆեսոր – 7
 սինոպ – 108
 սպարապետ – 91
 սրբազան – 111 (180)
 սուլթան – 88 (132), 89
 վանահայր – 23, 38

վաներեց – 77 (114)
 վարդապետ – 12, 14 (1), 26 (16), 38, 39, 41, 42 (44),
 49 (61), 50 (62), 56 (73), 61 (89), 111 (180),
 115 (186)
 վարորդ – 7
 վարպետ – 13, 23, 34, 38, 44, 46, 66, 79, 82, 87, 109, 111
 վերակացու – 78 (117)
 վիճակագրագետ – 7, 9, 54, 69, 82
 տանուտեր (տանատեր) – 71 (104)
 տեղագիր – 9, 16, 82
 տեր, տերութիւն – 19 (7), 24 (14), 26 (16), 35 (35),
 48 (60), 51 (63), 53 (67), 61 (88), 70 (103), 72 (105),
 83 (126), 84 (127), 86 (129), 95 (137), 103 (162),
 111 (180), 115 (185)
 տիկնաց-տիկին – 94 (136)
 տիրացու – 56 (73), 111 (180), 112 (182)
 ուսուցիչ – 59 (82)
 փեղանբար (պատգամավոր, մարգարե) – 55
 քահանա (նաև աւագ) – 17 (3), 21 (11), 57 (76), (77),
 62 (90), 65 (95), 67 (101), 77 (113), 80 (124),
 90 (135), 95 (137), 100 (149), 101 (150), 111 (180)
 քարգործ – 71, 79, 101 (151), 109, 111
 քարտաշ – 13

Հարկեր, տուրքեր

բռնաւորաց հարկ – 73 (106)
 թաստակ (ծեռնավորահակ) – 18 (4)
 հակ – 30 (30), 31, 44 (48)
 հարսնեհակ (հարսանեհակ) – 30 (30), 31
 դապալ – 104 (165)
 շարիատ – 29 (28), 30 (30), 31, 66 (98), 82, 83 (126)

Շինարարության հիշատակություն

ամրոց – 45 (50)
 գավիթ – 108 (173)
 գմբեթ – 74 (108)
 դպրոց – 15, 57 (76)
 եկեղեցի, վանք – 15 (2), 34 (34), 35 (36), 40 (41),
 43 (46), 45 (50), (51), 89 (134), 94 (136), 95 (137),
 101 (153), 111 (180), 116 (186)
 զանգակատուն – 57 (76)
 ժամատուն – 48 (60), 49
 խաչքարի կանգնեցում – 36 (39), 98 (140), 108 (174),
 109 (179)
 կամուրջ – 28 (27)
 ձիթահանք – 55 (70)
 մարագ – 55 (71)
 շէն – 34 (34)
 ջաղաց – 95 (137), 103 (163)
 ջուր բերել – 21 (11), 48 (60), 86 (129)
 վէն – 22 (12)
 տապանաքարի կանգնեցում – 104 (164)

Բնական աղետի հիշատակություն

երաշտ – 30
 երկրաշարժ – 13, 25, 92

Եկեղեցական տոների և սրբերի հիշատակություններ

Անդրե առաքեալ – 52 (65)
 Անտոն Ա. – 52 (66)
 Առաքելոց ս. – 27 (21)
 Աստուածածին Ա. – 52 (64)
 Բագոսի տաւն – 43 (46)
 Գիշերապաշտաւն – 47 (54)
 Գրիգոր Ա. Լուսաւորիչ – 22 (12)
 Գևորգ Ա. – 69
 Երրորդութիւն Ա. – 22 (12), 78 (117)
 Ջատիկ – 42 (44), 65 (95), 109
 Թեոդոս թագաւորի տաւն – 48 (60)
 Խաչ ս. – 72 (106), 73 (107)
 Խաչգոյտ – 53 (67)
 Ծառզարդար – 50 (62)
 Կարապետ Ա. – 17 (3)
 Համբարձում – 47 (55)
 Հոգեգալուստ – 109
 Դազար Ա. – 50 (62), 70 (103), 71
 Երազալուց – 42 (44)
 Յայտնութիւն – 21 (11), 65 (95)
 Յոհաննու եւ Յակոբա տաւն – 27 (22)
 Նախավկա (Ստեփանոս) Ա. – 17 (3), 107 (172)
 Նոր Կիրակէ – 35 (35)
 Պաւլոս-Պետրոսի տաւն – 100 (148)
 Պետրոս Ա. – 97 (138)
 Սարգիս Ա. – 41 (43), 43 (46), 54 (69), 69, 74 (108),
 103 (163)
 Սիմէոն Ա. – 102 (160)
 Վարդավառ – 51 (63), 97 (139)
 Տապանակի տաւն – 41 (42)
 Ութաւրէք խաչին – 97 (139)
 Քառասունք – 42 (44), 47 (54), 94 (136), 97 (139)

ՆՎԻՐԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Անշարժ գույք

ագարակ – 94 (136)
 այգի – 26 (16), 35 (35), 36 (39), 41 (43), 45 (50), 50 (62),
 52 (64), (65), 53 (67), 74 (108), 76 (110), (111), 78
 (117), 94 (136), 95 (137)
 գիւղ – 36 (39), 45 (50), 69 (102), 72 (106) (Յիցք),
 70 (103) (Թաղք), 94 (136) (Բագարան), 95 (137),
 97 (138) (Տարուս)
 գոմ – 74 (108), 75
 ընծան, զնծան, ընծան (հնծան) – 41 (43), 76 (111), 77
 (114)

խոտ – 95 (137)
կալ – 65 (95)
կուղպակ – 94 (136), 95 (137)
հաղահատ – 45 (50)
հայրենիքն յիւրենց դատասարով – 84 (127)
հող – 35 (35), 72 (106), 95 (137)
ծիթահանք – 55 (40)
ծորին հարն ի հողովն – 65 (95)
մարագ – 65 (95)
մարգ – 36 (39)
պարտեզ – 45 (50)
ջաղաց – 45 (50), 65 (95), 84 (128), 94 (136), 95 (137)
ջուր – 36 (39), 45 (50), 69 (102), 72 (106), 75 (109), 77 (114)
սար – 45 (50)
տներ – 36 (38), 94 (136)
տուն (հայրենի) – 65 (95)

անասուն

եզի գութանի սարուած – 78 (115)
կով – 78 (115)
ծի – 49 (61)
ոչխար – 49 (61)

դրամ

դահեկան – 26 (18), 104 (165)

դինար – 26 (16)
լիտր – 65 (96)
սպիտակ – 77 (114)

սպասք, իրեր, ձեռագրեր, անձինք

արծաթեղէն – 95 (137)
Աւետարան զուգաւք – 53 (68), 54
եկեղեցական – 95 (137)
զգեստ – 95 (137)
կտակարան (հին եւ նոր) – 95 (137)
նշան ս. – 42 (44) (պահարանով), 97 (139)
ոսկեղէն – 95 (137)
սերմացան – 49 (61)
սպասք եկեղեցո – 45 (50), 95 (137)
սրբութիւն – 45 (50), 95 (137)
վարագոյր – 47 (55)
փեթակ – 49 (61)

անորոշ

անասուն – 49 (61)
արդիւնք – 52 (66), 54 (69), 103 (163)
բաժին (հոգո) – 74 (108)
ընծա – 40 (41), 43 (46), 47 (55), 51 (63)
իրեր (յիրսն) – 75 (109)
հալալ ինչք – 108 (173)
հոգոյ տուր – 40 (41)

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

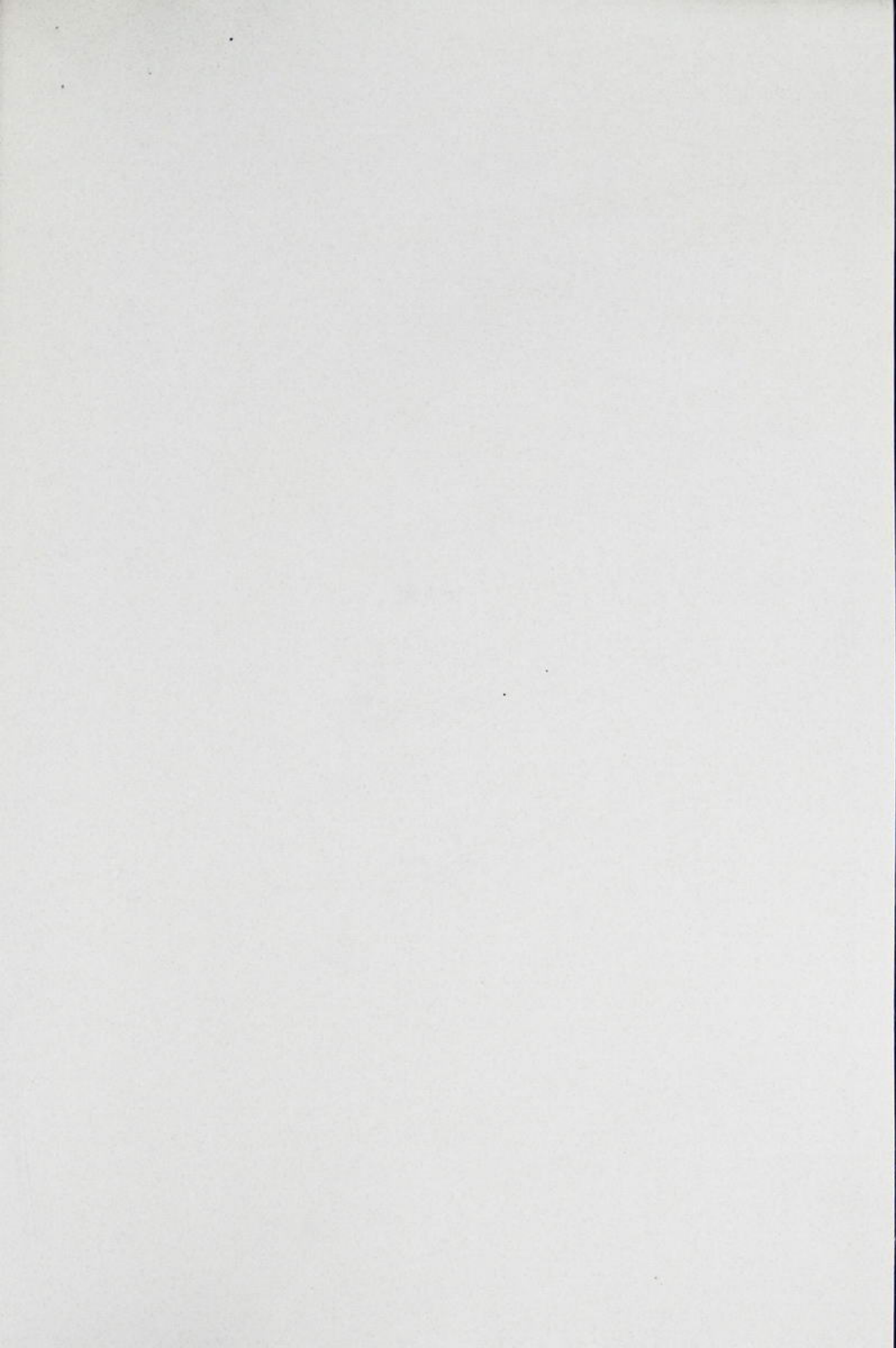
ՀՐԱՏԱՐԱԿԻՉՆԵՐԻ ԿՈՂՄԻՑ	7
ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ	11
ՊԱՅՄԱՆԱԿԱՆ ՆՇԱՆՆԵՐ	12
ԳՅՈՒՄՐԻ	13 (131)
ԵՐԵՐՈՒՅՔԻ ՏԱՃԱՐ	16 (133)
ԼԱՆՁԻԿ	20 (135)
ՁԻԹՀԱՆՔՈՎ	21 (136)
ՀԱՅԿԱԶՈՐ - ԿԱՐՄԻՐ ՎԱՆՔ	22 (136)
ՍԱՌՆԱՂԲՅՈՒՐ	25 (139)
ՍԱՐԱԿԱՊ	29 (143)
ԲԱՐՁՐԱՇԵՆ	30 (144)
ԼԵՌՆԱԿԵՐՏ	32 (145)
ՊԵՄՁԱՇԵՆ	33 (146)
ՀԱՌԻՃԱՎԱՆՔ	38 (149)
ԱՐԹԻԿ	64 (164)
ԼՄԲԱՏԱՎԱՆՔ	68 (169)
ՍԱՐԱԼԱՆՁ	81 (176)
ՆՈՐ ԿՅԱՆՔ	82 (177)
ՀՈՌՈՄ	88 (180)
ՋՐԱՌԱՏ	90 (181)
ՄԱՐՄԱՇԵՆ	91 (182)
ՄԱՐՄԱՇԵՆ-ԽԱԶԻ ՁՈՐ	106 (188)
ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԽԱԶԻ ՁՈՐԻ ՆՈՐԱԲԱՑ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՏԱՐԱԾՔԻՑ	107 (191)
ՄԱՅԻՍՅԱՆ	111 (194)
ՔԵԹԻ	113 (195)
ԲԱՆԴԻՎԱՆ	114 (195)
ՄՈՒՍԱՅԵԼՅԱՆ (Ա ₂ ոցք)	116 (196)
ՀԱՐԹԱՇԵՆ	117 (196)
ՋՈՒՅԳԱՂԲՅՈՒՐ ԳՅՈՒՂԱՏԵՂ	118 (196)
ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ԱՂՅՈՒՄԱԿ՝ ՀԱՏՈՐՈՒՄ ԸՆԴԳՐԿՎԱԾ ՎԻՄԱԳՐԵՐԻ	119
ԼՈՒՄԱՆԿԱՐՆԵՐ	127
ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ	197
ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ	204
ԱՌԱՐԿԱՅԱԿԱՆ ՑԱՆԿ	208

**ԴԻՎԱՆ
ՀԱՅ ՎԻՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ
ՊՐԱԿ X
ՇԻՐԱԿԻ ՄԱՐԶ**

Էջադրումը և ձևավորումը
Արթուր Հարությունյանի

Տպագրված է «Հայկարլի ՄՊԸ» տպարանում
Հեռ. 091 206 115

Չափսը՝ 60×90 1/8: Թուղթը՝ օֆսեթ:
26.5 տպագր. մամուլ: Տպաքանակը՝ 300 օրինակ:

[5000m.]

19109